

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

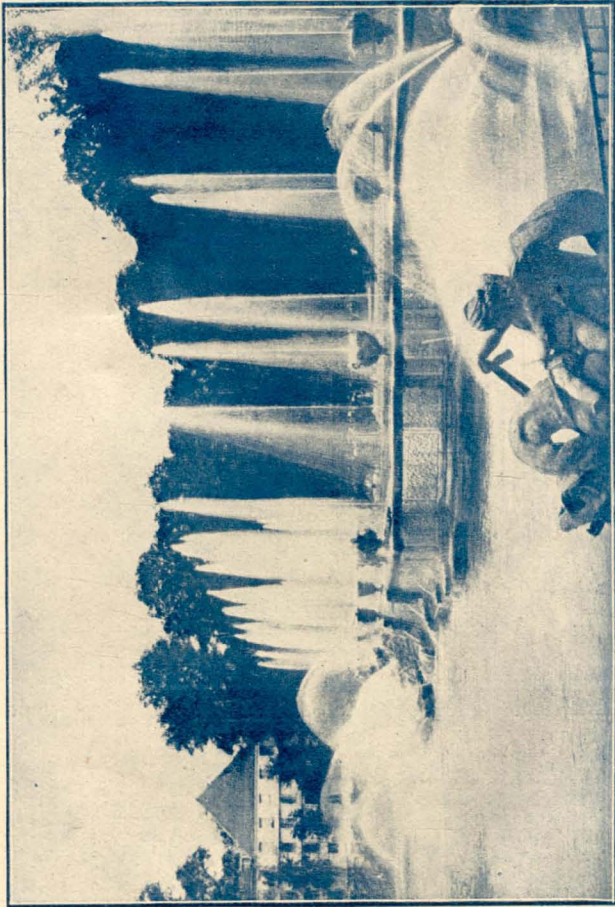
૩૦૦૪૮૪૬

નાં સંસ્મરણો.

વેબ

મોતીચંદ ગિરધરલાલ માપડીઆ

ચુરોપનાં સંસ્મરણો. ૮

વરસાઈલનાં પુવારા. ખમ્મીન ઓવ નેઝ્યુન.

[પૃ. ૮૧.

Lakshmi Art, Bombay, 8.

યુરોપનાં સંસ્મરણો

લેખક અને પ્રકાશક
મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ
સોલિસિટર અને નોટરી પબ્લિક.
મુંબઈ.

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦

પ્રવાસ મે-સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬

પ્રસિદ્ધિ ઓગસ્ટ ૧૯૨૭

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

અમદાવાદ-સલાપોસ રોડ,
ધિ હાયમંડ ન્યુબિક પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

સ્નેહાર્પણ

જેઓ આ ‘સંસ્મરણો’ના ઘણાખરા પ્રસંગે સાથે હતા, જેમના પ્રથમથી છેવટ સુધીના પ્રવાસસાહચર્યથી અનેક સ્થળે ‘અમે’ લખી શક્યો છું, તે—

શ્રીયુત સ્નેહી

નંદલાલ માધવદાસ અમરશી
ના આનંદી સ્વભાવના સ્મરણમાં.

આમુખ.

તા. ૮મી મે ૧૯૨૬ ને રોજ સ્ટીમર રજપુતાનામાં બેઠો ત્યારથી દરેક મેલમાં મારે ઘેર પત્રો લખતો. તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મારા સ્નેહી સ્વજનને મારી મુસાફરીનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાનો હતો. આ પુસ્તકમાં જે વર્ણન પ્રકટ કર્યું છે તે મારાં સદર પત્રો. મારાં સ્વજનોએ તે પત્રો જાળવી રાખ્યાં હતાં તેથી મને ઘણી સગવડ થઈ પડી.

નવું લખવાનો સમય નહોતો. તાજેતર વિચારો નોંધેલા તે વધારે ઠીક લાગ્યા. ભાષા ધરગતુ છે તે પણ એક રીતે યોગ્ય ગણાય. અસલ છપાવના માટે તૈયાર નહિ કરેલ વસ્તુમાં પ્રાકૃતતા હશે તો નૈસર્ગિકતા પણ જરૂર માલૂમ પડશે. ઉપોદ્ધાતનો ભાગ પાછા વળતી વખત સ્ટીમરમાં લખ્યો. અહીં આવીને તો માત્ર છેવટની અનુક્રમણિકા (ઇંડેક્સ) પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી કરી છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવાસના પુસ્તકોની તંગી ઘણી છે, જનારને નકામો ખર્ચ ઘણો થાય છે અને કેટલીક વાર દૂર દેશ જવામાં કલ્પનામાં અનેક મુસીબતો ધારી લેવાય છે. એ સંબંધમાં કાંઈક હકીકત ઉપયોગી થઈ પડશે એમ કેટલાક મિત્રોને લાગવાથી મુસાફરી દરમ્યાન મારા મન ઉપર પડેલી છાપ આમ પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવા વિચાર કર્યો છે. તે કાર્યની સમાલોચના ઉપરની હકીકત લક્ષમાં રાખી થવી યોગ્ય છે.

કવચિત્ અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે પડતો થઈ ગયો છે તે અસલ ઉલ્લેખ પત્રાકારે હોષ્ટને થયેલ છે. શિષ્ટ ભાષા હોવાનો દાવો આ પુસ્તકને અંગે કરવામાં આવતો નથી.

યુરોપની મુસાફરીમાં મુશ્કેલી નથી. નિરામિષાહારી તરીકે રહેવામાં અગવડ નથી. દરેક સ્થાને ગાઈડબુકો નકશા વિગેરેની પૂરતી સગવડ છે અને સુલભ છે. ઈંગ્લિશ ભાષા પરનો કાબુ જેમ વધારે હોય તેમ મુસાફરી વધારે સગવડથી થઈ શકે છે. ફ્રેન્ચ ભાષા આવડતી હોય તો સગવડમાં ઓર વધારો થાય છે પણ તે અનિવાર્ય નથી.

મુસાફરી આંખ ઉઘાડી રાખીને કરવાની જરૂર છે, દેશમાં ત્યાંથી ધણું લઈ આવવા જેવું છે, રીતરિવાજો સરખાવવા યોગ્ય છે, સમાજખંધારણુ વિચારવાં જેવાં છે, યુરોપ દુનિયા પર પ્રભુત્વ કેમ ભોગવે છે તેનાં અંતર્ગત કારણોમાં ઉતરવા જેવું છે, વર્ષોથી ચાલી આવતી અને દેશકાળ પ્રમાણે ફરતી સંસ્થાઓ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, કેળવણીની પ્રગતિ જોવા યોગ્ય છે—ધણું જોવા જાણુવા સમજવા જેવું છે. તેમની વ્યવસ્થાશક્તિ, સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન સ્થિતિ આદિ મુદ્દા પર અન્યત્ર ઉલ્લેખ કર્યા છે પણ પુસ્તકનું કદ વધી જવાથી આ ગ્રંથમાં દાખલ કર્યા નથી. મોજ-શોખ ખાતર પ્રવાસ કરવા જાય તે કરતાં જો શીખવાની નજરે જાય તો સહાનુભૂતિપૂર્વક કરેલ અવલોકન દેશને ધણી રીતે લાભદાયી થાય તેમ છે એવો મને અનુભવ થયો છે.

મને સમય ઓછો હોવાથી હું ધણી જોવા લાયક જગ્યાએ જઈ શક્યો નથી. યુરોપના માર્ગદર્શક તરીકે આ ગ્રંથનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી, પણ મારા મન પર થયેલી અસરો એ ખતાવે છે. ‘સંસ્મરણુ’ નામ એજ કારણે મેં રાખ્યું છે. એમાં પ્રવાસવર્ણન કરતાં પ્રવાસ દરમ્યાન જોવાયું તેની નોંધ અને તે પર લખાયેલી ટીકા અવારનવાર જોવામાં આવશે. ફેવળ પ્રવાસ-

વર્ણનનાં પુસ્તક છપાવવાની બહુ જરૂર નથી, કારણકે ગાઈડબુકો અંગ્રેજીમાં તો સુલભ છે.

પ્રવાસ કરવા જનારે નોંધ તેજ વખતે કરી લેવી. એથી તાજી અસરની ચોક્કસ નોંધ રહે છે અને લાંબે વખતે સ્મરણ-શક્તિને તરફી આપવી પડતી નથી. વિદ્યાયત-યુરોપના પ્રદેશમાં નહિ જનારને, ત્યાં પ્રથમ દર્શન શી અસર થાય છે તે અત્ર જોવામાં આવશે. અનેક સાંસારિક આત્મતપર વિચારો અન્યત્ર લખ્યા છે તે પણ એક વખત જોઈ જવા બલામણુ છે. વિદ્યાયતમાં સર્વ સાફ છે એમ માનવાનું કારણ નથી, પણ શીખવા જેવું ધણું છે એમ મને લાગ્યું છે. ગુણદૃષ્ટિએ ત્યાંથી સારાનું ગ્રહણ અને અનુકરણ થાય તો સમાજપ્રગતિને તેથી બહુ લાભ થાય તેમ છે.

ચિત્રો વધારે આપવા ઇચ્છા હતી, પણ મુદ્રણની અગવડે અદ્ય સંખ્યાથી સંતોષ માન્યો છે. યુરોપમાં સર્વ સ્થળોએ પોસ્ટ કાર્ડ અને આલ્બમો બહુ મળે છે અને હું પણ તેનો સારો જથ્થો લઈ આવ્યો છું. મારાં ‘સ્મરણો’ એનાથી તાજાં રહે છે.

ગુર્જરજનતાની આ રીતે કાંઈ સેવા થઈ શકે તો તે પણ એક પ્રકારનું સાક્ષ્ય ગણવાની હોંસમાં આ નૈવેદ્ય ધર્યું છે.

નાળાએરી પૂર્ણિમા, સં. ૧૯૮૩ }
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મનહર બીલ્ડીંગ. }
તા. ૧૩-૮-૧૯૨૭.

મો. ગિ. કાપડીઆ.

આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચિત્રો

ની

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠાંક.
વરસાધલિના ડુવારા. (વરસાધલિ-ફાન્સ) ૮૧
સેંટ પૉલ્સ કેથીડ્રલ (લંડન-ઇંગ્લાંડ) ૧૦૪
હેમ્પ્ટન કોર્ટ (લંડન-ઇંગ્લાંડ) ૧૪૨
લેક લેમનનું દૃશ્ય (જીનેવ-સ્વીટ્ઝરલાંડ) ૨૧૬
ઈન્ટર લાકન-રેગેનનું દૃશ્ય (શેડેમ-સ્વીટ્ઝરલાંડ) ૨૨૫
મિલાનની સિમેટરીમાંનો સ્તૂપ (મિલાન-ઇટાલિ) ૨૬૪
લીનીંગ ટાવર (પીઝા-ઇટાલિ) ૨૭૭
સેંટપીટરનું દેવળ (રોમ-ઇટાલિ) ૨૯૬
સાં સુસી મહેલ (પોટ્સડામ-જર્મની) ૩૪૫
વોટરલૂ-પેનોરેમા. નંબર-૩. (બેલ્જિઅમ) ૩૮૩

વિષયોની સામાન્ય અનુક્રમણિકા.

પ્રાથમિક તૈયારી-ઉપોદ્ધાત	૧—૩૦
સ્ટીમર રાજપુતાના-એડન-પોર્ટસેડ	૩૧—૫૯
ફ્રાન્સની જમીનપર-માર્સદસ	૬૦—૬૫
પેરિસનું વૈવિધ્ય	૬૫—૮૭
પેરિસથી લંડન, ડોવર માર્ગે	૮૭—૯૦
લંડન (આપણું વિલાયત)	૯૧—૧૫૦
ઓક્સફર્ડ-સરસ્વતીનું ધામ...	૧૫૦—૧૬૦
કેન્ટરબરી-મારગેટ	૧૬૦—૧૬૫
હેન્ટન. આદ્યાહી વાયુયાનદર્શન	૧૬૬—૧૭૦
સ્કોટલાંડ-સરોવરોનો પ્રદેશ, વિગેરે	૧૭૧—૧૮૬
લંડન સંબંધી પ્રકીર્ણ	૧૮૭—૧૯૭
પેરિસને રસ્તે (યુલો-ફ્રાંક્સટન)	૧૯૭—૧૯૭
પેરિસનું ખાસ (પૃ. ૮૭ થી ચાલુ)	૧૯૮—૨૦૪
સ્વીટઝરલાંડ (જીનેવ, ઇન્ટરલાકન આદિ)	૨૦૫—૨૪૮
ઈટાલિ (મિલાન, ફ્લોરેન્સ, રોમ, વેનિસ આદિ.	૨૪૯—૩૨૩
જર્મની (બર્લિન અને સ્કોલરોનો પ્રસંગ)	૩૨૪—૩૭૮
બેલ્જિયમ	૩૭૯—૩૮૪

ઉપોદ્ધાત

પ્રાથમિક તૈયારી વિગેરે

પાશ્ચાત્ય પરિસ્થિતિજ્ઞાન.

યુરોપની મુસાફરીને અંગે આપણામાં અનેક પ્રકારના અન્યવસ્થિત ખ્યાલો ચાલ્યા કરે છે અને પરિણામે આપણે યુરોપ સંબંધી ઘણું જાણીએ છીએ. ત્યાંથી મુસાફરી કરીને આવેલા માણસોએ યુરોપ સંબંધી વિચારો ફેલાવવા સંબંધમાં જોઈએ તેટલું લક્ષ્ય આપ્યું નથી અથવા પ્રવાસવર્ણનોમાં નૂદા નૂદા દેખાવો અથવા સાંચાકામની મોટી વાતો કરવાના પ્રસંગો હાથ ધરવાને કારણે આપણે યુરોપીય પ્રજા પાસેથી શું શીખવાનું છે તે બાબતમાં લગભગ તદ્દન ખેંચરીખ રહ્યા છીએ. મૂળમાં આપણી ભાષામાં પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકો બહુ જ ઓછાં છે અને જે છે તે અમુક ઉદ્દેશથી લખાયેલાં હોય છે; પણ મુસાફરી કરવામાં પ્રાથમિક તૈયારી કેવી કરવી જોઈએ, કઈ બાબતોપર લક્ષ્ય આપવું જોઈએ, મુસાફરીનો કાર્યક્રમ કેવો ગોઠવવો જોઈએ અને એવી એવી મુસાફરીની બાબતના પ્રેરક અને સહાયક લેખો ગુજરાતી ભાષામાં મારા જોવામાં આવ્યા નથી. પરિણામે ઘણાને યુરોપ જવું એ મોટું મહાભારત કામ લાગે છે અને કેટલાક તેમાં ધર્મની ક્ષતિ જુએ છે અને અનેક પ્રકારની ગેરસમજૂતીમાં વધારો પાછળ આવનારના અમુક પ્રકરના વર્તનપરથી થાય છે. પરિણામે જે પાશ્ચાત્ય પ્રજા સાથે આપણું હિલ હાલ તુરંત જોડાયેલું છે, લગભગ

દોઢસો વર્ષનો જેની સાથે સંબંધ છે તેનાં ધરખાર આપણે જોયાં નથી, તેઓનાં આદર્શો આપણે જોયાં નથી, તેઓની રીતભાત આપણે અવલોકી નથી અને તેમના વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત વ્યવહારમાંથી શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય તત્ત્વને સમજી સંગ્રહી શક્યા નથી. આટલાં વર્ષોના જેની સાથે પરિચય હોય તેને આપણે બરાબર જાણીએ નહિ અને તેમની સંસ્થાઓ, ખાવાપીવાના વ્યવહારો, સમાજ સંગઠન, અભ્યાસસ્થાનો, આનંદસ્થાનો અને આખું સામાજિક રાજકીય અને સાંવ્યાવહારિક તેમજ ઔદ્યોગિક અને નૈતિક બંધારણ સમજીએ નહિ એ ઇચ્છવા યોગ્ય લાગ્યેજ ગણાય. આપણા સમાજ પંક્તિવાળાના કે ઉપરની કે નીચેની પંક્તિવાળાના આચારવિચાર અને રહેણીકરણના નિયમો જાણવાની આપણી ખાસ ફરજ છે, આપણે અત્યારે તેની જરૂરીઆત છે એ આપણે કંઈ નહિતો સામાન્ય વ્યવહારના નિયમો પણ સ્વીકારવું જોઈએ. એ સર્વ બાબતોમાંથી આપણે કંઈ આદરી શકીએ, આપણી પૌર્વાત્ય ભૂમિકામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને ક્યું સ્થાન છે, આપણે સારાં તત્ત્વો કેવી રીતે સમજી વિચાર જાણી આપણા વ્યવહારમાં વ્યાપારમાં ઉદ્યોગદુનનમાં નૈતિક વર્તનમાં અને સમાજ સંગઠનમાં જોડી શકીએ, ત્યારેજ આપણે આપણા ધરના માલેક થવાનો દાવો સિદ્ધ કરી શકીએ એમ મને લાગવાથી આ વિચારો આકારમાં મૂક્યા છે. આપણે કંઈ વાતો અને કંઈ સંસ્થાઓ સ્વીકારવી એ તર્ક નહોતો વિષય છે પણ પ્રથમતો આપણે પૌર્વાત્ય સંસ્થાઓને સમજવી જોઈએ અને સમજવા માટે મુસાફરી કરવી જોઈએ, એમનાં સ્થાનમાં જઈ એમને જોવા જોઈએ, એમની સંસ્થાઓને સ્થાનપર જઈ સમજવી જોઈએ, એમના ધરખાર રહેણીકરણ જાણવા સમજવા જોઈએ અને તે પણ સર્વ પ્રેમભાવે કરવું જોઈએ. પ્રથમથી આપણે એવા વિચારથી ચાલીએ કે યુરોપમાં સર્વત્ર નારીતકતા-અજ્ઞાન અને અવ્યવસ્થા છે તો આપણે કંઈ નહું શીખી શકીએ નહિ. સમજવા માટે પ્રેમભાવની જરૂર છે અને આદરવા પહેલાં સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ પ્રથકરણ અને અભ્યાસની જરૂર છે.

સમજવાની જરૂર.

કોઈ પણ સમાજને સમજવા માટે તેમના સ્થાનપર જવાની ખાસ જરૂર છે. અભ્યાસ કરવા માટે બારીક અવલોકન કરવાની જરૂર છે અને કોઈ પણ હકીકત આદરવા પહેલાં આપણા સંસ્કારોનો અભ્યાસ, આપણા આદર્શોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ અને આપણા વ્યવહારને પરિવર્તન આપવામાં રાખવી જોઈતી સંભાળની બહુ જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય બધું નિંદનીક નથી, પૌર્વાત્ય બધું સાર્વત્રિક થઈ શકે તેવું નથી, હવે આપણે વ્યવહાર આખી દુનિયા સાથે કરવાનો છે એટલે અસહની પેઠે હિંદુસ્થાનમાં દરવાજા બંધ કરીને બેસી શકીએ તેમ નથી; એની સાથે આપણે જે કંઈ પૂર્વસંસ્કારો રહ્યા છે તે ખોઈ નાખીએ તો અન્યને આપવાની આપણી પાસે બીજી કોઈ ચીજ નથી, એ ચીજ ખોઈ બેઠા પછી સાંપડવી લગભગ અશક્ય છે અને અત્યારે તો સ્થિતિ એવા પ્રકારની છે કે ઘણુંખરું સમજ્યા વગરનું અનુકરણ થાય છે, રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવાને બદલે ઉપર ઉપરનો ભપકો આદરી દેવાય છે અને ઠેકાણા વગરનું ગાડું આમતેમ ધસડાયા કરે છે, આપણી અત્યારની સ્થિતિ હોકાયંત્ર વગરના વહાણ જેવી છે. આપણે આ મહા પરિવર્તન કાળમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે, ઘણું જોવા નાણુવાની જરૂર છે અને ચોક્કસ પગલે અને ધારેલે હિસાબે આગળ વધવું હોય તો મુસાફરી કરવાની ખાસ જરૂર છે.

દેશાટનના લાભ.

ચતુરાઈ પ્રાપ્ત કરવા માટે અસહના નાણીતા નીતિના સંસ્કૃત વાર્તિકમાં જે અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે તેમાં અચર્યાન 'દેશાટન'ને આપવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન યોગ્ય લાગે છે. દેશાટન કરવાથી અનેક પ્રકારના મનુષ્ય સ્વભાવનો અભ્યાસ થાય છે, ન્હાં ન્હાં રીતરિવાજો નાણુવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને આપણી નત ઉપર ઘણો વિશ્વાસ આવે છે. બહારગામ ગયા પછી આપણે આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, આપણામાં કંઈ શક્તિઓ છુપાઈ

રહેલી છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે અને અનેક નાની મોટી અવરોમાં આપણે કેવી રીતે બહાર નીકળી શકીએ છીએ તે પર આપણી મુસાફરીની ફતેહનો આધાર રહે છે અને આખા જીવનમાં આત્મવિશ્વાસ અથવા સ્વાવલંબન અતિ અગત્યનો સફળુષ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે.

વધારે મહત્વની હકીકત આપણા વિચારક્ષેત્રની થતી વિશાળતા છે. આપણને નિર્ણય કરવાનું સાધન આપણા વિચારોનો સરવાળો છે, આપણું બહોળ નાનું હોયતો નિર્ણય કાચા-અધુરા-અપરિપક્વ રહે. જ્યેમ બહોળ મોટું તેમ નિર્ણય ચોક્કસ અને લાંબો વખત ચાલે તેવા હોય છે. એવા નિર્ણયો મુસાફરી પૂરી પાડે છે. દેશાટ્મના અનેક ગુણો છે પણ અત્ર તે પર લેખ લખવાનો નથી. હિંદુસ્થાનની નજરે મુસાફરી કેવી રીતે કરવી અને તેને માટે તૈયારી કેવી કરવી એ અત્ર પ્રસ્તુત છે. આ બાબતમાં લોકોમાં ઘણા વિચિત્ર ખ્યાલ રહેલા અનુભવ્યા છે તેથી યુરોપની મુસાફરી કરવાને અંગે પ્રસ્તુત પ્રાથમિક બાબતોનો ઉલ્લેખ પ્રથમ કર્તવ્ય ગણ્યો છે.

પ્રાથમિક તૈયારીઓ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય કેટલાક વખત પહેલાં કરવામાં આવે છે તે પર કેટલીક તૈયારીનો આધાર રહે છે અને કેટલીક તૈયારી તો કરવીજ પડે છે.

યુરોપની મુસાફરી કરવાનો સર્વથી વધારે અનુકૂળ સમય ગરમીનો છે. એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર સુધીનો સમય બહુ અનુકૂળ છે. માર્ચ માસની અધવચમાં નીકળવાનું બની આવે તો ઘણું ઠીક પડે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સમય મળે તો નીચેની બાબતો મુસાફરી કરવા અગાઉ કરી રાખવી બહુ ઠીક થઈ પડશે.

(૧) અભ્યાસ.

(૧) સ્થાપત્ય. યુરોપમાં ખરી જોવાની ચીજો કુદસ્તના

સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉપરાંત મોટાં દેવળો અને ભવ્ય મુકામો છે એની ખરી કિંમત સમજવા માટે શિલ્પ-સ્થાપત્યના પ્રકાર અને દરેકની વિવિધતા અને વિશિષ્ટતાનો અભ્યાસ કરવો. ગોથીક સ્ટાઇલ, કોરીનથીઅન ડોરીઅન અને કોરીઅન એ ત્રણેના પ્રકાર, રોમેનસ્ક સ્ટાઇલ, ગ્રીક સ્ટાઇલ, આઈઝેન્ટાઈન વિગેરેનો તફાવત બરાબર સમજ્યા વગર શિલ્પના ખરા નમુનાઓનો ખ્યાલ નહિ આવે. મોટાં ભવ્ય દેવળોમાં કારીગરી-શિલ્પ કેવું છે તેનો બરાબર તો નહિ પણ ઉપરચોટીઓ અભ્યાસ કરવા માટે, કાંઈ નહિ તો આનંદ મેળવવા માટે પણ શિલ્પના પ્રાથમિક જ્ઞાનની મળ ધણી છે. એના અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે. વિશેષ અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાએ મોટાં પુસ્તકો શોધી લેવાં. તદ્દન સાધારણ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. વખત ન હોય તો સ્ટીમરમાં પણ એનો સહજ અભ્યાસ કરી લેવો.

(૨) ચિત્રકળા. યુરોપના પ્રવાસ દરમ્યાન દેવળો ઉપરાંત અનેક મોટી ગેલેરીઓ આવે છે. એમાં લાખો રૂપિયાની કિંમતનાં ચિત્રો હોય છે. પેઇન્ટીંગ અને મોઝેઈક કામમાં ઘણો તફાવત છે. પેઇન્ટીંગ એ કેન્વાસ અથવા શરૂઆતમાં કપડાંપર તેલ રંગથી કાઢેલ ચિત્ર હોય છે અને મોઝેઈક એટલે નાના પથરો કે આરસના ટુકડા બેસાડી તેનું ચિત્ર બનાવ્યું હોય છે. મોઝેઈકના ચિત્રમાં કુદરતના દેખાવો અને મનુષ્યની છબી આવી શકે છે. આની કળા ખાસ સમજવા જેવી છે. એનો વિકાસ પણ અભ્યાસ કરી સમજવા જેવો છે. એની ન્દદી ન્દદી સ્કૂલોનો ખ્યાલ કરવાનો છે. ઇટાલીમાં ચોર સ્કૂલ મોટી છે; વેનીશીયન સ્કૂલ, ફ્લોરેન્ટાઇન સ્કૂલ, મીલાન (અથવા લોંબાર્ડી) સ્કૂલ અને રોમન સ્કૂલ. એ દરેકનો ખ્યાલ અને ખાસીઅત ન્દદા ન્દદા છે. એમાં મનુષ્ય શરીરનો આકાર, ભાવ, અભિનય, મ્હોઠાનો ચહેરો, પરસ્પેક્ટીવ (દેખાવ) અને દૂર નજીકના ભાવોમાં બહુ વિવિધતા છે. કોઈ અભિનય પ્રાધાન્ય છે, કોઈ ચહેરાપર ભાવ લાવવામાં કુશળ છે, કોઈ નૈસર્ગિક ભાવો વધારે લાવે છે, કોઈ જનાવરનો અભ્યાસ કરેલ હોય છે,

કોઈ સૌંદર્યને પૂજે છે. એ સર્વ તક્ષવત કળાની દૃષ્ટિએ સમજવા જેવા છે. પ્રથમ કપડાંપર પેઈન્ટીંગ થયું હતું, ત્યારપછી ફેરલા ફેરફાર થયા, દરેક સૈકામાં ચિત્રકળા કેવી રીતે વિકાસ પામી અને દરેક સ્કૂલ કેમ વધી તેનો ઇતિહાસ સમજવાની જરૂર છે. એ ઉપરાંત ફ્રેન્ચસ્કૂલ, જર્મનસ્કૂલ, બેલીઅનસ્કૂલ, ડચસ્કૂલ, ઇંગ્લીશસ્કૂલ, નોર્વેજીઅનસ્કૂલ એ દરેકનો તક્ષવત, વિકાસ અને વર્તમાન શૈલી ઉપર બરાબર લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે. દરેક મોટા શહેરમાં ચિત્રસંગ્રહ ધણો વિશાળ છે અને નીરખીને જોતાં ધણો સમય લાગે તેવું છે એ વાત ખરી છે, પણ જો કળાની દૃષ્ટિએ ચિત્રકામ સમજવું હોય તો સામાન્ય જ્ઞાનની અને પ્રત્યેક સ્કૂલના ઇતિહાસના નજીપણીની ખાસ જરૂર છે. એ વગર એક એક ચિત્રના ત્રીશહજાર પાઉન્ડ કે સાઠહજાર પાઉન્ડની કિંમત કેમ હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આવવો અસંભવિત છે.

(૩) મનુષ્ય શરીરનો અભ્યાસ. એને ‘એનેટોમી’ કહે છે. એના અંગ પ્રત્યંગના અભ્યાસની ખાસ જરૂર બાવલાં-પૂતળાં જોવાને અગે છે. દરેક પ્રભંએ બહુ જાતના બાવલાંનો સંગ્રહ કર્યો છે તેનો અભ્યાસ જો ‘એનેટોમી’ નાણી હોય તો આનંદ આપે છે. એક બાવલાં-પૂતળાંને બરાબર સમજવા માટે આ જ્ઞાનની જરૂર છે. એથી કળાકારની કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આવશે. એના અભ્યાસમાં પુસ્તકજ્ઞાન ઉપરાંત અવલોકનની બહુ જરૂર છે. જરા ટેવ પાડવાથી એ કળા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે. દરેક વિભાગના સામાન્ય જ્ઞાનના પુસ્તકોનું લીસ્ટ અન્યત્ર આપ્યું છે.

(૪) સંગીત. (મ્યુઝીક). આ જરા આકરો વિષય છે. આપણું સંગીત તાલસુર પર રચાયલું છે. યુરોપીય સંગીતમાં ‘હારમની’ ને મુખ્ય સ્થાન છે. મ્યુઝીક માટે પાછી ઇટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લીશ સ્કૂલો છે. એ દરેકમાં થોડો થોડો તક્ષવત છે. બની શકે તો એના રસિક માણસો પાસેથી આ તક્ષવત સમજી લેવો. એ ઉપરાંત સ્ટીમરમાં

અને અન્યત્ર ‘ડાન્સ’ જેવાના પ્રસંગો બહુ આવે છે. એમાં કળા શી છે તે સમજવા માટે એના પ્રકાર નળી લેવાની જરૂર છે. વન સ્ટેપ, વોલ્ટસ (Vault), ટેંગો વિગેરે એના પ્રકાર છે. ટંગો નાચ આપણા તાલોને ઘણો મળતો આવે છે. ઉપરાંત અમેરિકન લોકો એક ચાલ્સ્ટન નામનો નાચ કરે છે. આનું સામાન્ય જ્ઞાન હોય તો આપણી આસપાસ જે વસ્તુ ચાલતી હોય તે આપણાથી સમજી શકાય છે.

(b) મુસાફરી કરનારને ફ્રેન્ચભાષાના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે. હાલમાં અમેરિકનો આખા યુરોપમાં બહુ મોટી સંખ્યામાં મુસાફરી કરે છે એટલે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર સારો કાબુ હોય તો ખાસ વાંધો આવતો નથી પણ જરૂરી ફ્રેન્ચભાષાનું ઉપર ઉપરનું જ્ઞાન હોય તો સગવડ ઘણી આવે છે. ફ્રેન્ચભાષાનું મુસાફરી પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું હોય તો મને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રણ ચાર માસ એક એક ક્લાક રોકવાથી થઈ શકે છે અને પછી પારિસમાં તેના નતિઅનુભવ થાય છે એટલે શીખી જવાય છે. લંચ અને જમવાની ચીજોના લીસ્ટ ને મેન્યુ (Menu) કહેવામાં આવે છે તે ફ્રેન્ચમાં નળવાની ખાસ જરૂર છે અને સંખ્યાવાચક શબ્દો પણ ફ્રેન્ચભાષાના જરૂર નળવા. બાકી દરેક મોટા સ્ટેશનોએ ઈન્ટરપ્રેટર (હુલાખીઆ) ઘણું ખર્ચે હોય છે એટલે કામ ચાલે છે.

(c) યુરોપમાં મુસાફરી કરનાર ભૂગોળ ભણેલ હોય છે એમ આપણે માની લઈએ છીએ. છતાં યુરોપનો અને પ્રાંતવાર નકશો જોઈ જવો અને સાથે રાખવો. મોટા શહેરની ભૂગોળ ધ્યાનમાં રાખી લેવી અને રેલવે લાઇનો સીધી કેવી રીતે મળે છે તેના પણ નકશા આવે છે તે જોઈ જવા અને પાસે રાખવા. છેલ્લી મોટી લડાઈ પછી ભૂગોળમાં ખાસ કરીને સરહદોમાં અને નામોમાં ફેરફાર ઘણો થયો છે તેથી નવા નકશાનો અભ્યાસ કરી લેવો. આ એકાદ ક્લાકનું કામ છે પણ જરૂરી છે. ભૂગોળના અને રેલવે લાઇનના ચોક્કસ જ્ઞાન વગર ઘણા માણસો આડીઅવળી મુસાફરી કરી ખેવડા ખરચમાં ઉતરે છે.

પેસેજ.

મુસાફરી કરવાનો નિર્ણય થાય એટલે પોતાનો હિસાબ ગણી પેસેજ લઈ લેવો. જે યુરોપ આખો જોવો હોય તો ઇટાલીઅન લાઇન (Loiyd Trestino) ની સ્ટીમર દર માસની પહેલી તારિખે અને પંદરમી તારિખે મુંબઈથી ઉપડે છે તેની ટીકીટ લેવી, પહેલી તારિખે સ્ટીમર ઉપડે છે તે ઇટાલીના મેડીટરેનીઅનના જનોઆ (Genoa) બંદરે જાય છે અને પંદરમી તારિખે ઉપડે છે તે ઇટાલીના એડ્રી-આટિકના વેનીસ (Venice) બંદરે જાય છે. ઇટાલીઅન લાઇનમાં સગવડ પૂરતી છે અને વેજેટરીઅન ખાવાનું મળી શકે છે. જનોઆ-વાળી લાઇન લેવાનું બને તો નેપલ્સ ઉતરી જઈ વીસુવીઅસનો જવાળામુખી જોઈ આવી રોમ જવું અને ત્યાંથી પીઝા ફ્લોરેન્સ મીલાન થઈ રીવીએરાના લાગ મોન્ડીકાર્લો અને નીસ જોઈ માર્સેલ્સને રસ્તે થઈ લીયોં જોઈ પારિસ જવું વધારે અનુકૂળ પડશે. જનોઆ ઉતરવાનું થાય તો પાછા ફરતા વેનિસથી બેસવાની સ્ટીમર લેવી એટલે લંડનથી નોર્વે, હેલ્લંડ, બેલ્જીઅમ થઈ જર્મની જોઈ સ્વીટ્ઝરલેંડ થઈ વીએના જવાય અને ત્યાંથી વેનિસ આવાય. સમય હોયતો વેનિસથી કોન્સ્ટાંટીનોપલ, ગ્રીસ, કરો, એલેક્ઝાંડ્રીઆ અને નાઇલનો પ્રદેશ જોઈ પોર્ટસેડથી સ્ટીમર પકડવી. પી એન્ડ ઓ કંપનીનો મેલ પણ અનુકૂળ છે. ખાવાપીવાની સર્વ સગવડ થઈ શકે છે. એમાં એડીકેટ વધારે જાળવવા પડે છે. પી એન્ડ ઓ કંપનીની સ્ટીમર માર્સેલ્સ જાય છે. ત્યાંથી રીવીએરાના વિલાગ જોઈ પારિસ જવું એ માર્ગ પણ વધારે અનુકૂળ છે. પેસેજ જેમ બને તેમ જલ્દી લઈ લેવાની જરૂર એ છે કે એપ્રિલ મે માસમાં યુરોપ જનારનો ધસારો થયો હોય છે અને બહુ મોટો પેસેજ મેળવવામાં અગવડ પડે છે. મહેનત કરવાથી પેસેજ મોટો પણ મળી શકે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

પેસેજ બની શકે ત્યાં સુધી ફર્સ્ટક્લાસનો લેવો કારણ કે સ્ટીમરમાં જતાં આવતાં અઠ્ઠાવીશ દિવસ ગાળવાનાં હોય છે અને

સ્ટીમરના એક જ ભાગમાં ફરવું ગમતું નથી. આખી સ્ટીમરમાં ફરવાની અનુકૂળતા વધારે છે. એટલા પૈસા ખર્ચવાની શક્તિ ન હોયતો સેકન્ડ ક્લાસ પણ ખોટો નથી. પ્રથમ ક્લાસમાં વિભાગ હોય છે જેની હકીકત આગળ આવશે.

આઉટ ફીટ.

સાથે કેટલી વસ્તુ લેવી અને કેટલી ન લેવી એ સવાલ પહેલી વખત મુસાફરી કરનારને ઘણો મુંઝવે છે. આપણા દેશમાં મુસાફરી કરવાની પદ્ધતિમાં અને યુરોપની રીતભાતમાં એટલો બધો તફાવત છે કે આ સંબંધી ઘણો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. આ હકીકત ચાર માસ મુસાફરી કરવા જનારને ઉદ્દેશીને છે. ત્યાં અભ્યાસને અંગે બે ત્રણ વર્ષ રહેનારને નૂઠી હકીકત લક્ષ્યમાં લેવાની છે તે આગળ જોશું. પ્રથમ શું ન લેવું તે જોઈ જઈએ.

બેડીંગ જરા પણ લેવું નહિ. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરમાં તથા રેલવેમાં ઓઢવાનાં પૂરતાં મળે છે. સપ્ત ઠંડી હોય ત્યારે પણ પૂરતું ઓઢવાતું મળે છે. ખાસ શોખ હોય તો એક સારી શાલ રાખવી જે બાર ન કરે અને કોઈવાર પગ ઉપર નાખી શકાય. ભાતોનો ડબ્બો (ટીફીન બાસ્કેટ) લેવાની જરૂર નથી. દરેક સ્થાને ખાવા પીવાની સગવડ પૂરતી હોય છે, વેજિટેરીઅનને માટે પણ પૂરતી ચીજો મળી શકે છે. ભાતું નકામો બોલે કરે છે અને ઉપયોગમાં જરા પણ આવતું નથી. ખાસ શોખ હોયતો એકાદ બે અથાણાં (આચાર) અને છરાણું લેવા જો કે તેની પણ ખાસ જરૂર નથી. લીધા હોય તો સીલ્ડ બાટલીમાં લેવા કે બીજાં કપડાંને ખરાબ કરે નહિ.

પાણીનું કોઈ પણ ઠામ કે ટંબલર લેવાની જરૂર નથી. દરેક હોટેલમાં અને સ્ટીમરના કેબીનમાં તે માટે સગવડ હોય છે અને યુરોપની હવામાં ઘણું પાણી પીવું પડતું નથી. કોઈવાર જરૂર પડે તો લેમન સ્કવોશ કે ઓરેન્જ પી લીધા; તે તંદુરસ્તીને લાભ કરનાર છે, કોઈ જાતના કેફ વગરના છે અને સર્વત્ર લભ્ય છે.

યુરોપમાં મજૂર (કુલી) નાના સ્ટેશને હોતા નથી, મજે જે ત્યારે ચાર્જ આકરે હોય છે એટલે જેમ અને તેમ ઓછા સામાન હોય તો મુસાફરીમાં મળ ઘણી આવે છે. એનો મુદ્દો એ છે કે જરૂર પડ્યે આપણે આપણો સામાન હાથે ઉચકી રાકીએ તેટલો હોયતો બહુ ઠીક પડે છે. ભૂલથી અથવા ખોટા ભયથી વધારે સામાન મુંબઈથી લીધો હોય તો થોમસ કુકને ત્યાં મૂકી દેવો. તે પાછા આવતી વખત પ્રથમથી ખબર આપવાથી તમને બરાબર આપી દેશે.

મુંબઈથી ઘણાં કપડાં લેવાં નહિ. બે સુટ ચાઇનાસીલીકના સાથે રાખવા જેનો ઉપયોગ પોર્ટસેડ સુધી થઇ શકશે. સુટ એટલે પાટલુન વેસ્ટ અને જેકેટ (હાફકોટ). તે ઉપરાંત એક સુટ ગરમ કરાવી લેવો. આથી વધારે સુટ લેવા નહિ. ઇંગ્લાંડ અથવા લંડનમાં બહુ સસ્તાં અને સુંદર કટના કપડાં થાય છે ત્યાં બીજા એક સુટ કરાવવો. રેશમી બે સુટ યુરોપમાં તદ્દન નકામા છે તે માસ્ટેલ્સ થોમસ કુકને સોંપી દેવા અને બે ગરમ સુટથી આખી મુસાફરી થઇ શકે છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

સ્ટીમરમાં તેમજ હોટેલમાં કપડા ધોવાનું ખાતું હોય છે. તમે માગો ત્યારે કપડાં મળી શકે છે. સુટને તો કરચલી પડે ત્યારે રિપાર્ટ (ઇસ્ત્રી) કરાવવાનો હોય છે જે બે ત્રણ કલાકમાં મળી શકે છે. ચોવીશ કલાકમાં ધોવાનાં કપડાં મજે છે.

સુટ-ગરમ કપડાનાં કરાવવાં. વીન્ટર-શિયાળામાં કપડાં વધારે ગરમની જરૂર છે જે ઉન્હાળામાં ભારે પડે છે. કેટલો વખત રહેવાનું છે તેને અનુસાર કપડાં કરાવવાં. ડ્રેસિંગ ગાઉન (કપડાં બદલવાનો આવરકોટ) જરૂરનો છે. સ્ટીમરમાં બાથરૂમ વિગેરેમાં જતા તેની ખાસ જરૂર પડે છે. ગરમ આવરકોટ મુંબઈથી ન લેવામાં આવે તો ચાલશે. પેરિસ કે લંડન જઈ તુરત લઇ લેવો. ઉન્હાળાનો ઓછો ગરમ હોય છે. લાંબો વખત રહેવું હોય અને શિયાળો યુરોપમાં ગાળવાનો હોય તો બહુ ગરમ આવરકોટ રાખવો પડે છે. બે ઋતુના બે આવરકોટ હોય તો વધારે સારું.

ખમીસ સુતરાઉ અથવા ખોસ્કીની જાપનીઝ સીલ્કના છ લેવા. વધારેની જરૂર નથી. અંડરવેરમાં ચાર ગંજીરાક અને બે ગરમ અને બે સુતરાઉ ટ્રાઉઝર લેવા. મોઝાં નાનાં (sock) સુતરાઉ બે જોડી રાખવા. ઉપરાંત ત્રણ ટાઇ લેવી અને એક ડઝન કોલર એટલી વસ્તુ પહેરવાની રાખવી. ઉત્તમતનો સામાન અને માથું ઝાળવાનો સામાન લેવો. યુરોપમાં છુટ સાફ રાખવા, કોલર ઝાળખો પહેરવો, ઉત્તમત દરરોજ કંરવી અને ટાઇ સુંદર પહેરવી, કપડાં બ્રશથી દરરોજ પોતાને હાથે સાફ રાખવા. આટલી બાબત બહુ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે.

ખીનમાં સુટ-રાત્રે સુવાના બે જોડ રાખવા. એને અવારનવાર ધોવાવાની નાખવા.

ઉત્ક્રાંતિમાં જનારે છુટ લેવાની જરૂર નથી. શુઝ એક જોડી અને કેપીનમાં પહેરવાના સાદા સ્લીપર બસ છે. જોડાં સાફ કરવાનો સામાન કાંઈ પણ સાથે લેવો નહિ. રાત્રે સુતી વખત શુઝ ડમ અથવા કેપીન બહાર મૂકવા એટલે સ્ટુઅર્ટ અથવા વેટર સવારે ઉઠીએ તે પહેલાં શુઝ પાલીસ કરી રાખે છે. છુટની જરૂર શિયાળામાંજ પડે છે. આટલો સામાન એક સુટ કેસમાં સમાઈ શકે છે. ૨૪ ઇંચની કેસ આપણે ઉપાડી શકીએ છીએ. યુરોપમાં મોટા માણસો પણ પોતાનો સુટકેસ ઉપાડી જાય છે. પોર્ટની રાહ જોવામાં આવતી નથી.

એ ઉપરાંત એક નાની ચામડાની હેન્ડ બેગ રાખવી. સહજ મોટી હોય તો ઠીક પડશે. એમાં જરૂરી કાગળ, વાંચવાની ચોપડી અને એવી પરચુરણ ચીજો પડી રહે છે. ખીન હાથમાં તે ઉપાડી શકાય છે. છત્રી જરૂર રાખવી. લાકડીની જરૂર નથી.

પોતાને એલચી કે સોપારીનો શોખ હોયતો સાથે રાખવા. વિલાયતમાં તે સારાં મળતાં નથી.

જેમ બને તેમ ઝાંઝો ભાર રાખવાથી આખી મુસાફરીમાં બહુ સગવડ પડશે અને કદાચ ભૂલથી વધારે સામાન લીધો હોયતો.

ન્યાં ફરીવાર આવવાનું હોય ત્યાં હોટલમાં મૂકી દેવો. હોટલવાળા વગર ભાડે સામાન રાખે છે.

આહટફીટમાં વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર નથી. ન્યારે ખપ પડે ત્યારે યુરોપના કોઈ પણ શહેરમાં સર્વ મળી શકે છે, મનગમતું મળી શકે છે અને સસ્તે ભાવે મળી શકે છે. અભ્યાસ કરતા જનાર વિદ્યાર્થીએ ગરમ કપડાં વધારે લેવાં પડે છે તે યુરોપમાં લેવાં. આપણી સ્ત્રીઓને કપડાની વધારે જરૂર છે. જઈ આવેલ સ્ત્રીઓને 'પૂછવું'. એ સંબંધમાં અનુભવની ખાસ જરૂર છે. પૂરતાં ગરમ કપડાં ન રાખનાર સ્ત્રીઓને ઘણી અગવડ પડવા સંભવ છે.

પાસપોર્ટ.

મુસાફરી શરૂ કરવા પહેલાં પાસપોર્ટ જરૂર લેવો અને તેને ખૂબ જાળવી રાખવો. દરેક સરહદ ઉપર પાસપોર્ટની ખાસ જરૂર પડે છે. બ્રિટિશ પાસપોર્ટનું માન સર્વત્ર સાદું દેખાય છે. દરેક સરહદ પર વીરમગામ હવું તેવા થાણાં હોય છે. ત્યાં સામાન ખતાવવો પડે છે. એટલા માટે જો મુસાફરી દરમ્યાન નવો સામાન ખરીદ કરવામાં આવે તો ખનતા સુધી એનું બંડલ કરી હિંદુસ્થાન રવાને કરી દેવો. ઘણે ભાગે ઇંદીયનને કોઈ પણ સરહદ ઉપર કનડબત થતી નથી. પૂછે ત્યારે આપણે તો તેની ભાષા પણ જાણતા ન હોઈએ. કહેવું કે જોઈ લો. સામાન ઉઘાડીને ભાગ્યેજ ખતાવવો પડે છે. સીગારેટ રેશમી કપડાં અને સોનાના સીકા માટે દરેક સરહદપર ઘણી ચોકસી થાય છે તે લક્ષ્યમાં રાખવું.

મુસાફરીનો કાર્યક્રમ.

યુરોપમાં કેટલું રહેવાનું છે તેનો પ્રથમથી વિચાર કરીને કાર્યક્રમ ઘડવો. આખું યુરોપ બે માસમાં જોઈ શકાય છે અને એક વર્ષ

પણુ તે માટે ઓછું પડે છે, એટલે પોતે પોતાનું યાદમટેબલ બનાવડું. વળી યાદમ કેટલો છે તે મુકરર હોય તો એક રસ્તે બેવડી મુસાફરી કરવી પડતી નથી અને પૈસાનો બચાવ થાય છે. આપણે જે કાંઈ જીવન અભ્યાસદષ્ટિએ જોઈ શકીએ છીએ તે ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડમાં છે. આપણે જે લોકોની ભાષા સમજતા હોઈએ તેના સંબંધમાં આવીએ તો કાંઈ ઊંડા ઉતરી શકીએ. ઇંગ્લીશ પ્રજા બહુ ઓછું બોલનારી છે એ ખરું છે, પણ એની સંસ્થાઓ બહુ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આપણે એમનાં સારાં તત્ત્વોને આપણા પૌર્વાત્ય સંસ્કારો સાથે યોગ્ય રીતે આમેજ કરવા હોય તો અંગરેજ જીવન, એમની સંસ્થાઓ, એમનાં નાટયગૃહો, એમનો વિવેક, એમની વ્યાપાર પદ્ધતિ, એમની મોટાં કાર્યો હાથ ધરવાની રીત, એમનો અંદર અંદરનો વ્યવહાર, એમની લગ્નની સંસ્થા, એમની મોટી માઇનો-ખાણો, એમની સાંચાકામ પદ્ધતિ, એમની રેલ્વે, અંડરગ્રાઉન્ડ, પોલિસ, લશ્કર, પાર્લીમેન્ટ, દેવળ વિગેરે વિગેરે અનેક બાબતો જોવાની છે, લાખો માણસોનો સરળતાથી વ્યવહાર અવરજવર કેમ ચાલે છે તે સમજવાનું છે અને અનેક ઐતિહાસિક અને દૃશ્ય સ્થાનો સરોવરો પુલો દેવળો જોવાના છે, કોઈ પણ લાઇનમાં સારાને એ કેટલું માન આપે છે તેનો અભ્યાસ કરવાનો છે-વિગેરે; અને આ સર્વ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા આકારમાં અન્ય પ્રજામાં પણ છે પણ જેની ભાષા ન આવડતી હોય ત્યાં આપણે લગભગ બહેરા અને મુંગાની કાટિમાં આવી જઈએ છીએ એટલે લગભગ દોઢમાસ ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડમાં જરૂર ગાળવો, પારિસ માટે પંદર દિવસ બહુ થઈ જશે. બાકી બર્લીન અને રોમ માટે પાંચ પાંચ દિવસ ફ્લોરેન્સ વેનીસ મીલાન જેવા શહેર માટે બે બે દિવસ, પીઝા માટે ચાર કલાક-આવી ગણતરી પ્રથમથી કરીને આખો કાર્યક્રમ ગોઠવવો. કોઈ સમાન પસંદગીવાળો જઈ આવેલ હોય તેનાથી માહિતગારી મેળવવી. સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે દિવસો રાખ્યા હોય તો સ્ટીમરની મુસાફરીના દિવસોનો પણ જેમાં સમાવેશ થઈ જશે અને આખા યુરોપનો ઉપર ઉપરનો સારો ખ્યાલ આવશે.

ઈંગ્લાંડ-સ્કોટલાંડ	દોઢ માસ.	નોર્વે-સ્વીડન.	દશ દિવસ.
હોલાંડ-બેલ્જિઅમ.	આઠ દિવસ	જર્મની.	બાર દિવસ.
સ્વીટ્ઝરલાંડ	પંદર દિવસ	ફ્રાન્સ	પંદર દિવસ.
ઈટાલી	બાર દિવસ	ઓસ્ટ્રીઆ	ચાર દિવસ.
બલ્ગેરીઆ	ચાર દિવસ	તુર્કિસ્તાન	સાત દિવસ.
ઈજિપ્ટ	આઠ દિવસ		

આ રીતે લગભગ સાડા ચાર માસનો કાર્યક્રમ થાય અને સ્ટીમરનો એક માસ વધારે સમજવો. દિવસ ઓછા હોય તો ફેરફાર કરવો, પણ સર્વત્ર જોવાનો વિચાર રાખવો. મોટા ખર્ચ કરીને ચારવાર નીકળી શકાતું નથી. દશ પંદર દિવસ આણુધારી અગવડ કે નરમ તબીબતના પણ રાખવા, જોકે યુરોપની રહેવાની પદ્ધતિ એવી છે કે સારા હવાપાણીને લઈને માણસ રીતસર રહે તો તબીબત બગડવાના પ્રસંગો બહુ જુજ આવે છે.

એક્સચેન્જ અને નાણું.

કાર્યક્રમ મુકરર કરવા જેટલોજ મહત્વનો પ્રશ્ન નાણાનો છે. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો મુસાફરીનો કાર્યક્રમ પોતાને કેટલો ખર્ચ કરવાનો છે તેને અનુસારેજ ગોઠવી શકાય છે. જેઓ ગમે તેટલો ખર્ચ કરી શકતા હોય તેને માટે આ સવાલ નથી પણ અમુક રકમમાં પૂરું કરવું હોય તેણે આ પ્રશ્ન બહુ વિચારવાનો છે. ખર્ચની લગભગ પરિસિમા (હદ) બાંધી શકાય તેવું છે. મુસાફરી સેકન્ડ ક્લાસમાં થઈ શકે છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર ત્રણ ક્લાસ છે. સેકન્ડ સારો છે. ફર્સ્ટમાં માણસો ઓછા ખર્ચે એટલીજ વધારે સગવડ છે. ઇંગ્લાંડમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ ક્લાસ છે. ટીકીટ રીઝર્વ કરાવવાથી સગવડ ઘણી થાય છે.

દરેક પ્રબળતા એક્સચેન્જના લાવ ફર્યા કરે છે પણ સાધારણ રીતે હાલ નીચેના લાવો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા. એક રૂપિયાના ૧ શી. ૬ પેન્સનો લાવ છે એટલે મુસાફરી કરવા જનારને લગભગ રૂ. ૧૩-૫-૦ માં એક પાઉન્ડ મળે છે. પાઉન્ડને અંગે લાવો બોલાય છે.

એક પાઉન્ડના

ક્રેન્ચ ક્રાન્ક	૧૬૦	(ફેરફાર ધણો)
જર્મન માર્ક	૨૦૧૧	(સ્ટેડી)
બેલીઅન ક્રાન્ક	૧૬૦	(ફેરતા નય છે)
સ્વીસ ક્રાન્ક	૨૫	(સ્ટેડી)
ઇટાલીઅન લીરા	૧૪૦	(ધટતા નય છે)

આ સર્વ લાવો લક્ષ્યમાં રાખવા. વીએનાના પીએસ્ટા, ઈજ-મના ચલાણના લાવ પણ સમજવા અને તે અનુસાર પોતાનો હિસાબ ગણી કાર્યક્રમ ગોઠવવો. એક્સચેન્જના લાવો બરાબર સમજવાની જરૂર છે. વળી કોઈ પણ દેશમાં પ્રવેશ કરતી વખત એકાદ પાઉન્ડના ચીલ્લર સીકા તે દેશના અગાઉથી લઈ લેવા એટલે ટેકરી મજૂરી વિગેરેમાં અગવડ પડે નહિ કે માર પડે નહિ. બાકી પાઉન્ડ બધે તુરત વટાવી શકાય છે.

કેશ-કેડીટ.

પાઉન્ડ પાસે રાખવાની ઘણી પદ્ધતિ છે. થોમસ કુક પાંચ અથવા દશ પાઉન્ડના ચેક આપે છે તે તેના કોઈ પણ ઓફિસમાં વટાવી શકાય છે. વળી ઘણીખરી હોટેલો તથા બેન્કો તે ચેકો સ્વીકારે છે. એમાં ગડબડ થવાનો ભય નથી કારણ તમારી નમુનાની સહીવાળા બુક તમને આપવામાં આવે છે અને તે બતાવીને ચેકપર પછવાડે સહી કરી નાણું લેવાનું હોય છે. જટલો ખર્ચ કરવાનો હોય તેના પાઉન્ડના ચેક આ રીતે લઈ લેવા.

ચેકનું જોખમ લાગતું હોય 'લેટર ઓફ કેડીટ' કુકવાળા આપે છે તે તેની કોઈ પણ ઓફિસમાં બતાવવાથી તેમાંથી જોઈએ તેટલા પાઉન્ડ ઉપાડી શકાય છે. લેટર ઓફ કેડીટ લેવામાં અગવડ એ છે કે એ માત્ર કુકની કોઈ પણ ઓફિસમાં જ વટાવી શકાય છે, બીજી કોઈ બેન્ક કે હોટેલમાં તેનું નાણું મળતું નથી. જ્યારે કુકના ચેક લગભગ દરેક હોટેલ અને બેન્કવાળા સ્વીકારે છે.

જે અભ્યાસ કરવા લાંઠન કે અન્યત્ર જતા હોય અને એકજ ઠેકાણે ઘણો વખત રહેવાના હોય તેણે મુંબઈ કુકની ઓફિસમાં કરંટ એકાઉન્ટ ખોલવો. વધારે જોખમ પાસે રાખવું નહિ. જોઈએ તેમ ચેક લખી નાણું લઈ આવવું.

સ્ટીમર-વાંચન ઇ.

સ્ટીમરમાં બેઠા પછી તુરત એક સ્ટુઅર્ટને મળી તેની પાસેથી એક એકચેર લેવી. એકચેર પોતાની લઈ જવાની જરૂર નથી. એકસ્ટુઅર્ટ આપે છે અને તેને 'ટીપ' આપવાની તો હોયજ છે, એટલે એકચેર સંભાળવાની જરૂર નહિ રહે. એકચેરની ખાસ જરૂર છે. સ્ટીમરમાં તેર ચઢદ દિવસ ગાળવાના છે તેથી ઘટતા ફેરફાર માટે દરરોજ થોડા કલાક એકચેર માટે પણ રાખવાજ પડે છે અને દરિયા સામે તે પર બેસવામાં એક જાતનો આનંદ આવે છે. એકચેર પોતે લીધી હોય તો માર્સેલ્સ ઉતરતી વખત પી. એ. કંપનીને કે થોમસ કુકને નામની સ્વીપ લગાવી આપી દેવી. પાછા આવતા પ્રથમથી લખવાથી સ્ટીમર-પર તમારી ચેર બરાબર હાજર રહેશે.

સ્ટીમરમાં વધારે વખત એક ઉપર કાઢવો. સ્મોકીંગરૂમ, મ્યુઝિક હોલ અને એક ઉપર જ વધારે બેસવું. બહુ વખત કેબીનમાં કાઢવો નહિ, નહિતો એકલવાયું લાગશે અને સફરના દિવસો કાઢવા આકરા લાગશે.

વાંચવાની ચોપડી સાથે હેન્ડબેગમાં લઈ લેવી. દરેક સ્ટીમરમાં નાની લાઇબ્રેરી હોય છે અને તેમાંથી બુકો વાંચવા મળે છે પણ પોતાની પસંદગીનીજ બુકો વાંચવી હોયતો ખોતે સાથે રાખવી અને માર્સેલ્સ મૂકી દેવી.

ઉપરાંત મુંબઈથી સ્ટીમરમાં બેસતી વખતે એક સુંદર 'ગાઈડ બુક' જરૂર લઈ લેવી. સેસલ ગાઈડ (Satchel Guide to Europe by Rolfe & Crockett દર વર્ષે નવી આવૃત્તિ

ખપાય છે અને તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લા ફેરફારો દાખલ કરેલા હોય છે. તેની નવી આવૃત્તિ જરૂર લેવી અને મુસાફરીમાં તે જોઈ જવી.

મી. ખેડકરની દરેક પ્રાંતની ગાઈડ આવે છે તે બહુ વિસ્તારવાળી છે. દરેક પ્રાંતમાં જવા પહેલાં તે લઈ લેવી અને તેના પ્રત્યેક શહેરમાં જવા પહેલાં તે વાંચી લેવી એટલે ખાસ જોવા જેવું શું છે તેનો ખ્યાલ આવે અને નકામો વખતનો વ્યય થાય નહિ. સ્ટીમરમાં તો સેચલ ગાઇડ અને યુરોપનો નકશો બસ થશે.

ટ્રેસ સુટ.

ટ્રેસ સુટનો સવાલ જરા ધુંયવાળો છે. સ્ટીમરમાં સાંજના ૭ વાગે જમવાનો ટાઈમ થાય છે. ડીનર પહેલાં ટ્રેસ કરવાનો રિવાજ હતો અને હજી પણ છે. દિવસનાં કપડાં કાઢી હાથ મોં બાલ સાફ કરી કાળો પાટકુન, ઉઘાડું જેકેટ, કાળો હાફકોટ અને બો કોલર પહેરવાના રિવાજને આ વાત લાગુ પડે છે. લડાઈ પહેલાં તો ઈશ્વારમાં આ રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. લડાઈ પછી ઘરમાં તો કોઈ કપડાં બદલતું નથી, માત્ર મોટા મેળાવડામાં જવાનું હોય ત્યારે જ હવે ટ્રેસ કરવામાં આવે છે. પણ સ્ટીમર ઉપર અને ખાસ કરીને ફર્સ્ટક્લાસમાં ટ્રેસ કરવાનો રિવાજ છે. જ્યાં જવું ત્યાંના રિત-રિવાજને, ખાસ બાધ ન આવતો હોયતો, માન આપવું. તેને અંગે ટ્રેસ કરવાની જરૂર છે. એ સુટ મુંબઈમાં તૈયાર કરાવતાં લગભગ રૂ. ૧૫૦-૧૭૫ નો ખર્ચ થાય છે. કોન્ટીનન્ટ ઉપર તેની બીલકુલ જરૂર નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં પણ બહુ તો એક બે વખત ઉપયોગ થાય છે. આ બાબતમાં યોગ્ય લાગે તેમ નિર્ણય કરવો.

રમત-ગમત.

બ્રીજ કે બીઝીક રમતાં આવડે તેને સ્ટીમરપર વધારે અનુકૂળતા પડે છે. અંગરેજો દા (stake) મૂક્યા વગર રમતા નથી. લેઓ કલ્પનાથી આપણી જેટલો વગર દાએ રમતમાં રસ લઈ શકતા નથી.

અને છૂતનો ચરસ ખોટો છે એટલે વગર દાએ રમવું. નહિતો ડેક ટેનીસ, બકેટ ક્વોઈટ્સ (Bucket-Quoits), બુલ બોર્ડ (Bull board), ડેક ક્વોઈટ્સ (Deck quoits) વિગેરે સ્ટીમરપર રમવાની ખાસ રમતો રમવી. એ રમતો સહેલી છે અને થોડા પ્રયાસથી તેના નિયમો જાણી શકાય છે. દરેક સ્ટીમરપર રમતનાં સાધનો સ્ટીમર તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે.

આ સિવાય પોતાને પસંદ આવે તેવી ડ્રાફ્ટ, ચેસ (શિતરંજ) વિગેરે ઇન્ડોર ગેમ સાથે લઈ લેવી. જગા બહુ ઓછી રોકે તેવીજ વસ્તુઓ લેવી.

સ્ટીમરમાં ખોરાક.

સ્ટીમરમાં અંગરેજો લગભગ સાત વખત ખાય છે.

૧. સવારે ઉઠતાં ચા, ખારા ખીસ્કીટ, કુટ. એને બેડ-ટી (Bed-tea) કહેવામાં આવે છે.
૨. સાડા આઠ વાગ્યે ઓટાહાજરી- (Breakfast) એમાં પોરીજ વિગેરે ધણી ચીજો હોય છે.
૩. અગીઆર વાગે ખીફ-ટી લે છે.
૪. એક વાગે લંચ. બહુ મોટા પાયા ઉપર. એને ડીનરજ કહી શકાય.
૫. ચાર વાગે ટી. એની સાથે પેસ્ટ્રી તથા કેક-જમ વિગેરે લે છે. કેટલાક એડ પલ્કુ લે છે.
૬. સાંજે સાત વાગે ડીનર લે છે.
૭. નાખ્યા પછી ૧૦-૧૧ વાગે રાત્રે કેટલાક સુપે-સપર લે છે. એમાં ઠંડું ખાવાનું હોય છે.

સ્ટીમરમાં સીસીકનેસ-વોમીટ થવાનો ભય ધણે લાગે છે તેનું એક કારણ અપચો હોય છે. દરિયાની હવાથી ભૂખ વધારે લાગે છે પણ જઠરાગ્નિ સાધારણ હોય છે. જેને દરિયાની હવાથી સંરીર

સુધારણું હોય તેણે ખોરાક સાદો અને પૌષ્ટિક લેવો. ઓછું ખાવાથી શરીર બગડતું નથી. નિયમિત ખાવાનું તો સ્તીમરના નિયમોથીજ બની આવે છે અને તે બહુ લાભ કરનાર છે. ના. ૧-૩ અને ૭ તો ઊંડી દેવા યોગ્ય છે. એની જરા પણ જરૂર નથી. અને બાકીના ચાર રહે છે તેમાં જોઈતો ખોરાક જરૂર મળે છે. મિતાહારી થવું ખાસ જરૂરી છે.

સી સીકનેસ ધણુંખંડે અપચાથી થાય છે. ઋતુ સારી હોયતો થતી નથી. થાયતો તેની સામા થવું. કેબીનમાં પડયા ન રહેવું. ડેક ઉપર ફરવું અને મ્યુઝીકહોલમાં ખેસવું અથવા રમવું. કદાચ સી-સીકનેસ થાય તો જરા પણ ગભરાવું નહિ. એ વ્યાધિ જીવલેણ કદિ થતો નથી. એકાદ દિવસ એ જરા મુંઝવે છે પણ ખીજો દિવસ સારો આવવાનો છે એમ મનમાં ચોક્કસ માન્યા કરવું. સ્તીમરમાં લેમન સ્ક્રૂવેશ-લીંબુમાં બરફ લીધા કરવો. એ પી શકાય તેવી ચીજ છે અને તંદુરસ્તીને ફાયદો કરનાર છે.

સમય કેમ પસાર કરવો.

સ્તીમરમાં અનેક અનુભવા માણસોનો પરિચય થાય છે. બધાની સાથે હળવું મળવું. અંગરેજો પણ એડન છોડયા પછી પરિચય કરવા હોંસ રાખે છે અને હિંદુસ્થાનની નવાબી ભૂલતા નય છે. એમની સાથે પરિચય કરવામાં વધારે જાણવા શીખવાનું મળે છે. દરેકના અનુભવ સમજવા અને વાતોમાં રસ લેવો. હિંદુસ્થાનમાં જોવા જેવી જગ્યાની વાતો સર્વને બહુ ગમે છે. બાકી પોતાને સર્વ સામાન્ય વિષયનું જ્ઞાન હોય તેની વાતો કરવી. અમુક ધંધાની વાતો રસ ઉપજવતી નથી એ લક્ષમાં રાખવું. જેમ સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહાર બુદ્ધિ વધારે હોય છે તેમ વધારે આનંદ આપી લઈ શકાય છે. જે અતડા રહેવો આતુર હોય તેને કદિ પણ વળગતા જવું નહિ. બાકી મ્યુઝીકહોલ અને ડેકચેર, રમતગમત અને જોવાનું વારંવાર બન્યા કરે છે એટલે તેર દિવસ પસાર થતાં વખત ભારે લાગતો નથી.

મુસાફરી.

સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા પછી પાસપોર્ટ અને સામાન બતાવવે પડે છે તેમાં જરા પણ ગભરાવાનું કારણ નથી. યુરોપમાં ૨૬ જગ્યાએ સરહદો આવે છે પણ થોડા સામાનવાળાને કોઈ જગ્યાએ અડચણ પડતી નથી. પાસપોર્ટ બહુ સંભાળીને રાખવો. તેના વગર મુસાફરી કરવાનું બની શકે તેમ નથી. કદિ શુભ થઈ જાય તો દરેક જગ્યા પર બ્રિટિશ ક્રાન્સલ હોય છે તેને મળી પાસપોર્ટનો નંબર આપવો. તે તાર કરી (તમારે ખરચે) જવાબ મુંબઈથી મંગાવી હુબ્લીકેટ પાસપોર્ટ આપશે. આમાં બે ત્રણ દિવસની નકામી ઢીલ અને પૈસાનો ખર્ચ થશે. બેદરકાર માણસ મુસાફરીને ચોગ્ય ન ગણાય તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

દુર.

મુસાફરીની દુર થોમસકુક અને અમેરિકન એક્સ્પ્રેસ કરી આપે છે. તમારે જ્યાં જ્યાં જવું હોય ત્યાંનું લીસ્ટ આપો, દિવસો કેટલાં કરવાં છે તે કહો, એટલે તે તમને ખર્ચનો અંદાજ આપે. પછી કંઈ તારિખે કેટલે વાગ્યે ક્યાંથી બેસવું અને ક્યાં જવું, કઈ હોટેલમાં ઉતરવું વિગેરે સર્વની વિગતવાર ડાયરી અને ટીકીટો આપશે. તમારે કોઈ હોટેલમાં કાંઈ આપવું પડેજ નહિ. બધી સગવડ થઈ રહે. માત્ર નાની બક્ષીસ કે મજૂરી આપવી પડે. આખી મુસાફરીની ટીકીટો પણ કુકવાળા આપે છે. તમારે કોઈ સ્ટેશને ટીકીટ ખરીદવા પણ જવું પડતું નથી. ભાષાના અજ્ઞાનને કારણે અને હોટેલ ઉત્ક્રાંતિમાં બધે ભરચક રહે છે તેથી અગવડ ઘણી થાય છે તે દૂર કરવા આવી દુર કરવી વધારે સારી છે. તેમાં નીચેની સંભાળ રાખવી.

દુર બે ત્રણ માસની એક સાથે ન લેવી. અરધી અથવા એક તૃતીયાંશ પ્રથમ લેવી અને આગળ સોટા શહેરમાં પૂરી કરવી. ત્યાં સુધીનો કાર્યક્રમ ફાળવો હોય તો આગળ વધારવી. ખાસ કારણ વગર આપેલા ટાઈમમાં જરા પણ ફેરફાર કરવો નહિ. કરવો પડે તો તાત્કાલિક

અગાડી ખબર આપી દેવી. કોઈ ભાગ તખીઅતના કારણે છાડી દેવો પડે તો તેટલા પૈસા રીફંડ મંગાવી લેવા.

સહચાર-સોખત.

યુરોપના કોંટીનન્ટ ઉપરની દુરમાં બે જણાએ સાથે જવું. એકલા મુસાફરીમાં ઘણી અગવડ આવે. કુદરતી હાજતે જતાં સામાન કાણ સંભાળે એવો વિચાર આવે અને નરમગરમ તખીઅતે બન્ને અનુભૂયા પણ સ્નેહી માણસો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપરાંત આપણે કોઈ નવી ચીજ કે નવું સૌંદર્ય કે શિલ્પનો નમુનો જોઈએ તેની બીજા સાથે વાત કરીએ ત્યારે આપણા મનમાં પણ વાત ચોક્કસ થાય છે. બીજાને ચોખી ભાષામાં સમજાવવા જતાં આપણા વિચારોની પણ સ્પષ્ટતા થાય છે અને આપણો ભારતવર્ષીય સ્વભાવ એવો છે કે તદ્દન એકલા આપણે આનંદનો અનુભવ કરી શકતા નથી. સોખતમાં કુલ બે કે ત્રણ હોય તોજ મજા આવે છે. સંખ્યામાં તેનાથી વધારે થાય તો બધા તૈયાર હોય પણ એક તૈયાર ન હોય તો નકામો કાળક્ષેપ થાય છે અને ઠરાવેલો સમય કે ટ્રેન ચૂકી જવાય છે.

કાર્યક્રમ નક્કી હોવો જોઈએ અને તેને ચોક્કસ વળગી રહેવાની થોવટ હોવી જોઈએ. મોટી ગાઇડબુકો ઉપરાંત દરેક મુસાફરીનાં સ્થળોમાં નાની નાની ગાઇડબુકો અને નકશા મળે છે. સ્વીટઝરલ્ડ અને ઇટાલીના લગભગ જણવાલાયક સ્થળોના સ્થાનિક નકશા અને ટુંગરોના પોઈન્ટોના નકશા મળે છે. કુકની ઓફિસમાં How to see Rome. How to see Milan &c. આવી બુક દરેક શહેરમાં મળે છે. એવી બુકો અને નકશાઓ જરૂર લેવા. હોટેલોમાં પણ તે મળે છે. એથી ક્યાં જવું અને ક્યાં જીએ તેનો ખ્યાલ આવે છે. શહેરની પ્રત્યેક સ્ટ્રીટ તે નકશામાં બતાવેલી હોય છે.

હોટેલો.

હોટેલના પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવે છે:—

- (a) Hotel de Lux વિશિષ્ટ હોટેલ.
- (b) Superior first-class પહેલા દરજ્જાની જગ્યા હોટેલ.
- (c) Ordinary first-class પહેલા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.
- (d) Superior Second-class બીજા દરજ્જાની સુંદર હોટેલ.
- (e) Ordinary Second-class બીજા દરજ્જાની સાદી હોટેલ.

સગવડમાં દરજ્જા પ્રમાણે ફેરફાર સમજવો. “એ” ક્લાસ અમેરિકન કરોડાધિપતિઓ અને રાજમહારાજાઓ પસંદ કરે છે.

સાધારણ રીતે આપણા સંયોગો અને ખર્ચવાના બજેટનો વિચાર કરી હોટેલની પસંદગી કરવી. બહુ ચાપચીપ ન હોય અને આપણે ઠીકઠીક મુસાફરી કરી શકતા હોઈએ તો c વિભાગવાળી પ્રથમ દરજ્જાની સાદી હોટેલ લેવાથી સુંદર સ્થાન મળશે અને ખાવાની સગવડ જળવાશે.

તદન ઓછા ખર્ચે મુસાફરી કરવી હોય તો સેકન્ડક્લાસ હોટેલ પણ ખોટી નથી. એક મોટા શહેરમાં સાત દિવસથી વધારે રહેવાનું હોય તો Pensione (પેન્સીઓની) ધણી જગ્યાઓ હોય છે. તેમાં ખાવાનો રહેવાનો ચાર્જ સાદો પણ અઠવાડિયાનો ભાવ કરાવે છે. એમાં પણ સગવડ જળવાય છે.

આ સર્વ બાબતો નાની લાગશે પણ આવી આવી નાની બાબતોનો સરવાળો મોટો થાય છે અને અંગત અગવડ લોગત્યા સિવાય પૈસાની રીતસર કરકસર કરવાની જરૂર સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે એટલે એમાં જરા પણ સરમાવાની જરૂર નથી. દરેક જગ્યાએ વિગતવાર પૂછવું, હોટેલવાળાએ બીલમાં ખોટો ચાર્જ ભૂલથી કર્યો હોય, આપણે બીજા રેસ્ટોરાંમાં જમ્યા હોઈએ ને તેનો ચાર્જ કર્યો હોય તો તેનું ધ્યાન ખેંચવું, તુરત સુધારી આપશે અને એવી બાબતમાં સરમાવાની જરા પણ જરૂર નથી.

ટીપ.

બક્ષીસ. આ રિવાજ યુરોપમાં ચાલુ થઈ ગયો છે અને દરેક 'સરવીસ' કરનાર તમે વિદાય થાઓ તે પહેલાં બક્ષીસની આશા રાખે છે.

સ્ટીમરમાં કેબીન સ્ટુઅર્ટ અને ટેબલસ્ટુઅર્ટને બક્ષીસ આપવાની હોય છે. ખાસ સરવીસ લીધી હોય તો નૃદી વાત, નહિ તો દરેકને દશ દશ શીલીંગ આપવા ચોખ્ખા ગણાય. એ ઉપરાંત નાવાના રૂમવાળો (Bath-Topaz) પણ પાંચ શીલીંગની આશા રાખે અને ડેકસ્ટુઅર્ટને પણ એટલી રકમ આપવી જોઈએ.

હોટેલમાં પણ તમારા વેટરને કાંઈ આપવું જોઈએ. હવે દરેક હોટેલમાં લીફ્ટ હોય છે. લીફ્ટમેન તથા બેગેજ ઉપાડનાર કાંઈ આશા રાખે.

દરેક હોટેલમાં એક Portier હોય છે. એ બહુ ઉપયોગી વ્યક્તિ છે. એને આખા શહેરની ખબર હોય છે. તમારી દરેક જરૂરીયાત તે પૂરી પાડે છે, માગો તે જાતની હકીકત પૂરી પાડે છે, ટેક્સી વિગેરેનો આરડર કરે છે અને વિદાય થાઓ ત્યારે તેને 'ટીપ' આપો તો ખુશી થી લે છે.

લડાઈ પછી 'ટીપ'ની બાબતમાં બેવડું નુકશાન થાય છે. દરેક હોટેલવાળા ખીલ ઉપર દશ ટકા 'સ્પેશીઅલ સરવીસ'ના ખીલમાં ચાર્જ કરે છે. આ રકમ તે 'ટીપ'ની આપવી પડતી હતી તેજ છે; અને છતાં 'ટીપ' આપવાનું ધણું ખર્ચે તો બિચારું રહે છે. દેશકાળને અનુસરીને આપણું ગાડું ગબડાવવું આ બાબતમાં ચોખ્ખું છે. આપણી ઉપર ધ્યાન, કરેલી સરવીસ વિગેરે જોઈને ચોખ્ખું લાગે તેમ કરવું. એનો એક સરખો નિયમ હોઈ શકતો નથી.

સગવડ-અગવડ.

યુરોપમાં મુસાફરી કરવામાં કોઈ પ્રકારની અગવડ આવે તેમ નથી. જરા હકીકત સમજીને કામ લીધું હોય તો બધી સગવડ થાય છે અને જરા અગવડ પડે તો સહન કરી લેવાની ટેવ પાડવી. તદ્દન ચેતચમત મુસાફરીમાં થાય નહિ એ ધ્યાનમાં રાખવું. ખાવાને વખતે ખાવાનું મળે છે અને રેલવે, સ્ટીમર, હોટેલ, રેસ્ટોરાં બધાં અનુકૂળતાથી વર્તે છે. માત્ર ખીસામાં પૈસા હોય તો જરા પણ અગવડ આવતી નથી, ખાસ અગવડ લાગતી હોય તો કુકની દુર લેવી એટલે તમારું બધું કામ તેઓ કરી આપશે.

સ્થાનિક ગાઈડો અને ટુરે.

કુક અને બીજી કંપનીઓની (એજન્સીઓની) દરેક સ્થળે સ્થાનિક ઇટીનરરી (ટુર-મુસાફરી) હોય છે અને તેઓ ખાનગી ગાઈડ માર્ગદર્શકો પણ આપણે ખરચે પૂરા પાડે છે. સ્થાનિક ઇટીનરરીમાં લાલ અને ગેરલાલ સમાયલા છે. લાલ એ છે કે અનુભવા શહેરમાં ક્યાં જવું અને ઇતિહાસ વિગેરે શું છે તેનું આપણને જ્ઞાન ન હોય ત્યારે બહુ થોડા વખતમાં આ ટુરથી આપણે ઘણું જોઈ શકીએ છીએ અને ખર્ચ ઓછો થાય છે. ગેરલાલ એ છે કે જે ચીજ બતાવવામાં આવે તેજ આપણે જોવી પડે છે અને એક ચિત્ર કે બાવલું આપણને ખાસ ગમે તો તેની પાસે જીભા પણ રહી શકતા નથી. એકંદરે ટુંકા વખતમાં જેને મોટો કાર્યક્રમ પૂરો કરવો હોય તેણે એવી ટુરમાં દાખલ થવું વધારે ઠીક છે. ખાનગી ગાઈડ અને ખાનગી ગાડી (મોટર) વધારે અનુકૂળ પડે પણ એવો ખરચ બહુ ઘનવાન હોય તેને જ પાલવે.

તોલ માપ.

યુરોપમાં તોલ માપ કેવાં ચાલે છે તે બરાબર લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. ઇંગ્લાંડમાં અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા)માં આઉંસ પાઉન્ડ ચાલે છે તે આપણે બરાબર જાણતા હોઈએ છીએ.

૨૧ તોલાનો આઉન્સ, ચાળીશ તોલાનો પાઉન્ડ (રતલ), ૧૧૨ પાઉન્ડનો હંડ્રવેટ અને ૨૦ હંડ્રવેટ (૨૨૪૦ રતલ) નો યત. આ તો બ્રહ્મીતી વાત છે.

ક્રેન્ય લોકોએ મેટ્રીક સીસ્ટમ દાખલ કરેલી છે. એમાં હિસાબ બહુ સહેલા થાય છે, દશાંશ પર આધાર રાખવાનો છે અને સગવડ વધારે છે. આખા કોન્ટીનન્ટ પર આ તોલ ઘણો ખરો ચાલે છે. ગ્રામ (Gramme) એ એનો પાયો છે, એનો તોલ ૧૫.૪૩ ગ્રેન થાય છે.

દશ મીલીગ્રામ=૧ સેન્ટીગ્રામ	૧૦ ગ્રામ=૧ ડેકાગ્રામ
દશ સેન્ટીગ્રામ=૧ ડેસીગ્રામ	૧૦ ડેકાગ્રામ=૧ હેક્ટોગ્રામ
દશ ડેસીગ્રામ=૧ ગ્રામ	૧૦ હેક્ટોગ્રામ=૧ કીલોગ્રામ

એક કીલોગ્રામ એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ થયા. એની બરાબર સામે ૨.૨૧ રતલ પાઉન્ડ થાય. સો કીલોનો એક ક્વીન્ટાલ એટલે ૨૨૧ પાઉન્ડ થાય. માપમાં મીટર (Meter) પાયો છે. એક મીટર એટલે ૩૯.૩૭ ઇંચ આપણો ત્રણ ફીટનો વાર થાય છે તે ઉપરાંત લગભગ ૩૬ ઇંચ થાય તે મીટર થયો.

મીટરનો દશમો ભાગ તે ડેસીમીટર.

મીટરનો સોમો ભાગ તે સેન્ટીમીટર.

મીટરનો હબ્બરમો ભાગ તે મીલીમીટર.

દશ મીટરનો એક ડેકામીટર.

સો મીટરનો એક હેક્ટોમીટર.

હબ્બર મીટરનો એક કીલોમીટર.

એક કીલોમીટર એટલે લગભગ ૩૨૮૦ ફીટ ૧૦ ઇંચ. એટલે લગભગ ૫ માઈલ થયો. લગભગ આખા યુરોપીઅન યાંત્રમંદિર કે ટેક્સીમાં કીલો પર ભાવ હોય છે. એને પાંચ ગુણી આઠે ભાંગવાથી માઈલ થાય છે.

આ બન્ને તોલ માપનો વારંવાર ખપ પડે છે અને આપણે રતલ તથા વાર કે માઈલનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ તેથી કીલોના

વાર કેટલા થાય અને કીલોના રતલ કેટલા થાય તે એક વાર યાદ રાખી લેવું, પછી જરા પણ ધુંચવણ નહિ થાય.

દરિયાઈ માછલને નોટ (Knot) કહે છે. ૬૦૮૦.૨૭ ફીટનો એક નોટ થાય છે. ૫૨૮૦ ફીટનો માઈલ થાય છે એટલે જમીનપરના માઈલ કરતાં દરિયાઈ માઈલ લગભગ સવાગણો છે.

ટેમ્પરેચર.

હવા પાણી યુરોપમાં વારંવાર ફર્યા કરે છે તેથી બેરોમીટર અને થર્મોમીટર વાંચતાં શીખી જવું. બેરોમીટરથી હવા વરસાદ તોફાનનો ચોવીસ કલાકનો ખ્યાલ આવશે. બેરોમીટર ટુરત વાંચતા આવડી જશે.

થર્મોમીટર સેન્ટીગ્રેડ અને ફેહ્રનાઈટ (Fehrenheit) છે. સેન્ટીગ્રેડ આખા યુરોપમાં (જર્મની સિવાય) છે. અને ફેહ્રનાઈટ માત્ર ગ્રેટ બ્રીટનમાં છે.

ફેહ્રનાઈટમાં ફીઝીંગ પોઇન્ટ ૩૨ ડીગ્રીએ આવે છે અને ૨૧૨ બોઇલીંગ પોઇન્ટ આવે છે એટલે ૧૮૦ ડીગ્રી એમાં હોય છે.

સેન્ટ્રીગ્રેડમાં ૦ થી ૧૦૦ ડીગ્રી છે. ૦ ફીઝીંગ પોઇન્ટ છે, ૧૦૦ એ એનું બોઇલીંગ પોઇન્ટ છે. સેન્ટ્રીગ્રેડના થર્મોમીટર આખા યુરોપમાં હોય છે તેની જે ડીગ્રી હોય તેને ૯ નવે ગુણી પાંચે ભાગી તેમાં ૩૨ ઉમેરવા એટલે ફેહ્રનાઈટ ડીગ્રી આવશે. દાખલા તરીકે ૨૦ સેન્ટ્રીગ્રેડ હોય તો $(20 \times 9) \div 5 = 36$ તેમાં ૩૨ વધારતાં ૬૮ ડીગ્રી ફેહ્રનાઈટની થઈ. આપણને બધો અનુભવ ફેં નો હોય છે તેથી આ હિસાબ ધ્યાનમાં રાખવો.

જર્મની વિગેરે કેટલીક જગ્યાએ Reamur's થર્મોમીટર હોય છે. R અક્ષર તે પર લખેલો હોય છે. તેણે ૮૦ ભાગ પાડ્યા છે. ૦ થી ૮૦ બાકી બધી રીતે સેન્ટ્રીગ્રેડ જેવું. R ની એક ડીગ્રી એટલે સેન્ટ્રીની ૧૧ સમજવી. બાકી હિસાબ ઉપર પ્રમાણે.

ઢાઢમ.

યુરોપમાં ઢાઢમ સંબંધી ખ્યાલ કરવાની ખાસ જરૂર છે. એડન સુધીમાં ઘડિયાળને અઢી કલાક પાછી ફેરવે છે, એડનથી પોર્ટ-સેડ સુધીમાં એક કલાક અને પોર્ટ સેડથી માસેલસ સુધીમાં એક કલાક એમ સાડાચાર કલાક પછવાડે ઢાઢમ કરવામાં આવે છે. ઉન્ડાળામાં મુંબઈના સ્ટાંડર્ડ ઢાઢમ દશ વાગ્યા હોય ત્યારે સાડાચાર કલાક પછવાડે, લંડન કે પારિસમાં સવારના સાડાપાંચ વાગ્યા હોય એમ સમજવું. સપ્ટેંબરથી માર્ચમાં આ તફાવત સાડાચારને બદલે સાડાપાંચ કલાકનો સમજવો. એક રાત્રે એક્ટોબરમાં ઘડિયાળને એક કલાક પાછી મૂકવામાં આવે છે અને માર્ચની આખરે તેને એક કલાક વધારવામાં આવે છે. આ ગ્રીનીચ (Greenwich) ઢાઢમ સમજવો. એની સરખામણી હિંદુસ્થાનના સ્ટાંડર્ડ અથવા રેલવેના ઢાઢમ સાથે જ કરવાની છે.

સ્પેન અને પોર્ચુગાલમાં ઈસ્ટર્ન આટલાંટીક ઢાઢમ ચાલે છે તે આપણા ઢાઢમથી ચાર કલાક પછવાડે છે.

હોલંડમાં લોકલ ઢાઢમ ચાલે છે તે ગ્રીનીચ ઢાઢમથી વીસ મીનિટ પછવાડે હોય છે. નોરવે, સ્વીડન, ડેનમાર્ક, લીથુઆનીઆ, જર્મનિ, ઝેકો સ્લોવાકીઆ, ઓસ્ટ્રીઆ, હંગરી, સ્વીટઝરલંડ, ઈટાલી, ન્યુગોસ્લાવીઆ અને આલ્બાનીઆમાં મીડ યુરોપીઅન ઢાઢમ ચાલે છે, જે ગ્રીનીચ ઢાઢમથી એક કલાક પછવાડે છે. ઉન્ડાળામાં મીડ યુરોપીઅન ઢાઢમ અને ગ્રીનીચ ઢાઢમ વચ્ચે જરા પણ તફાવત પડતો નથી.

મોડર. એર. ટેકસી.

દરેક શહેરમાં સ્થાનિક હરવા ફરવા માટે ટેકસીઓ હોય છે. લાડું મોટર પ્રમાણે હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં માઇલ અને બાકી સર્વત્ર કીલો (લગભગ ૫ માઇલ) પર લાડું વધે છે. અત્યારે તો એક્સ ચેન્જનો ફાયદો એટલો પડે છે કે મુંબઈ કરતાં પણ ટેકસી ક્રાન્સમાં

ઘણી સસ્તી પડે છે, માઇલે જે આનાથી વધારે ભાવ આવતો નથી. કાચદાસરના ભાડા ઉપરાંત ટેકસીવાળો લગભગ દર ટકાની ટીપની આશા રાખે છે. દ્રામ અને બસની સરવીસ ઘણી હોય છે અને બહુ સસ્તી હોય છે. લંડનમાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ સાથે વધારે વ્યવહાર રાખવો, ઉતાવળનું કામ હોય તોજ ટેકસી વાપરવી. બસના અને અંડરગ્રાઉન્ડના નકશા મફત મળે છે, તે લઈ રસ્તાથી વાકેફ થઈ જવું. ટેકસી ઉપર વધારે આધાર રાખવાથી ખરચ ઘણો વધી જાય તેમ છે વળી લંડનમાં ગમે તે પોલીસનનો માણસ અંડરગ્રાઉન્ડ કે બસમાં બેસી શકે છે. મુંબઈમાં છે તેવો મોટા નાનાનો ખ્યાલ લંડન પારિસમાં જોવામાં આવ્યો નથી.

હવાઈ વિમાનની સરવીસ મોટાં શહેરો વચ્ચે છે. હજી તેના ઉપર વધારે અંકુશ આવતો જાય છે.

ખોરાક.

હોટેલમાં લંચ લેવાનું રાખવાથી કાં તો જે વાગ્યા સુધી કાંઈ કામ થતું નથી અથવા માઇલો દૂર ગયા હોઈએ ત્યાંથી હોટેલે આવવું પડે છે એટલે લંચ ગમે ત્યાં કરવાનું રાખવું. સર્વથા બહુ સારાં રેસ્ટોરાં લંડન તથા પારિસમાં છે.

વેન્ટેરીઅન રીતે રહેતાં જરા પણ અગવડ આવતી નથી. લંડનમાં તો આપણે એરડર આપી શકીએ છીએ. કોન્ટીનન્ટ ઉપર આપણે જરૂરી ચીજોનાં નામો ફ્રેન્ચમાં લખી લેવાં એટલે કામ ચાલી શકશે. કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ આવતીજ નથી અને કદાચ કોઈ વખત થોડું સહન કરવું પડે તો પણ તેમાં ગભરાવાનું કારણ નથી. જોઓનો ધર્મ વેન્ટેરીઅન રહેવાનું ફરમાવતો હોય તેણે તેમ રહેવું હોય તો બરાબર રહી શકાય છે.

લંડનમાં મેં ફ્રિયાદ સાંભળી હતી કે ઉન્ડાળામાં ચાલી શકે છે પણ સિયાળામાં માંસ દારૂ વગર ચાલે નહિ અને થલાવે તો ક્ષય

રોગ થાય. મેં બારિકીથી જાંડા ઉતરી તપાસ કરી તો આ વાતમાં જાંતિ લાગી. નબળો માણસ આવા ખ્હાના તળે નીચો ઉતરી નય છે. મેં વિદાયતમાં સોળ સોળ વર્ષથી રહેનાર મનુષ્યો જોયાં છે. તેઓ મક્કમપણે પાક્કા વેજટેરીઅન રહી શકે છે. યુરોપીઅનોમાં પણ વેજટેરીઅન ઘણા છે. મતલબ, બધો આધાર પોતાના મક્કમ વિચાર અને નિર્ણય ઉપર છે.

જેવું ખોરાક તેવું દારૂના સંબંધમાં સમજવું. નિયમિત ખોરાક લેનારને દારૂ લેવાની જરૂર પડતી નથી. દારૂનું એક ટીપું લીધા વગર ચલાવી શકાય છે. શિયાળામાં પણ જરાપણ વાંધો આવતો નથી. બાકી જેને હદ છોડવી છે તે તો હિંદમાં પણ અત્યાચાર સેવી શકે છે અને કોઈ કોઈ તેમ કરતા હોય એવું અવારનવાર સંભળાયા પણ કરે છે.

‘વેજટેરીઅન છું’ એટલું કહેવાથી સરતું નથી. પોતે માંસ, મચ્છી, ઇંડા કે ચીકન ખાતા નથી એમ સ્પષ્ટ કરવું. આ ચારે વસ્તુનાં નામ બોલવાં. યુરોપમાં ઇંડાને વેજટેબલમાં ગણવામાં આવે છે, મચ્છી કેટલાક વેજટેરીઅનો ખાય છે અને ચીકનને (કુકડાના માંસને) કેટલીકવાર માંસમાં ગણવામાં આવતું નથી.

દરેક રેસ્ટોરાંમાં બ્રેડ બટર ટોસ્ટ બે કે ત્રણ વેજટેબલ ફ્રુટ અને કોફી તો જરૂર મળે છે અને લંચ માટે તે પૂરતું ગણી શકાય. દશ મીનિટ બેસીએ તો ચોખા (ભાત) તૈયાર કરી આપે છે. યુરોપમાં દહીં (Youghart અથવા Savre Milk) બહુ સાંચે લગભગ બધે મળે છે અને ભાત સાથે જરા મીઠું લઈ ખાવામાં અનુકૂળ રહે છે. આ સિવાય બીજા અનેક વાનીઓ અનુભવીને પૂછી તૈયાર કરાવી શકાય છે.

મનોબળ.

બાકી મુસાફરીમાં જરા સહન કરતાં શીખી જવું. સહજ મોઢું વહેલું થઈ નય તો ગભરાવું કે અકળાવું નહિ. પૈસા પૂરતા રાખવા અને જરા ઉદારતા રાખવી એટલે મુસાફરીમાં કાંઈ વાંધો નહિ આવે.

નવું જોવા બંધુવાનું એટલું હોય છે કે જરા અગવડ પડે તો પણ રસ વધારે પડે છે અને હંમેશાં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે આપણા ઘરમાં જેવી સગવડ હોય તેવી તો સર્વત્ર મળી શકતી નથી; છતાં સરખામણીમાં ખરચ કરવાથી યુરોપમાં ઘણી સગવડ થઈ શકે છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી અને કાંઈક ચલાવી લેતાં શીખી જવું. આટલી નાની વાત ધ્યાનમાં રહેશે તો મુસાફરીનો રસ લઈ શકાશે અને થાક નામ પણ લાગશે નહિ. બાકી સર્વ વાતનો આધાર પોતાની શક્તિ, આગળ વધવાની હિમત, અને માર્ગ ન હોય ત્યાં પણ માર્ગ કરવાની કૃપી શક્તિ પર રહેલો છે. લીલા ગ્રાંડ નીચે ભૂખે મરે તેવા માણસો મુસાફરી કરી શકે છે પણ એને ગણગણાટ ધણું કરવો પડે છે. ન્યારે રાતદિવસ નહિ ગણુનારા, સર્વ સંયોગોમાં મજા માણુનાર અને વિષમ સ્થિતિમાં માર્ગ કરનાર બહુ રસ જમાવી શકે છે, અને અન્યને પ્રેરણા-રૂપ બને છે.

એક વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે, અને તેનું પુસ્તકમાં પણ પુનરાવર્તન થવા સંભવ છે, અને તે એ છે કે સહાનુભુતિ અને પ્રેમથી પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓ અને આદર્શો નીહાળતાં તેમાંથી આપણને જોવા શીખવાનું ધણું મળે તેમ છે. એમાંનું આદરણીય તત્ત્વ કેટલું છે તે પર પછી વિચાર કરવાનો અવકાશ લેવો પણ બારિક અવલોકન કરવાની તક મળે તો તેમાં ઐતિહાસિક અને વ્યાવહારિક નજરે જરૂર ઉતરવા જોઈ છે. આ વાત દરેક વાંચનારા લક્ષમાં રાખશે એવી આશા છે.

મો. ગિ. કા.

યુરોપનાં કેટલાંક સંસ્મરણો

સ્ટીમર “રાજપુતાના”

સફરની શરૂઆત. (તા. ૮-૫-૧૯૨૬)

ભાવનગરમાં, મુંબઈમાં અને સાંટાકુઝમાં અનેક પાર્ટીઓનો લાભ લઈ, અનેક પ્રેમાળ મિત્રો તરફથી સફળ સફર ધમ્મજાવતાવનાર હારતુરા લઈ, આજે બાર વાગે સ્ટીમર પર ચઢ્યો. સ્નેહીતે છોડતાં જે ઝ્ઞાનિ થાય તે બહુ થોડો વખત રહી. નવું જોવા જાણવાના ઉત્સાહમાં, અને જીવનનું કોઈ નવીન પૃષ્ઠ જરૂર ઉપડશે એવી આશામાં એ ઝ્ઞાનિ દૂર થઈ.

સ્ટીમર ઉપર ૧૨૥ વાગે ચઢ્યો. ત્યાં અનેક સંબંધીઓ ઉપર આવવા શક્તિમાન થયા હતા. તેઓને કેમ્પીન ખતાવ્યા પછી સર્વે ઘંટ વાગતાં ઉપરના ડેક પર આવ્યા.

ખીજો ઘંટ અને સીસોટિ વાગ્યા. સર્વે ઉતરવા લાગ્યા. તેમના અનેક પ્રેમોદ્ગાર સાંભળ્યા, સંબોધ્યા. અનેક માયાળુ પરિજન સ્વજનના શુભ આશીર્વાદ વચ્ચે સ્ટીમર ચાલી, ત્યાં તો પ્રેમોદ્ગારનો પાર રહ્યો નહિ. છ સાત મીનિટ સુધી દૃષ્ટિપથમાં સર્વ રહ્યા ત્યાં સુધી આ ક્રિયા ચાલી. આખરે સ્ટીમર ઉપડી અને અમે સર્વથી છૂટા પડ્યા. માત્ર પ્રેમ અને સ્નેહના ઉદ્ગારોના

રણુકાર કાનમાં થતા હતા તેના એકલા ટેકાથી હવે સ્ટીમરમાં માર્ગ કરવો રહ્યો. નજર પહોંચી ત્યાં સુધી સ્વજનોને જોયા, નજર પહોંચી ત્યાં સુધી સુંબઈ નગરીના આલીશાન મકાનોને જોયાં, કોલાબાની દિવાદાંડી ધણી વખત સુધી દેખાઈ. અંતે એ સર્વ પૃથ્વીની સપાટિમાં એકાકાર થયું અને ચારે તરફ જળના તરંગો અને ઊંચે આકાશ દેખાવા માંડ્યા.

સ્ટીમર રાજપુતાના.

કુદરત ઉપર વિજ્ઞાન કેટલો વિજય મેળવી શકે છે અને તેમાં તે કેટલે સુધી પહોંચે છે તેનો ખ્યાલ આ સ્ટીમર જેતાં આપ્યો. એ સ્ટીમરનું નામ ‘રાજપુતાના’ છે. મને એ સ્ટીમરમાં જગ્યા (પેસેન્જર) મળી હતી. એમાં પ્રથમ અને બીજા દરજ્જાનું ભાડું આપનાર પાંચસો લોકો જઈ શકે છે. એની સગવડનો વિચાર કરીએ તો જાણે એક નાનું ગામ વિશાળ દરિયામાં ચાલ્યું જતું હોય એમ લાગે છે. નાની શેરીઓ અને મક્લીઓનાં કેબીનના નંબરો એવી રીતે લખેલા હોય છે કે કોઈ પણ કેબીન શોધવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. સ્ટીમરના આગળના ભાગમાં ફર્સ્ટક્લાસ-પ્રથમ દરજ્જાનું ભાડું આપનારની કેબીનો હોય છે. એના ત્રણ વિભાગ હોય છે તેને અનુક્રમે ‘એ’ ‘બી’ અને ‘સી’ કહેવામાં આવે છે. કેટલાક એથી પણ ઊંચા વિભાગમાં જનારા કેકની બાજુમાં ઉપર કેબીન તૈયાર કરાવે છે તેને ‘કેબીન ડ લક્સ’ કહેવામાં આવે છે. એવાં કેબીનો તૈયાર પણ હોય છે.

કેબીનમાં સગવડો.

દરેક કેબીનમાં સુવા માટે એક સુંદર પલ્કમ (આપણી

ધરિપીતાળોમાં હોય છે તેવો પણ સુંદર) તેના ઉપર તળાઈ, બે ઓશિકા અને ઋતુની જરૂરીઆત પ્રમાણે ગરમ સુતરાઉ ઓઢવાનાં આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત એક કપાટ મોટો હોય છે તેમાં કપડાં લટકાવી શકાય છે અને એક બીજા ખાનાવાળા ટેબલમાં આપણી નાની મોટી ચીજો રાખી શકાય છે. બે મોટા આયના અને મોઢું ધોવાની ચાઈના વેરની કુંડી, તે ઉપર સાબુ, બે નેપ-કીન અને એક ટુવાલ અને એક ખુરશી-આટલી ચીજો કેબીનમાં હોય છે. બે ઉતાડને વાપરવાની કેબીન જરા વિશાળ હોય છે.

કેબીનમાં હવા માટે ખાસ બંદોબસ્ત હોય છે. ઉપરથી સંચા મારફતે નળીમાં હવા મોકલે છે અને તે હવા આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે અમુક દિશાએ અથવા શરીરના અમુક ભાગપર લઈ શકાય છે. સમુદ્ર સાથે કામ હોવાથી જરા હવા સંબંધી વિચાર સહજ આવે તેવું છે, પણ તે સ્થાને પણ વિચાર કરી ચોખ્ખું ઘટના કરી છે. શિયાળાની ઠંડી ઋતુમાં કેબીન ગરમ રહે તે માટે પણ ગોઠવણ હોય છે પણ હજી અમે એડનની આ બાજુ હોવાથી એ યંત્રનો ઉપયોગ જોઈ શક્યા નથી.

સમયનો લાભ.

સ્ટીમરમાં લોકો તેર દિવસ કેમ ગાળતા હશે, વખત કેટલો ભારે લાગતો હશે એવો સહજ ખ્યાલ આવે તેવું છે, પણ અહીં તો વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન જુદાજ પ્રકારની જોવામાં આવે છે. દરેક મુસાફર ચોખ્ખો આનંદ કરવાનો જ ખ્યાલ કરતો હોય છે અને તે લોકો સ્ટીમરનો તેર દિવસનો વખત જાણે ઉજાણીએ નીકળ્યા હોય તેવી રીતે પસાર કરતાં ધણીખરા જોવામાં આવે છે.

સ્ટીમર ઉપર સર્વથી ઉપરને માળે ખુદી ફરવાની જગ્યા હોય છે તેને ‘ડેક’ કહેવામાં આવે છે. એ ડેકપર દરેક મુસાફર પોતાની પુરશી નાખી મૂકે છે. ઘણા વખત ફરે છે અને વળી ફરતા ફરતા પુરશી ઉપર બેસે છે. એ પુરશીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોય છે પણ લગભગ સર્વે લાંબા પડીને બેસવાને લાયક હોય છે.

સ્ટીમરમાં ‘એ’ ડેકની બાજુમાં એક ઘણો સુંદર ડ્રોઈંગ રૂમ અને લાઇબ્રેરી હોલ હોય છે, જેમાં બેસી ઉઘોળી માણસો વાંચે છે. કોઈ ઉંઘતા પણ જોવામાં આવે છે. એ રૂમમાં વાતો મોટે અવાજે કોઇ કરતા નથી. ત્યાર પછી નજીકમાં એક સ્મોકીંગ રૂમ હોય છે, જ્યાં સીગારેટ-ચીરટ પીએ છે અને કેટલાક ગંજીપાની રમતો રમે છે.

રાત્રે લગભગ દોઢ કલાક ડાન્સ ચાલે છે. પહેલા અને બીજા ક્લાસના ડેકની વચ્ચેના ભાગમાં રબર પાથરી જમીનને લસરતી કરવામાં આવે છે. મ્યુઝીક (પડખમ) શરૂ થાય છે અને જોને ફાવે તે નાચે છે, બીજા જોવા ઉભા રહે છે. આ નાચવાનું કામ રાત્રે ‘ડીનર’ લીધા પછી થાય છે.

જમણુ-જમણુસ્થાન.

સ્ટીમરનો ડીનર હોલ-ડાઇનીંગ સલૂન મોટા રાજવંશીના મહેલને ભૂલાવે તેવો હોય છે. એમાં કોણે કંઈ જગાએ બેસવું તે પહેલે દિવસે મુકરર કરે છે. એનો ‘સલૂન સ્ટુઅર્ડ’ હોય છે તે એ કાર્ય પ્રથમ દિવસે ૩-૩૦ થી ૪-૩૦ સુધીમાં કરે છે. ત્યાર પછી બપોરનું જમણુ (લંચ) અને રાતનું જમણુ (ડીનર) એ મુકરર કરેલી જગ્યા પર સર્વે લે છે.

અહીં ખાવાની પદ્ધતિ તદ્દન અંગ્રેજી હાથ પર હોય છે. છરી કાંટાથી ખાતાં ન આવડતું હોય તેને જરા અગવડ જણાય છે, પણ બીજાને ખાતાં જોવાથી થોડા વખતમાં આવડી જાય છે. સર્વથી જોવા લાયક ખાખત એ હોલની સ્વચ્છતા છે: છરી કાંટા તદ્દન સાફ હોય છે, ટેબલ સાફ હોય છે અને ખાનારા જરા પણ ગંદવાડ કરતા નથી. પાશ્ચાત્ય લોકોની ખાવાની રીતભાતમાંથી સ્વચ્છતાનો ગુણ જરૂર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. પીરસવા આવનાર સ્ટુઅર્ડ ધણે યોખ્યો હોય છે અને વસ્તુઓ બહુ સુંદર રીતે ડાખી બાબુએ ધરે છે. લેનાર ચીજને ઓળખતો હોય છે તેથી જોઈએ તેટલી તેમાંથી લઈ લે છે અને તેથી બગાડ બીલકુલ થતો નથી. કોઈ વસ્તુ છાંડતું નથી એમ મારા કહેવાનો આશય નથી પણ ઘણે ભાગે બગાડ બહુ ઓછો થાય છે.

વેળેરીઓનો ખાવામાં જરા પણ અડચણ આવતી નથી. ખાવાની વસ્તુઓ પુષ્કળ મળે છે. બ્રેડ, ટોસ્ટ, બટર, ફ્રુટસ વિગેરે ઘણી ચીજો હોય છે. સ્પર્શસ્પર્શનો વાંધો ન હોય તે! તદ્દન અનફૂળ શાકનો ખોરાક મળી શકે છે અને સલૂન સ્ટુઅર્ડ અને શેફ સંભાળપૂર્વક તે માટેની ગોઠવણ કરી આપે છે. અંગ્રેજો રાત્રે ડીનર લે છે તે પહેલાં ‘ડ્રેસ’ કરે છે. ડીનર માટે ખાસ કાળા રંગનાં કપડાં હોય છે, અંદર ખમીસ પણ જૂદાજ પ્રકારનું હોય છે અને તેના પર જેકેટ પણ ઓછા બટનવાળું હોય છે. એના ઉપર કોલર સાથે કાળા રંગની ‘એ’ બાંધે છે, અને મુખ સાફ કરી માથું ઓળી તૈયાર થઈ જમવા બેસે છે. મોટી હોટલોની પેઠે અહીં બેન્ડ કે ગાયન હોતા નથી, છતાં આખા જમવાના વિભાગનો શણગાર એટલો સુંદર હોય છે, કે નવીન આવનાર જરૂર એના

મોહમાં પડી જાય તેવું છે. એમ લાગે છે કે આ જમવાના પ્રસંગ પર આગળ ધણી જાણવા જેવી વાતો લખવાનો પ્રસંગ આવશે.

પરચુરણ પ્રસંગો, સ્ટીમરમાં નિત્યક્રિયા.

સવારમાં છ વાગ્યામાં કેબીનનો સ્ટુઅર્ટ તમે માગો તેટલી જલ્દી ચા લઈ આવે છે. ચા સાથે બે બીસ્કીટ અને બે કેળા હોય છે. આપણી અનુકૂળતા પ્રમાણે આપણે દિશાક્રાંત જઈ આવી ચા લઈ શકીએ છીએ. આ ગરમ હવામાં તો ઘણાખરા સવારમાં નહાય છે.

નહાવાનો રિવાજ જૂદા પ્રકારનો છે. એક મોટા ટબમાં પાણી ભરી રાખે છે અને યુવતી ટબ બંધ હોય છે તેમાં નહાવાનું હોય છે. પાણી દરીઆનું ખાંડ હોય છે. ત્યાર પછી ઉપર દોઢેક બાલ્કની જેટલું સાંડ મીઠું પાણી હોય છે તેનાથી શરીર સાફ કરવાનું હોય છે. શરીર બરાબર સાફ થાય તે સાંડ સર્વ કપડાં કાઢી નહાય છે.

કેબીનની બહાર નીકળવું હોય તો ઉપર ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરવો જોઈએ. એ વગર નીકળવું તે શિષ્ટાચારથી વિરુદ્ધ ગણાય છે. આપણે આપણા કેબીનમાં હોઈએ અને રાત્રીનાં કપડાં પહેર્યાં હોય અને કોઈ મળવા આવે તો ડ્રેસીંગ ગાઉન પહેરી લેવો જોઈએ. એ લોકો ઘણુંખરું પ્રથમથી સંકેત કરીને ખબર આપીને મળવા આવે છે.

સવારે ૮-૩૦ એકફાર્ટનો વખત થાય છે ત્યારે બ્યુગલ વગાડવામાં આવે છે. એકફાર્ટ લેવા સર્વ જમવાના રૂમમાં જાય છે. સવારે પણ તેઓ ખોરાક ઠીક લે છે.

આજના અનુભવ ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે પાશ્ચાત્ય લોકો એકંદરે ધણું ખાય છે. પાંચવાર તો દરરોજ નિયમિત રીતે ખાય છે: સવારે ઉઠતાં ચા, પછી એકદ્વારે સાડા આઠ વાગે, બપોરે એક વાગે લંચ, ચાર વાગે ફરીવાર ચા અને રાત્રે જમણુ. આમાં ચા પણ એકલી લેવાનો રિવાજ નથી. મારા શરૂઆતના અનુભવ ઉપરથી કહું તો તેઓ સરેરાશ આપણા કરતાં ત્રણગણું જરૂર ખાતા હશે.

રવિવારનો દિવસ હતો. સવારે એ લોકો ૧૧ વાગે ડાર્મનીંગ સલૂનમાં પ્રાર્થના કરવા એકઠા થાય છે. રવિવારે ધર્મસન્મુખ વૃત્તિવાળા લોકો રમતા કે નાચ કરતા નથી એમ એક અંગ્રેજ મિત્ર કહેતા હતા.

પ્રથમ દિવસે નોટિસ હતી કે ૩-૪૫ મીનિટે ઘડિયાળ અરધો કલાક પાછી કરવી. બીજો દિવસે નોટિસ હતી કે ઘડિયાળ ૧૧-૧૫ મીનિટે અરધો કલાક પાછળ કરવી. જૂગોળ સમજનારને આમાં નવીનતા નહિ લાગે. પશ્ચિમ તરફ જઈએ તેમ સૂર્ય મોડો ઉગતો જાય છે એટલે ઘડિયાળ ફેરવવી પડે છે. પ્રથમ દિવસે ૨૨ કલાકમાં મુંબઈથી અમે ૩૭૭° નોટ (દરિયાઈ માપલ) આવ્યા. આવી ઝડપે પ્રવાસ આગળ વધતો જાય છે. ઘણી આ-નંદાયક વાતો અનેક સહપ્રવાસી પાસેથી સમજાય છે અને અનુભવમાં વધારો કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે.

દરિયો પ્રથમ દિવસે શાંત રહ્યો. આકાશમાં કોઈ કોઈ વાદળાં દેખાય પણ હજી જરા પણ દરિયાની અસર જણાતી નથી. સ્ટીમર આગળ વધે છે અને હાલ તો સ્ટીમરમાં મોટી રાજધાની અને ડેક પરથી જોઈએ તો ચારે તરફ પાણી અને

ઊંચે આકાશ સિવાય કાંઈ દેખાતું નથી. સ્ટીમરમાં ઉતાર સંખ્યા મોટી, તેમાં પીછાતવાળા ધણા, એટલે દરિયા તરફ જોઈએ ત્યારે જ વિશ્વની વિશાળતા અને આપણી પામરતા દેખાય છે. અને કોઈ કોઈ વાર સ્ટીમરને! વિચાર આવતાં વિજ્ઞાનના વિજયનો ખ્યાલ આવે છે ત્યારે નાના માનવીની શક્તિનો પણ સહજ ખ્યાલ આવે છે.

ખાવાની પદ્ધતિ-નિયમન.

એ દિવસ ગયા પછી સ્ટીમરમાં જીવન કેવી રીતે ગાળી શકાય છે તેનો અનુભવ થઈ જવાથી સહેલાઈ ધણી લાગે છે. ઈંગ્લીશ પદ્ધતિએ ખાવામાં તેમના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે કેટલી સંભાળ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે તે જરા જોઈ લઈએ. છરીકાંટાથી ખાતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે.

કાંટો જમણા હાથમાં રાખવો જોઈએ. જ્યારે છરીનો ઉપયોગ કરવાનો હોય ત્યારે છરી જમણા હાથમાં રાખવી અને કાંટો ડાબા હાથમાં રાખવો.

કુટ વખતે છરી અને કાંટા બન્નેનો ઉપયોગ કરી શકાય. પાંઉ અથવા ટ્રેડ પોતાને હાથે કાપીને ખાવામાં વાંધો નથી. ટોસ્ટપર છરીથી માખણ લગાડી હાથે ખવાય. એને હાથ લગાવવામાં વાંધો નથી.

ખાતાં કોઈ વસ્તુ નીચે નાખવી નહિ. કાંઈ ઠણીએ કે છાલ હોય તો ધીમેથી રકાબીમાં બાજુપર મૂકી દેવી.

ખાતાં હોઈનો અવાજ ન કરવો. બચકારા બોલાવવા નહિ. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ઓડકાર અવાજ કરીને ખાવો નહિ. પવન

છૂટવાની આખતમાં પણ તેમને ધણી સુગ હોય છે પણ ખોરાકમાં હોંગનો ઉપયોગ થતો નથી તેથી એ આખત ધણી ચિંતા રાખવા જેવું નથી.

ખાતી વખત મુખમાં વસ્તુ નાખતી વખતે મોઢું ઉઘાડવું, ચાવતી વખત મુખ બંધ રાખવું. ટેવ પાડવાથી આ આખત આવડી જાય તેવી છે.

જ્યારે ખોરાક ખાઈ રહ્યા હોયએ ત્યારે જ કાંટાને આપણી સામે (પેરેલલ) મૂકવો. એનો અર્થ આપણે ખાઈ રહ્યા છીએ એમ સમજાય છે. જો ખાતાં ખાતાં એમ કાંટાને મૂકવામાં આવશે તો સ્ટુઅર્ટ આખી રકાબી લઈ જશે. આ આખત ચીવટ રાખવા જેવી જણાય છે.

સુષ વિગેરે પ્રવાહી ચીજ મોટા ચમચાથી ખવાય છે. આઈસક્રીમ નાના ચમચાથી ખવાય છે.

ચા પીવામાં રકાબીમાં ચા ન લેવી. કપમાંથી જ પીતાં શીખવું. ચા પીતાં કે કોફી પીતાં અવાજ ન કરવો.

સ્ટુઅર્ટ પીરસવા આવે ત્યારે આપણી તે વસ્તુની રચિ ન હોય તો ' નો, થેન્ક્સ ' કહેવું.

નોકર કામ કરે ત્યારે પણ સબ્યતાના નિયમ પ્રમાણે આભાર માનવો. ખાવાની ચીજો કેટલી અનુકૂળ છે તે જોઈ, જોઈએ તેટલી પોતાને હાથે લેવી. બનતા સુધી કોઈ વસ્તુ છાંડવી નહિ. જો કે છાંડવાનો ખાસ વાંધો નથી પણ એ ઠીક દેખાતું નથી.

ખાતી વખત વાતો કર્યા કરવાનો રિવાજ છે. રસવતી પીરસવાના સામાનની, ટેબલની અને વસ્તુઓની સ્વચ્છતા ખાસ

અનુકરણ કરવા જેવી છે. ખોરાક સારી રીતે લેવાય તેવી ચારે તરફ અનુકૂળતા હોય છે. માથે વીજળીના પંખા, ટેબલ પર ફલાવર વાઝ અથવા કાંઈ લીલોતરીના કુંડા, તદ્દન ચોખું ટેબલ ક્લોથ અને રકાખી તથા છરીકાંટા વિગેરે તદ્દન સાફ હોય છે. પીરસનાર સ્વચ્છ હોય છે.

દરરોજ સ્ટીમર કેટલી ચાલી છે તેનો રિપોર્ટ થાય છે. અને કેટલાક તે પર જીગાર રમે છે. એની ટીકીટની શી બે શીર્લોંગ હોય છે.

આખી દુનિયામાં શું બને છે તેના દરરોજ મોટા વિગતવાર તારો વાયરલેસથી આવે છે તે બોર્ડ પર ચોંટાડવામાં આવે છે.

સ્ટીમરમાંથી વાયરલેસ તાર મૂકવાનો પ્રથમ દિવસનો ચાર્જ દર એક એક શબ્દની ૯ પેની. આજે ૨ શીર્લોંગ છે. જેમ આંતરો વધતો જાય છે તેમ શબ્દની કિંમત વધતી જાય છે.

સ્ટીમરમાં કપડાં ધોવાનું ખાતું પણ હોય છે. ધોવરામણની કિંમત આકરી હોય છે, પણ સાધન હોય છે. ગરમીના પ્રદેશમાં હોઠએ ત્યાંસુધી કપડાં વધારે મેલાં થાય છે. ઠંડી હવા પોર્ટસેડ પછી આવશે ત્યારે કપડાં ધોવરાવવાની બહુ જરૂર નહિ પડે એમ કહે છે.

રમત ગમતનાં સાધનો બહુ ઊભા કરે છે. ડેક ટેનીસ, બેકેટ ટેનીસ, રૉગ્સ વિગેરે અનેક રમતો સવારે ચાલે છે અને રવિવાર સિવાય દરરોજ રાત્રે ડાન્સ ચાલે છે.

ચોથો દિવસ.

આજે સવારે ડેક ઉપર ફરતાં ઉડતી માછલીઓ જોવામાં આવી. માછલી પાણીમાંથી બહાર નીકળે, ઉડે અને વળી પાણીમાં પેસી જાય. આ દેખાવ મનને લાગ્યો. આજે પણ દરિયો શાંત

હતો અને જાણે મોટા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલી જતી હોય તેવું લાગતું હતું. ચોતરફ આનંદ દેખાતો હતો અને માત્ર દરિયાનો અવાજ અને ઉતારાઓનું સારા પોશાકમાં સજ્જ થઇને ડેક ઉપર ફરવાનું બાદ કરીએ તો આખી દુનિયા શાંત દેખાતી હતી. દૂરના પ્રદેશમાં ‘ગલ’ નામના પક્ષીઓ ઉડતા હતા તે પણ સારા દેખાતા હતા.

ડેક ઉપર ફરવામાં ઘણી મોજ આવે તેવું છે. ચારે બાજુ સારા પોશાકમાં સજ્જ થયેલ સાહેબો, મડમો, રાજાઓ, ઈન્ડીયનો અને સર્વ ફરતા હોય છે અને કેટલાક ડેકચેર પર પડ્યા હોય છે, કોઈ વાંચતા હોય છે, કોઈ ઉંઘતા હોય છે, કોઈ નકામી અથવા કામની વાતો કરી રહ્યા હોય છે અને દરિયાની વિશાળતા પર નજર માંડી બેઠા હોય છે. બાજુમાં રમતો ચાલ્યા કરે છે, મ્યુઝીક હોલમાં કેટલાક કાગળો લખે છે અને બાજુમાં પીયાનો વાયોલીન ચાલે છે.

બુરો ઓશીસમાં નોટિસ હતી કે આવતી કાલે લગભગ ૪ વાગ્યે બપોરે એડન પહોંચવાનું થશે.

લય વખતનાં સાધનો.

આગ થાય ત્યારે કેમ વર્તવું તે સંબંધી સઘળા પેસેન્જરોની બપોરે પેરેડ હતી. દરેક પેસેન્જર, સ્ટુઅર્ડ અને માલમ માટે લાઇફ-બોટ રાખેલા હોય છે. દરેકના રૂમમાં તે તૈયાર જ પડેલા હોય છે. તે કેમ પહેરવા તેની સૂચના આપેલી હોય છે. એ લાઇફબોટમાં આગળ પાછળ બે બે બોયા હોય છે અને ઉપરથી ગળામાં પહેરી નખાય છે. પહેરીને દરિયામાં પડે તે કદિ ડૂબી શકતો નથી, માત્ર ઠંડી કે માછલીથી મરી જાય તે જૂદી વાત છે.

૪૥૥ વાગે એકદમ ભયના ઘંટો વાગવા માંડ્યા. સર્વ પેસે-
જરો પોતપોતાના લાઈફનેકેટ લઈ ડેક પર હાજર થઈ ગયા.
અંધી બચવાની બોટો જે ઉપર રહે છે તેને તુરત ઉતારી
શકાય તેવી રીતે સ્ટીમરની બહાર લટકાવી દેવામાં આવી.

આવી ક્વાયત કે બીજી કોઈ બાબત હોય છે ત્યારે કોઈ પણ
ઉતાર ડેક ઉપર આવ્યા વગર રહેતું નથી. એમાં રાગ્ન હોય કે
સ્ત્રી હોય—સર્વ આવે છે અને જરૂર પડે ત્યારે બચાવ કેમ થઈ
શકે તે શીખી લે છે.

આ લાઈફનેકેટના ઉપયોગના પ્રસંગો ઘણા હોય છે: આગ
વખતે અથવા સ્ટીમરની અથડાઅથડી પ્રસંગે, અથવા સ્ટીમર
તોફાનમાં સળંગ રીતે આવી હોય ત્યારે અથવા સ્ટીમર ડૂબતી
હોય ત્યારે. એ ઉપરાંત સ્ટીમર ઉપર તરાપા બોયાના ઘણા રાખેલા
હોય છે. તેની દરેકની ઉપર ૧૨ માણસો બેસી શકે છે અને
તુરત ઉતારી શકાય તે રીતે તેને ગોઠવેલા હોય છે.

આવી રીતે બચાવની પેરેડ થાય છે તે જોઈ અને અનુ-
ભવી. લાઈફનેકેટ પહેરે ત્યારે બધાનો દેખાવ જોવા જેવો થાય
છે. એમાં છાતી ઉપર બે પેડ અને પછવાડે વાંસા ઉપર બે પેડ
આવે છે અને આગળના ભાગમાં સડકણી ગાંઠ બાંધવાની હોય છે.
એ પહેરીએ ત્યારે જાણે લશ્કરી માણસ કાંધ ઉપર ખાવાનું લઈ
ફૂચ કરતો હોય તેવા લાગીએ છીએ. સ્ત્રીઓને પણ એજ નેકેટ
પહેરવાના હોય છે.

બચવાની બોટને નંબર આપેલા હોય છે. આખી ગોઠવણ
એવી છે કે ભય વખતે સાડી ત્રણ મિનિટમાં આખી બોટ ખાલી
કરી શકાય. સ્ટીમરનો ‘એ’ ડેકની ઉપરનો ભાગ પણ બહુ

મળતો હોય છે. તેમાંની થોડી જગ્યા સેકન્ડ ક્લાસ પેસેન્જરને રમવા માટે રાખેલી હોય છે, અને બાકીની જગ્યા હરવા ફરવા માટે હોય છે.

અજવાળીઆમાં રાત્રે ત્યાં ભારે આનંદ આવતો હશે પણ અત્યારે અંધારીઆ પક્ષ હોવાથી અમને તેનો લાભ મળ્યો નહિ.

સ્ટીમરમાં 'એ' ડેકની આગળના ભાગમાં ટારપોલીન પાથરી બાજુઓ ઊંચી કરી નાનો બાથ તૈયાર કરે છે તેમાં ઘણા માણસો નહાય છે, તરે છે અને રમતો કરે છે. એક મસકનો ઘોડો બનાવી તેના ઉપર ચઢવા પ્રયત્ન કરે છે અને પડે છે અને કોઈ ચપળ તરનાર તેના પર ચઢી તેને ચલાવી શકે છે. આ પણ સ્ટીમર પર એક આનંદનું સાધન છે. અમેરિકાની મોટી લાઇનરોમાં તો ઘણા જગ્ગરા બાથ હોય છે અને ટેનીસનો કોર્ટ પણ હોય છે.

આજે નોટિસ હતી કે કાલે બપોરે ૪ વાગે એડન પહોંચ્યું એટલે ઘણા લોકો પત્ર લખવામાં મશગુલ થઇ ગયા હતા. રાત્રે ડાન્સ દરરોજ થાય છે. આવડે તે નાચે છે અને જોવાની ધ્રુષ્ઠા હોય તે જોઇ તાળીઓ પાડી આનંદ મેળવે છે. એડનની નજીક.

આજે મુસાફરીનો પાંચમો દિવસ છે. સવાર પડતાં જ જમીનની નજીક હોઇએ તેમ દેખાય છે. દરિયો શાંત છે. આકાશમાં વાદળો દેખાય છે. બાજુમાંથી બે સ્ટીમર પસાર થાય તેણે કઇ બાજુ લેવી અને ઓછામાં ઓછું અંતર કેટલું રાખવું તેના કાયદા હોય છે.

જમીન નજીક આવે ત્યારે સર્વને વધારે આનંદ થાય છે અને કેટલાક આતુરતાથી જમીન પર ઉતરવાની રાહ જુએ છે.

શનિવારે એક વાગે સ્ટીમર મુંબઈથી ઉપડી તેણે નીચે પ્રમાણે દરિયાઈ માઈલો કાપ્યા. બપોરના બાર વાગ્યા સુધીની એ ગણતરી છે.

રવિવારે બાર વાગે.	૩૭૭
સોમવારે „	૪૧૦
મંગળવારે „	૪૦૩
બુધવારે „	૪૧૦
	<hr/>
	૧૬૦૦
„ બાર પછી	૫૯
	<hr/>
	૧૬૫૯

દરરોજ અરધો કલાક ધડિયાળ પાછી મૂકવામાં આવતી હતી તેથી બુધવારે ચાર વાગ્યે એડન પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં ધડિયાળ અઢી કલાક પાછી કરવામાં આવી. બરાબર ચાર દિવસ ઉપર બે કલાક જતાં સારી સ્ટીમર એડન પહોંચે છે. પાછા વળતાં પાંચ કલાક વધારે થાય છે, કારણ ધડિયાળ ૨૥ કલાક વધે છે અને જતી વખતના ૨૥ કલાક પાછા હઠતાં નથી તે પણ ગણવાં જોઈએ.

એડન.

એડન દૂરથી દેખાવા માંડ્યું. સવારથી નોટિસ હતી કે એડન બુધવારે સાંજે ચાર વાગે ઉતરવાનું થશે.

એડન જમીનના છેડા પર છે. શરૂઆતમાં મોટા ખડક જેવા ડુંગરો દેખાય છે. ચાર દિવસે જમીન દેખાતાં સર્વને બહુ આનંદ થયો. ધણુખરા ઉતાડ્યો એડનનો દેખાવ જોઈ રહ્યા હતા; તેમાં આજે એક ઈચ્છિત વરસાદ આવ્યો. એડનમાં વરસાદ

પડતો નથી અને એની વાર્ષિક આવરેજ વરસાદની એક ઇંચ છે. અમે એડન ઉતરીએ તે પહેલાં આટલો વરસાદ પડી ગયેલો હોવાથી શાંતિ ધણી હતી અને ત્યાં ગરમી હશે એમ ધારતા હતા તેને બદલે કાંઈક ઠંડક મળી.

એડનનું આર સાધારણ રીતે સારું છે. બારામાં ધણી સ્ટીમરો પડી હતી. છટલીનો મેલ અમે ઉતર્યા ત્યાં બાળુમાંજ હતો. ડક્કા ઉપર લશ્કરી મુકામ સુંદર બાંધ્યાં છે અને સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા બંદરનો દેખાવ સારો રજુ કરે છે. સ્ટીમર દૂર રહે છે તેથી મોટર લોન્ચમાં બેસીને કાઠિ જવું પડે છે. લોન્ચવાળા આઠ આના લે છે. એડનમાં મુંબઇનું નાણું ચાલે છે. બંદર ઉપર નાણું બદલી આપનાર (મની એન્જર) હાજર હોય છે. બંદર ઉપરથી તાર કરી શકાય છે. બંદર ઉપરજ તાર ઓફિસ છે.

બંદરથી એડન શહેર પાંચ માઇલ છે. ટેકસીમાં જઇ શકાય છે. આવા વચગાળેના સ્ટેશને ઉતરવા પહેલાં બોટને ઉપડવાનો ટાઇમ જરૂર પૂછવો. એમાં ગફલતી થાય તો મેલ કોઈ માટે બોટી થતી નથી. અમારી બોટ રાત્રે સાત વાગે ઉપડશે એમ નોટિસ હતી.

એડનમાં જોવા લાયક એક સરોવર-ટાંકુ છે. એને પર્વતની તળેટીમાંથી ઉપરથી બાંધ્યું છે, દેખાવ સાધારણ છે. આજે જ વરસાદ આવેલો હોવાથી એ અમને જોવા લાયક લાગ્યું. ચીકાર પાણીથી બરાયલું હતું. બાકી એ જોવા ખાતર એડનમાં જવા જેવું હોય એમ અમને લાગ્યું નહિ. ઉપરથી ટાંકું બાંધી દેખાવ ઠીક કર્યો છે પણ બધી બાબત તદ્દન સાધારણ છે.

એડનમાં યુજરાતી વેપારીઓની દુકાનો ઘણી છે. યુજરાતી એટલે મોટે ભાગે કાઠિયાવાડી બંદરના શહેરોવાળા. કાઠિયાવાડી અને કચ્છી લોકો અહીં સારી સંખ્યામાં વ્યાપાર કરે છે. વાણીઆ અને મુસલમાનો પણ સારી સંખ્યામાં છે. અરસ્પરસ સંબંધ સારો છે.

એડનમાં નાના પાયા ઉપર ઉપાગ્રય અને જૈન દેરાસર છે. ધાતુના બિંબ છે અને સિદ્ધચક્ર છે. ત્યાં દર્શન કર્યા. જતા આવતા દરેક જૈને આ મંદિરે જરૂર જવું જોઈએ, કારણ કે એ જંગલમાં મંગળ જેવું છે.

એડનમાં પીવાના મીઠા પાણીનો ઘણો ત્રાસ છે. બહુ દૂરથી આવે છે. અને એક ગ્યાસલેટના ડબ્બા જેટલા પીવાના પાણીના (ચાર ગેલનના) બે ડબ્બા બેસે છે. એડનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે કરીને માલ પરદેશ ચઢાવવાનો છે એમ જણાયું. ત્યાંના કાઠિયાવાડી વ્યાપારીઓ બહુ માયાળુ છે અને આદરાતિથ્ય બહુ સાઈ કરે છે. મારી સાથે સાતેક જણા હતા તે સર્વને સારી રીતે જમાડ્યા અને દેશના રિવાજ પ્રમાણે અને પદ્ધતિ પ્રમાણે આને પાંચમે દિવસે ખાવાનું મળ્યું તેથી સર્વને ઘણો આનંદ થયો.

સ્ટીમર પર વખતસર પહોંચવું હતું જેથી પાછા ટેકસીમાં બેસી ટેંક જોઈ બંદર પર ચાલ્યા. એક હોટેલમાં દૂર મર મેડસ (એક જાતની અર્ધ માછલીના અને અર્ધ મનુષ્યના શરીર વાળી માછલી) જોવા યોગ્ય છે એમ ગાર્ડમાં હતું પણ તે દૂર હતી અને અમને વખત ઓછો હતો તેથી તે જોઈ શક્યા નહિ.

અમે બરાબર વખતસર સ્ટીમરમાં પહોંચ્યા. આ બાબતમાં મફલતી કરવાથી અગાઉ કેટલાક ઉતાડો રહી મયા હતા તેવી

અમને ખબર હતી. રહી જનારની દશા બારે બૂરી થાય છે. એનો સર્વ સામાન અને પૈસા સ્ટીમરમાં હોય છે અને તેથી એટલી ગડબડ થાય છે કે એની કલ્પના પણ ધ્રૂમવી નાખે તેવી છે. દરેક એડન આવનારે ઉતરવું હોય તો આ બાબતમાં ગફલતી કરવા જેવું નથી.

કેટલીક વખતે સ્ટીમર અહીં ધણો વખત ખોટી થાય છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું.

અમારી સ્ટીમર ૭-૨૦ રાત્રે ઉપડી અને અમે રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થયા. થોડા વખતમાં બંદર પરની બત્તીઓ અને પડખેની સ્ટીમરની બત્તીઓ દેખાતી બંધ થઈ.

રાતો સમુદ્ર (રેડ સી).

રાતા સમુદ્રમાં અમે એમ ધારતા હતા કે પાણી લાલ હશે પણ તેવું કાંઈ નથી. પાણી ચરખી સમુદ્ર જેવુંજ છે. કહે છે કે એને તળીએ લાલરંગના પરવાળા હોય છે તેથી એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર કહેવાય છે. એમાં લાલ રંગની માછલીઓ ધણી હિડતી જેવામાં આવે છે તેથી પણ કદાચ એનું નામ 'રાતો' સમુદ્ર પડ્યું હોય. બે ટુટલ બાઈનાં આવાં ધણાં માછલાં મેં જોયાં. રાતા સમુદ્રમાં બાજુએથી પસાર થતી સ્ટીમરો અવાર નવાર દેખાયા કરે છે. થોડે દૂર સ્ટીમર હોય ત્યારે જેવાની મજા આવે છે. સ્ટીમર સામેથી આવે ત્યારે કઈ સ્ટીમરે કઈ બાજુ ચાલવું અને બન્ને વચ્ચે કેટલો આંતરો ઓછામાં ઓછો રાખવો વિગેરે બાબતોના કાયદા હોય છે.

દરિયો તદ્દન શાંત હતો. સ્ટીમર આગળ વધતી હતી. આજે નોટિસ હતી કે શનિવારે સાંજે ૭ વાગે 'પોર્ટ સેફ' પહોંચશું.

સ્ટીમરમાં નિયમિતપણું ધણું જળવાય છે, ખાવાના સર્વ સમયો બરાબર જળવાય છે. સ્ટીમર તરફથી ખુબલ વગાડી ત્રણ મુખ્ય જમણના વખતની રીતસર ખબર કરવામાં આવે છે અને આ ટાઇમમાં જરા પણ ફેરફાર થતો નથી. દરેક ઉતાર ખાવાના હોલમાં પોત પોતાની નંબરવાળી જગ્યાએ વખતસર બેસી બેસે છે.

રમત ગમત માટે ઉતારઓમાંથી એક કમિટી નીમે છે. એની રમતો હાલ ચાલે છે. એની રેસો (શરતો) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં થશે એમ જાહેરાતથી બતાવ્યું છે. કમિટી ઉતારઓની જ બનેલી હોય છે. ઇનામ આપવાની રકમ ઉતારઓમાંથી લીસ્ટ કરીને લેવામાં આવે છે. રાતા સમુદ્રમાં પ્રથમ બાર ટેકરીઓ આવે છે તેને ‘ટવેલ્વ એપોસલ્સ’ની ટેકરીઓ કહે છે. કાઠસ્ટના એ મુખ્ય ચેલાઓ હતા, એને ટેકરીઓનાં નામ આપ્યાં છે. બાર ટેકરી હતી અને વિનોદ માટે એ નામ આપ્યું જણાય છે. એને ‘એપોસલ’ સાથે બીજો કોઈ સીધો સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી. લાઇબ્રેરીની ચોપડીઓ માટે જે ટાઇમ નોટિસમાં લખ્યો હોય તે મિનિટે લાઇબ્રેરીવાળો બરાબર હાજર થાય છે. નિયમિતતા શી ચીજ છે તે પાશ્ચાત્ય લોકો સારી રીતે સમજે છે, અને સમજીને તેનો અમલ કરે છે એમ સ્ટીમરમાં વારંવાર અનુભવ થાય છે.

એડનથી સુએઝ.

એડનથી સુએઝ સુધીમાં ખાસ નવીન કાંઈ આવ્યું નહિ. એક બાજુએ અવાર નવાર ડુંગરો દેખાયા કરતા હતા. આમાં જગ્યા નાની એટલે અવાર નવાર જતી આવતી સ્ટીમરો દેખાયા

કરતી હતી. સ્ટીમરોનો દેખાવ રાત્રે બહુ મજનો લાગે છે. કોઇ વાર સ્ટીમર એક બીજા સાથે રેસ (શરત) કરતી હોય એમ પણ લાગે છે. રાત્રે સ્ટીમર એક બીજાને દીવાની નિશાનીઓ (signals) કરીને વાતો કરે છે અને ખબરોની આપ લે કરે છે.

અમે કેપ્ટનની રજા મેળવી અમારી સ્ટીમરનો એન્જીન રૂમ અને સાંચાકામ જોવા ગયા. યંત્ર કળા કેટલી હદ સુધી જઈ શકે તેનો આ નમુનો હતો. ઉપરથી છ માળ નીચે સુધી બધી યંત્ર-સામગ્રીઓ ગોઠવી છે. અમારી સ્ટીમર તેલની હતી એટલે એમાં તેલ (Crude oil) બાળવાનું હતું, તેથી કોલસાની ચીલુગારી પણ ઉડતી નહિ. એના બાઈલરો, પેડલો અને શેફ્ટ તથા બરફ કરવાના સંચા, વીજળી કામ વિગેરે એવું યુક્તિથી ગોઠવ્યું હતું કે જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે નહિ.

અમારી સ્ટીમર ૧૬૬૦૦ ટનની હતી એટલે એ બ્યારે પૂરી ભરેલી હોય અને ચાલે ત્યારે એનાથી એટલા ટન પાણી હાલે. એને અંત્રેણમાં (displacement) કહે છે. અમે તદ્દન નીચેને માળે ગયા ત્યારે અમને કહ્યું, “આપણે અત્યારે પાણીમાં ૧૬ ફીટ ઊંડા છીએ,” મતલબ બહારના ભાગમાં અમારી આસપાસ ઉપર ૧૬ ફીટ પાણી હતું. આ સ્ટીમરનું સાંચાકામ જોવા લાયક હતું. પશ્ચિમના દેશો યંત્રકળામાં કેટલા આગળ વધ્યા છે તેનો ખ્યાલ આપે તેવું અમને લાગ્યું.

રાતા સમુદ્રમાં એક દિવસ સહેજ તોફાન હતું, પણ તે માત્ર ચારેક કલાક ચાલ્યું. સ્ટીમર ચાલતી હતી અને સહેજ રોલ થતી હતી પણ બારકસ જબરું એટલે કાંઈ અસર કોઈને થઈ જણાઈ નહિ.

હવે ચંદ્રનો ઉદય સાંજે થવા માંડ્યો છે તેથી ઉપરના ડેક પર રાત્રે બેસવાની વધારે મજા આવે છે.

સુએઝ (Suez)

રવિવારે (તા. ૧૬-૫-૨૬) સવારે ઉઠ્યા ત્યાં સુએઝ દેખાયું. ત્યાં સ્ટીમર અટકી. આજે ૭-૪૫ (સવારે) બંદર ઉપર આપણા મુખ્યને રીક્રેમેશનની બક્ષીસ કરી જનાર સર જ્યોર્જ લોમ્બ સાહેબ 'વોર મેમેરીયલ' ખુલ્લું મૂકવાના હતા. તે માટે અલવરના મહારાજા જે અમારી સાથે સ્ટીમરમાં હતા તે અને બીજા રજવાડાઓ બંદર પર જવાના હતા. તેઓ દેશી રાજવંશી પોશાકમાં લોચમાં બેસીને ગયા.

બંદર દૂરથી બહુ મજાનું લાગે છે. રસ્તાઓ અને મુકામો સુંદર દેખાય છે. બંદર અને શહેર વચ્ચે રેલવે ચાલતી દેખાય છે. બંને દૂર હોવાથી ઘૂટા દેખાય છે પણ સ્ટીમરમાંથી એના વિસ્તારનો પૂરતો ખ્યાલ આવે છે.

કોઇ પણ ઉતારનો મત પૂછ્યા વગર અલવરના મહારાજા સર્વ પેસંજરોના વતી બાપણ કરવાના હતા. બંદર ઉપર એક મોટો ૪૦ ફીટ જેટલો જિઓ કોલમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્ટીમરમાંથી જોઇ શકાતો હતો. બંદર ઉપર બેન્ડ લસકર અને મોટું ટોળું જામ્યું હતું. અમે સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા નહિ, પણ અમારી સ્ટીમર બંદરની એટલી નજીક ચાલી કે આખો દેખાવ સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા જોઈ શક્યા.

સુએઝના બંદરમાં ઘણી સ્ટીમર પડી હતી પણ અમારી તો મેલ સ્ટીમર હતી એટલે અમે ત્યાં માત્ર અરધો કલાક ખોટી

થયા. પછી સ્ટીમર ઉપડી. સુએઝ કેનાલમાં સ્ટીમર રળ મળે તેમ વારાફરતી દાખલ થાય છે.

એડનથી સુએઝ ૧૩૧૦ ફરીઆઈ માઇલ થાય છે. બપોરના બાર સુધી નીચે પ્રમાણે ચાલ્યા.

પાંચમે દિવસે	૨૭૯
છઠ્ઠે „	૪૦૩
સાતમે „	૩૯૭
આઠમે „	૨૩૧
	<hr/>
	૧૩૧૦

ફરિયાઇ નોટ એટલે ૬૦૮૦ શીટ=લગભગ સવા માઇલ જમીન પરના (જુઓ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૬)

હવે અમે સુએઝને નાકે આવ્યા. મનુષ્યકૃતિમાં આ એક અદ્ભુત કાર્ય ગણાય છે. એ સુએઝની કેનાલ રાતા સમુદ્રને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડે છે. એની લંબાઇ ૮૭ માઇલની છે. એની સાધારણ પહોળાઈ ૧૦૦ શીટ જેટલી દેખાય છે. એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય છે પણ ચાલ ધણી ધીમી હોય છે અને બહુ સંભાળ રાખીને સ્ટીમરને ચલાવવામાં આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે કચરો સાફ કરનારી ફ્રેજરો જેવામાં આવે છે. જતાં ડાબી બાજુ ધ્રુવની હદ છે ત્યાં બંગલાઓ જેવામાં આવે છે તે ચોકી માટે હોય છે. જમણી બાજુએ લશ્કરી ખામરો અને કાંટા વાળા તારો (barbed wires) દેખાય છે તે છેલ્લા મહાવિ-ગ્રહનાં અવશેષો છે અને આપણા દેશી લશ્કરને લાંબો વખત

રાખી સોંપેલ અધરા પણ માન વગરના કાર્યની સાક્ષી પૂરતાં હજી પડ્યાં રહ્યાં છે. અમારી સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ ચાલે છે.

સુએઝને પ્રવેશને નાકે ઉતરી જઈ ટ્રેનમાં આવું હોય તો તેમ પણ બની શકે તેવું છે. ચાર કલાકે ટ્રેન કેરો (ઇજીપ્ટની રાજધાની) પહોંચે છે. ત્યાં જોવાનું જોઈ ખાધ પી ચાર કલાકે પોર્ટસેડ આવી શકાય છે અને સ્ટીમરને વખતસર પકડી શકાય છે. અમારી તો આ પહેલી મુસાફરી હતી અને સુએઝની નહેર જોવાની આતિ જિજ્ઞાસા મને અને સાથીઓને હતી તેથી એ રીતે મુસાફરી કરવાનો અમે વિચાર રાખ્યો નહોતો.

સુએઝ કેનાલ કોઈક જગ્યાએ વધારે પહોળી થાય છે. એને દિવસે જોવામાં મળે છે. રાત્રે સૂર્ય લાઘટ મૂકવી પડે છે અને તે લાઘટ બરાબર કેનાલની પહોળાઈની હોઈ માર્ગદર્શક બને છે. વચ્ચે ક્ષાનસની લાઘટો સ્ટીમરે ક્યાં ચાલવું તે બતાવે છે. સુએઝ કેનાલ રાત્રે પણ પસાર કરી જોવા જેવી છે. ઇજીપ્ટની કળા અને સ્ટીમર ચલાવવાની નાવીક કળા કેટલી હદે પહોંચ્યા છે તેનો એ જીવંતો પુરાવો છે.

સુએઝ કેનાલમાં દિવસે સ્ટીમર પસાર થાય ત્યારે જમણી બાજુ મળતો દેખાવ લાગે છે અને ડાબી બાજુ રણ લાગે છે. એ કેનાલની પડખે રેલવે પણ ચાલતી જોવામાં આવે છે. રાત્રે તદ્દન જૂઠ્ઠાજ પ્રકારનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. દરેક સ્ટીમરને આગળના ભાગમાં સૂર્ય લાઘટ ચાલુ નાખવી પડે છે અને તેનો દેખાવ જોવા જેવો થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાણીના વેકળા ન આવતા હોય તો સ્ટીમરોને સામસામા ચાલવાનો રસ્તો છેજ નહિ. આ આખી કેનાલ અનેક નજરે જોવા જેવી છે. બુદ્ધિ, ચાતુર્ય, ખંત, ધીરજ,

ચીવટ, કળા અને ધનસંપત્તિ શું કરી શકે છે, વિજ્ઞાન કેટલું આગળ વધ્યું છે તેનો એ ખ્યાલ આપે તેવી ચીજ છે અને ફ્રેન્ચ ઇન્જનેરે એની યોજના કરી છતાં હાલ આખી અંગરેજના હાથમાં છે, તે રાજકારણની બાજુએ કેવી ખેલાય છે તે સમજાવે છે.

પોર્ટસેડ.

પોર્ટસેડની કેનાલ બહુ સુંદર છે. એનો દેખાવ ઘણો આકર્ષક અને રમણીય છે. એના નાકા ઉપર આખી સુએઝ કેનાલ બાંધવાની કદવના કરનાર મોંસ્થર લોપોઝ (?) તું આવલું મૂક્યું છે. સેંકડો મોટી સ્ટીમરો ત્યાં બંદરમાં પડી હતી.

અમે રવિવારે રાત્રે આઠ વાગે પહોંચ્યા. આખા બંદરમાં લાઈટ પુષ્કળ અને મજાની હતી. અમારી સ્ટીમરે લંગર નાંખ્યું ત્યાં તો કેટલાએ મજા ઉતરી આવ્યા. પોર્ટસેડ શહેર ઘણું લુચ્ચાઈથી ભરેલું છે, ત્યાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની લુચ્ચાઈ પૂરતા પ્રમાણમાં છે, એમ અમે પ્રથમથી જાણતા હતા તેથી ઉતરતા પ્રથમ તો ખંચાયા, પણ અમારામાંના લગભગ ત્રણસો ઉતાડિયો ઉતરતા હતા તે જોઈ અમે પણ ઉતરવા લલચાયા. અમે પાંચ મિત્રો સાથે હતા એટલે અમને કાંઈ ખાસ ચિંતા નહોતી. ડાખી બાબુના દાદરેથી નીચે ઉતર્યા. દર પેસેન્જરના દશ પેન્સ ફેરી (મજાવા)ના આપવાના અને ફેરી ચલાવનારને ટીપ આપવાની જૂદી.

છેતું તો માત્ર ૫૦૦ વાર જોઈલું હશે. પ્રમાણમાં મજાનો સદર ભાવ વધારે લાગ્યો, પણ ટીકીટ છાપેલી મળતી હતી એટલે છોટરાયા એમ લાગ્યું નહિ. બોટમાંથી ઉતરતાં ખીસા તપાસી અમને બંદર ઉપર છોડ્યા. શહેર ઘણું રળીઆમણું છે. રસ્તાઓ

એકદમ સુંદર અને દુકાનો હારખંધ છે. પ્રત્યેક બહામટવે લેડલોને બુલાવે તેવી છે. ઝવેરીઓ, કાપડના વેપારીઓ, કાંડના વેપારીઓ અને રેસ્ટોરાં બહુ છે અને દરેક પોતાનો સામાન સુંદર રીતે ગાંઠવી વેચે છે.

અહીં ગામડા અને હોટલ (છુટક સામાન વેચનાર)ની પીકા ધણી છે. તમારી આસપાસ ફરી વળી તમને હેરાન કર્યા કરે અને ભાવ પાંચ શીર્લોંગ કહી એક શીર્લોંગ વેચે. ખાસ તપાસ કર્યા વગર આવા ફેરીઓ પાસેથી કાંઈ લેવું નહિ. ગામડાની કશી જરૂર નથી. અમે કોઈ ગામડા લીધો નહોતો.

સારાં રેસ્ટોરાંમાં જઈ અમે ચા પીધી અને તે માટે એક એક શીર્લોંગ આપી. ભાવ ધણો વધારે પણ બીજા સર્વ તે ભાવ આપતા હતા એ અમે જોયું.

અમે બીજા ધણી દુકાનોમાં માલ જોયો. ચીજો ઉડીને આંખે લાગે તેવી પણ અમે કાંઈ ખરીદી કરી નહિ. કાશ્યુ કે ભાવ ધણો આકરા લાગ્યા.

પોર્ટસેડમાં બીજા કાંઈ જોવાનું હશે પણ રાતના વખતે શહેરમાં વધારે ઉંડા જવું નહિ એટલે બે કલાક ફરી અમે સ્ટીમર ઉપર પાછા ફર્યા.

સ્ટીમરે ત્યાંથી ધણો માલ, ખોરાક અને ઉતારૂઓ લીધા અને સ્ટીમર રાત્રે એક વાગે ઉપડી એટલે એશીઆ ખંડ છોડી અમે યુરોપમાં દાખલ થયા.

ભૂમધ્ય સમુદ્ર (મેડીટેરેનીઅન સી).

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં આગળ વધતા જમણે છીએ. ચારે તરફ પાણી દેખાય છે.

તા. ૧૭ મીએ સવારે એકદમ ઠંડી પડવા લાગી. તપાસ કરતાં તાર વાંગ્યો કે ફાન્સમાં બરફ ધણી પડ્યો છે અને અમે કંપના કરી કે આ ઠંડી તે બરફના તોફાનનું પરિણામ હોવું જોઈએ. અમે ગરમ કપડાં પહેરવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. રેડ-સીમાં ગરમી ધણી લાગે છે જ્યારે પોર્ટસેડ આવે એટલે ગરમ કપડાં પહેરવાં પડે છે. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના ઉનાળાની ઋતુનાં કપડાં નકામાં થાય છે.

સ્ટીમર તદ્દન શાંતિથી ચાલી જાય છે. બનાવનારની કળાના કારણે કે ગમે તેમ પણ અમારી આખી સ્ટીમરમાં કોઇને દરિયો લાગ્યો નથી અને દરેક અનુભવી ઉતાર કહે છે કે આવી રીતે સુખે સમાધિ મુસાફરી ભાગ્યેજ થાય છે. આ આર (R) ટાઇપની નવી સ્ટીમર છે અને આ તેની બીજી જ વખતની સફર છે. એનું સાંચાકામ સાફ છે અને એને એવી રીતે બનાવી છે કે અંદર ખેઠા હોઇએ તો દરિયામાં છીએ એવું લાગેજ નહિ. સ્વચ્છતા નમુનેદાર છે, ખોરાક સારો આપે છે અને ગમે તેને પૂછીએ તો તુરત વિવેકસર જવાબ મળે છે.

તા. ૧૮ મીની રાત્રે ફ્રેન્સી ફ્રેસ બોલ થયો. કોઇ સેલર બનીને આવ્યા, કોઇ આરબ, કોઇ પઠાણ, કોઈ નાયકા, કોઇ સારંગ, કોઇ તુર્કી, કોઇ અરેબી, કોઇ આંધળો બીજા ભાગનારો, કોઈ આરબી સ્ત્રી, વિગેરે અનેક વેશો ધારણ કરી આવ્યા અને પછી ખૂબ નાચ્યા. એમાં પોતાની વિચારશક્તિથી ફ્રેસને અંગે મૌલિક નવીનતા કરનાર કળાકારને એક ઇનામ આપવાનું હતું, એક ધરેથી સારો વેશ તૈયાર કરી લાવનાર વેશ કરનારને ઇનામ હતું અને એક સ્ટીમર પર તૈયાર કરનારને હતું. આ ત્રણે પાછા

સ્ત્રીઓ માટે અને પુરૂષો માટે જૂદા જૂદા હતા. સ્ત્રીઓ આવા બોલમાં પુરૂષોના જેટલો જ રસ લે છે અને આખો વખત આનંદ કરે છે. બધા પેસેંજરોના વોટો લેખીત લેવાયા અને હવે પછી તેનું પરિણામ જાહેર કરવામાં આવશે એમ કહેવામાં આવ્યું.

સ્ટીમરમાં બપોરે દરરોજ ક્રીકેટ રમવામાં આવે છે. બે પાર્ટી થાય છે અને એના કાયદામાં જગ્યાને લઇને કેટલોક ફેરફાર હોય છે. એ જોવા માટે મોટી સંખ્યામાં પેસેંજરો એકઠા થાય છે. એ સિવાય ડેકટેનીસ, રૉગ્ગ, બોર્ડસ વિગેરે નાની મોટી રમતો તો ચાલ્યાજ કરે છે અને સ્મોકીંગ રૂમમાં કેટલાક ખીજ, લ્યુડો, ફાફ્ટ, ચેસ રમે છે. આખો વખત આનંદ કરવો એ સર્વનો ઉદ્દેશ હોય છે અને જેને જેમાં મગ્ન આવે તે તે કરે છે. કેટલાક આખો વખત વાંચ્યા પછી કરે છે. દરેક સશક્ત માણસ ધણું-ખૂં ફરવાનું ચૂકતો નથી અને દરરોજ સવારે સાંજે દશ વીશ રાઉન્ડ ડેક ઉપર જરૂર મારે છે. સાધારણ રીતે અંગ્રેજો ધણો વધારે ખોરાક ખાય છે એમ જે મને લાગ્યું હતું તેમ તેઓ તે પચાવી પછી શકે છે અને તેનાં સાધનમાં આ અનેક પ્રકારની કસરતો અને મોજશોખ આનંદના પ્રસંગો જણાય છે. કોઈના મુખ પર આનંદ, થાક, ચિંતા કે ગડબડાટ તો જોવામાંજ આવતાં નથી અને સ્ટીમરની મક્કમ પછી ઊંચી નીચી થયા વગરની ગતિ અને દરિયાની શાંતિ આ બાબતને સવિશેષ સહાય આપે છે.

અત્યાર સુધી દરરોજ છ છ પાનાના તારસમાચાર મળે છે. હડતાલ તો પૂરી થઇ ગઇ છે. હવે ફ્રાન્સમાં બરફનું તોફાન થાય છે તેની જરા ચિંતા કોઈ કોઈને રહે છે તેનું આગળ જોવાશે.

તા. ૧૯ મી સવારે સીસિલીનો કિનારો દેખાયો. સીસિલી

ડાબી બાજુએ રહે છે. જમણી બાજુએ ઇટાલી રહે છે. સુંદર ધરો અને ડુંગર પરની ખેતીનાં દૃશ્યો દેખાય છે. સ્ટીમર આગળ વધતી જાય છે અને માર્સેલ્સ નજીક આવતું જાય છે.

પોર્ટસેડ પછી દરરોજ ધડિયાળ ૨૦ મિનિટ પાછી કરવાની છે. મુંબઈથી એડન સુધીમાં ૨૧ કલાક, એડનથી પોર્ટસેડ ૬૦ મીનિટ અને પોર્ટસેડથી માર્સેલ્સ ૮૦ મિનિટ પાછા હડથું અને હડયા. આવી રીતે ધડિયાળ દરરોજ પાછી થાય છે. આવતી વખત ધડિયાળ આગળ કરવાની હશે ત્યારે વધારે આનંદ આવશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ રીતે ધર નજીક જલદી આવતું જશે એમ અત્યારે કલ્પના થાય છે.

પોર્ટસેડ અને માર્સેલ્સ વચ્ચેનો આંતરો ૧૫૦૦ નોટ છે. સ્ટીમર ધીમે ધીમે આગળ વધે છે. તા. ૧૯ મીની બપોરે ઇટાલીનો કિનારો આવ્યો. એક બાજુ ઇટાલી, બીજી બાજુ સીસિલીનો ટાપુ અને વચ્ચે સ્ટ્રેટ ઓફ મસીના. એ ઘણી નાની છે. એમાં અઘી સ્ટીમર આડે અવળે રસ્તે ચાલવા લાગી અને આગળ વધી.

ઇટાલીનો બંને બાજુનો કિનારો ઘણો સુંદર છે. એમાં નાનાં નાનાં ગામો દેખાય છે. બંગલાઓ બાંધનાડ્યુલરમાંથી જોયા હોય તો બહુજ સુંદર લાગે. આ બંગલામાં ઘણા માણસો હવા ખાવા આવે છે. કેટલાક વ્યાધિઓ-જેવા કે ગાઉટ (સંધીવા) મટી જાય એવા ઝરા પણ જ્વાળામુખીની નીચે છે. બંગલાનો ઘાટ સુંદર દેખાય છે. ડુંગરા લીલા કુંજર જેવા દેખાય છે અને ઉપર પ્રાક્ષની ખેતી મોટા પાયા ઉપર થાય છે. તેના ચાસો સ્ટીમરમાંથી દેખી શકાય છે. ઇટાલીનો આખો કિનારો પસાર થતાં એ કલાક થાય છે પણ આખું દૃશ્ય જોવું ગમે તેવું છે. કેટલાક

છટાલીઅન લાઇનમાં જાય તે પાછા અહીં આવી જોવા આવે છે. દરિયા કિનારે રેલવે છે. તે આખા કિનારા પર ફેરવે છે. સ્ટીમરમાં બેઠા બેઠા રેલવે પણ દેખાતી હતી. આવી જગ્યા પર પણ કોઇ વાર આવવાનું થાય તે ઇચ્છવા જોગ છે એમ સાથે-વાળા ધણીખરાને થતું હતું.

આગળ ચાલતાં એટના-જવાળામુખી દેખાયો. એ તદ્દન નાનો છે. એમાંથી સહેજ ધુમાડા દેખાતા હતા. રાત્રે એનો દેખાવ જોવા જોવો થાય છે એમ જુના મુસાફરો કહેતા હતા.

આજે સવારે કોર્સિકા અને સારડીનીઆ વચ્ચેથી પસાર થયા. ખાસ જોવા જેવું હતું નહિ. ડુંગરો દેખાતા હતા.

આવતી કાલે સવારે માર્સેલ્સ પહોંચવાનું-ઉતરવાનું હોવાથી આજે સર્વે પોતપોતાનો સામાન પેક કરવામાં રોકાઇ ગયા હતા.

સ્ટીમર ધણી જાતની સગવડ કરી આપે છે. માર્સેલ્સ ઉતર્યા વગર જેને સ્ટીમરમાં લાંડન જવું હોય તે લાંડન જઇ શકે છે. તેનું બાકું ઓછું હોય છે પણ સાત દિવસ લાંડન પહોંચતાં થાય છે. જેને સ્પેશીયલમાં જવું હોય તેને સ્ટીમર તરફથી સગવડ મળે છે પણ સ્પેશીયલનું બાકું આકર્ષ પડે છે. લાંડન સુધીના ફર્સ્ટ ક્લાસના સ્પેશીયલ ટ્રેનના ૮ પાઉન્ડ બાડાના હોય છે. એ સિવાય જેને પોતાની સગવડે જવું હોય તે માર્સેલ્સ સુધીની ટીકીટ લે છે. પણ તેની પાસે જ સામાન હોય તે તેણે સ્ટીમરમાં લાંડન મોકલવો હોય તો સ્ટીમરવાળા મફત લાઇ જાય છે અને લાંડનમાં તેની ડીલિવરી મળે છે.

ફ્રાન્સમાં રેલવેવાળા સામાનનું નોર વધારે લે છે તેથી ખીન જરૂરી સામાન સ્ટીમરવાળાને આપી દેવો વધારે અનુકૂળ થઈ

પડે છે. માત્ર તેના ફાર્મ ભરવાના અને કસ્ટમ્સ માટે સામાનની ચાવી આપી દેવી પડે છે.

આપણી સાથે જરૂરી સામાન રાખી લેવો.

સ્ટીમરમાં કેરીઓ લાવવી નહિ. સ્ટીમરવાળા કેરી ડઝન એકે રૂપિયા પાંચ નોરના લે છે. મેં પોતા માટે તથા ભાવનગરના મહારાજા માટે ઘણી કેરીઓ લીધી તેથી બહુ અગવડ પડી, પણ છેવટે પર્સર સાથે સગવડ કરી કે જોટલી કેરી વાપરીએ તેનું કાંઈ નહિ, બગડે તેનું પણ કાંઈ નહિ, માત્ર સ્ટીમરમાંથી નીચે ઉતારીએ તેના પૈસા ઉપરના દરે આપવા.

સ્ટીમરમાં ફર્સ્ટક્લાસવાળા ૪૫ હંડવેટ-એટલે મુખ્યત્વે ૧૮ મણુ ભાર રાખી શકે છે અને સાધારણ રીતે તેથી વધારે ભાર ભાગ્યેજ કોઈ ઉતાર પાસે હોય છે. વધારે હોય તો નોર આપવું પડે છે. હવે માર્સેલ્સ ઉતરવાની ધમાલ વિગેરે કાલે થશે અને એક સરખી જીંદગી બાર દિવસથી ચાલતી હતી તેનો છેડો આવશે.

અમને તો સ્ટીમરમાં કોઈ પ્રકારની અગવડ પડી નહિ. દરિયો શાંત રહ્યો અને સ્ટીમર તદ્દન નવી અને ચાલમાં શાંત તેથી બહુજ આનંદ આવ્યો અને ઉલટું આવતી કાલે આવી રીતે સગવડથી તૈયાર થયેલું ઘર છોડવું પડશે એ વિચારથી સહજ ગ્લાનિ પણ કેટલાકને થતી હતી પણ વળી હવે ધણું નવું જોવા જાણવાનું મળશે એ વિચારથી આનંદ પણ થતો હતો.

આજે માર્સેલ્સની નજીક આવી ગયા હોવાથી સ્ટીમર મંદ-ગતિએ ચાલે છે, અને બધા અરસપરસ હળે મળે છે, ઠેકાણાંઓ નોંધી લે છે અને આવી ટુંકી ઓળખાણુ લંબાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ક્રાન્સ.

સ્ટીમરમાંથી યુરોપની ધરતી પર.

તા. ૨૧ મીએ સવારે ઉઠ્યા ત્યાંતો માર્સેલ્સના કિનારાઓ દેખાવા લાગ્યા. અંદર ધણું જળઈ અને સેંકડો સ્ટીમરો પડી હતી. કેટલીક નવી ગોદીઓ પણ અંધાતી હતી.

યુરોપીય પ્રજા પાસેથી ખાસ શીખવાનું તે તેઓની વ્યાપાર પદ્ધતિ છે. યુરોપીય પ્રજા વેપાર મોટા પાયા ઉપર કરી શકે છે તેનું કારણ તેઓ વેપાર ઉપર ધણો વિચાર કરે છે અને જે જે ધુંચવણુ ઊભી થાય તેનો નીકાલ કરે છે. તેઓ અગવડ આવે ત્યારે ધુંચવણુમાં પડી જતા નથી અને ગમરાધ જતા નથી પણ ધુંચવણુમાંથી રસ્તો ન નીકળે ત્યાં સુધી તેની પાછળ મંડ્યા રહે છે. એમાં ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તેની પણ દરકાર નથી કરતા. વ્યાપાર હાથ કરવાનું મુખ્ય સાધન સ્ટીમરનો વ્યવહાર પોતાના હાથમાં રાખવાનું છે. જાપાનીઝ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અંગ્રેજ અને અમેરિકન પ્રજા વચ્ચે સ્ટીમર વ્યવહાર સંબંધમાં મોટી હરીફાઈ ચાલે છે અને તેઓ સ્ટીમરને વ્યાપારનું અગત્યનું અંગ વ્યાજખી રીતે ગણે છે.

સ્ટીમરમાંથી ઉતરવાની ધમાલ શરૂ થઈ. રાત્રે નોટિસ મૂકી હતી કે જેમને ઉતરો જવું હોય તેમને નાસ્તો (એક્સપ્રેસ) સવારે છ વાગેથી આપવામાં આવશે.

યુરોપમાં કામ કરનારને ‘ટીપ’ આપવાનો રિવાજ વિચારવા-સમજવા જેવો છે. (જુઓ ઉપો. પૃ. ૨૩) દરેક કામ કરનાર કાંઈ કાંઈ ટીપ મળશે એ હિસાબ ગણીને જ નોકરી લે છે. સ્ટી-મરમાંથી ઉતરતી વખત પણ આપણા કામ કરનારને ટીપ આપવાની હોય છે. કેપ્તીન સ્ટુઅર્ટને ફર્સ્ટ ક્લાસવાળા સાધારણ રીતે એક પાઉન્ડ આપે છે, ડાઈનીંગ હોલના ટેબલ સ્ટુઅર્ટને દશ શીલીંગ, ટોપાઝ (Topaz-આથર્મ-સ્ટુઅર્ટને) ને પાંચ શીલીંગ, ડેક સ્ટુઅર્ટને પાંચ શીલીંગ અને હેડ સ્ટુઅર્ટને એ શીલીંગ અપાય છે. સહેજ ઓછી આપે તો પણ ચાલે. આ સિવાય પરચુરણ ‘ટીપ’ આપવી પડે છે.

સેકન્ડ ક્લાસના ઉતાડ્ઝો ઓછી ‘ટીપ’ આપે છે.

સ્ટીમર ઉપર ‘ન્યુમેરો’ પી. ઓ કંપનીની નિશાન (બેન્ડ) સાથે આવે છે. એકનો નંબર જોઈ લેવો અને તેને સામાન આપી દેવો. આપણો સામાન બેગેજ રૂમમાં હોય તો તે લેઈ આવે.

પી. ઓ કંપનીની બેલ સ્ટીમર સવારે માર્સેલ્સ પહોંચે છે અને પારીસની રેલવે રાતે ધણી ખરી મળે છે તેથી આખા દિવસનો માર્સેલ્સ જેવામાં ઉપયોગ કરાય છે. એને માટે સગવડ ધણી છે. આપણો સામાન થોમસ કુકના અથવા ગ્રીનલેના એજન્ટને સોંપી દેવો. તેની રસીદ લેવાની જરૂર નથી. પણ કેટલા દાગીના છે તે તેને નોંધાવી દેવું. આપણી સાથે સામાન રાખવાનો હોય તે તેને ખતાવી દેવો અને લગેજ કરવાનો સામાન હોય તે જૂદો પાડી આપવો.

સ્ટીમર આવે છે ત્યારે ધમાધમ ધણી હોય છે, પણ આપણે શાંતિ રાખવી. કોઈની કોઈ ચીજ ખોવાતી નથી, પોતાના

દાગીના કેટલા છે તે બરાબર લક્ષમાં રાખવું, સાવધ રહેવું, ગફલતીમાં પડવું નહિ.

અહીં કસ્ટમ્સની મોટી અગવડ છે. દરેક સામાન ફ્રાન્સના કસ્ટમ્સવાળા જુએ છે, તમાકુ સીગાર વિગેરે પર મોટી જગાત લેવાય છે અને આપણી ભાષા તે સમજતા નથી તેથી ધણી અગવડ જાળી થાય છે. થોમસ કુક કે કોઈ એજન્ટ હોય તો માલ બહાર કાઢવાનું કામ તેને સોંપવામાં સગવડ ઠીક પડે છે અને બાકી તો આખી દુનિયા પેટ લાઇને બેઠી છે તેનું કામ વ્યવહારની રીતે ચાલે છે અને પ્રીન્સીપલ વાળા માણસોને પણ વખતની અગવડ અને આથાકુટ દૂર કરવા વ્યવહાર પગલાં ભરવાં પડે છે.

સામાનની ગોઠવણ એજન્ટને સોંપી કસ્ટમ્સ પસાર કરી ગાડી ભાડે કરવી ઠીક પડે છે. માર્સેલ્સમાં મોટર અને ઘોડાગાડી ધણી મળે છે. ભાડું પરઠી શકાય છે અને પરઠવું વધારે ઠીક છે.

માર્સેલ્સ.

અહીં સારી જગ્યા બતાવનારા ગાઇડો (બોમીઆઓ) ધણા મળે છે. આખા દિવસના ૩૦ ફ્રાંક લે છે. પારીસમાં રહેનારા જાણીતા મિત્રો સાથે હતા એટલે ગાઇડની અમને જરૂર પડી નહિ.

અમે પ્રથમ બેન્કમાં જઈ પાઉન્ડના ફ્રાન્ક લીધા. બંદર પર વધારે ફ્રાન્ક લેવા નહિ, કારણ ત્યાં ભાવ ઓછો આવે છે. બેન્કમાંથી અમને પાઉન્ડના ૧૫૭ ફ્રાન્ક મળ્યા.

અહીં મોટરનો ભાવ કીલો (૧૧૦૦ વાર) ના એક ફ્રાન્ક એટલે આપણો સવા આનો ભાવ થાય છે. ટેક્સીઓ બહુ સસ્તી પડે છે. સસ્તો ભાવ ચલણના અનુકૂળ ભાવને લાઇને છે.

નોટ્રેડામ.

માર્સેલ્સમાં સર્વથી અગત્યનું સ્થળ નોટ્રેડામનું ચર્ચ છે. એ ટેકરી ઉપર આવેલું છે. અને ડબલ હાઇડ્રોલીક લીફ્ટથી ઉપર ચઢાય છે. લીફ્ટ એ યંત્રજાનો નમુનો છે. સીધા ચઢાવી દે છે અને બહુ સુંદર દેખાવ આપે છે. પ્રથમ દરથી જોતાં તો ચિંતા થાય તેવી લીફ્ટ છે પણ બેઠા પછી મજા આવે છે. એને ફ્રાન્સી ક્યુલર રેલવે કહી શકાય. ટીકીટ લઈ અંદર ગયા, અરધી મીનિટ થઈ ત્યાં પાણીના ખળખળાટ વચ્ચે લીફ્ટ ઉપડી અને અમે ઉપર સીધા ચાલ્યા. ચઢવાનું લગભગ ૩૦૦ ફીટ હશે પણ લીફ્ટ તૂટી હોય તો બાર વાગી જાય. એના ફ્રાટાઓ જોવા લાયક છે.

નોટ્રેડામનું દેવળ ભવ્ય છે. ત્યાંથી આખા શહેરનો અને અંદરનો દેખાવ જોવા લાયક છે. ફ્રાન્સનું આ માર્સેલ્સનું અંદર ધણું મોટું છે અને આખા શહેરનું દૃશ્ય ભવ્ય છે. એ દેવળમાં ચાર ટનનો મોટો ધંટ છે. અંદર બે હજાર માણસ બેસે તેવડો સમામંડપ છે. અને ઉપર ચઢવાના ૧૫૪ પગથીયા છે. એના શિખરે ચઢી જોતાં ચારે તરફનો દેખાવ અનુપમ લાગ્યો. માર્સેલ્સ આવનારે આ દેવળની જરૂર મુલાકાત લેવી.

માર્સેલ્સમાં લુવ્ર જેવી ગેલેરી છે પણ અમે ગયા ત્યારે તે બંધ હતી. તેનો બગિચો અને ફુવારો જોવા લાયક છે તે અમે જોયા.

પાશ્ચાત્ય દેશનું અમે જોયેલું આ પ્રથમ શહેર બહુ સુંદર રીતે બાંધેલું છે. એના સ્ત્રી ધણી મજાના છે. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કાફે અને રેસ્ટોરાં છે. એના બંદરોનો રસ્તો ‘પ્રોમાનાડ’ ના નામથી ઓળખાય છે. એના પર બે કલાક ગાડી કે ટેક્સીમાં ફરવાની મોજ ધણી આવે છે.

સ્ટેશન ઉપર હોટલ છે. હોટલોમાં અને કાફેમાં પેશાબ કરવાની અને મ્હોટું ધોવાની જગ્યા જરૂર હોય છે. જાહેર જગ્યાઓમાં આ સાર્વત્રિક છે.

હોટલમાં એક કાશીનો પ્યાલો પી પછી બે કલાક સુધી ત્યાં બેસી રહીએ તો વાંધો નહિ. તમને કોઈ આલ્યા જવાનું કહે નહિ.

માર્સેઈસમાં હરવા ફરવાની તથા જોવાની ઘણી જગ્યા છે. કુકની દુર પણ થાય છે. માર્સેઈસથી મોન્ટીકાર્લો અને નીસ પણ જમ શકાય છે. બે દિવસની ટુરસદ્દ હોય તો જવા જેવું છે, રમવા જેવું નથી. સાંભળ્યું છે કે ત્યાં જુગાર મોટા પાયા પર રમાય છે.

માર્સેઈસમાં 36 Rue St. Ferrol માં A L' Elephant નામની હોટલ છે. ત્યાં સર્વ દેશી રીતનો ખોરાક મળી શકે છે અને શી રીતસરની છે.

‘ફ્રાન્સની રેલવે’. રેલવેમાં ત્રણ વર્ગ છે. રાતની મુસાફરી માટે રગ બાડે મળે છે. ઇન્ટર નેશનલ કે વાગોલી કાર મોંઘી પડે છે, ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ખીજી કુરસેત જતની ગાડીઓ આવે છે તેમાં આપણા સેકન્ડ ક્લાસ જેવો આખો ખર્ચ ઉપરનો અથવા નીચેનો મળે છે, તેના પૈસા જૂદા આપવા પડે છે, પણ વાગોલી કરતાં ઓછાં. આવો ખર્ચ ન કર્યો હોય તો આખી રાત બેસી રહેવું પડે છે.

માર્સેઈસથી પેરિસ જતાં રસ્તે એક સ્ટેશન સવારે આવ્યું. ત્યાં પાલધરના સ્ટેશને આપણે ઉતરી સેંકડો માણસ એક સાથે ઊભા ઊભા આ પીએ છે તેમ લોકો ‘કોકો’ પીએ છે. ફ્રાન્સમાં આ કરતાં કાશી અને કોકો તથા ચોકલેટનો ઉપયોગ વધારે થાય છે.

ટ્રેનમાં નાનો સામાનજ સાથે રખાય છે. મોટો સામાન લગેજમાં મૂકવાનો હોય છે, જેની રસીદ તમને આપવામાં આવે છે. થોમસ કુક કે બીજા એજન્ટો, આ બધું કાર્ય તમને ૧૫ ફ્રાન્કમાં કરી આપે છે. આ ઉપરાંત કામ કરી આપનારને ‘ટીપ’ આપવાની તો જૂદીજ છે, એ દરેક વખતે ધ્યાનમાં રાખવું.

સવારે રસ્તો લીલાછમ દેખાય છે. ખેતરો તથા નદીઓનો પાર નથી. ઉન્હાળાને લઈને વનસ્પતિ ખીલી રહી છે. કેટલાએ માછલિ સુધી સીન નદીની બાજુમાં રેલવે ચાલે છે. દેખાવ મજનો છે.

જેમ જેમ પેરિસ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ સૈંદર્ભ વધારે દેખાય છે. યુરોપીય પદ્ધતિના ઘરો વચ્ચે વચ્ચે દેખાય છે. રેલવે પૂર સપાટામાં આગળ વધતી જાય છે.

પેરિસ.

બીજો દિવસે સવારે સાડાનવ વાગે પેરિસ ઉતર્યા. ફ્રેન્ચમાં એનો સ્વાગત ઉચ્ચાર ‘પરિ’ કે ‘પારી’ છે. કોઈ પેરિસ બોલતું નથી. દુનિયાનું આનંદસ્થાન અને ત્યાં ન ગયેલાને સ્વર્ગનાં સ્વપ્નાં સાંપડાવનાર આ વિશ્વવિખ્યાત શહેરની વિભૂતિ વિચારીએ.

પેરિસમાં હોટેલોનો પાર નથી. મોટી હોટેલ ક્લેરીજ અને રેન્મંદનાના નામથી જાણીતી છે જેનો ભાવ આકરો છે. નાની હોટેલમાં રહેવાની સગવડ ઘણી છે.

પેરિસમાં રેસ્ટોરાં અને કાફે ઘણાં છે. જેવી જોઈએ તેવી ચીજો મળે છે. વેજિટેરીઅન ખોરાક લેવો હોય તેને ફ્રેન્ચ નામો જાણવાની જરૂર પડે છે, આકી સમજ પડ્યા પછી કાંઈ વાંધો આવતો નથી. અત્યારે એક પાઉન્ડના લગભગ ૧૫૦-૬૦ ફ્રાન્ક

મળે છે, તેથી મુંબઈ કરતાં પેરિસ બધી રીતે સોધું છે. ટેક્સીમાં લગભગ એક માઇલ ફરીએ ત્યારે દોઢ આનો થાય છે અને તે ઉપરાંત ઓટો બસ ધણી અને જમીનની અંદરની રેલવેના બાવ તો તદ્દન નામના છે.

પેરિસ શહેર આખા યુરોપનું આનંદસ્થાન છે. અહીં આનંદનાં સાધનો બહુ છે અને લોકો તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરે છે.

‘ રસ્તા. ’ પેરિસ શહેરની બાંધણી અજબ છે. એ બાંધવામાં પ્લાનો એવા વાપર્યા છે કે એને એકવાર જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવી શકે નહિ. આખું શહેર ધણી સુંદર રીતે બંધાયું છે અને પ્લાન અને આર્ટ (કળા) એના દરેક રસ્તામાં, દરેક દીવામાં, દરેક મકાનમાં દેખાઈ આવે છે.

‘ ટ્રાફિક ’. રસ્તાઓ ધણા સુંદર, ધણા લાંબા અને બહુ ચોખ્ખા છે. મોટરનો વ્યવહાર તો એટલો બધો છે કે એક રસ્તેથી સામે જવું હોયતો બહુ લુચવણ પડે અને પૂરતું ધ્યાન રાખ્યા વગર ચાલી શકાયજ નહિ. અહીં મોટરો પૂરપાટ ચાલે છે પણ હાંકનારા એટલા કુશળ હોય છે કે ભાગ્યેજ અકસ્માત થાય છે. એના હાંકનારની કુશળતા એટલી છે કે નજરે જોનારને તો દરેક પળે અકસ્માતનો ભય રહે છે પણ એ બહુ બાહોશીથી હાથમાંનું ચાક ફેરવી શકે છે.

હજારો ટેક્સીઓ, મોટરો દોડે છે અને બસો પણ ધણી મોટી હોય છે. પેરિસમાં બસને માથે બેસવાનું નથી.

‘ ટાઈમ. ’ અહીં ઓશીસ ટાઈમ સવારના નવથી બાર અને બપોરે બેથી સાડા છ હોય છે. બારથી બે વાગે ત્યાં સુધી

અધું અંધ થઈ જાય છે માત્ર ખાવાની જગ્યા ખુલી હોય છે અને પાછું ધમધોકાર કામ શરૂ થાય છે.

‘બોમ્બી યુલોં’. શહેરને નાકે યુલોં નામનો બહુ મોટો રસ્તો છે. યુવાં (જંગલ) જેવા લાયક છે. એમાં ૨૦૦૦ એકર જમીન છે. ઘણા રસ્તાઓની બંને બાજુએ ઝાડોની એવી ઘટા ખીલી રહી છે કે બહુ આનંદ થાય. એવા યુવાંના રસ્તાઓ માધ્યો સુધી છે. એવી વૃક્ષઘટામાં વચ્ચે વચ્ચે ખાવાપીવાની જગ્યાઓ આવે છે તેનાં નામો હોય છે. ‘આરમો નવી’ ‘અરમીટાજ’ વિગેરે. આ યુલોં જંગલમાં મંગળ જેવાં છે, પેરિસના લોકોનું રમવાનું અને રવિવારના આનંદનું સ્થાન છે. ખાવાની જગ્યા બહુ સુંદર હોય છે. કુદરતનું સૌંદર્ય કેમ વધારવું, દીવાઓ કેમ ગોઠવવા, ટેબલ ખુરશી ક્યાં મૂકવા, નાના પાણીના નાળા કે સરોવરનો લાભ કેવી રીતે લેવો એ દરેકમાં પેરિસવાળાની કળા જરૂર દેખાય છે. કુદરતને અતુકૂળ કૃત્રિમતા કરી બંનેનું જખંડ મિલન તેઓ કરે છે અને તે જોતાં ઘણી મજા આવે છે.

રસ્તાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે ‘આઇલેન્ડો’ આવે છે અને તે દ્વારાજ સામે જવું ફાવી શકે છે. આઇલેન્ડ અથવા ‘આઇલ’ એટલે રસ્તા વચ્ચે કરેલ બેટ-પથ્થરની જગ્યા. તેના ઉપર બિમા રહી શકાય છે. સામે જવામાં આ ટાપુઓ બહુ ઉપયોગી છે.

અહીંના ધરની નીચે ‘કોન્સીઅર’-(Conscience) ગૃહરક્ષપાળ હોય છે. તે ધરનું રક્ષણ કરે છે. દિવસે પણ તે ધ્યાન રાખે છે કે કોણ આવજવ કરે છે અને રાત્રે બહારથી ઘંટડી વગાડતાં પોતાની રૂમમાં બેઠા બેઠાજ વીજળીના ચંત્રથી

ગૃહદ્વાર ઉઘાડી શકે છે. એને નામ તુરત આપવું જોઈએ. અગ્નિપ્રસ્થ માણસને રાત્રે એ ઘરમાં આવવા દેતો નથી અને અંદરના માણસને બહાર જવું હોયતો ‘પારડો’ કહી સાથે પોતાનું નામ આપવું પડે છે. સદર શબ્દનો ઉપયોગ ન આવડે અથવા તેનું જ્ઞાન ન હોયતો મી. મરઝપ્પાનના હાલ હોટેલમાં થયા હતા તેવાજ થાય તેમાં નવાઈ નથી. (મોદીખાનાથી માર્સેલમાં એનું બહુ મજાકભરી ભાષામાં વર્ણન આપ્યું છે.)

‘ઘરો’. સાધારણ રીતે ચારથી પાંચ માળનાં હોય છે અને તે બહુ સગવડવાળાં હોય છે. દરેકની અંદર બાથરૂમો, ફ્રીઝિંગરૂમો અને સુવાના રૂમો હોય છે. મોટાં ઘરોમાં ફરનીચર બહુ મજાનું હોય છે. અહીં ઠંડી ધણી એટલે બારણાં ધણુંખરું ખેવડાં હોય છે. બારણું ઉઘાડું મૂકી હવા ખાઈ શકાતીજ નથી. ઉઘાડાં બારણાંનો ફ્રીઝટ તો લેવાયજ નહિ અને લે તો શરદી કે ન્યુમેનીઆ થતાં વાર લાગે નહિ. દરેક સુવાના અને ખેસવાના રૂમમાં ગરમી માટે ગોખ (fireplace) હોય છે તેનો ઉપયોગ શિયાળામાં થાય છે.

‘ઝટુ’. વરસાદ તો ઉન્હાળામાં અવારનવાર થયાજ કરે છે એટલે બહાર નીકળતી વખતે ઓવરકોટની જરૂર ખરી. છતરી ઓછી વપરાય છે કારણકે અહીં મારમારનો વરસાદ આવતો નથી.

‘પેરિસનાં કાફે’. પેરિસમાં છૂટા છવાયા બાગો ધણા છે. નાના છોકરાઓ માટે કેટલાક બાગ ખાસ અલગ કાઢેલા છે. ઘરમાં ખુદી હવા લઈ શકાય નહિ એટલે અવાર નવાર દરેકને બહાર નીકળવું જ પડે છે. અહીં એક નવીન રિવાજ જોવામાં આવ્યો. ઉન્હાળામાં કાફેની બહાર પગથી ઉપર

અધા ખુરશી નાંખી બેસે છે અને ચા કાશી પીએ છે. ચા કાશી લઈ બે કલાક બેસી રહે તો કાફેવાળો ના કહે નહિ. કાશી ધણી સસ્તી હોય છે. આપણા ગામડામાં ચોરે બેસે છે તેના જેવો એ દેખાવ લાગે છે. લાંડનમાં એમ રાહદારીના રસ્તાપર બેસવાનો રિવાજ નથી. કોન્ટીનન્ટ ઉપર એવો રિવાજ અન્યત્ર પણ છે. પેરિસના મોજલા લોકોને નકામી ધુંચો બહુ રહેતી નથી. એ તો સ્વતંત્રતાપ્રિય દેશ છે અને ખીજના હક્કને વાંધો ન આવે તે રીતે તમે તમારી સ્વતંત્રતાનો પૂરનો ઉપયોગ કરો તેમાં કોઈ વાંધો લેતું નથી. સુંદર કાફેની બહાર ખુરશી મૂકી બેઠેલા હારખંધ લોકોનો દેખાવ બહુ નૂતન લાગે છે.

સાધારણ રીતે કાફેમાં કાશી પીવાનો ભાવ દોઢ ફાન્ક હોય છે. અત્યારને હિસાબે ફાન્કનો ભાવ સવા આનો થતા જાય એટલે બહુ સસ્તું પડે છે અને મોંજનીને ત્યાં આઠ આના પડે તેટલી વસ્તુ બે આનાથી ઓછી કિંમતમાં અને બહુ સ્વચ્છતાથી અહીં લેવાય છે. કેટલાક કાફેમાં અરધા ફાન્કે પણ કાશી ચા મળે છે. જિભાં જિભાં કાશી પીનારને ઓછું આપવું પડે છે. મોટા રસ્તાઓ ઉપર આવેલા ભવ્ય કાફેવાળા ચાર ફાન્ક સુધી કાશીનો ચાન્ડ લે છે.

રેસ્ટોરાંમાં તૈયાર ખાવાનું મળે છે અને ભાવ તો અત્યારે એટલા ઓછા છે કે મુંબઈથી અરધી કિંમતે અહીં રહી શકાય છે.

‘ગેલેરી લાફ્રાયેત’. આલાંફાન્સે નામના ભવ્ય મહેલો છે. એમાં નાનીથી મોટી સર્વ ચીજો મળે છે. છ છ માળના ચાર મોટા મકાનો છે. દરેકમાં ૩૨-૩૨ લીફ્ટો છે. જે વસ્તુ જોઈએ તે ખાતામાં જવું. વસ્તુપર કિંમત લખેલી હોય છે. છેતરવાની વૃત્તિ નથી અને છેતરાવાનો ભય નથી. અહીંના

લોકોમાં અપ્રમાણિકપણું બહુ નથી. બદલે કોઈ અપ્રમાણિક થઈ શકતું નથી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન મળાય. વ્યવહાર બહુ ચોક્કસ રાખે છે અને પ્રકૃતિમાં ધણી મીલનસાર છે. ગેલેરી લાફાયેતમાં વેચનાર સ્ત્રીઓ છે. તેઓની સંખ્યા છ હજારની છે. તેમના છોકરાંઓને અડચણ ન પડે તેટલા સારાં ત્યાં નર્સરી પણ સાથેજ હોય છે. ત્યાં આયાઓ દેખરેખ રાખે છે અને તેમની મા અવારનવાર ખબર કાઢી જાય છે. પાણી પેશાબની સગવડ કરવામાં પણ શિથિલ આપણા મીલ-માલેકો જેઓ કામ કરનારની દશાનો જરા પણ વિચાર કરતા નથી, તેમણે આ ખાસ ધડો લેવા લાયક બાબત છે. આવું ગંજવર-ખાતું છતાં કોઈ પણ વસ્તુ જોઈએ તો તેનો તુરત પત્તો મળે અને ચોરી જરા પણ ન થાય એ સ્થિતિ આ દેશની વ્યવસ્થાશક્તિ કેટલી ઉત્તમ હશે તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે. આવડું મોટું ખાતું છતાં જ્યાં છ વાગ્યા કે બધા બધા કરવાની તૈયારી કરે છે અને સાડા છ વાગે ત્યાં તો કુલ ખાતું હિસાબ નક્કી કરી બંધ થઈ જાય છે.

આવા મોટા ખાતાની બહાર વળી કેટલાક તેવાજ માણસો Occasion ઓકાંસીઓ નામના વેચાણ કરે છે જે કેટલીક વસ્તુને અરધે ભાવે વેચે છે. આવી વસ્તુઓ બહુ સસ્તી મળે છે. અનેક ગંજુદારક કોલર પેન્સીલ ટાઈ-એવી એવી ચીજો ધણી સસ્તી બહાર મળે છે. એ વેચાણ માલનો નીકાસ કરવા માટે ઊભું કરેલ હોય છે.

આ સ્ટોર કાઢનાર માણસ ગરીબ હતો. ચાર ફાન્કથી દુકાન માંડી તેને આ સ્થિતિએ લઈ આવ્યો. અત્યારે એનું બીદર્શિત કરોડોનું ગણાય છે અને માલ પણ કરોડોનો રાખે છે. એના ખરીદ કર-

નાર ખાતાવાળા, માલ બને છે ત્યાં જઈ ખરીદે છે અને દરેક માલ પર પોતાનીજ છાપ મરાવે છે. આથી વચ્ચે એજન્ટોનો કે કોઈનો ખર્ચ કે કોઈનું કમીશન ચઢતું નથી. મોટા પાયાપર વેપાર કેમ થઈ શકે તેનો અન્ય ખ્યાલ આપે તેવું આ ખાતું છે.

‘વ્યાપાર પદ્ધતિ’. દરેક દુકાનદાર પોતાનો માલ કાચની બારી-ઝોમાં બહુ સારી રીતે ગોઠવીને બતાવે છે. દુકાનમાં શું મળે છે તે બહારથી જ જાણી શકાય છે. માલ ગોઠવવામાં પણ ‘કળા’નો ઉપયોગ દેખાય છે. પેરિસની બધી બાબતમાં ‘આર્ટ’ને સ્થાન છે અને આર્ટનો ઉપયોગ વેપારમાં કેવી સારી રીતે થઈ શકે છે તે ખાસ શીખવા જેવું છે.

‘સભ્યતા અને વ્યવસ્થા’. વેચનારાઓની નમ્રતાનું તો પૂછવું જ શું? અરધો કલાક માલ જોઈ કાંઈ ખરીદી ન કરીએ તો જરા પણ મ્હેં બગાડે નહિ અને ‘મેરસી’ થોડું તો દરેક નાની મોટી બાબતમાં આનંદ ઉપજાવે છે. જરા ભૂલ થાય કે પગ અડી જાય તો ‘પારડો’-માર્શી માગવાનું કામ પણ એવું જ જાણે છે. લોકોની નમ્રતા ધણી દેખાય છે અને ઉદ્યોગ પણ એટલેજ વિશાળ છે. આખું પેરિસ દોડતું દેખાય છે અને ગાડીની ધમાલ વચ્ચે થઈને નીકળતા નવા આવનારને તો ધણી મુશ્કેલી લાગે છે. પણ અહીંના લોકો તો ભારે ટેવાયલા હોય છે. તેઓનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં નિયંત્રણ (discipline) ખૂબ દેખાય છે. ટ્રામમાં બેસવાનું હોય તો ધમાધમ નહિ, નંબરનો કાગળ લખેલો હોય છે તે પ્રત્યેક એક એક લઈ લે અને ટ્રામ આવે ત્યારે નંબર વાર ચઢી જાય. ટ્રામની રાહ જોવાની હોય તો હારબંધ નંબર વાર બિમા રહે. રેસકોર્સ ઉપર પૈસા ખરવા હોય તો પોતાની

મેળે નંબર વાર ભિલા રહે અને પૈસા આપી ટીકીટ લઈ ચાલતા થાય. પૈસા બેંકમાંથી લેવા હોય તો પણ હારબંધ ભિલા રહે. ઉતાવળ દરેકને હોય પણ અગાઉ આવનારને કોણી ભરાવી આગળ જવાની વાતજ નહિ. રેલવે સ્ટેશને ટીકીટ લેવામાં પણ એમજ અને નાટક કે જોવાની જાહેર જગ્યાએ પણ એમજ. ત્યાં પોલીસને ભોભો રાખવોજ પડતો નથી કારણ કે પ્રત્યેક માણસ પોતાની ફરજ અને બીજાના હક્ક સમજે છે. આ જાતનું શિક્ષણ પેરિસના રહેવાશીઓને નાનપણથી જ મળે છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે.

‘જોવાનાં સ્થાનો.’ પેરિસમાં જોવાની વસ્તુઓનાં તો નામ લખવાં પણ મુશ્કેલ છે. પેરિસ શહેરની ગાંધડો ઘણી આવે છે, નકશા પણ તેટલા જ. આપણે માટે ‘ડેલીમેલ’ની ગાંધડીયુક સારી છે. ‘થોમસકુક’ વાળાની નાની ગાંધડીયુક આવે છે તે મફત મળે છે.

‘કુકની જોવાની ગોઠવણ.’ જોવા જવા માટે થોમસ કુકવાળા Itinerary ગોઠવે છે. દર સવારે નવ વાગે તેમની ઓફીસે જવું. ત્યાંથી એક મોટી બસ ગાડી ચાલે છે. એને ‘સારાબેન્ક’ કહે છે. તેમાં એક ગાંધડ (દર્શક-ભોમીઓ) હોય છે. એ બધું અંગરેજીમાં સમજાવે છે અને જોવાનું હોય તે બતાવે છે. એક દિવસમાં અગત્યનુંજ જોવું હોય તો તેમ જોવાય છે. બીજી ત્રણ દિવસની ફરવાની ‘રખડપટ્ટી’ ગોઠવેલ છે. એ ઉપરાંત વરસાંઈ અને ફ્રાન્ટનબો એક એક દિવસ જવાનું છે. લડાઈના ક્ષેત્રમાં જવાનું હોય તો ત્રણ દિવસ બીજા થાય છે. થોમસકુકના ગાંધડ ઘણા હુશિયાર હોય છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું તેમનું જ્ઞાન ઘણું ઊંડું હોય છે અને તે બાણજી કરતો જાય છે અને મકાનો તેમજ

વસ્તુઓ વિગતવાર બતાવતો જાય છે. માડીમાં ૨૪ માણસ બેસે છે. બપોરે લગભગ એક વાગે પાછા અસસ જગ્યાએ લાવે છે અને વળી પાછી તેની સાથેની રખડપટ્ટી બપોરના બેથી સાંજના છ વાગ્યા સુધી ચાલે છે. આમાં પૈસાનો ખર્ચ ઓછો થાય છે અને જ્ઞાન ધણું મળે છે.

થોમસકુક જેવી બીજી સેકંડો એજન્સીઓ પેરિસમાં આ કાર્ય કરે છે. બાપા જૂદી જૂદી હોય છે. આપણે ખાસ ટેક્સી કરીએ તે કરતાં આમાં ખર્ચ ઘણો ઓછો આવે છે અને પૂરતી સગવડ જળવાય છે.

‘ખોરાકાદિ.’ ખાવાની બાબતમાં પેરિસમાં પૂરતી સગવડ છે. જ્યાં જઈએ ત્યાં જેવું જોઈએ તેવું ખાવાનું મળે છે. વેજેટરીઅનને જરા પણ વાંધો આવતો નથી. બાપા ન આવડે તેની અગવડ થોમસ કુકવાળો દૂર કરે છે અને આપણે વેજેટરીઅન છીએ એટલું કહેવાથી ખાવાનું શુદ્ધ મળે છે. અહીં ‘કોંસા’ નામની રૈટલી આવે છે તે સારી હોય છે. બટર, ક્રીમ, શાકો અને ફ્રુટ્સ ઘણા ચોક્ખા અને સસતા મળે છે અને પીવામાં કોફી, ચોકલેટ (કોકો) અને ચા જ્યાં જોઈએ ત્યાં પૂરતી સ્વચ્છતા સાથે મળે છે. અહીં તરસ લાગે ત્યારે ઓરેન્જ (નારંગીનો રસ) પીવાનો પ્રચાર ઘણો છે, તેમજ ચોક્ખા ખનીજનાં પાણી mineral waters વીટલનાં, વીચીનાં, એવીઆનાં અને બીજાં બહુ ઓછા ભાવે મળે છે. ખાવાની અગવડ કાંઈ પડતી નથી.

અહીંનાં હવાપાણી સારાં હોવાથી ખાવાનું પચી જાય છે. અહીં પૌષ્ટિક ખોરાક વધારે ખાવાની જરૂર રહે છે, નહિ તો શરદી સામે ટકી ન શકાય અને ક્ષયરોગ લાગુ પડી જાય છે. બટર,

ક્રીમ અને દાળ તથા કઠોળ વધારે પ્રમાણમાં દરેક વેજીટેરીઅને લેવાની અહીં જરૂર પડે છે.

‘એફીલ ટાવર’

આખી દુનિયામાંની એક અજાયબી છે. એની ઊંચાઈ ૬૮૪ ફીટ છે. એ અહીં એકર જમીન રોકે છે. સીન નદીને કાંઠે છે. એના ઉપર સ્ટીમ વોટર પ્રેશરથી ચાલતી લીફ્ટથી અને દાદરેથી ચઢી શકાય છે. બે માળ ગયા પછી ફરવામાં ભારે મજા આવે છે, આખું પેરિસ દેખાય છે અને પેરિસની રચના કેટલી મનોહર છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આખું શહેર પ્રથમથી ગોઠવીને (પ્લાન કરીને) બસ્યું હોય તેવું દેખાય છે. એના ઉપરથી મોટરો રમકડા જેવી દેખાય છે અને માણસો ચુલીવરની મુસાફરીમાં વર્ણુવેલા લીલીપુટીઅન્સ જેવા નાના લાગે છે. ૮૦ માઇલ સુધી દૂર જોઈ શકાય છે. ત્યાં ઉપર ફોટોગ્રાફ પાડે છે અને દશ મીનિટમાં તૈયાર કરી આપે છે. આતો રમતના ફોટા, તુરત તૈયાર થાય. અમે અહીં તથા માર્સેલ્સના નોટ્રેડમમાં ફોટા પડાવ્યા.

ત્રીજે ચોથે માળે ફરીવાર લીફ્ટમાં બેસવાનું અને ચઢવાનું છે. લીફ્ટમાં એક સાથે ૬૦ માણસો બેસે, પણ જલ્દી વારો આવતો નથી. ત્યાં પણ લોકો નંબરવાર ગોઠવાઈ જાય છે, અથડાઅથડી કે ધક્કાધક્કી થતી નથી. ચોથા માળવાળી લીફ્ટ નીચે આવે ત્યારે બીજા માળવાળી ઉપર જાય. એક બીજાના ભારે સામસામી લીફ્ટ ચાલે છે. આ લીફ્ટ અને ઊંચાણ જોયું એટલે આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. બાજુમાં સીન નદી ચાલી જાય, સુરમ્ય બાંધણી-વાળું શહેર, દૂર નોટ્રેડમનું દેવળ, પછી ખેતરો, આ સર્વ રચના જોવા યોગ્ય છે.

ઉપર ચાર માળ ચઢી આપું પેરિસ જોતાં મનુષ્યની કૃતિની અદ્ભુતતા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે. આખો ટાવર લોહાની પાટલી અને ખીલા ઉપર છે. એના ઇજનેરે પ્રથમથી ખીલા પથ્થુ ગણેલા તેટલાજ ઉપયોગમાં આવ્યા. ઇજનેરી કુશળતાનો આ નમુનો છે. એનો પ્લાન કરનાર ઇજનેર હમણા થોડા વર્ષ પરજ ગુજરી ગયો. ચોથા માળેથી પેરિસ તરફ નજર કરતાં મનુષ્યનું બુદ્ધિગૌરવ, એની કલ્પનાની ભવ્યતા, એના આશયોની મહત્તા, એનું નાનાપણું વિગેરે અનેક ભાવો સ્પુરે છે અને પેરિસની સુંદર રચના અને દૂરનો હરિમાળો પ્રદેશ આંખને ઠંડક આપે છે. ઉપર જવા માટે છ ફાંક શીના આપવા પડે છે. એના બાંધનારનું નામ ગુરટાવ ઇશીલ (Eiffel) છે અને તેના નામથીજ તે હાલ ઓળખાય છે. એને બાંધવામાં પચાસ લાખ ફાંકનો ખર્ચ થયો હતો.

એશીલ ટાવર જોતાં ત્રણ કલાક જાય છે. પેરિસ જાય તેણે એ જરૂર જોવા જેવો છે. આટલો મોટો ટાવર ખીજો કોઈ જાણવામાં નથી.

લુવ્ર—પેરિસમાં સર્વથી વિશેષ અગત્યની ચીજ લુવ્ર (Louvre) છે. એમાં ઘણાં સુંદર પેઇન્ટિંગ્સ એકઠાં કર્યા છે. સારામાં સારા ચિતારાની એ આનંદભૂમિ છે. એના લગભગ પ્રત્યેક ચિત્રમાં રસ છે, બાવ છે, કવિતા છે. એ ચિત્રમાં સંગીત છે, એ જડમાં ચેતન રેખાઓ છે. એ કલ્પનામાં કલ્પનાતીત છે. એ લુવ્રમાં ચિત્રો એટલાં છે કે એ જોવા માટે છ માસનો સમય પણ પૂરતો ન ગણાય. એ પ્રત્યેક ચિત્રને નંબર આપેલ છે અને વિગતવાર ગાઇડ બુકોમાં એ પ્રત્યેક ચિત્રની પછવાડેનો જીવતો ઇતિહાસ આપેલો છે. માલેટ, એંગેલાસ જેવા જગવિખ્યાત ચિતારાની પ્રખર

કલમથી ચિતરાયલા અને દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા એ ચિત્રની ગેલેરીને જોતાં કોઇ પણ સહાયને ડાવ થયા વગર રહે તેમ નથી. એ દરેક ચિત્રને સુંદર રીતે ભીંતમાં ગોઠવેલ છે અને દરેક જાણનારો લોકો શી આપી એ લુવ્રની બેઠ લે છે. લુવ્રની ગેલેરીમાં ચિત્રો ઉપરાંત ઘણી જાતનો સંગ્રહ છે. એમાં પુરાણી ચીજોનું મુઝીઅમ-સંગ્રહસ્થાન છે. એમાં જગવિખ્યાત શિલ્પીઓના ચિત્રો છે. એમાં ચીની કામના ચિત્રોનો સંગ્રહ (મોઝેઇક પીકચર્સ) છે. એ આખા પારિસનું નાક છે અને એનું બહુ જાળવણીથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે. પરદેશથી આવનાર કોઇ પણ મુસાફર એ જોયા વગર રહેતો નથી, જુએ છે ત્યારે એને પ્રેમ થયા વગર રહેતો નથી અને જોવાનું પૂરું થઇ શકે તેમ નથી એવી અસંતુષ્ટ લાગણી વગર એ પાછો ફરી શકતો નથી. મેં ત્રણ કલાક ફરી ફરીથી જોયો ભાગ જોયો. બાકીનો ભાગ જોવાની ઇચ્છા છે તે પાછા ફરતી વખત બર આવશે એવી ધારણા છે. મેં લુવ્રનું કાંઈ નથી જોયું એમ કહું તો ચાલે. એ જોવામાં સાત દિવસથી જોયો વખત તો ચાલેજ નહિ એટલી એની વિશાળતા, અગાધતા છે.

એ લુવ્ર ત્રણ દિશાએ છે. સામે-વચ્ચે 'ટુલીએરી ગાર્ડન' (Tueleries) છે. એ પણ બગિચાનો એક નમુનો છે. એમાં ફરતાં આનંદ આવે તેમ છે. લુવ્રમાં ૪૮ એકર જમીન રોકાય છે. એના છ વિભાગ છે: (૧) ગ્રીક અને રોમની પુરાણી ચીજો, (૨) ચિત્ર કામ, પેન્ટિંગ્સ, (૩) પૂર્વ દેશની પુરાણી ચીજો, (૪) મધ્યકાળના અને ઉત્તર કાળનાં શિલ્પો, (૫) મધ્ય અને ઉત્તર કાળના કળાના નમુના અને (૬) ઇજીપ્તની પુરાણી ચીજો.

દરેક જોવાની ચીજ સાથે અથવા સામે, ખાવાની જગ્યા તો હોય જ છે અને મેં ધોવાનાં તથા હાજતનાં સાધનો પણ હોયજ.

સાથે બાજુમાં મેં ધોવાની બેસીન હોય અને ટુવાલ હોય. લાંથી પાછા ફરતાં સાફ રાખનારને એકાદ ફ્રાન્ક આપવો પડે. વિલાયતમાં કોઈ મફત કામ કરતું નથી અને કોઈ મફત કરાવતું નથી. કામ કરનાર સમજે છે કે એની મહેનતનો બદલો વગર માંગ્યે જરૂર મળશે અને કામ કરાવનાર મફતમાં કામ કરાવી લેવામાં પાપ માને છે. કોઈ ટેક્સી બોલાવી લાવે તો તેને પણ આપવું પડે અને કોઈ ગમે તે પ્રકારે તમારી સેવા કરે તો તેનો બદલો આપવાનો હોય છે.

ફ્રાન્સમાં સરકારની રગથી આગળથી અથવા બહુ વૃદ્ધ બીજા માંગી શકે છે, પણ તે કોઈ મોટા દેવળને નાકે ઉભા રહી માગે છે.

પારિસથી લગભગ ૪૦ માઈલ દૂર ‘ફ્રાન્સનું ઇતિહાસ’ નામનો મોટો શહેનશાહી મહેલ અને બગીચો છે. બગીચો ૫૨૦૦૦ એકરમાં છે, તેમાં વચ્ચે અસલના શહેનશાહનો મહેલ છે. એ ૪૦ માઈલ મોટરમાં ફરવું એ પારિસની ખરી મોજ છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળાં ખેતરો અને લીલાં ઝાડો, સુંદર રસ્તો, ધુળ કે કાંકરાનું નામ નહિ અને સપાટબધ મોટર ચાલી જાય. સાથે ગાંધડ હોય તે તમે સમજો તેવી ભાષામાં દરેક ગામ કે બીજી વસ્તુનું વર્ણન કરતો જાય.

વીરપૂજા—ફ્રાન્સ દેશ વીરપૂજક છે. એના મોટા કવિ, ચિતારા કે શીલ્પી જ્યાં જન્મ્યાં હોય, જ્યાં એ ઉછર્યાં કે ફાલ્સા પુલ્સા હોય તેની યાદ રાખે છે, ત્યાં તખ્તી મૂકે છે અને એ

સ્થાનને તીર્થભૂમિ જેવું પવિત્ર ગણે છે. અમે એક નાનું ગામ રસ્તે જોયું. તે ચિત્રકાર મિલેટ (millet)નું સ્થાન હતું. એક નાનું ઝુંપડું અને બાજુમાં સ્ટુડીઓ, સામે સુંદર બગિચો, તેમાં આ પ્રખ્યાત ચિતારાઓ જગજહેર Angelis ચિતર્યો. અહીં બતાવે છે કે આ રૂમમાં તે સુતો, અહીં બેસતો, અહીં ગત થયો વિગેરે. આ સર્વ બાબત એક પ્રગ્નનો પોતાના આગેવાન કળાકાર તરફ કેવો ભાવ છે તે બતાવે છે.

ફ્રાન્ટન બ્લોના જંગલમાંથી જે રસ્તા કાઢ્યા છે તેમાં હદ કરી છે. મોટા ઝાડોની અંદર સુંદર રસ્તો અને તેમાં મોટર ચાલી જાય ત્યારે અજબ અસર થાય છે. રાજમહેલ આવે તે પહેલાં ધરો અને રેસ્ટોરાં તથા હોટેલો આવે છે. સગવડ સારી છે. વન-સ્પતિ આહાર મળી શકે છે.

ખૂદ રાજમહેલમાં ૬૦૦૦ ઓરડાઓ છે. મુખ્ય ઓરડાઓ કોણે અને ક્યારે બંધાવ્યા તેની યાદિઓ છે. ફરનીચર અતિ સુંદર છે. એમાં નેપોલીઅન પહેરતો હતો તે ટોપી, તેની તરવાર વિગેરે જળવી રાખ્યા છે. દરેક રૂમની વિગત ગાર્ડ આપી શકે છે. મહેલ બહુ જોવા લાયક છે, કેટલોક વિભાગ છસો વર્ષનો જૂનો છે.

આ ચાલીશ માર્ઝલ જવા આવવાની મુસાફરીમાં અને જોવામાં એક આખો દિવસ જાય છે પણ તે જરૂર પસાર કરવા જેવો છે.

‘આર્ક ડી ટ્રાયંફ.’ (Arc de Triomphe). શિલ્પશાસ્ત્રનો આ એક ધણોજ નાદર નમુનો છે. નેપોલીઅનના હુકમથી એને બાંધવાનું કામ ઇ.સ. ૧૮૦૬માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને તે વખતે ઓસ્ટરલીટ્સમાં જે મહાન ફતેહ ફ્રાન્સને મળી હતી તેની યાદગીરી રાખવા માટે તેને બાંધવાની શરૂઆત કરી હતી. વિજ-

યની કમાન તરીકે એ દુનિયામાં મોટામાં મોટી છે. (જાન્યુઆરી ૧૪૮
 ૧૪૮, પહેલાં ૧૪૭ અને ઉંડાણ ૭૨ ૧૪૮) એની બાજુઓમાં
 મહાન નેપોલીઅનની લડાઈઓનાં દૃશ્યો છે. આ મોટી વિજયકમાન
 નીચે ઇ.સ. ૧૮૭૧માં જર્મની આવેલા અને ઇ.સ. ૧૯૧૪માં કંઈ
 મીનિટે ત્યાં વિજયમાળા પહેરવી તેની બધી તૈયારી કૈસરે કરી રાખી
 હતી અને લીજ અને નામુરમાં ગણતરી ખોટી ન પડી હોત તો
 જરૂર તેમ કરત. એ ૧૮૭૧ ની નામોશી ૧૯૧૯ ના જુલાઈમાં
 મોટી ક્વાયદ (પિરેડ) કરાવી દૂર કરવામાં આવી. ફ્રાન્સના ‘અન્ન-
 ફ્યા સિપાઈ’ને ત્યાં ૧૯૨૦ નવેંબરમાં લાવી દાટયો અને એ
 મોટી કમાન નીચે ચોવીશે કલાક ચાલે તેવી બળતી લાઇટ રહે
 છે. એ eternal flame or flame of remembrance
 ફ્રાન્સની વીરપૂજા છે. એની ઉપર દરરોજ સેંકડો તુરાઓ અને
 પુષ્પો ચઢે છે અને પરદેશથી આવનાર દરેક જણ ફ્રાન્સની પ્રજાનો
 દેશ તરફ પ્રેમ-સ્વદેશાભિમાન કેવો છે તેનો અનુભવ કરે છે.
 લડાઈમાં ભોગ આપનાર સર્વને એ દ્વારા માન અપાય છે અને
 ભવિષ્યની પ્રજાને એ લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડનાર ભવ્ય
 સ્મારક બની રહ્યું છે.

‘બુર્સ’ (Bourse) વ્યાપારતું સ્થાન. સ્ટોક એક્સચેન્જ.
 સુંદર મકાન છે. બપોરે બે કલાક ત્યાં ગડબડ મુંબાઈના સ્ટોક
 એક્સચેન્જ જેવીજ થાય છે. વેપાર પગથીઆ ઉપર થાય છે.

જોવા યોગ્ય અન્ય દૃશ્યો.

‘મેડલીન ચર્ચ.’ બહુ વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે.
 એ દેવળમાં શાંતિ ધણી દેખાય છે અને ખેસવાની જગ્યાઓ
 અને આખી બાંધણી ખાસ જોવા લાયક છે, આખું દેવળ પથ્થરનું

બાંધેલું છે અને માથે કાચતુ છાપડું છે તેમાંથી પ્રકાશ સારો આવે છે. એની સ્ટાઇલ ગ્રીકો રોમન છે. પેરિસનું સર્વથી વધારે મોહક દેવળ આ ગણાય છે.

‘નોટ્રેડામ કેથીડ્રલ.’ ગોથીક સ્ટાઇલથી બાંધેલ આ ઘણું મોટું દેવળ છે અને બહુ દૂરથી દેખી શકાય તેટલું જાણ્યું છે. મોટા લેટીન કોસના આકારનું છે. લંબાઈ ૩૯૦ ફીટ, પહોળાઈ ૧૦૨ ફીટ. એ દેવળમાં ઓરગન ઘણું મોટું છે અને કોઇ વખત ત્યાં પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ સાંભળવા લાયક છે. એમાં પણ શાંતિ ધણી રહે છે. એક વાત યાદ રાખવાની છે કે કોઇ પણ દેવળમાં દાખલ થતી વખત હેટ-ટોપી ઉતારવી પડે છે, તેને હાથમાં રાખી અંદર ફરાય છે. એમાં લાસ્ટ જર્જમેન્ટનું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એના ડામ (ધુમટ) પાસે ઘણો મોટો ઘંટ છે.

‘પ્લેસ ડી લા કોનકોર્ડ.’ આ આખો ચતુષ્કોણ (ચોક્ક) જોવા લાયક છે. એની અંદર દરેક દીવો પણ હિસાબગણીને કર્યો છે, કળાની દૃષ્ટિએ આના જેવો ‘સ્કવેર’ આખી દુનિયામાં નથી. ૧૭૬૩ માં ત્યાં પંદરમા લુઇસીઅનું બાવલું વચ્ચે મૂકવામાં આવ્યું હતું તે ખસેડીને તેના સ્થાનપર દેવી ‘સ્વતંત્રતા’ (Liberty) નું પૂતળું મૂકવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતાનું દૃશ્ય ખરેખર જોવા લાયક છે. છેલ્લા રાજ સોળમા લુઇસે અહીં ફ્રાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. એની આઠ બાજુએ ફ્રાંસના આઠ મુખ્ય શહેરને રજુ કરતાં અન્યબધી ઉત્પન્ન કરે તેવાં આઠ પુતળાં છે.

‘મ્યુઝીયમ’ કલની મ્યુઝીયમમાં ઝવેરાત જોવા જેવું છે, ફેદલાંક ચિત્રો પણ સુંદર છે. ગેલેરીઆ મ્યુઝીયમમાં કળાનું કામ

અને ખાસ કરીને ગાલીયાનું કામ ખાસ જોવા લાયક છે. નેશનલ લાઇબ્રેરીમાં છત્રીશ લાખ પુસ્તકો છે અને આખી દુનિયામાં તે સર્વથી મોટી લાઇબ્રેરી કહેવાય છે.

‘ઓપેરાહાઉસ’ સરકાર તરફથી ચાલે છે. એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. શહેરની વચ્ચે આવેલું છે. એ ત્રણ એકર જગ્યા રોકે છે. એને બાંધવામાં ૫૦ લાખ ફ્રાંક ખરચાયા છે અને દુનિયાની મોટી નાટકશાળા ગણાય છે.

‘પેલે ડી જસ્ટીસ અને કોન્સ્યુર્નરી’. ન્યાયમંદિર. પશ્ચિમે આવેલ છે. બહુ વિશાળ જગ્યા છે. સમય હોય તો એકવાર જોવા લાયક છે. તેની નીચે કોન્સ્યુર્નરી છે, તેમાં કેદખાતું છે. એમાં ધણા મોટા માણસોને અગાઉ કેદ કરવામાં આવેલા તેથી એ બહુ સુવિખ્યાત સ્થાન છે.

‘પેન્થીઅન’ (Pantheon). અગાઉ એ સેંટ જોનીવીવનું દેવળ હતું. અત્યારે અહીં મોટા માણસોને દાટવામાં આવે છે. એ બુલ્લવાર્ડ સેંટ માઈકલની નજીક લક્ષ્મભર્ગ ગાર્ડન્સ પાસે છે. ત્યાં હયુગો, વોલટેઇર વિગેરેને દાટેલા છે.

પેરિસથી પચીસ માઇલ દૂર ‘વરસાદલિ’નો મહેલ છે. એ શહેરનાહોનું સ્થાન છે. ત્યાં છેલ્લા મહાવિગ્રહની સંધિના કોલકરારપર સહીઓ થઈ. ફ્રાન્સની પાર્લામેન્ટ ત્યાં બેસે છે. તેમાં ૧૫૦ એકર જમીનમાં જે બાગ છે અને તેમાં જે ફુવારાઓ છે તેની જોડ આખી દુનિયામાં જોવામાં આવે એમ નથી. સેંકડો ફુવારા જૂદી જૂદી રીતે ઉઠે છે અને તેમની કારિગિરી જોઈને આશ્ચર્ય થાય તેવું છે. બગિચો પણ ધણો મજાનો છે અને આખો દેખાવ આંખને ઠંડક આપે તેવો છે. રાત્રીએ અંદરના ભાગના ફુવારામાંથી રંગીત

પાણી ઉડે છે જેનો દેખાવ ધણો જોવા લાયક છે. વરસાદ/લ જવા પહેલાં તે દિવસે ધ્રુવારા ઉડવાના છે તેની ખાતરી કરવી. દરરોજ ધ્રુવારા ઉડતા નથી. બાજુમાં ચિત્રકામ પણ જોવાલાયક છે.

‘ઇનવાલીડીસ અને નેપોલીઅન ટુઅં’. ધવાયલા અને ધરડા લડવૈયાઓ માટે આ ગૃહની સ્થાપના ૧૪ મા લુધરાગ્નએ કરી હતી. હાલતો તે શસ્ત્રાગાર તરીકે વપરાય છે. અનેક જાતના શસ્ત્રોનો સંગ્રહ સારો છે. ઉપરાંત દુસ્મનોના પડાવેલા વાવટાઓ કપડાં વિગેરેનો પણ ત્યાં જમાવ છે અને છેલ્લી મહાન લડાઈના એવાં સ્મરણો પણ ત્યાં રાખ્યાં છે. એની સાથેજ બાજુમાં નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની કબર જરૂર જોવા લાયક છે. મરણ પછી ઓગણીશ વર્ષે એનાં કબરને ફ્રાન્સમાં પાછું લાવી અહીં સ્થાપન કર્યું છે.

આ તો બહુજ મહત્ત્વની ચીજોનાં અને ખાસ આકર્ષક સ્થાનોનાં નામનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો. એ સિવાય અનેક સ્થાનો જોવા લાયક છે. આખું પેરિસ આખો ઉધાડી રાખી નીહાળવા લાયક છે. પેરિસમાં જોવા લાયક અનેક દેવળો છે, અનેક બગિચા છે, બહુ મજાના સંગ્રહસ્થાનો છે અને દરેક સ્થાનને સારી રીતે રાખવામાં આવે છે. પેરિસનો મુખ્ય રેસકોર્સ શાં એલીસીની ઉપર લોંગશાંપના નામથી જાણીતો છે, બહુ વિશાળ છે અને બુલોંમાં થઇને ત્યાં જવાય છે. તે પણ એક વાર જોવા લાયક છે, રમવા લાયક નથી.

પેરિસમાં જતાં પેરિસનો એક સારો નકશો જરૂર લઇ લેવો અને પોતાનું ઠેકાણું બરાબર જાણી લેવું. ભાષાની અગવડને અંગે ગોટાળો ન થઇ જાય તે માટે આ ખાસ જરૂરી છે.

‘નાટક સીનેમા.’

ફ્રાન્સનાં નાટકોમાં ગીડદીનો પાર નથી. ખેલોમાં લગભગ તદ્દન નાગા થઇ નાચે છે. ત્યાંના લોકોની માન્યતા એવી છે કે એમાં કંઈ વાંધો નથી. કળાની પણ એમાં નજર છે એમ તેઓ માને છે, એથી માણસ મજબૂત વિચારનો થાય છે અને જેને ખરાબ થવું હોય તેને માટે તો ત્યાં રસ્તા ખુલાજ છે. ફ્રાન્સના રહેવાશીઓ વર્તનમાં ધણા સારા છે. કોઈ ખરાબ પણ હોય. નાટકો ધણા થાય છે. સીનેમા સાથે પણ કંઈ રમતગમત અથવા જાદુના ખેલો, નાચરંગ હોય છે. પેરિસમાં એકાદ નાટક જેવું.

પેરિસ સંબંધી પ્રકીર્ણ.

પેરિસના લોકો અને ખાસ કરીને પેરિસની સ્ત્રીઓ વર્તનમાં ખરાબ નથી. પેરિસની કેટલીક ખરાબ વાતો સંભળાય છે તે પરદેશથી રળવા આવેલી સ્ત્રીઓને અંગે હોય છે. એ રસ્તે ઉતરી જાય તે બહુ હેરાન થાય છે. એ સ્વતંત્રતા પ્રિય દેશ સર્વ પ્રકારની રજા આપે છે. કહે છે કે આવા આકર્ષણથી બહુ પરદેશીઓ પેરિસ આવે છે અને તેથી રાજ્યને અને પ્રજાને મોટી આવક થાય છે. પરદેશ ફરવા કે અભ્યાસ કરવા જનારને આ સંબંધમાં ખાસ ચેતવણી આપવાની જરૂર છે.

પેરિસમાં ડૉ. ખોસનું ભાષણ સાંભળ્યું. એમણે પોતે કરેલી શોધખોળોનો ચિત્રો સાથે પ્રયોગ બતાવ્યો. એમના અંગરેજ ભાષણને એક ફ્રેન્ચ પ્રેફેસર ફ્રેન્ચ ભાષામાં સમજાવતા જાય. એમણે વનસ્પતિના જીવનની વાત બહુ સારી રીતે રજૂ કરી.

પેરિસમાં થોડે દૂર વેલોન નામના ગામડામાં ડૉ. ગેરીનોટ રહે છે. એ ગામ લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. ત્યાં સુંદર લાક

ઘેરીની વચ્ચે તે બેસે છે. એને પૈસાનો લોભ નથી. એ પચીશ વર્ષથી સત્ય શોધવાની દૃષ્ટિએ જૈન ધર્મનો અભ્યાસ કરે છે. ફ્રેન્ચ ભાષામાં જૈનનું કાંઈ પુસ્તક નથી તે હાલ એક મોટું પુસ્તક છપાવે છે. એ પુસ્તકમાં શું લખ્યું છે તે તેમણે સમજાવ્યું. તેમની સાથે બે કલાક વાત કરી. બહુ આનંદ થયો. પરદેશમાં પરભાષામાં પણ આવા વિદ્વાનો અથાગ પરિશ્રમ કરી રહ્યા છે એ વિચારથી ધણો આનંદ આવ્યો. પેરિસમાં ડૉ. સીલ્વન લોવી બહુ વિદ્વાન છે. મારે તેમનો પરિચય થયો.

ગાયકવાડ સરકાર સર શયાણરાવ બહુ વિદ્વાન અને સમયગ્રાં છે. તેમની સાથે એક કલાક બહુ સારી વાતો થઈ. જૈન ધર્મ પર તેમનો ખાસ અનુરાગ જોવામાં આવ્યો. આવતી મુલાકાત વખતે તેમને જરૂર ચાર કલાક મળવાનું તેમણે મારી પાસે વચન લીધું.

પેરિસમાં હલકા પ્રકારનાં નાચવાનાં ગૃહો ઘણાં છે. મધપાન અને વ્યભિચારનાં તે ધામ છે. એ ખાસ કરીને ‘ મોબેજ ’ ના રસ્તા પર આવ્યા છે. ત્યાં લોકો લહેર કરવાજ આવે છે. એવા આવનારા ધણા ખરા પરદેશી હોય છે.

‘ સ્ત્રીઓ ’ પેરિસમાં ઘણી આગળ વધી છે. લગાઈના વખત પછી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે. તેઓ પોતાનું સ્થાન હવે છોડે તેમ નથી. બે વર્ષ પહેલાં ચોટલા કાઢી નાખ્યા. અત્યારે દરેક ખાતામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન છે. વેચનાર અને કલાઈ તરીકે તેઓનું કાર્ય સાફ ગણાય છે. તે નિયમસર કામ કરનારી અને ગૃહસંસાર ચલાવનારી છે. પેરિસની સ્ત્રીઓનું વર્તન ધણું વખણાય છે. ‘ ગેલેરી લાફાયત ’ જેમાં છ હજાર સ્ત્રીઓ કામ કરે

છે અને જ્યાં દરેક વસ્તુ મળે છે ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે એક નર્સરી પણ છે, તેનું વર્ણન અગાઉ આવી ગયું છે.

પેરિસમાં મેટ્રો રેલવે છે જે જમીન નીચે ચાલે છે. આ રેલવે ટ્યુબ જેવી છે પણ કહે છે કે લંડનની ટ્યુબ આના કરતાં વધારે સારી છે.

પેરિસમાં જોવાની ચીજો ઘણી છે. જેટલી દુરસદ હોય તેટલું જોઈ શકાય. મારે કેટલુંક જોવાનું આકી રહ્યું છે, તે આવતી વખત જોવાશે.

હિંદુસ્થાનના આપણા ભાઈઓનો વ્યાપાર સારો છે. જૈનોની સંખ્યા અહીં સારી જોવામાં આવી. ઘણા ખરા સુખી છે, પરિચય કરવા લાયક છે અને આતિથ્યપ્રેમવાળા છે. સર્વ પોતપોતાની સગવડ પ્રમાણે રહે છે તેથી હોટેલમાં ઉતરવું અને આમંત્રણ થાય તેને ત્યાં જમવા જવું એજ પેરિસમાં યોગ્ય છે. આપણા દેશની માફક ગમે તે આવે તો તેને તળાઈ નાખી દઈએ તેમ એ દેશમાં હવા પાણીને લઈને બની શકતું નથી. રૂમો પ્રમાણસર હોય છે તેથી બહારના માણસની સગવડ બની શકતી નથી અને તેવા પ્રકારનો ત્યાં રિવાજ પણ નથી.

પેરિસની વસ્તી અત્યારે ઓગણત્રીશ લાખની ગણાય છે. તેનો કિલ્લો તોડી નાખી તેનો વિસ્તાર વધારતાં વસ્તી સાઠ લાખની ગણાશે એમ લાગે છે. પેરિસની હવા સરેરાશ ૫૧ ડિગ્રીની ગણાય. શિયાળામાં ૩૯ (ફેરન) થાય છે, ઉનાળામાં ૬૫ ડિગ્રી થાય છે. પેરિસમાં ૨૭૧૬ શેરીઓ છે, ૮૮ બુલવાર્ડો છે અને થીએટરો તથા સીનેમાઓનો પાર નથી.

હોટેલો સેંકડો છે. જાંચી જાતના (ડી લક્સ) હોટેલોમાં બહુ સગવડો હોય છે. એવી હોટેલના દરેક રૂમમાં ટેલીફોન, બાથ-રૂમ, ગરમ ઠંડું પાણી વિગેરે સગવડ હોય છે. મોસમમાં આટલી હોટેલ હોય છતાં પણ સગવડ મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે છે, તેથી પ્રથમથી સગવડ કરી રાખવી-રખાવવી એ ડહાપણુની વાત છે.

પેરિસમાં સંદેશો મોકલવાની એક બહુ સારી રીત જોઈ લખેલો કાગળ આપણે માથે ન્યુમેટિક (Pneumatiques) એટલો શબ્દ લખી એક ફાંક વધારે આપીએ તો તેને એક જાતની પાઈપ-નળીમાં તુરત મોકલી આપે એટલે તારથી પણ જલદી જાય, પણ તેનો વિસ્તાર પેરિસ અને આસપાસ પચીશોક માઈલ સુધીમાં છે. નળીમાં પત્ર નાખી અહીંથી પંપ કરે એટલે કાગળ આખો અંદર ચાલ્યો જાય છે અને જવાબના પૈસા ભર્યા હોય તો અરધા કલાકમાં જવાબ પણ લખાઈને હાથમાં આવી જાય છે.

પેરિસની મોસમ મે, જુન, જુલાઈ માસની ગણાય છે. તે વખતે પેરિસ એના પુર બહારમાં હોય છે. એ વખતે દૂર દેશના લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં ત્યાં ઉતરી પડે છે અને એના સર્વથી વધારે આકર્ષક હોલો તથા રેસ્ટોરાંઓ ચાલુ થઈ જાય છે. એના અનેક સાંસારિક અને સામાજિક આનંદપ્રસંગો એ અરસામાં થાય છે અને સર્વને માથે લોંગવેપ ઉપર ગ્રાં પ્રી (Grand Prix) નો બનાવ આવે છે. તે મોટામાં મોટો પેરિસનો ઉત્સવ છે. એ પૂરો થતાં લોકો દરિયાની બાજુએ અને પર્વતના શિખરે ચાલ્યા જાય છે.

પેરિસમાં બહુ દબદબાથી રહેનારને દરરોજનો ખર્ચ રૂપ

ફાંક આવે પણ અતુભવી મુસાફર ૮૫ ફાંક દરરોજના ખર્ચે તો ધણુંખર્ચે જોઈ શકે અને આનંદથી રહી શકે. એથી ઓછા ખર્ચે પણ આવડત હોય તો રહી શકાય છે.

જવા આવવાનાં સાધનોમાં ટેક્સી, મોટરબસ, અંડરગ્રાઉન્ડ (મેટ્રો) અને ટ્રામકાર્સ છે. ટેક્સીવાળા દશ ટકા ટીપની આશા રાખે. ટ્રામ પ્રથમ અને બીજા દરજ્જાની એમ બે પ્રકારની છે. બસમાં કે ટ્રામમાં બેસવા માટે બિમા રહેવાના સ્ટેશન પર નંબરની ટીકીટ લટકાવેલી હોય છે તેમાંની એક લઈ લેવી એટલે નંબર આવે ત્યારે બસ કે ટ્રામમાં બેસી શકાય. ટેક્સીના ભાવ છાપેલા હોય છે. પ્રથમ ૪૦૦ મીટરના (લગભગ ૪૫૦ વાર) તો ૦૧૧ ફાંક દોાય છે, પછીના દર ૨૦૦ મીટરે ૨૦ સેન્ટીમ (૧ ફાંક) વધે. મેટ્રોના ભાવ ધણું નામના હોય છે: ૪૫ સેન્ટીમ સેકન્ડ ક્લાસ અને ૭૫ સેન્ટીમ ફર્સ્ટ ક્લાસ. ગમે તેટલે દૂર જઈએ તો ભાવ એજ છે.

પેરિસથી લંડન.

તા. ૧લી જુને સવારે ૧૦ વાગે પેરિસ છોડ્યું. પેરિસથી લંડન આવવા માટે ટ્રેનમાં ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ક્લાસ હોય છે. મેં ફર્સ્ટ ક્લાસની ટીકીટ રિઝર્વ કરાવી હતી. રિઝર્વનું કાંઈ બેસતું નથી. જગ્યા હોય તો મળે. સામાન રજીસ્ટર કરાવવો સારો, કારણકે વચ્ચે બેવાર બદલવું પડે છે ત્યાં મજૂરી ધણી બેસે અથવા સામાન હાથે ઉચકવો પડે. વળી માલ બે વખત બતાવવાની અગવડ પણ ઓછી થાય.

‘રસ્તો’. પેરિસથી લંડનનો રસ્તો ધણો રળીઆમણો છે. બંને બાજુએ ખેતરો લીલાકુન્જર છે. કોઈ પણ જગ્યા

ખાલી નથી અને કોઈ પણ સ્થળ પછી તે ઊંચુનીચું હોય તોપણ વાવણી વગર રહેવા દીધું નથી. ચારે તરફ આંખ ઠરે તેવો દેખાવ છે. વરસાદ અવારનવાર અહીં થાય છે પણ આપણા દેશ જેવો ધોધમાર વરસાદ નહિ. પુના જેવો સાધારણ વરસાદ પડ્યા કરે છે. માત્ર શરદી લાગે તેની સંભાળ રાખી હરવા ફરવામાં વાંધો નથી. અહીં વરસાદને કારણે કામ-ધંધો જરા પણ અટકતો નથી. સર્વ કામ ચાલ્યા કરે છે. અહીંના લોકો કુદરતની અવકૃપા હોવા છતાં એટલા ઉદ્યોગી છે કે વરસાદમાં કે ઠંડીમાં તેઓ કામ કરતાંજ માલૂમ પડે.

‘કેલે’. (Calais) દરીઆ કાઠે છે. ઠેઠ સ્ટીમર સુંવી રેલવે જાય છે. અહીં પાસપોર્ટ તપાસવાની મોટી ધમાલ છે. દરેકને ઉતાવળ અને દરેકને પાસપોર્ટ બતાવવાના. પણ અહીંના લોકો પોતાની ઉતાવળ સાથે બીજાના હક્ક ઉપર આક્રમણ કરતા નથી. નિયમસર નંબરવાર ચાલ્યા જાય છે, ધણાખરા પોતાનો સામાન હાથે ઉચકી લે છે.

સ્ટીમર. ‘કેલે’ ૧૧ વાગે પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાં બેઠા પછી સ્ટીમર ૨૧ વાગે ઉપડી. સ્ટીમરમાં બહુ પેસેન્જરો હતા. સ્ટીમરમાં બારેક કેબીન હોય છે અને ડેકપર ખુરશીઓ હોય છે. જે બેસી જાય તેની તે ખુરશી. બાકીના ફર્યા કરે. સ્ટીમર નાની પણ માળ ચાર. ઉપર અને તેની નીચે બેવડા ડેક. તેની નીચે ખાવાપીવાનું સલૂન અને તેની નીચે મ્હોં ધોવાની જગ્યા. સ્ટીમર નાની પણ સગવડ સારી. માત્ર પોણા કલાક બેસવાનું એટલે લોકો ફર્યા કરે, પણ આ સ્ટીમરમાં વિચારીને ફરવાનું એટલે ફરતાં ટેકો દેવો પડે. દરિયો આજે તોફાની નહોતો તોપણ

સ્ટીમર ‘ રોલ ’ તો થયાજ કરે, એટલે વગર વિચાર્યે ચાલતાં અથડાઇ જવાય, કોઈને અથડાઇએ તો અંગ્રેજી રિવાજ પ્રમાણે માફી માગી લેવાની. સ્ટીમરમાં લોકો ખાય, ફરે, બીડી પીએ અને મોજ કરે, પણ ઉતરવાનો વખત થાય એટલે બધા જલ્દી ઉતરવાની ઉતાવળમાં.

આ વખતે તો દરિયો શાંત હતો. ધણીવાર બહુ તોફાની હોય છે ત્યારે લોકોને આ ૧૭ માઇલની મુસાફરી આકરી પડી ગય છે.

‘ ડોવર ’. દરિયા કાંઠે છે. ઇંગ્લીશ ચેનલ ત્યાં પૂરી થાય છે. ત્યાં ઉતરી સામાન ખતાવવો પડે છે. સામાન ખતાવી નંબર કરે તે લઇ પાસપોર્ટ ખતાવવો પડે. પછી રેલવેમાં ખેસવાનું. એ બધી જગ્યાએ સામાન ઉપાડી ફરતું પડે તેથી સામાન ‘રજીસ્ટર’ કર્યો હોયતો સગવડ ઠીક પડે છે. આપણે જેને ‘ લગેજ ’ કરવાનું કહીએ છીએ તેને અહીંના લોકો ‘ રજીસ્ટર ’ કહે છે. ટ્રેન લાંબી પણ સગવડવાળી. પુલમેનકાર લીધી હોય તો કાંઈ ખાસ વધારે સગવડ નહિ. ફર્સ્ટક્લાસ બહુ સારા.

રસ્તો આખો સારો છે, પણ ફ્રાન્સ જેવો લીલો નહિ. ફ્રેન્ચ લોકો ખેડુત કહેવાય છે, અંગરેજો વેપારી છે. ઇંગ્લાંડમાં લોટું અને કોલસા થાય છે તેથી અહીંના લોકો પણ લોઢા જેવા મજબૂત હોય છે. આપણા તો એ રાજ્ય રહ્યા એટલે આપણે એને બરાબર સમજવા જોઈએ. અંગરેજ ટ્રેનમાં સાથે ખેડો હોય તો તે વાત નહિ કરે, વાંચ્યા કરશે કે ઉંઘશે, પણ નકામા ટાયલામાં વખત કદિ કાઢશે નહિ. એ લોકોની ખાસીઅત અનુભવતો અને રસ્તો જોતો આગળ ચાલ્યો.

ઈંગ્લાંડનાં ઘરો પ્રથમ દર્શને તદ્દન જૂઠ્ઠાંજ પ્રકારનાં દેખાય છે. દરેક ઘરમાંથી ચીમની (ધૂમાડિયાં) બહાર નીકળે છે અને ઘરો દ્વરથી ઝાંખા દેખાય છે. બરફને લઇને કાળાં પડી જાય છે. ચાલતી ટ્રેને દેખાતાં ગામો સ્વચ્છ દેખાય છે અને આકીના રસ્તા પર લીલોતરી આછી દેખાય છે. ડોવરથી ઉપડેલી ટ્રેન વચ્ચે કોઇ સ્ટેશને ઉભી રહેતી નથી એટલે કોઇ સ્ટેશન જોઇ શકાતું નથી. ડોવરથી લંડન પહોંચતાં ૨૧ કલાક લગભગ થાય છે.

સાંજે પાા વાગે લંડનના ‘વીક્ટોરીઆ સ્ટેશને’ પહોંચ્યો. સ્ટેશન વિશાળ છે. રજીસ્ટર કરેલા સામાનને નંબરવાર ગોઠવે છે અને પછી ડીલીવરી આપે છે. મુઁબઈ જેવી જરા પણ ગડબડ થતી નથી, પણ સામાન લેવા માટે પોણું કલાક ઊભું રહેવું પડે છે. વળી કસ્ટમ્સવાળાને રજીસ્ટર કરેલો સામાન બતાવવો પડે છે. કેટલીકવાર ઉધાડીને પેટીઓ જુએ છે. રેશમ, સીંગાર અને એવી વસ્તુઓપર જગાત લે છે.

ટેક્સી કરી મારી ઉતરવાની જગ્યાપર આવ્યો ત્યારે સાંજના સાત વાગ્યા. લંડનમાં ધણું જોવાનું છે પણ આજે તો મુસાફરીનો થાક લાગ્યો હતો તેથી ઇન્ડિઅન હોટેલ (ક્વીન્સબરી ટેરેસમાં) જીનરાતી ઢાળું ખાણું અંગરેજી રીતે ખાઈ સુઈ ગયો. રાતના નવ વાગ્યા પછી સૂર્ય અસ્ત થયો.

લંડન.

‘ ઉતારો. ’ લંડનમાં હોટેલોનો પાર નથી. પ્રથમથી કરેલી સગવડ મુજબ મીસીસ નાઇટના હાઇડ પાર્કની બાજુમાં આવેલા (૨૪ ક્વીન્સબેરો ટેરેસમાં) ‘ઇન્ડીઅન હોટેલ’માં ઉતર્યો. આ હોટેલ સાધારણ છે પણ ત્યાં લગભગ બધા ગુજરાતીઓ રહે છે એટલે નવા આવનારને સગવડ ઘણી પડે છે અને ખોરાક લગભગ ગુજરાતી ઢબનો રાંધવામાં આવે છે અને પોતે વેજિટેરીઅન છે એટલે આપણને સગવડ સારી છે. એનું વર્તન પણ રીતસરનું છે.

તપાસ કરતાં જણાયું કે ‘ હાઇજિઆ હાઉસ ’ (વીન્ડસર સ્ટ્રીટમાં) છે ત્યાં પણ વેજિટેરીઅન ખોરાક મળે છે તે સંબંધી આગળ લખવાનું થશે. આ સિવાય ચોખ્ખું વેજિટેરીઅન હાઉસ લંડનમાં મળવું મુશ્કેલ પડે છે. હું તો જરા અગવડ ભોગવીને પણ એ હોટેલમાં રહ્યો. લંડનમાં આવીને મારે પ્રથમ તો મારા સોલિસીટરને મળવું હતું તેને મળ્યો. અચોક્કસ દિવસ સુધી લંડનમાં રહેવું પડશે એટલું નક્કી થયું. બાકી ધંધાની ઘણી વાત થઈ તે સર્વને ઉપયોગી નહિ લાગે.

‘ થોમસકુક. ’ બાર્કલી સ્ટ્રીટમાં થોમસકુકની ઓફીસમાં ગયો. તેમણે લંડનમાં એ નવી ઓફીસ બંધાવી છે. પોતાનું મકાન છે. ગંજવર ઓફીસ છે. ત્યાં તેમની હેડઓફિસ હાલ છે. યુરોપ, એશીઆ તેમજ અમેરિકાના પ્રવાસની બધી ખર્ચ એ લોકો ત્યાં આપે છે અને ટીકિટો પણ આપે છે, ટાઇમટેબલ કરી આપી.

મુસાફરી ગોઠવી આપે છે અને હોટેલો પણ ગોઠવી આપે છે. અગ્નિશ્યા મુસાફરને મોટી સગવડ છે. મારે તો ત્યાં ખાતું ખોલવાનું હતું તે કામ પ્રથમ દિવસે (તા. ૨-૬-૨૬) કર્યું.

‘ડરબી.’ આજે ડરબીનો ગ્રાણીતો દિવસ હતો. ડરબીની શરત જીન માસના પહેલા યુધવારે રમાય છે. ત્રણ વર્ષની વયના ઘોડા તેમાં દોડે છે. તેની ઉપર કરોડોનો જીગાર રમાય છે અને ક્યો ઘોડો પહેલો આવશે તેની ચર્ચા છાપાઓમાં અને લોકોમાં પંદર દિવસથી ચાલે છે. એમાં એક ઘોડો બેવાર રમી શકતો નથી. ૧૯૨૪ ના કોઈ પણ દિવસે જન્મેલા ઘોડા ત્રણ વર્ષના આ વર્ષની રમત માટે ગણાય છે અને તેથી એકજવાર દરેક ઘોડાને આ શરતમાં ઉતરવાનો સંભવ છે. તે દિવસે લગભગ ૨૦ લાખ માણસ ડાઉન્સ-એપ્સમમાં જાય છે; કંઈક ધૂતારા પણ ત્યાં આવે છે. આ વર્ષે સવારથી વરસાદ સખત હતો અને ઊભા રહેવાની જગ્યા મળે તેમ નહોતું.

આખો દિવસ ખૂબ વર્ષાદ પડ્યો. ઠંડી ધણી, હું કેટલીક જગ્યાએ બપોરે ફરી આવ્યો. પણ અગ્નિશ્યા હોવાથી આજે તો ટેક્સીની મદદ લેવી પડી. પેરિસની સોંધી ટેક્સી પાસે લાંડનની ટેક્સી બહુ મોંઘી લાગી.

‘વ્યવહાર.’ લાંડનના રસ્તા પેરિસના જેવા સુંદર ન લાગ્યા. અહીં જૂતા મકાનો પણ ઘણાં છે. આંધણી સારી તો ખરી પણ સામાન્ય રીતે પારિસ આગળ ટકી શકે નહિ.

લાંડન શહેરમાં ટેક્સી ધણી છે, ટ્રામ મધ્ય શહેરમાં બી-લકલ નહિ. લાંડનની વસ્તી ૭૨ લાખની એટલે ટ્રામ રસ્તો રોકે તે બોજે નહિ, તેથી ત્યાં બસ ધણી છે. ધણી સગવડવાળી

અને વારંવાર મળે, તેનાથી વ્યવહાર ચાલે છે. તેના રસ્તાના નંબરો અને નકશા આવે છે. ટ્રામ લંડનની બહાર પરામાં માઇલો સુધી જાય છે. તે પણ વીજળીથી ચાલે છે.

ટેક્સી અને બસ ઉપરાંત વ્યવહારનું ત્રીજું સાધન જમીનની નીચેની રેલવે છે. એમાં કેટલીક મેટ્રો રેલવે છે તે બહુ જાડી નથી હોતી પણ જમીન નીચે તો ખરી. ટયુબ ૮૦ થી ૧૫૦ ફીટ જાડી હોય છે. એમાં નીચે ઉતરવા માટે લીફ્ટ હોય છે તે લગભગ ૭૫ માણસોને લઈ નીચે ઉતરે છે. હાલમાં ઘણી જગ્યાએ Escalators એસ્કેલેટર્સ કર્યા છે તે ખરેખર અજબ ચીજ છે. આખા ચાલતા દાદરા. એના ઉપર ઊભા રહીએ એટલે જરા આગળ ચાલી પગથીઆં બની જાય અને આપણે ઊભા ઊભા ઠેઠ નીચે ઉતરી જઈએ. બાજુમાં ચઢવાનો દાદરો હોય છે. આ એસ્કેલટર અને ટયુબ રેલવે એ લંડનની ઘણી નવા-ઘની ચીજોમાંની એક ગણાય છે. ઘોડાગાડી નથી, પણ બસ ટેક્સી અને અંડરગ્રાઉન્ડથી ઘણો વ્યવહાર ચાલે છે. કોઈ પણ અંડરગ્રાઉન્ડ સ્ટેશને ગયા પછી ૧૦૦ સેકન્ડથી વધારે ખોટી થવું પડતું નથી એટલે એ મીનિટની અંદર ખીજી ગાડી જરૂર મળે જ. એ ગાડીઓ પણ ઘણી સુંદર હોય છે. તેની શી ૧ થી ૩ પેન્સ હોય છે. બેઠકો એવી રીતે ગોઠવેલી હોય છે કે એક બેઠક પર એકજ બેસે. વધારે બીડ થાય તો ઊભા રહેવાના ચામડા ટાંગેલા હોય છે તે ઝાલી ઊભા રહેવું. સ્ટેશનપર લોકો તૈયાર ઊભેલા હોય છે. ગાડી ઊભી રહે ત્યારે જ બારણું ઉઘડે છે. ઉતરનારા ઉતરી જાય અને બેસનારા બેસી જાય તે કામ ૧૫-૨૦ સેકન્ડમાં પતી જાય છે અને ગાડી ચાલે છે. આવડા વ્યવહારને ગોઠવવા માટે સ્ટેશનપર એક પણ રેલવેનો માણસ

હોતો નથી, માત્ર ડાહ્યા વચ્ચે આરજું ઉધાડનાર હોય છે. ટીકિટો તો ઉપરના ભાગમાં વેચાય છે.

અંડરગ્રાઉન્ડની પાંચ લાઇનો છે: મેટ્રોપોલીટન, સેન્ટ્રલ લાંડન રેલવે, ડીસ્ટ્રીક્ટ રેલવે અને ગ્રેટ નોર્થર્ન અને સીટિ સેક્શન. જંકશન સ્ટેશનોપર ઉતરી ગાડી બદલી શકાય છે. ક્યાં જવું અને ક્યાંથી બહાર નીકળવું તેના માર્ગદર્શક બોર્ડ હોય છે અને લોકો તે સમજી તેનો ઉપયોગ કરે છે. મેટ્રોમાંથી ટ્યુબમાં જવાનું હોય તો એસ્કેલેટરમાં ઉતરવું પડે છે. આ રેલવે ખરેખર જોવા લાયક છે. એનો વહીવટ એટલો લાંબો પણ ચોક્કસ છે કે એનું વર્ણન લખવું મુશ્કેલ છે. સ્ટેશનો ઉપર તોળવાના સંચા, ચોક્કસ સીગારેટ વિગેરેના સંચા (સ્લોટ), પણ કાંઈ મફત નહિ અને કોઈ હાજર પણ નહિ. અંદર અરધી પેની કે પેની નાખો એટલે માલ મળે અથવા તોલ થઈ જાય અને માત્ર ખલાસ થઈ ગયો હોય તો નાખેલ સીકો પાછો આવે. દરેક સ્ટેશને સ્ટેશનના નામના બોર્ડ હોય છે. અંડર ગ્રાઉન્ડ તથા બસના નકશા મફત મળે છે તે પાસે રાખવાથી આવી ગાડીમાં મુસાફરી સોંધી અને જલ્દી થઈ શકે છે.

બપોરે પીકાડીલી સરકસ જોયું. એ લાંડનનો મધ્યભાગ છે અને વ્યાપારનું મોટું સ્થળ છે. ત્યાં ચાર મોટા રસ્તા એકઠા થાય છે અને ધમાલ આખો દિવસ ધણી હોય છે.

‘રેસ્ટોરાં’—લાંડનમાં લાયન અને એ. બી. સી. ના રેસ્ટોરાં સેંકડો છે, ત્યાં લોકો બપોરે લંચ અને ચા લે છે. અહીં કામ ધંધો ૯ અને ૯-૩૦ સવારે શરૂ થાય છે. બપોરે ૧ થી ૨ લંચનો ટાઇમ સર્વત્ર હોય છે. આવા મોટા રેસ્ટોરાંમાં હજારો

માણસ એક સાથે ખાય છે. આપણે વેજીટેરીઅન ખોરાક જોઈએ તો બરાબર મળી શકે છે. આટલા દિવસમાં વસ્તુનાં નામોથી અમે વાકેફગાર થઈ ગયા હતા એટલે જરા પણ અગવડ વગર લાયન કોરનર હાઉસમાં લંચ લીધું. ત્યાં સેંકડો ખાનારા હતા. ત્યાં વાળું (મેન્ડ) વાગતું હોય છે. કોઈપણ ખાનાર પૈસા આપ્યા વગર જતો નથી. ત્યાં ‘ટીપ’ આપવી નહિ એવો ઉલ્લેખ છે અને તે સાઈ તેઓ દશ ટકા વધારે ચાર્જ કરે છે.

‘ઇન્સ’ (Inns)

પછી હું લીન્કનઇન જોવા ગયો. અહીં બેરિસ્ટર થવા માટે ચાર ઇન છે: લીન્કનસ ઇન, ગ્રેઝ ઇન, ઇનર ટેમ્પલ અને મીડલ ટેમ્પલ. ચારે લંડનમાં જ છે અને બાહ્ય બાહ્યમાં છે. બાપ્તિસ્ટ વિગેરે એકજ જગ્યાએ અપાય છે અને તેની તથા પરીક્ષાની ગોઠવણ એક સેન્ટ્રલ બોર્ડ કરે છે. બાકી ચારે ઇનમાં ડીનર થાય છે તેમાંથી દરેક ટર્મમાં છમાં જરૂર હાજરી આપવી જોઈએ. ડીનરની શી સાથેજ લઈ લેવામાં આવે છે. બેરિસ્ટર થવા આવનાર એલ એલ બી ન હોય તો બાર ટર્મ રાખવા પડે છે. એલ એલ. બી. ને ચાર અથવા છ ટર્મ મળે છે. પણ સર્વેએ એક બેરિસ્ટરના ચેમ્બરમાં છ માસ વાંચ્યું છે એવું સર્ટિફિકેટ લેવું પડે છે. બારિસ્ટરની તે માટેની શી ૫૦-૧૦૦ પાઉન્ડ છે. ઇનની શી કુલ ૧૧૦ પાઉન્ડ થાય છે. રહેવાનો ખર્ચ હોટેલને હિસાબે અને પોકેટ ખર્ચ થઈ દર માસે ૨૦ પાઉન્ડ ધણી થયા. આ હિસાબ ખાસ ઉપયોગી છે. બલિષ્ઠમાં કોઈને મોકલતી વખત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

મીડલટેમ્પલ ચાન્સરી લેનને છેડે છે. એની લાઇબ્રેરી ધણી

ગંજવર છે. લો લાઇબ્રેરીમાં સર્વથી એ મોટામાં મોટી છે. એમાં વચ્ચે અર્ક્શીનનું બાવલું છે. બહારના ભાગમાં બારિસ્ટરના એંબરો છે. તે ઘણાજ નાના હોય છે.

વરસાદ આજે ધણો હતો તેથી મારે છત્રી ખરીદવી પડી અને હિંદુસ્થાનમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે વિલાયતમાં કોઇ છત્રીજ રાખતું નથી અને અહીં તો દરેકને રાખતા જોયા એટલે હું વિચારમાં પડી ગયો. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે ગઈ સાલમાં પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ જે ઈંગ્લાંડના ડારલીંગ કહેવાય છે તેમને કોઇએ છત્રી ભેટ આપી તે તેમણે રાખી એટલે એકદમ આખી પ્રજા-સ્ત્રી અને પુરૂષો છત્રી રાખવા મંડી ગયા. એક રિવાજ કેવો નીકળે છે અને કેવો ફરી જાય છે તે ખરેખર જાણવા જેવું છે. છત્રી લેવા એક Selfridge & Co. નામના મોટા સ્ટોરમાં ગયો. એ સ્ટોરમાં દરેક વસ્તુ મળે. દરેક પર કિંમત લખેલી હોય છે. સાંથી છત્રી લીધી અને એવા સ્ટોરને હવે પછી વધારે વિગતથી જોવાનું મનમાં નક્કી કર્યું.

ડરબીનો દિવસ national day વરસાદથી તદ્દન બગડ્યો અને રાત્રે પણ બહાર નીકળાય તેવું સદર કારણે હતુંજ નહિ. પુરી, દૂધ, વટાણા, દાળભાત, શાક ખાઇ સુધ રહ્યા. હું ઉતર્યો હતો ત્યાં આવી ચીજો બનતી હતી.

‘મેલ.’ બુધવારની રાત્રી અને ગુરવારની સવાર હિંદવાસી માટે અહીં ‘મેલ ડે’ છે. ગુરવારે બપોરે પાંચ વાગે ટપાલ નીકળી જાય છે એટલે બુધવારની રાત્રે અને ગુરવારની સવાર કાગળ લખવામાં જાય છે. દેશમાં પત્રો લખવાં એ ખાસ જરૂરી બાબત છે. એ એક લઘવો ગણવામાં આવે છે. પરદેશમાં પત્રો

આવેલાં વાંચવામાં શેા આનંદ થાય છે અને લખતાં કેવી મજા આવે છે તે અનુભવ વગર સમજાય નહિ.

એક મિત્રના નિમંત્રણથી જપોરે હાઇજીઆ હાઉસમાં લંચ લેવા ગયો. (37. 9 Warrington Crescent. Maids Hill. W. 9). ત્યાં એકલા વેજીટેરીઅનોજ રહે છે. ઇંગ્લીશમેનોને જ્યારે કોઈ વ્યાધિ થાય ત્યારે ડાક્ટર માંસ ખાવા ના પાડે છે તે વખતે તેઓ પણ ત્યાં આવે છે. ત્યાં દરેકને રહેવા માટે જૂદો રૂમ અને ખાવાપીવાની પૂરતી સગવડ મળે છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં રહે છે.

ત્યારબાદ બ્હીટનીને મોટો રોડ જોયો. એ સેલ્ફીજ જેવોજ મોટો રોડ છે.

આવતી કાલ સવારથી Itinerary No. 1 કુકને ત્યાં ગાફવી અને તેમાં એક અમદાવાદના વકીલ સાથે થયા. એટલે હવે લંડનમાં જેવાજેવી ચીજોની હકીકત શરૂ થશે.

‘ કુકની મુસાફરી ’ (Itinerary).

બીજે દિવસે સવારે વહેલા ઉઠી, નાસ્તો કરી, કુકની ઓફીસે (બર્કલી સ્ટ્રીટમાં) મિત્ર સાથે ગયો. કુકવાળા આગલે દિવસે ૨૧ શીલીંગ લઈ ટીકિટો આપે છે અને તેમને ત્યાં ૯-૪૫ પહોંચવાનું હોય છે. જેમને આખો દિવસ સાથે રહેવું હોય તેને કુકવાળા પોતાને ખર્ચે લંચ આપે છે, જેને અરથો દિવસ રહેવું હોય તેને ૧૦૧ શીલીંગ આપવા પડે છે પણ લંચ મળતું નથી. કુકની ગાડી લાંબી, મોટી, ઉઘાડી પુલમેનકાર હોય છે તેમાં ૩૦ પેસેન્જર બેસે છે. કુકનો એક ઘણો હુશિયાર માણસ

(ગાઇડ) આખો વખત સાથે રહે છે. રસ્તે ગાડી ઊભી રાખી બાષણ કરે છે અને જોવાની જગ્યામાં પોતાની પાર્ટીને બધું સમજાવતો જાય છે. તેનું ઇતિહાસ અને કળાનું જ્ઞાન ધણું સાફ હોય છે.

અમારી પાર્ટી કુકની ઓફિસેથી સવારે ૯-૪૫ આવી. આ સહેલગાઈ Itinerary No. 1 હતી. મોટે રસ્તે જે જે જાણીતાં સ્મરણસ્તંભો આવે તે વિષે હકીકત ગાઇડ સમજાવતો જાય, ઇતિહાસ કહેતો જાય અને ગાડી આગળ આવે. તે ગાડીમાં ઊભો થઈ બાષણ કરે. મુંબઈમાં પણ તે તેમ કરે છે પણ તેમાં કેટલી સગવડ છે તેનો અત્યારસુધી ખ્યાલ નહિ. આવી દુરમાં અજાણ્યા માણસને ઘણી સગવડ પડે છે અને તે સોંધી છે. (જુઓ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૪)

‘ ગીલ્ડહોલ. ’ પ્રથમ અમે ગીલ્ડહોલમાં ગયા. આ ઘણી જૂની જગ્યા છે. લોર્ડ મેયર ઓફ લંડનની ચુંટણી થયા પછી તેને અહીં તા. ૯મી નવેમ્બરે ખાણું આપવામાં આવે છે. એ મેયર એક વર્ષ માટે લંડનનો શેરીફ ગણાય છે. એ રાજ્યદારી બાબતમાં કશો ભાગ લેતો નથી. લંડન શહેરની બાબતમાં એ કાઉન્ટી કાઉન્સિલો જે સંખ્યામાં ૨૧ છે તેનો ઉપરી ગણાય છે.

આ ‘ ગીલ્ડહોલ ’માં અસલ લંડન સિટિના શહેરીઓ એકઠા મળતા હતા એવી દંતકથા છે. અસલ બાંધકામ આગમાં તારાજ થયા પછી તેનો કોઈ કોઈ ભાગ રહ્યો છે. કોઈ મોટો માણસ આવે તો તેને અહીં મેયર તરફથી ખાણું આપવામાં આવે છે. લંડન શહેરનું સ્વતંત્રપણું (Freedom of the City of London) અહીં આપવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજોના પૂજક

અંગરેજોને આ હોલ જોતાં અનેક ઐતિહાસિક બાબતોનું સ્મરણ થાય છે. એની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની છે અને દેખાવ પણ જૂનો લાગે છે. મને એમાં કાંઈ ખાસ આકર્ષક લાગ્યું નહિ. એમાં ગોગ અને મેગોગના બે મોટાં પુતળાં છે પણ ખાસ જોવા જેવાં નથી. ગેલેરીમાં ચિત્રો છે તે પણ સાધારણ પ્રકારનાં છે. સાથે નાનું સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝીયમ) રાખ્યું છે તેમાં પુરાણી વસ્તુઓ એકઠી કરી છે. સેકસન અને નોર્મન શહેરનાં કેટલાંક અવશેષો જાળવી રાખ્યાં છે. ‘મેન્શન હાઉસ’ નામનું વિશાળ ગૃહ બાબુમાં છે જે એક વર્ષ પર્ચેડ લંડનના મેયરનું નિવાસસ્થાન બને છે. તેમાં મોટો હોલ છે. બહારનો દેખાવ તદ્દન અનાકર્ષક (dull) છે. મેન્શન હાઉસમાં મોટાં મોટાં ફૂડો થયાની હકીકત વાંચેલી અને ગીલ્ડહોલનાં ભાષણો વાંચેલાં; પણ અહીં કાંઈ અસાધારણ ન દેખાવાથી જરા નાસીપાસી થઈ.

‘બેંક ઓફ ઇંગ્લાંડ’ ‘રોયલ એક્સચેન્જ’, ત્યાંથી આગળ ચાલતાં બેંક ઓફ ઇંગ્લાંડ અને રોયલ એક્સચેન્જ દૂરથી જોયા. મકાનની ભવ્યતા બહુ ન લાગી. તેમાં સોતું ઘણું છે એ વાતથી ઘણાને મોહ થયો. સાધારણ રીતે ત્યાં પાંચ કરોડ પાઉન્ડનું સોતું રહે છે. લંડનમાં સને ૧૬૬૬ માં આગ લાગી તે વાતનું સ્મરણ હજી લોકોને બહુ હોય એમ જણાય છે. એ આગમાં ૮૮ ચર્ચ અને લગભગ આખું લંડન તારાજ થઈ ગયેલું. તે વખતે રહી ગયેલાં કોઈ કોઈ મકાનો હજી દેખાય છે. લંડનનો દેખાવ તેથી એક સરખી રીતે પેરિસના જેવો મોહક લાગતો નથી. એ આગનું એક સ્મારક ઊભું કર્યું છે તે રસ્તે જોવામાં આવ્યું. બાર્થોલોમ્યુ હોસ્પિટલ પણ બહારથી જોઈ.

‘લંડન ટાવર.’ ત્યાંથી અમે લંડન ટાવર જોવા ગયા. રેમ્સ નદીના કાંઠા ઉપર અનેક ભયંકર અત્યાચાર, મનુષ્ય ક્રોધ અને ખૂનના સાક્ષી આ ટાવર ઓફ લંડનને જોતાં ત્રાસ થાય તેમ છે. બ્રીટિશ લોકો એને લોકોનો લડાયક જુસ્સો જળવી રાખનાર તરીકે ઓળખે છે. ઇશવીસનના દશમા સૈકાથી એનો ચાલુ ઇતિહાસ છે. અહીં કેટલાયને મારી નાખ્યા, ઘણાને કેદ રાખ્યા અને કંઈકના જીવ લીધા છે. એની બાંધણી એવા પ્રકારની છે કે એમાં કેદ પડેલો કોઈ પણ માણસ બહાર નીકળી શકે નહિ, છતાં કાવાદાવાથી કેટલાએ બહાર નીકળી ગયા છે તેનો ઇતિહાસ ગાંઠડ આપણને કહે છે. અહીં મહારાણી મરીઝા-મેથને કેદ રાખવામાં આવી હતી. અગાઉ આ રાજ્યમહેલ હતો અને રાજા ગાદી ઉપર બેસે ત્યારે આ ટાવરમાંથી નીકળી વેસ્ટ-મીનીસ્ટર એમ્પીમાં જતા હતા, જ્યાં રાજ્યારોહણની ક્રિયા થતી હતી. અંદર નાના નાના ઓરડાઓ છે તેમાં કોને કોને કેદ રાખવામાં આવ્યા હતા તે બહુ હેંસથી બતાવવામાં આવે છે. એક Bloody Tower કહેવાય છે તેમાં ડ્યુક ઓફ નોર્થઅરલાંડ પોતાને હાથે મરી ગયેલ છે. એને બે માળ છે. ચારે તરફ હથિયારો, બખતરો અને નાનાં મોટાં ભાલાં તરવાર વિગેરે આવી રહેલાં છે. અંદર એક નાનું ચેપલ (chapel) છે. એવા નાનાં દેવળો દરેક મોટા મહેલમાં હોય છે. તે ઘરદેરાસર જેવું ખાનગી મિલકતનું ગણાય છે અને તેનો ઉપયોગ મહેલમાં રહેનાર કરે છે અને ખાસ કરીને તે રાજાની પ્રાર્થના માટે ગણાય છે. બહાદુર ટાવર મોટો છે. ચાર્લ્સ બીજા-એ ગાદી કંઈ જગ્યાએ બેસી છોડી દીધી તે અહીં બતાવવામાં આવે છે. ઉપર ચઢવાનો દાદરો ગોળ છે. પગથીયાં નાનાં નાનાં છે. બહાર ફાંસી દેવાની અથવા મારી નાખવાની જગ્યા છે. લેડી

જેન ગ્રેનો અહીં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો. ટાવરમાં નવસો વર્ષના જૂનાં હથિયારો અને બખતરો જળવી રાખ્યાં છે. એક મોટો જમવાનો ખંડ છે. સાથે 'વેકરીલ્ડ ટાવર'માં રાજ્યનું ઝવેરાત ખાસ જોવા જેવું છે. અહીં રાજા રાણીનો મુગટ અને ખાસ કરીને Kohinoor કોહિનૂર જોવા જેવો છે. અત્યારે આફ્રિકાનો મોટો હીરો કુલીનન ડાયમન્ડ (Cullinan) લબ્ય થવાથી કોહિનૂરને ચહેનશાહ્યાનુતા મુગટમાં ચૂક્યો છે પણ કિમત તો કોહિનૂરની જ વધારે થાય છે. એ સિવાય રાજદંડ વિગેરે અનેક હીરામાણુંકની ચીજો સર્વત્ર દૂરથી ખતાવવામાં આવે છે. દરેક જગ્યાએ દાખલ થવાની શી હોય છે. કુકની સહેલગાહમાં જમીએ ત્યારે બધી શી તે લોકો આપે છે. આ બાદશાહી ઝવેરાત બહુ સારી રીતે જળવી રાખવામાં આવ્યું છે અને ચોકીપેરો પણ ધણો છે.

ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કરક્યુ બેલ (Curfew bell) અહીં છે તે રાત્રે વગાડવામાં આવે છે.

અહીંના ટુટગાર્ડના અને વારડરના પહેરવેશો જોવાલાયક હોય છે. તેઓ ધણા જૂના વખતનો પોશાક પહેરે છે, અને તે ધણા વિચિત્ર-જૂદી જાતના લાગે છે. તે બન્નેમાંથી ટુટગાર્ડ તો પથ્થરની જેમ સીધા અને લગભગ હાલ્યા ચાલ્યા વગર ઊભા રહે છે. તેઓ બ્રીક્ષ્ટર્સ કહેવાય છે. છઠ્ઠા એડવર્ડ અને 'યોમન એક્ ગાર્ડ એક્સ્ટ્રાઓર્ડિનરી'નું નામ આપ્યું. આ સિપાઇઓ અને વારડરોને જોતાં પૂર્વ કાળમાં અંગરેજોમાં કેટલી ભયંકરતા અને સહનશીલતા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ હાલ્યા ચાલ્યા વગર કેટલાએ વખત સુધી સ્થિર ઊભા રહી શકે છે.

ટાવર ઓફ લંડન જેતાં મનમાં ખેદ થાય તેવું છે. અહીં અનેક નિર્દોષ પ્રાણીઓનો ધાત થયો છે. આ ભૂમિએ કંઈકને જમીનસરસા કરી દીધા છે, કંઈકને ફાંસીએ ચઢતાં જોયા છે, પાપનો અને મનુષ્યના રક્તનો અહીં ખેસુમાર ઉપયોગ અને નાશ થયો છે. અંગરેજોનો લડાયક જુરસો (martial spirit) વધારવા આ ઐતિહાસિક ભૂમિને ખરાખર જાળવી રાખી છે. આ વાતની દરેક વિગત યાદ રાખી તે પર વિવેચન થાય છે તેથી લડાયક જુરસો વધે છે એવી તે લોકોની માન્યતા છે. કરતાને પણ અમુક અંશે જાળવી રાખે તોજ દેશ ખીજ સામે ટક્કર લઈ શકે એમ લોર્ડ કીચનર તેમને શીખવી ગયો છે અને લડાઈની તૈયારી તે સુલેહનું રણશીંગડું છે એમ મી. સ્ટેડ જેવો વિદ્વાન તેમને સમજાવી ગયો છે. આખું કૌટિલ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સા-યનના કામસૂત્રો અહીં અમલમાં મૂકાયાં છે. આપણે તે વાંચીને આનંદ પામીએ છીએ, અહીં તે અમલમાં મૂકાય છે. આપણે સાંઝે વાંચીએ તો વખાણ કરી બેસી રહીએ છીએ પણ આ લોકો વાંચવાથી કદિ સંતોષ માનતા નથી. લડાયક પ્રજાએ જુરસો મેળવવો યોગ્ય ગણાય કે નહિ તે નિર્માલ્ય પ્રજાને ન માલૂમ પડે, પણ સોલંકીનો સમય યાદ કરીએ ત્યારે ધરમાં પણ હથિયારો રખાતાં અને તાલીમ દરેક વાણીઆને લેવી પડતી તે વાત વિચારતાં આ હકીકતનું સાર્થપણું સમજાય છે. હિંદુમહાસભા આ દિશાએ જે પ્રયત્ન કરે છે તેમાં રહસ્ય શું છે તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. આ સંબંધમાં અન્નેમાંથી કોઈ પણ બાબતે નિર્ણય કરતાં પહેલાં ઘણો વિચાર કરવો પડે તેમ છે.

સેન્ટપોલ કેથીડ્રલ.

ત્યાંથી સેન્ટપોલનું કેથીડ્રલ (મંદીર) જોવા ગયા. મને

આ મંદિર જોતાં બે કારણે બહુ આનંદ થયો. એક તો અંગ્રેજો પોતાના જૂનાં મંદિરો માટે બહુ માન ધરાવે છે તે કારણે અને બીજું તેઓએ તેમાં દેશના આગેવાનોને આપેલાં સ્થાનને કારણે. ઈંગ્લાંડનું આ મોટામાં મોટું દેવળ છે. એનો ઇતિહાસ તો ઘણો જૂનો છે પણ ૧૬૬૬ની મોટી આગમાં બળી ગયા પછી કરોડો રૂપિયા ખર્ચી અત્યારે નવું મંદિર બનાવ્યું છે. એની નવી રચનાની આકૃતિ કરનાર રેન (Wren) નામનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પી હતો અને તેના ઢિકરાએ એ કામ પૂરું કર્યું. એમાં છ એકર જમીન રોકાયેલી છે. પ્રજાના પૈસાથીજ એ બંધાયેલું છે. સને ૧૬૯૭ માં કામ પૂરું થયું ત્યારે તેના પર લગભગ ૭૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયેલો. એના શિલ્પી રેનને ત્યાંજ દાટવામાં આવ્યો છે. એમાં જે સ્મરણ્યિહનો-સ્મરણ્યસ્તભો છે તેમાં વેલીંગટન (ડ્યુક)નું સર્વથી સુંદર ગણાય છે. લોર્ડ રૉય-ર્ફસને પણ ત્યાં સ્થાન મળ્યું છે. એમાં લડાઈમાં નામ કાઢનારનેજ સ્થાન મળ્યાં હોય એમ લાગે છે. વાટસના બે ચિત્રો બીંતપર બહુ મજાનાં લાગે છે. એકમાં ‘ સમય મરણ અને ચુકાદો ’ છે અને બીજામાં ‘ સુલેહ અને ભલાઈ ’ છે. સમજી વિચારીને જોવાલાયક આ ચિત્રો છે.

ગેલેરી પર જવાની શી ફ પેની છે. ઉપર જઈ જરૂર જોવાલાયક છે. એ ‘ વીસ્પરીંગ ગેલેરી ’ અવાજના સિદ્ધાન્તનો ખ્યાલ આપે તેવી છે. એ કેથીડ્રલની લંબાઈ ૫૧૯ ફીટ છે. એનો મોટો ધુમટ (dome) ૨૨૫ ફીટ બહારથી છે અને અંદરનું ડાયામીટર ૧૧૨ ફીટ છે. આ દેવળ ઘણું ભવ્ય છે. અહીં ઘણા મોટા પુરુષોને દાટવામાં આવ્યા છે પણ તે બે સૈકાના જ છે. અહીં અફઘાન વોરનું મેમોરીયલ છે.

એનો પાપો કાચો હોવાથી વારંવાર તુકસાન થાય છે. હમણાં લાખો રૂપીઆ એકઠા કરી આખા બે મોઠા પીલરો સમરાવે છે. ઉપરની ગેલેરી ૧૧૨ ફીટને અંતરે છે છતાં એક બાજુ બોલે તે સામે સંભળાય છે. અંદરનાં ચિત્રો પણ સારાં છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવી એની ભવ્ય ગોઠવણ છે.

આ દેવળની બહાર ક્યૂતર (પારેવાં) ધણાં એકઠાં થાય છે. ધણા શોખીન પ્રેમાળ આવનારા બે પેન્સના જુવારદાણા લઈ ક્યૂતરને હાથપર બેસાડી ખવરાવે છે. ક્યૂતરને વિશ્વાસ એટલો બેસી ગયો છે કે તે માણસના હાથપર બેસી તેપરના દાણા ખાય છે. મેં પણ બે પેનીતું દાણાતું પેકેટ લઈ ક્યૂતરને ઉભાણી કરાવી. આપણા ગામોમાં ક્યૂતરને ચણુ નખાય છે તે યાદ આવે તેવું છે.

સેંટ પોલના દેવળ ઉપરથી જુની વસ્તુઓ જળવવા આપણે કેટલો પ્રયાસ કરવો જોઈએ તે વિચારવા યોગ્ય છે. તીર્થસ્થાનો નવાં બની શકતાં નથી, હોય તેનો નાશ થાય તો ગયાંજ સમજવાં. નીચે ક્રીપ્ટમાં નેલસન, વેલીંગ્ટન, રેન, રેનોલ્ડસ, ટરનર વિગેરેની કબ્રો છે અને લોર્ડ કિચનરની યાદગીરી (memorial) છે.

બપોરે સવા વાગે સવારની સહેલ પૂરી થઈ. કુક તરફથી સારા રેસ્ટોરાંમાં (Florence West End) માં લંચ મળ્યું. મારે તો વેજિટેબલ લેવાનાં હતાં, તે પણ સારી રીતે ત્યાં મળ્યાં. પાછા ૨-૨૫ બપોરે બપોરની ‘મીડીનરી’ શરૂ થઈ.

યુરોપનાં સંસ્કરણો.

St. Paul's Cathedral, London

સેન્ટ પોલ્સ કેથીડ્રલ. (લંડન.)

[પૃ. ૧૦૪.]

લંડન મ્યુઝીઅમ.

પ્રથમ લંડન મ્યુઝીઅમમાં ગયા. બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમ તદ્દન જૂદું છે. તેની આખત આગળ ઉપર આવશે. લંડન મ્યુઝીઅમમાં ખૂદ લંડનની વસ્તુઓનો સંગ્રહ છે. એમાં લંડનના પહેરવેશો પહેલા સૈકાથી અત્યારસુધીના મૂક્યા છે. ચિત્રકામો ઘણાં છે. વિક્ટોરીઆ રાણી તથા અત્યારના શહેનશાહ તથા શહેનશાહ્યાનુતા રાણો મૂક્યા છે. રાણીએ નાનપણમાં રમવા માટે વાપરેલી ચીજોનો સંગ્રહ છે અને પછવાડે એક જગ્યાએ અસલ રામના સમયની એક હોડી હાથમાં આવેલી તેને ગોઠવી છે. આ સંગ્રહ સારો છે. કેટલાંક ચિત્રો-પેન્ટિંગો જોવાલાયક છે. એમાં ૧૯ ઓરડા છે. જેતાં બહુ વખત લાગે તેમ નથી. જૂની વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાનો શોખ કેવો હોય છે અને તેને કેમ ગોઠવવી તેનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. પુરાણા-કાળથી વેશમાં કેવો કેવો ફેરફાર થયો તેનું દ્રશ્ય છે. લંડનના અનેક રીતે લીધેલાં જૂદા જૂદા સમયનાં ચિત્રો બહુ મોટી સંખ્યામાં છે અને દરેક ઓરડો સૈકાવાર ગોઠવ્યો છે.

નેશનલ ગેલેરી.

ત્યાંથી નેશનલ ગેલેરી જોવા ગયા. અહીં ચિત્રોનો પાર નથી. ઘણાં સારાં સેકંડો પેઇન્ટિંગો અહીં ગોઠવ્યાં છે. બહુ જોવાલાયક આ સંગ્રહ છે. એમાં રેનોલ્ડ, પ્રેન્સબરો, રામની અને હોગાર્થનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. દરેક સંગ્રહ સૈકાવાર ગોઠવેલ છે. આવા સંગ્રહમાં ખૂબી એ છે કે દરેક પીકચરની નીચે તે કોનું છે, કય સાલમાં થયેલું છે અને તેનો ચિતરનાર કોણ છે તેનાં નામો આપ્યાં છે. કેટલાંક ચિત્રો તો એવાં સુંદર છે કે

તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ પડે. લગભગ દરેક ચિત્ર જોવાલાયક છે પણ અમે તો સારાં સારાં ચિત્રો વખતના પ્રમાણમાં જોયાં. ગાંધી સારાં ચિત્રોપર ધ્યાન ખેંચે, બાકી બધાં ઉપર ઉપરથી જોઈને ચાલ્યા જઈ એ.

બધા મળીને ૨૯ ઓરડા આ નેશનલ ગેલેરીમાં છે. એ શહેરની વચ્ચે ટ્રફાલગર સ્ક્વેરમાં આવેલ છે. એમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલ, બ્રીટિશ સ્કૂલ, ફ્રેન્ચ સ્કૂલ, સ્પેનીશ સ્કૂલ, નેધરલેન્ડ સ્કૂલ, જર્મન સ્કૂલ—એમ દરેકના જૂદા જૂદા ઓરડા છે અને સંપૂર્ણ વિગત કેટલોગમાં મળી આવે છે. ચાર હજાર ઉપરાંત ચિત્રો છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવાલાયક મને લાગ્યાં:—

- નં. ૨૭૫ મેડોના અને પુત્ર (ચિત્રકાર—મોટીસેલ્લી).
- નં. ૭૮૦ આપણા લોર્ડની કબર („ માઇકલ એન્જેલો)
- નં. ૨૦૦ પ્રાર્થના કરતી મેડોના („ સેસોફેરેટો).
- નં. ૧૨ જમીનનો દેખાવ („ ટરનર).
- નં. ૨૯૪૩ કાઈસ્ટનું કોસપર ચહેલું („ રાફેલ).
- નં. ૧૧૭૨ ઘોડાપર પહેલો ચાર્લ્સ („ વાનડીક).
- નં. ૩૧૧૧ મેડોના પુત્ર અને એન્જલ („ બોકાશીઓ).

કાઈસ્ટની માતાનાં—મેડોનાનાં ચિત્રો દરેક ચિત્રકારે ચીતર્યાં છે. ખનતા સુધી કુદરતી દેખાવ અને બાઈબલના પ્રસંગોપર ચિત્રો ચીતરવાનું કામ વધારે જોવામાં આવે છે. અંગરેજોએ કોઈ પણ સ્કૂલ છોડી નથી, સર્વ દેશીપરદેશી સ્કૂલનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ સંગ્રહ ૧૦૦ વર્ષની અંદર થયો છે. એમાં પેસતાંજ લખ્યું છે કે “ જે મહાન પુરૂષોનાં કામો જમાનાની કસોટિમાં ઉતરી આવ્યાં છે તેના તરફ એવાં માન અને

ભક્તિ ઘટે કે જોવાં આધુનિક કોઈ માગી શકે નહિ.” આ ધોરણે પ્રાચીનને અત્ર સ્થાન મળ્યું છે. આખી ગેલેરી જોતાં તો દિવસો થાય અને કળાકારને તો એક ચિત્ર જોતાં પણ કલાકો થાય તેવો સંધન આ વિશ્વસંગ્રહ છે.

હાઇડપાર્ક.

ત્યાંથી હાઇડપાર્ક અને ટ્રેન્સીંગ્ટન ગાર્ડનમાં ફર્યા. આ હાઇડપાર્ક એ લંડનનું લંગ (ફેફસું) ગણાય છે. એ ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે. એમાં વચ્ચે નાનું તળાવ જેવું છે. બન્ને ગાર્ડનની વચ્ચે એક આડોઅવળો ઝરો છે, તે ‘સરપન્ટાઇન’ના નામથી ઓળખાય છે. તેને એક નાકે પ્રીન્સ કોન્સર્ટ આલ્બર્ટનું ભવ્ય આવલું છે. અમારી ગાડી એ રસ્તેથી લીધી. અમે આ બાગની નજીકજ ઉતરેલા છીએ એટલે ત્યાં અવારનવાર આવવાનું થશે ત્યારે એની વધારે વિગત મેળવાશે.

સવાપાંચ વાગે અમારી આ નં. ૧ની સહેલગાહ પૂરી થઈ. આજે ધણું નવું ઉપર ટપકે જોયું. અમે આવતી કાલની નં. ૨ની સહેલગાહની પણ ટીકિટ લીધી હતી તેથી ત્યાં જવાના ઉત્સાહમાં આજે રાત્રે આરામ લીધો.

બીજો દિવસ (તા. ૫-૬-૨૬). થોમસ કુકની ‘ઇટીનરરી’ માં ફરવાનો આ બીજો દિવસ હતો. ૯-૪૫ સવારે શરૂ થાય છે. હું અને મારા મિત્ર વખતસર વાર્કલીસ્ટ્રીટની કુકની હેડ ઓફિસમાં ગયા. ત્યાં મોટી બસ તૈયાર હતી. અમારી સાથે બીજા ૨૫ જોનારા હતા. આજે ઘણી અમેરીકન લેડીઝ હતી અને ગાઇડ તરીકે કામ કરનાર ગઇ કાલવાળોજ અંગરેજ ગૃહસ્થ હતો. ગાઇડો બહુ ચતુર હોય છે અને ઇતિહાસ જૂગોળના તો

ધણીજ નણીતા હોય છે. જધા સમજે તેવી રીતે અંગરેજીમાં બોલે છે.

પીકાડેલી વિગેરે મોટા રસ્તાઓ ઓળંગી અમે ટેમ્સ નદીપર આવ્યા. તેનાપર મોટા પુલો છે. એક પૂલપર પસાર થઈ સામી બાજુએ ગયા. ટેમ્સ નદીનો પ્રભાતનો દેખાવ સુંદર લાગે છે અને આજે જરા વરસાદ થયો હતો એટલે વધારે રળિયામણો લાગતો હતો.

“નેશનલ ગેલેરી ઓફ આર્ટ્સ” જે Tate Gallery ટેટ ગેલેરીના નામથી ઓળખાય છે ત્યાં પ્રથમ ગયા. એક ખાંડના દલાલ મી. ટેટ અથવા ટાટે નામના ગૃહસ્થે એ ગેલેરી બંધીસ કરી છે અને એની માલેકી પ્રખ્યાત છે. એમાં જૂઠા જૂઠા ૨૬ ઓરડામાં આર્ટ્સના નમુનાનાં સેંકડો ચિત્રો છે. એમાં વોટ અને રેનોલ્ડ્સ અને મીલેનાં અદ્ભુત ચિત્રો છે અને દરેકની નીચે તે ચિત્રમાં શાનો દેખાવ કે પેઇન્ટીંગ છે તે બતાવવા સાથે તેના ચિત્રનારનું નામ અને સંવત કેટલીક વાર ચોક્કસ અને કેટલીક વાર આશરે લખ્યા હોય છે. આ અર્વાચીન ચિત્રસંગ્રહ છે. ત્યાંની જૂદી ગાઇડ બુક મળે છે. પણ મારી પાસે તો કુકની લાંડનની ગાઇડમાં તેનું વર્ણન હતું અને તે મેં વાંચી લીધું હતું તેનાથી જ ચલાવ્યું. આખી ગેલેરી જોવા લાયક છે. લાંડનનો ચિત્રસંગ્રહ પણ ઘણો સારો છે એમ જણાયું. પેરિસમાં હુવ્ર જોયા પછી એટલાં ચિત્રો અહીં નહિ હોય એમ લાગતું હતું પણ ચિત્રો ઘણા સ્થાનપર વહેંચાયેલાં છે તેથીજ એમ લાગે છે. ચિત્રો અહીં British Museum, ટેટગેલેરી, વોલેસ કલેક્શન વિગેરે ઘણી જગ્યાએ છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. અમે તો

અંગરેજીમાં જોને 'ફ્લાઈંગ વીઝીટ' ઉડતી મુલાકાત કહે છે તેમ કર્યું. આ ચિત્રસંગ્રહને નાકે Mallais નામના મોટા પેઇન્ટરનું મુંદર આવલું છે અને બહાર યોગાનમાં Reynolds નું બ્રૉઝ આવલું છે. આ ચિત્રસંગ્રહ ઘણો સારો છે. ધનીક વર્ગ ઉપર દેશનો હક્ક છે એ વાત અંગરેજો બહુ સારી રીતે સ્વીકારે છે અને એનો આ પુરાવો છે અને એ ખાસ ધરો લેવા લાયક છે.

લશ્કરી પાયદસ્ત.

લડાઇના વખતમાં લશ્કરમાં સાફ કામ કરનાર એક ડોક્ટર બાબુની હોસ્પીટલમાં ગુજરી ગયો હતો તેને લશ્કરી માન આપવા બાબુમાં લશ્કર અને બેન્ડ ગોઠવાયાં હતાં. મરણ પછીની ક્રિયા કેટલી ગંભીરતાથી કરવામાં આવે છે તે જોવા લાયક હતું. કુટ ગાર્ડોનો ભવ્ય પહેરવેશ અને બેન્ડના ગંભીર અવાજોની વચ્ચે ધીમી ચાલે કોર્સીન ચાલે ત્યારે તેની સાથે આપણી અંત્યેશ્વરી દોડા-દોડાજરા ખેદ કરાવે તેવી લાગે છે. બહુ ગંભીરતા-શાંતિ મરણ વખતે અને મરણ પછી અહીં જોવામાં આવી. મરેલાની કબર પર ફૂલ ચઢાવવાં, ત્યાં જઈ પ્રાર્થના કરવી, તેને યાદ કરવા અને તેના ગુણગાન કરવા એ બહુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય પ્રથા છે. આપણી બાળવાની રીત તંદુરસ્તીને હિસાબે વખાણવા યોગ્ય છે પણ ચિતામાં વાંસડા ખોસવા એ નિષ્કૃષ્ટતાનો ભાસ કરાવે છે. એમાં હૃદયની કોમળતાનો નાશ થાય છે. સુવિખ્યાત મૃતનાં સંસ્મરણો કેવી રીતે રહે છે તે આજેજ આગળ અનુભવ્યું છે ત્યાં એ ઉપર વધારે અવલોકન થશે.

હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ.

દર શનિવારે હાઉસીસ ઓફ પાર્લામેન્ટ ખુલ્લાં રહે છે અને

જેનારા અંદર જઈ શકે છે. કુકવાળાએ એવી ગોઠવણ કરી છે કે શનિવારે બંને સભાગૃહો ખતાવવાં, બીજા દિવસે કાયદાના ટેમ્પલસ (Inns of Court) જ્યાં રહી બારિસ્ટર થવાય છે તે ખતાવવાં. અમે તેથી આજે પાર્લામેન્ટનાં મકાનો જોવા ગયા.

પાર્લામેન્ટનું મકાન ગંગવર છે. બંને સભાગૃહો એક બીજાની પાસે છે. પ્રથમ ઘણું મોટો ટાવર આવે છે. એની ઉંચાઈ ૩૧૬ ફીટ છે. એનું ડાયલ ૨૩ ફીટ છે, મીનિટ કાંટો ૧૪ ફીટ લાંબો છે અને એનો ઘંટ ૧૩૧૧ ટનનો છે. નીચેથી તો એ રાજબાઈ ટાવર જેટલોજ ઊંચો દેખાય છે. એ ટાવરની બાજુમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ-દીવાને ખાસ છે. એમાં જતાં જમણી બાજુએ રાજનો દરવાજો આવે છે ત્યાંથી મોટા પ્રસંગે રાજ અંદર આવે છે. તેને કપડાં પહેરવાની જગ્યા સામે છે ત્યાંથી તે મોટો ઝમો પહેરે છે. લોર્ડ્સની જગ્યા બહુ નાની છે. વચ્ચે રાજ રાણીને બેસવાની જગ્યા છે અને તેની અગાડી ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ ઉનની કોથળી (wool sack) ઉપર Lord High Chancellor ને બેસવાની ખુરશી છે. ઉમરાવોનો હોલ ૯૦ ફીટ અને ૪૫ ફીટ છે એટલે આપણા મુ'બાઈના ટાઉન હોલથી પણ ઘણું નાનો છે. બેસવાની ગેલેરી છે અને પાટલીઓ ઉપર ચામડું મઢેલું છે. સામે આમવર્ગને ઊભા રહેવાની જગ્યા છે. તેમાં પચીસેક સભાસદ ઊભા રહી શકે. બાકીના બહારના એન્ટી ચેમ્બરમાં ઊભા રહે છે. પાર્લામેન્ટ ખુલ્લી મૂકે ત્યારે રાજ બાણી કરે તે વખતે કોમન્સ અહીં ઊભા ઊભા સાંભળે છે. આખો હોલ ઘણો સાંકડો લાગે છે.

સભાગૃહની બાજુમાં પીયર્સ કોરીડર છે ત્યાં નાના નાના ઓરડાઓ છે. રોય મૂકવા માટે એક સ્ટેન્ડ છે તેમાં પણ જગ્યાનો

સંકોચ ધણો છે. કેરીડરમાં ફેટલાંક frescos ચિત્રો છે. કુલ આઠ ચિત્રો છે: પહેલાં ચાર્લ્સનું funeral વિગેરે. ત્યાંથી સીધા આમની સભામાં જવાય છે. વચ્ચે બીજા ચાર ફ્રેસ્કો આવે છે. કોમન્સનો રૂમ તો ધણો નાનો છે. એમાં કુલ ૪૭૦ મેંબરો દબાઈને બેસી શકે. કુલ ૬૭૦ મેંબરો છે તે હાજર હોય તો સર્વને બેસવાની જગ્યા નથી. બહાર કેરીડરમાં ઊભા રહે. ભાષણ બહારથી થાય નહિ. છ ગેલેરી ઉપર નીચે કરીને ૪૭૦ની ધણા સંકોચથી જગ્યા કરી છે. આવા આખી દુનિયાની કુલ પાર્લામેન્ટોની માતા માટે આવો નાનો રૂમ જોઈ ધણી નવાઈ લાગી, કાંઈક નાસીપાસી પણ થઈ. હાઉસમાં બીજા નાના નાના રૂમો તો ધણા છે, પણ ખુદ હાઉસ ધણુંજ નાનું દેખાય છે. પ્રમુખને બેસવાની સામી જગ્યાએ ‘સ્પીકર’ બેસે છે. તેની જમણી બાજુએ જે પાર્ટી સત્તામાં હોય તે બેસે છે અને ડાબી બાજુએ વિરુદ્ધ પક્ષ બેસે છે. આ હોલનો ઇતિહાસ ૧૩૦૦ વર્ષનો છે અને અંગરેજો રિયતિચુસ્ત હોવાથી એ હોલને છોડતા નથી અને બીજા બંધાવતા નથી. જ્યાં આખી દુનિયાનું રાજકારણ ચરચાય ત્યાં હાલવા ચાલવાની પૂરતી જગ્યા ન હોય તે આપણી પરદેશી નજરે તો બહુ નવાઈ જેવું લાગે.

સર્વની ઉપર લોર્ડ્સની નાની ગેલેરી છે. સુવિખ્યાત વીઝીટરોની ગેલેરી છે. અહીં કામ ચાલતું હોય ત્યારે આવવાનો પાસ મેળવવો પડે છે પણ વિઝીટરો માટે જગ્યા ધણી જ થોડી છે તેથી ચીઠ્ઠી નાખી હક પાર્લામેન્ટના અમુક મેંબરને અપાય છે અને તેની ભલામણ વાળો વિઝીટર આવી શકે એમ ગોઠવણ છે. આવી ચીઠ્ઠીથી આવનારને દાખલ કરે ત્યારે તેની સહી લે છે, બેસવાની જગ્યા ચઢતી ઉતરતી છે. એક સાથે બસો વિઝીટરો

બેસી શકે. વિઝીટરોને અવાજ કરવાની કે ચાળા કરવાની મનાઈ છે. જ્યારે અગત્યનો સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે અહીં ઘણી ગીચ હાજરી થાય છે.

અહારના ભાગમાં Westminster Hall છે. ત્યાં અગાઉ બંધી કોર્ટો બેસતી. હાલ તે હોલ ખાલી છે. તે જવા આવવાના રસ્તા તરીકે વપરાય છે. અગાઉ ચાર્લ્સ પહેલાની, વોરન હેસ્ટીન્સની અને બીજી અનેક તપાસો આ હોલમાં થયેલી એમ કહે છે.

જ્યારે મત લેવાના હોય છે ત્યારે ‘ડીવીઝન લોબી’ (Lobby) માં મેંબરો જાય છે. તે ભાગ કોઈને બતાવતા નથી. તે વખતે જેમને જગ્યા અંદર ન મળી હોય તે પણ મત આપી શકે છે. રસ્તા ઉપર આવેલા મોટા હોલમાં જ્યાં trials તપાસો અગાઉ થતી ત્યાં તદ્દન ખાલી વિભાગ છે પણ તે નીચેના ભાગમાં છે. ગ્વેસ્ટરન મરી ગયા પછી તેના શખને લોકો માન આપે તે સારૂ અહીં બતાવવામાં આવ્યું હતું. આનું નામ Westminster hall છે. આ મોટા હોલમાં વિશાળ છાપડું છે છતાં એક પણ થાંભલો નથી. હાઉસ ઓફ લોર્ડસમાં અપીલકોર્ટ બેસે છે ત્યારે બારિસ્ટરો હાજર થાય છે. અહીં પ્રિવિ કાઉન્સિલને સ્થાન નથી. તેનું સ્થાન નજીકમાં જ જે હવે પછી જોવાનું છે.

અંગરેજો આ પાર્લામેન્ટ ઉપર બહુ મોહ રાખે છે, પોતાના છૂટાપણાનું એને સ્થાન ગણે છે અને એના કુલ કામકાજમાં ઘણો રસ લે છે. પાર્લામેન્ટ ઘણું ખર્ચ બપોરે બે વાગે મળે છે અને અરધી રાત સુધી એનું કામકાજ ચાલે છે. બીજો દિવસે સવારે તેનો કુલ રિપોર્ટ છપાય છે અને અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં બસમાં અને પોતાને ઘેર હજારો લોકો તે વાંચે છે.

હાઉસનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે ફરીવાર જેવા આવવા વિચાર રાખ્યો છે, પણ તે તો સગવડ મળી શકવા ઉપર-ખાસ મળવા ઉપર આધાર છે.

વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી.

ત્યાંથી અમે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી જેવા ગયા. અંગરેજ ઇતિહાસ વાંચનારને આ પ્રસિદ્ધ જગ્યાનું નામ અપરિચિત ન જ હોય. આ જગ્યા ઘણી વિશાળ અને અનેક પ્રકારના ઇતિહાસના બનાવોથી ભરપૂર છે. ઇંગ્લાંડ અથવા ગ્રેટબ્રિટનના સર્વ રાજાઓની જીંદગીના મહત્વના બે પ્રસંગો અહીં બને છે: એને ગાદી અહીં અપાય છે, રાજ્યારોહણની ક્રિયા અહીં થાય છે અને એના મરણની ક્રિયા અહીં થાય છે. એમાં કબરો, પુતળાઓ અને સ્મરણસ્તંભોનો પાર નથી. એનો ઇતિહાસ ૧૦૦૦ વર્ષનો જૂનો છે. કેટલીક વાતો તો તેથી પણ જૂની છે. આખા દેશના ઇતિહાસની સાક્ષીભૂત આ એબી હૃદયને અસર કરે તેવી છે અને અંગરેજોનાં હૃદયો તેને જોઈ દ્રવે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. સને ૧૦૬૬ થી એક સિવાય સર્વ રાજાઓનો રાજ્યાભિષેક અહીં થયો છે. તેને માટે એક મોટા પથ્થરવાળી તદ્દન જૂની ખુરશી છે. એ પથ્થરને Stone of Destiny કહેવામાં આવે છે અને તેની ઉપર ખુરશી છે. એ જ પથ્થરવાળી ખુરશી ઉપર સર્વ રાજાઓ બેસે છે. ખુરશી તદ્દન બેડોળ અને જૂની ઢબની છે અને તે બતાવે છે કે અંગરેજો કેટલા સ્થિતિચુસ્ત છે. આ એબીમાં આર્યખ્રીશ્ચ ઓફ કેન્ટરબરીને હાથે રાજ્યારોહણની દબ્બાવાળી ક્રિયા થાય છે.

એક ખુણામાં બધા મુત્સદીઓ (Statesmen)નાં સ્મરણો મૂક્યાં છે. તેમાં ડીઝરાયલી, ગ્રેડસ્ટન, સોલ્સબરી. બન્ને પીટા, મેન્સફીલ્ડ વિગેરેનાં મોટાં પુતળાંઓ છે. ધણા મુત્સદીઓને અહીં દાટવામાં આવ્યા છે અને કોઈ અન્યત્ર દટાયા હશે તો તેનું સ્મરણ અત્ર રાખ્યું છે. પુતળાંઓ ધણાં મોટાં અને દેખાવડાં છે. એક બાબુ ખુણામાં સંગીતકારો Musiciansને મૂક્યા છે. એક ખુણામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી Scientistsને મૂક્યા છે. કોઈ કોઈ ઓછી અગત્યવાળા પુરૂષોને પણ દાખલ કરી દીધા જણાય છે. સારો વાયોલીન વગાડનાર પણ અહીં છે. ડીકન્સ, બેન જોન્સન, શેક્સપીયર, મીલ્ટન, બાયરન વિગેરે લેખકો અને કવિઓ અહીં ધણા છે. મેથ્યુઆરનોલ્ડ, વર્ડસ્વર્થ અહીં દટાયા છે. સારા નાટક લખનારા પણ છે. ડો. જોન્સન પણ અહીં દટાયા છે. ગોલ્ડસ્મીથ, ટેનીસન, શેરીડન અહીં છે. સારો શિક્ષી, સારો લેખક, સારા અધિકારી—સર્વને અહીં સ્થાન છે. વૈજ્ઞાનિક, સંગીતકાર, કવિ વિગેરેને પણ અહીં સ્થાન છે. છેલ્લી લડાઈમાં ધણા માણસો મરી ગયા તેનું સ્મરણ રાખવા એક અજ્ઞાણ સિપાઈ unknown soldierને અહીં દાટવામાં આવ્યો છે. તેના પર દરરોજ સેંકડો પુષ્પમાળાઓ અને તુરાઓ ચઢે છે. જેના સગાં લડાઈમાં મરી ગયા હોય તે તેને માન આ અજ્ઞાણ સિપાઈ મારફત આપે છે. એના ઉપર આરસની તખ્તી કરી મોટો લેખ લખ્યો છે. રાજા મહારાજાઓનાં સ્મરણોનો તો પાર નથી. અહીં જગ્યા ભરાઈ જવાથી હવે રાજા અને રાજકુટુંબના માણસોને વીન્ડસર કેસલમાં દાટવામાં આવે છે પણ તેની અંત્યેષ્ઠી ક્રિયા તો અહીં જ થાય છે. અંદર નાનાં નાનાં ચેપલો પણ છે અને તેમાં નામો છે.

જે પ્રજા પોતાનાં મરણ પામેલા મોટા માણસો તરફ આવો

પૂજ્યભાવ રાખે અને તેની પૂજા કરે તે પ્રજનો આદર્શ કેટલો ઉંચો રહે ! અહીં ભાવવાહી ઉચ્ચ આદર્શશાળી વેસ્ટમીનસ્ટર એબીમાં દટાવાની ભાવના બહુ બાલ્યકાળથી સેવે છે અને ત્યાં સ્થાન મેળવવા યોગ્ય કાર્ય કરવા તે પોતાના કાર્યપ્રદેશમાં મથ્યા કરે છે. એથી પ્રજા સામર્થ્ય અને ઓજસવાળી થાય છે. આપણે મરી ગયેલાનું સ્મારક કરવામાં ઘણા પછાત છીએ અને તેથી આપણાં આદર્શો લુપ્ત થતાં જાય છે એ બહુ શોકજનક વાત છે. પ્રજાની ઉન્નતિમાં આવાં આદર્શો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

વોલેસ કલેક્શન.

બપોરે વોલેસ કલેક્શન Wallace Collection જોયું. થેકરીની વેનિટિ ફેરવાંચી હશે તે આ સંગ્રહની ખૂબી સમજશે. મારકવીસ ઓફ હર્ટફોર્ડ અને તેના પછીના તેના બે વારસોએ આ અદ્ભુત સંગ્રહ એકઠો કર્યો છે. એમાં અનેક હથિયારો, સુંદર પેઇન્ટિંગો અને વસ્તુઓ પ્રજાને અર્પણ કરી છે. એની એકઠા કરવાની તે વખતની કિંમત ૪૦ થી ૭૦ લાખ પાઉન્ડ અંકાય છે. આખો સંગ્રહ જરૂર જોવા લાયક છે. એમાં રેનોલ્ડ્સ જેવા મોટા ચિતારાનાં અનેક ચિત્રો છે. કુલ સાતસોથી આડસો પેઇન્ટિંગો છે. લશ્કરી બખતરો, ઘોડાનાં બખતરો, તેમજ હથિયારોનો પાર નથી. જવાહીર, દાબડીઓ વિગેરે અનેક ચીજો નંબરવાર ગોઠવી છે અને તેની સામે તેનું વર્ણન છે.

આવા કરોડો રૂપીઆના સંગ્રહ રાષ્ટ્રને વારસામાં મળે અને તે સંગ્રહ નવીન પ્રજા જીવે ત્યારે દેશપ્રત્યેની ભક્તિ અને પોતાનું જ્ઞાન વધે. આવા દેશને આગળ વધવાનો કેટલો અવકાશ છે તે બહુ

સમજવા યોગ્ય છે. આખું લાખો રૂપિયાનું બચ્ચ મકાન પણ બેઠમાં જ આપ્યું છે. ધન્ય છે આવી ઉદારતાને !

બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ.

વિજ્ઞાનનો સંગ્રહ અને ગ્રેટબ્રિટનની પ્રભુતાનું કારણ અને તેની બરાબર ગવાહી આપનાર આ જાગરજસ્ત સંસ્થા પ્રાચીન શોધખોળના રસિકને અને ઇતિહાસના જિજ્ઞાસુને અદ્ભુત ખોરાક પૂરો પાડે તેવી છે. એનો બહારનો દેખાવ સારો છે પણ તેની અંદર કાંસી કાંસીને આટલું જ્ઞાન ભર્યું હશે એવો ખ્યાલ ભાગ્યેજ આવે છે. દિવસો સુધી જોતાં ન ધરાઈએ એટલા એના ઓરડાઓ છે અને દરેક ઓરડામાં ચીજોનો પાર નથી. નેચરલ હિસ્ટરી અને ઇન્ડિઅન મ્યુઝીયમ જૂદાં છે. અહીં મુખ્યત્વે કરીને જૂની પુરાણી ચીજો અને દેશ દેશના રિવાજદર્શક ચીજો, ધરેણાં અને મમીઝ વિગેરેનો સંગ્રહ છે. સર્વ ચીજોને ઘણી વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવી છે અને દરેક ચીજ ક્યાંથી અને ક્યારે આવી તે બતાવવા માટે વિગતવાર કેટલગો મળી શકે છે. કેટલીક સુંદર ચીજોની હકીકત નીચે લખી છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

‘રોમન ગેલેરી’માં સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવાં આવલાં રોમન શહેનશાહો ઓરેલીયસ અને એન્ટોનીયસનાં છે. હેડ્રીઅનનું આવલું અને જુલીયસ સીઝરનું અર્ધ આવલું સાફ છે. સરદાર હેડ્રીઅન પણ જોવાલાયક છે.

‘ગ્રીક અને રોમન’ના એકંદર ત્રણ રૂમો છે. તેમાં ગ્રીસની કળાકૌશલ્યના નમુના ગ્રીસની બહારથી મળી આવ્યા હોય તેનો

બહુ ઉપયોગી સંગ્રહ છે. એમાં એપોલોનું પુતળું ખાસ જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત પરચુરણ પુતળાં ત્રણે રૂમમાં સારાં છે. ‘પુરાણા ગ્રીક આવલાં’ વાળો ઓરડો ત્યાર પછી આવે છે. ‘એલજન-રૂમ’માં સુંદર રોમન કારીગરીના નમુના છે. એમાં મીનરવાનું મંદિર બહુ બારીકાઈથી જોવા યોગ્ય છે. આ આખો સંગ્રહ ગ્રીકના પાર્થોનોનનો છે અને બહુ પ્રયાસે એને ઈંગ્લાંડમાં સ્થીર કર્યો છે.

જુના વિષયમાં રસ લેનારને રીગાલીઅન રૂમમાં એપોલોનું મંદિર જોવા લાયક છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ ની કારીગરી).

‘ મુઝોલીઅમ રૂમ ’માં દુનિયાની સાત આશ્ચર્યકારક ચીજોમાં જે એક ગણાતી હતી તેવા હાલીકારનેસસનું મ્યુઝોલીયમ હતું, તેનાં જે અવશેષો મળી આવ્યાં તેનો સંગ્રહ છે. (ઇ. સ. પૂ. ૩૫૩). જેટલો ભાગ મળી આવ્યો છે તેટલો મળતો છે અને અસલની કુશળતાનો ખ્યાલ આપે છે.

ત્યારપછી ‘ એસીરીઅન સલૂન ’ આવે છે. આગળ જતાં ‘ ઇજીપ્શીઅન ગેલેરી ’ આવે છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. નેપોલી-અનની સાથે જે વિદ્વાનો ઇજીપ્તમાં ગયા હતા તેમણે કરેલો એ સંગ્રહ છે અને ત્યારપછી તેમાં વધારો થયો છે. શરૂઆતમાં ‘રોઝેટા સ્ટોન ’ (Rosetta Stone) આવે છે. એ શહેનશાહ પાંચમા ટોલેમી તરફ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૯૫ માં ખતાવેલા આભારનો ઉલ્લેખ છે. અશોકના સ્તંભો અને શાસનપત્રો જેવા હિંદમાં મશહૂર છે તેવાજ આ રોઝેટા પથ્થર યુરોપમાં મુલ્કમશહૂર છે. સદર શહેનશાહે મંદિરોને બહુ દ્રવ્ય આપ્યું તેથી મહાધિકારીઓએ દરેક મંદિરમાં એવા પથ્થર મૂકવાનું ફરમાન કર્યું હતું. આ ગેલેરીમાં પુરાણા અનેક આવલાં આદિ છે જેના ઉપર એકવાર નજર

ફેરવી જવા લાયક છે. ખાસ કરીને બીજા રામેસીસનું નમન કરતું પૂતળું (નં. ૫૮૪), અને સાધુ અને તેની પત્નીનું પુતળું (નં. ૫૬૫) સુંદર છે.

ઉપરને માળે ચાર ઇજીપ્શીઅન રૂમો છે. એમાં રાજા અને ઉમરાવનાં શબોને (mummies) ખુશખોદાર પદાર્થ ભરીને બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે. સૈકાવાર એ કળા ધીમે ધીમે ફેટલી ઓછી થતી ગઈ તે તેમાં માલૂમ પડી આવે છે. ફેટલીક બિલાડીઓનાં મમીઓ પણ ત્યાં દેખાય છે. કોઇ કોઇ તો ઇ. સ. પૂર્વે છ હજાર વર્ષનાં જૂનાં છે. બાજુમાં ઇજીપ્તના બીજા બે ખંડો છે તેમાં ઈટિ ઉપર રાજાઓનાં નામો લખેલાં છે. ઉત્તર ગેલેરીમાં સીપ્રીઅન અને પ્રીનીશીઅન પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ છે.

વાઝ રૂમો (Vase rooms), ગ્રીક લોકો માટીનું વાસણું કામ બહુ ઊંચા પ્રકારનું કરતા હતા તેના ઘણા ઓરડા છે. તેમાં માટીનાં વાસણોને સંવતવાર ગોઠવ્યા છે, તે બહુ જોવાલાયક છે. એ ઘણાખરાં કબરોમાંથી મળી આવેલાં છે અને કળાનો બહુ સારી રીતે ખ્યાલ આપે છે. એમાં રક્ષખી, ચલાણા વિગેરે અનેક ચીજો મૂકવામાં આવે છે. પછી પીતલકામનો રૂમ આવે છે એમાં ઓન્ઝના ઐતિહાસિક વાસણો અને ચીજોનો સંગ્રહ છે. એમાં પૂતળાં પણ છે.

રોમન અને ગ્રીકજીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં વપરાતી ચીજોનો સંગ્રહ ત્યારપછી આવે છે અને પછીના રૂમમાં સોના તથા હીરામાણિકના દાગીનાનો સંગ્રહ છે. ફેટલીક જીણવટથી દરેક પ્રજાનાં ઘરેણાં દરેક સૈકાના અહીં ગોઠવ્યાં છે તે આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું છે અને દરેકની પાસે નાની ચીઠ્ઠીમાં તેનું વર્ણન, પ્રજાનું

નામ, લગભગનો સંવત વિગેરે વિગત આપ્યા છે. એમાં ગ્રીકોના, ઇટ્સકન પ્રગ્નનાં, ઇજિપ્તની પ્રગ્નના અને બીજી એશીઆની પ્રગ્નના ઉપયોગનાં ઘરેણાં મૂક્યાં છે. આખો સંગ્રહ મનન કરીને દિવસો સુધી જોવાલાયક છે.

‘સીક્રાતુ’ ખાતું’ પછી આવે છે. ઘણા સીક્રા અને ચાંદો જોવાલાયક છે. ‘એશીઆટીક રૂમ’માં જાપાન ચીન વિગેરેને સારું સ્થાન મળ્યું છે. બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ સમય પણ અહીં છે અને જૈનોની પ્રતિમાનો સંગ્રહ પણ સારો છે.

આવી રીતે પુરાણી ચીજોનો સંગ્રહ જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત મ્યુઝીયમમાં મોટામાં મોટી લાઘચેરી છે. સેંકડો પુસ્તકો છે, લાખો પુસ્તકો છે, પણ સર્વથી વધારે ખેંચાણકારક તો અનેક પુસ્તકોની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં જાળવી રાખી છે તે છે. ‘રોબીન-સન કુઓ’ અને ‘બનીઅન્સ પીલ્ગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ અહીં છે; કેકસ્ટને પુસ્તક છાપવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી ઉત્તરોત્તર છાપાકળામાં દર દશ વર્ષે કેટલો સુધારો વધારો થયો તે બતાવવા ગ્રંથ છાપણી-મુદ્રણનો અહીં શાલવાર સંગ્રહ બતાવ્યો છે. પુસ્તક ઉપરની આંધણી (આઈન્ડીંગ)ની કળામાં કેટલો સુધારો થતો જાય છે તે બતાવે તેવું જાંચામાં જાંચું આઈન્ડીંગ પણ અહીં ક્રમવાર-શાલવાર બતાવ્યું છે અને જાંચામાં જાંચું રોયલ આઈન્ડીંગ કેવું થાય તેના નમુના પણ બતાવ્યા છે. એ ઉપરાંત રોકસપીયર, મીલ્ટન, બેકન, થેકરી વિગેરે મોટા કવિયો તથા લેખકોના હસ્તાક્ષરમાં અસલ પાનાં અહીં સેંકડો હજારોની સંખ્યામાં કાચના કપાટો અને કેસોમાં મૂક્યાં છે અને જાળુમાં તેવું વર્ણન આપ્યું છે. જુના વખતનાં વેલમ ઉપર લખેલાં પુસ્તકોનો પણ સંગ્રહ

કર્ષો છે. બાઈબલને તો એવા સારા ચીતરેલા છે અને લખેલા છે કે એનો સોનેરી ઝળકાટ એતું કદ અને એનો વિસ્તાર જોતાં આનંદ થાય. ઇટાલીઅન મુદ્રણ, જર્મન મુદ્રણ, સ્પેનીશ મુદ્રણના નમુનાઓ અહીં મૂક્યા છે. અબ્યાસીઓને માટે વાંચવાનો રૂમ પણ અલગ રાખ્યો છે. રજા મેળવી ત્યાં વાંચવા આવી શકાય છે. આતો બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમની બહુ ઉપર ટપકેની વાત થઈ. બાકી આખો સંગ્રહ જોતાં કે તેની હકીકત વાંચનાં દિવસો જાય તેમ છે. બ્રીટિશ પ્રેસ દુનિયાપર કેમ સામ્રાજ્ય મેળવી શકી છે, તેઓની ચીવટ અને ધીરજ કેટલી છે, તેઓ આપણાપર રાજ્ય કરવા કેમ યોગ્ય છે એનો ખ્યાલ અહીં જરૂર આવે તેમ છે. વ્યવસ્થા અને ચીવટપૂર્વક કરેલો અને જાળવેલો સંગ્રહ જોવા અનેક લોકો આવે છે.

ડીકન્સે પ્રખ્યાત બનાવેલી ઓલ્ડ ક્યુરીઓસિટી શોપ.

Old Curiosity Shop. લીકન્સ ઇન્સ શીડ્સની બાજુમાં અમને એક દુકાન બતાવવામાં આવી. ડીકન્સના નોવેલ વાંચનારને આ નામ ધણું પરિચિત છે. તદ્દન જૂની દુકાન છે. કોઈ પણ દિવસ પાડી નાખશે એવી એની બાંધણી છે પણ રિયલિટીયુસ્ત ઇતિહાસરસિક અંગરેજોએ ડીકન્સની આ યાદગીરી બરાબર જાળવી રાખી છે. અત્યારે ત્યાં કાંઈ પુરાણી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી ચીજ વેચાતી નથી પણ એજ સ્થાનને ડીકન્સે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે એમ કહેવામાં આવે છે.

બપોરના ટાઇમે વોલેસ કલેક્શન જોયા પછી મોટર હેમ્પસ્ટેડ હીથ Hampstead heath તરફ લીધી. એ લંડનનો ઉત્તર ભાગ છે. એની ઉંચાઈ ૩૨૫ ફીટ છે. માથે બનાવટી

નાતું સરોવર છે. તેમાં છોકરાંઓ વહાણ તરાવે છે. આજુના રસ્તાપર સેંકડો અંગલા villas or parishes છે. આ ઘણો સારો અને તંદુરસ્ત ભાગ ગણાય છે. પ્રત્યેક અંગલા સુંદર અને ઘણીઆતા હોય છે અને આખી હીથનો દેખાવ મળતો છે. અહીંથી આખું લંડન જો ધુમસ ન હોય તો જોઈ શકાય છે. આ રસ્તે ચાલ્યા પછી બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમમાં ગયા હતા.

કુકની બીજા નંબરની “સહેલગાહ” પૂરી કરી હોટેલપર આવી ખાઈ પી સુઈ ગયા. આ બંને દિવસમાં ઘણું જોવા-જાણવાનું મળ્યું.

ગાવર સ્ટ્રીટમાં હીંદી નાટક.

તેજ રાત્રે લંડનમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું યુનિયન ગાવર સ્ટ્રીટમાં છે ત્યાં ગયો. ત્યાં રાત્રે તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ ‘ખુબસુરત બલા’ નો હિંદુસ્થાનીમાં ખેલ કરવાના હતા. અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા વિદ્યાર્થીઓ અત્ર ક્રેમ રહે છે તે જાણવાની મને ખાસ અભિલાષા હતી તેથી ત્યાં ગયો. ખેલ તો તદ્દન જાણીતો હતો. ત્યાં લગભગ ૫૦-૬૦ વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે છે. મોટે ભાગે અંગાળી અને મદરાસી છે. જેને વેજીટેરીઅન રહેવું હોય તેને યોગ્ય ખોરાક મળી શકે છે. જાડા રોટલા જેવી રોટલી જેને ‘ચપાટી’ કહે છે તે પણ મળે છે.

વિદ્યાર્થીઓનો અંદર અંદર પ્રેમ સાધારણ હોય છે. અભ્યાસ કરવા આવનાર સૌ પોતપોતાના કામમાં મશગુલ રહે છે. દરેકને એક એક રૂમ મળે છે. આ હાઉસ સીધોનીઝ કંપની ચલાવે છે. આ સગવડ સારી ગણાય.

વિદ્યાર્થીઓમાંના કેટલાક અંગરેજ છોકરીઓ સાથે ખાતા હતા. નાટક જોવા સાથે ખેડા હતા. આ છોકરીઓ તેઓની સહાધ્યાયિની હશે એમ લાગે છે. સર્વના મુખપર આનંદ દેખાતો હતો. નાટક ૮૥ રાત્રે શરૂ થઈ ૧૧૫ સુધી ચાલ્યું. ધણાખરા એક્ટરોએ સારું કામ કરી બતાવ્યું. એને માટે વખતનો ભોગ પણ ધણો આપ્યો હશે એમ લાગ્યું. સંગીત અને પહેરવેશ હિંદુસ્થાની હતો. સ્ત્રી-પાર્ટ પણ વિદ્યાર્થીઓ કરતા હતા. જોવા આવનાર ધણા ખરા હિંદુસ્થાનના વતની હતા. વિદ્યાર્થીઓ અવકાશે આવો આનંદ કરે તેમાં વાંધો ન લઈ શકાય પણ કેટલાકે ખાવાપીવામાં મર્યાદા મૂકે તે જોઈ મને ખેદ થયો. બંગાળી મદરાસીને તો અબક્ક્ય ખોરાકનો હિંદુસ્થાનમાં પણ વાંધો નથી પણ ગુજરાતી એમાં બળે તે મને ઠીક ન લાગ્યું. અહીં બહુતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ વિચાર કરવાની અને તેમને માટે રીતસરની વ્યવસ્થાની બહુ જરૂર છે. જો કે આ સ્વતંત્રતાપ્રિય જમાનામાં અને ખાસ કરીને આ દેશમાં કાંઈ બનવું શક્ય નથી અને કદાચ કોઈ એ વાત શક્ય કરે તો તેને તાબે થાય તેવી અત્રેના વિદ્યાર્થીઓની માનસિક પરિસ્થિતિ પણ જણાતી નથી. આ વાત માત્ર ખોરાકને અંગેજ નથી. એની સાથે અહીં હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓએ જે નામના (?) મેળવી છે તે ખરેખર ખેદ કરાવે તેવી છે. અત્યારે સારો અંગરેજ હિંદુસ્થાનના વતનીને પોતાના ઘરમાં રાખતો નથી, તે હિંદુસ્થાનના કાળા લોકોની મુખને લઈને નહિ પણ ચારિત્રહીનતાને લઈને છે. આ હકીકત સત્ય છે એમ અહીંના લોકો કહે છે અને તે સાંભળતાં આપણને ખેદ થાય છે. આ બાબતમાં પંજાબી અને બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ વધારે જવાબદાર છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ઘણી

ઝોછી છે અને તેમણે ખાસ નામના મેળવી હોય તેમ, છૂટાં છવાયા કેસો બાદ કરીએ તો, જણાતું નથી. વિદ્યાર્થીઓની પરિસ્થિતિ પર હજુ ઘણું જાણવાનું હોવાથી હું કોઈ પણ પ્રકારના છેવટના મત ઉપર આવી શક્યો નથી.

લંચમાં શિષ્ટાચાર.

બીજે દિવસે રવિવાર હતો. મી. વીલ્સન સોલિસિટરને ત્યાં બપોરે મારે લંચ લેવા જવાનું આમંત્રણ હતું. તેઓ ડો. જોન વીલ્સન જેણે પહેલી સંસ્કૃત ડીકશનેરી બનાવી અને જેણે કવિ કાળીદાસને જગજ્ઞહેર કર્યા તેના પૌત્ર થાય છે. તેમને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના સંગ્રહ ઠીક દેખાયો. પોતાને સંસ્કૃત જ્ઞાન નથી પણ શોખ ખરો. તેમણે મને પૂછીને એક સિવિલિયન વાનપ્રસ્થ ગૃહસ્થ અને તેમની સ્ત્રીને લંચ માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. વિલાયતમાં એવો શિષ્ટાચાર છે કે કોઈને પાર્ટી સિવાય ઘરે આમંત્રણ આપવું હોય તો તેની સાથે બીજા કોને આમંત્રણ કરવું છે તે તેને જણાવવું જોઈએ. જેમને મેળ ન ખાય તેવાને એકઠા કરવાથી બધાની મજામાં ભંગ પડે છે. આપણે અસ્પર્શ વિરૂદ્ધ વિચાર વાળાને જમવા માટે સાથે બોલાવીએ તેવો વ્યવહાર અહીં નથી.

લંચમાં મારે માટે ખાસ વેળટેબલો તૈયાર કર્યો હતાં. સિવિલિયન ગૃહસ્થ બહુ વૃદ્ધ હતા. તેમણે મદરાસ બાજુનો સારો અનુભવ લીધો હતો. તેમની સાથે હિંદુસ્થાન સંબંધી બહુ આનંદદાયક વાતો થઈ. તેમના વૃદ્ધ પત્ની પણ બહુ આનંદી હતા. તેઓને પેન્શન મળે છે. આયરલાંડમાં એસ્ટેટ લઈ મજા કરે છે અને આનંદમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. તેમને વૃદ્ધ તરીકે

ખડું જીવતાં આવડે છે અને તે બાબત પણ આપણા દેશમાં બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. ઘડપણ નકામું નથી, તેમ ફેંકી દેવા યોગ્ય નથી. યોગ્ય રીતે એની તૈયારી કરી હોય તો જીવનના ઉત્તમ લ્હાવા અનુભવ સાથે સારી રીતે લાઈ શકાય છે અને આ દેશમાં તેના ધણા દાખલા બને છે. અહીં કોઇને ‘ધરડો’ કહીએ તો અપમાન લાગે છે. દરેક યુવાન રહેવા પ્રયત્ન કરે છે અને રહી શકે છે. અહીંની હવા વિષયવાસનાને બહુ ઓછી નગ્નત કરનાર હોઈ અનેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે જેનો ખ્યાલ અહીં આબ્યાથી બરાબર આવે છે. એ બન્ને વૃદ્ધ સિવિલિયન દંપતિને જોતાં મને ધણો આનંદ થયો. તેમણે જે વાતચીત કરી તે પણ બહુ આનંદદાયક હતી.

કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ. રવિવાર.

રવિવારે સાંજે અમે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન અને હાઈડપાર્કમાં ફરવા ગયા. એ બાગ અમારા ઉતરવાના મકાનની સામે જ આવેલ છે. ઘણો વિશાળ છે. ત્યાં લોકો બહુ સંખ્યામાં આવે છે અને રવિવારે તો બહુ જ મોટી સંખ્યા હોય છે. રવિવારે ખાસ કરીને ઉધાડ હોય એટલે વરસાદ ન હોય ત્યારે તો પુષ્કળ બાનુઓ અને ગૃહસ્થો ત્યાં આવે છે. કોઈ દડા ઉછાળે છે, કોઈ વાતો કરે છે, કોઈ ખાય છે, કોઈ અંદર સરોવર છે તેમાં હોડીઓ તરાવે છે, કોઈ કાંઈ જાભા જાભા જોયા કરે છે, કોઈ ન્હાય છે, કોઈ સરપન્ટાઇનમાં હોડીમાં બેસે છે, કોઈ હોડી તરાવે છે, કોઈ બેન્ડ પાસે ઉભા રહી લટાર મારે છે અને વાજાં સાંભળે છે. આવી રીતે પૂરતી છૂટથી સર્વ અહીં વર્તે છે અને પોતપોતાના સ્નેહી સાથે આનંદ કરે છે. ખાસ વચ્ચેના નાના સરોવરની

પાળ ઉપર અને બંને બાગને જૂદા પાડનાર સરપન્ટાઇન (Serpentine) ની અંદર અને કિનારાપર લોકો બહુ મગ્ન કરે છે. બેન્ડ ચાલતું હોય ત્યારે ખુરશીપર બેસવાની શી ત્રણ પેઠી પડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવનું બારીક અવલોકન કરવાનું આ સ્થાન છે. અંગરેજો ઝોળખાણ વગર વાતચીત કરતા નથી પણ આપણે મર્યાદિત રીતે તેમની હીલચાલ જોઈ શકીએ છીએ. ચારે તરફ લીલોતરી અને બાળકોનો આનંદ, પાસે સર્પાકાર નદી જેવા સરોવર વચ્ચે સેંકડો હોડીઓ અને ચારે તરફ પુરૂષો સ્ત્રીઓ—એક વખત આ આનંદનું દર્શન કરવા યોગ્ય છે.

હાઇડપાર્કમાં ખરાબ સ્ત્રીઓ આવે છે એમ સાંભળ્યું હતું. રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી મોડી રાત્રે સારા માણસો ત્યાં જતા નથી. જય તો કાંઈ વાંધો નહિ, પણ એવા સંસર્ગથી દૂર રહેનારે મોડી રાતના એકલા જવું ઠીક નહિ. હાઇડપાર્કમાં સાંજે ઘણીવાર ધણું સુંદર બેન્ડ વાગે છે.

કેન્સીંગ્ટન પેલેસ.

હાઇડપાર્કની સામે કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન છે તેમાં કેન્સીંગ્ટન પેલેસ છે. ત્યાં વિડેટોરીઆ રાણી જન્મ્યા હતા અને ગાદી મળી ત્યાં સુધી ત્યાં રહેતા હતા. મહેલ સારો છે પણ મોગલ શહેન-શાહના મહેલો જેવો વૈભવ ત્યાં નથી. સારા પેઇન્ટિંગો અહીં પણ છે. એની સામે એક સુંદર નાનો બગિચો છે તે બહુ સારો છે. વિવિધ પુષ્પો એમાં એવી સારી રીતે ગોઠવાયલાં છે કે જોતાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનું ભાન થાય. વચ્ચે ટુવારો અને ચોતરફ લીલોતરી આનંદ આપે તેવી છે.

આ રાજમહેલ ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ્ય રાણીને રહેવા માટે વપરાતો હતો. એનું ચિત્રકામ બહુ જોવા લાયક છે. એના દરેક ખંડમાં ફરતાં અનેક વાતો યાદ આવે છે. અહીં સ્વીફ્ટ, પોપ, કોન્ગ્રીવ, એડીસન-વિગેરે આવી ગયા હતા અને આ મહેલનું વર્ણન જૂદી જૂદી રીતે કરી ગયા છે. ચોથો વિલિયમ મરી ગયો ત્યારે વિક્ટોરીઆ રાણીને આ મહેલમાં તેણીને ગાદી મળવાના સમાચાર આર્યબીશપ ઓફ કેન્ટરબરીએ રાત્રે બે વાગે આપ્યા હતા.

આલ્બર્ટ મેમોરીઅલ.

એ મહેલની નજીકમાં પ્રીન્સ કોન્સોર્ટનું બાવલું પાંચ લાખ રૂપીઆ ખર્ચીને બનાવ્યું છે તે બહુ જોવાલાયક છે. એમાં એક બાજુ વ્યાપાર, Commerce, બીજી બાજુ ઇજનેરી Engineering, ત્રીજી બાજુ યંત્ર કામ Manufacture અને ચોથી બાજુ ખેતીવાડી Agriculture નાં રૂપકો (Personifications) સાથે તે દરેક લાઇનમાં કામ કરનાર-નામ કાઢનારના પથ્થરનાં બાવલાં મૂક્યાં છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે. એક દેશ પોતાના આગેવાનેશું કંઈ કંઈ રીતે સ્મરણ કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે તેવું છે. એમાં સારા ગાયક, કવિ, શીલ્પી, પુતળાં બનાવનાર અને ચિત્રકારને સ્થાન મળ્યાં છે. એનું નામ ‘આલ્બર્ટ મેમોરીઅલ’ કહેવાય છે. આ યાદગિરી મહારાણી વિક્ટોરીઆના પતિ પ્રિન્સ કોન્સોર્ટની છે અને મોટે ભાગે ફૂંડ કરીને એકઠી કરેલ રકમનું પરિણામ છે. એમાં ઓંઝનું પૂતળું આલ્બર્ટનું છે તે જરા માપમાં ઠીક લાગતું નથી પણ દરેક વિજ્ઞાન વ્યાપારાદના આગેવાન ખ્રીષ્ટિયને એમાં કેવું સ્થાન મળ્યું છે તે જોવા લાયક છે. લાંડન જનારે આ મેમોરીઅલ જરૂર જોવું.

બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમ.

એક દિવસ બપોરે બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાં માનવવંશવિદ્યા (ethnology)ના વિભાગમાં ગયો. ત્યાં દરેક દેશના રાંધવાનાં પહેરવાનાં સામાનો ધરેણાંઓ અને દરેક જૂદી પડતી ચીજો ગોઠવેલી છે. તેમાં સીઆમ, ચીન, હિંદુસ્થાન, મેક્સિકો, ઇજીપ્ટ, આઝીલ, પેરુ, ખરમા વિગેરે અનેક દેશવાર વિભાગો છે અને દરેક વસ્તુ કેવી રીતે પહેરવામાં આવે છે, ક્યાં પહેરવામાં આવે છે અને તેનો ઉપયોગ શો છે તેની કુલ વિગત છાપેલી હોય છે. આ વિભાગ જોતાં દિવસો થાય પણ પૂરું થાય તેમ નથી. વાંચવા બેસીએ તો થાકી જાય. દરેક દેશના અવનવા પોશાક ધરેણાં વિગેરે જોતાં બહુ મજા આવે છે. શરીરને સુંદર દેખાડવા લોકો કેવા કેવા પ્રયત્નો કરે છે તે ખરેખર જોવા જેવું છે. કેટલાંક ધરેણાં તો આપણને વિચિત્ર લાગે, કેટલાંક પહેરવેશો આપણને જંગલી જેવા લાગે-પણ એ સર્વનો સંગ્રહ અહીં બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એનાં પુતળાંઓ પણ સાથે રાખી તેને પોશાક પહેરાવી કેટલીક જગાએ બતાવ્યાં છે. આ વિભાગ જોતાં તો દિવસો થાય તેમ છે. તેના બાર ઓરડા છે તેમાંથી મેં બે જોયાં. બ્રિટીશ મ્યુઝીઅમમાં તો હજુ ઘણું જોવાનું છે. વખત થઈ જવાથી ફરીવાર આવવાનો વિચાર રાખી આજનું કામ પૂર્ણ કર્યું.

નાટક.

આજે રાત્રે No No Nenette નો નો નેનેટનો બહુ પ્રસિદ્ધ ખેલ જોવા ગયો. એ ખેલ સવા વર્ષથી ચાલે છે. રવિવાર સિવાય દર રાત્રીએ થાય છે. બુધ અને શનિવારે બપોરે અને રાત્રે બે ખેલ હોય છે. અઠવાડિયા પહેલાથી ટિકિટ મળતી નથી.

એ ખેલ તૈયાર કરવામાં તેર હજાર પૌંડ ખર્ચ્યા. અત્યાર સુધીમાં તેના માલેકોને એક લાખ દશ હજાર પાઉન્ડ મેળવ્યા છે એમ તેણે પોતે જ હમણા એક લાખબલના કેસમાં કહ્યું છે. દર રાત્રે જોનારાની ધમાલ પડે છે. એક સાથે આઠ દશ હજાર પ્રેક્ષકો બેસી શકે તેવું થીયેટર છે. આ મ્યુઝીકલ કોમેડી છે એટલે એમાં ગાયન અને સંવાદ આબ્યા કરે છે. દરેક પાત્રોના અભિનય ખડુ સુંદર અને જોષએ તેવા હોય છે. અહીંનું સંગીત તો અજબ છે, આપણે સમજીએ નહિ તો પણ કાનને સાંડે લાગે તેવું હોય છે અને સંગીત વગાડનારા લગભગ પોણાસો હોય છે. એના દરેક નાયમાં તો કમાલ કરે છે. અહીં ફ્રાન્સ જેવું જરાપણ ઉઘાડું શરીર નહિ અને છતાં મર્યાદામાં રહી નાયનું કામ કળાની દૃષ્ટિએ ખડુ ઉત્તમ પ્રકારનું કરે છે. એમાં પણ જ્યારે ગાયન ગાવાનું અને સાથે નાય હોય છે ત્યારે વધારે સુંદર લાગે છે. આ આખા ખેલમાં એક ગાયન આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

I want to be happy,
But I cannot be happy;
Unless I make you happy—too.

એ ગાયન એવી સરસ પદ્ધતિથી જૂદી જૂદી રીતે ગાય છે અને એટલી વખત આખા નાટકમાં આવે છે કે આખું યુરોપ એની પછવાડે ઘેલું થયું છે. દરેક પાત્રોનું કામ કળાની નજરે ખડુ ઊંચા પ્રકારનું છે. કસરતી શરીર ખડુ મજબૂત કામ કરે છે, આ નાટક અત્યારે પહેલા નંબરનું ગણાય છે. ફ્રાન્સમાં ઉઘાડી રીતે જે બીભત્સપણું દેખાયું-જે કે તેમના મત પ્રમાણે એમાં વાધો નહિ, તેવું-ઈંગ્લાંડમાં જરા પણ નહિ. નાટકને કળા

તરીકે જોવું હોય તો ઇંગ્લાંડમાં જોવું. કળાવિધાનમાં તો ફ્રાન્સ પણ એટલું જ સુંદર છે પણ તે મર્યાદા આળંગી જાય છે એમ આપણી પૌર્વાત્ય આંખને લાગે છે.

નાટકની ટીકિટના ભાવો પણ ઘણા આકરા છે. ઓરચે-સ્ટ્રાની ટીકીટના શી. ૧૪ પેન્સ ૬ છે અને બે શિલ્લિંગ તેના ઉપર સરકારનો કર છે. પીટનો ભાવ બે શિલ્લિંગ હોય છે તેમાં જલ્દી બેસવા માટે છ વાગ્યાથી સાંજે લોકો ક્યુ (હાર) માં ઊભા રહે છે. એક બીજાની અગાડી ધક્કામુક્કી કરીને તો કોઈ જામ જ નહિ. અહીં કેટલીક નાટકશાળામાં બીડી પીવા દેવામાં આવે છે. એ બહુ ખરાબ છે; કારણ કે એક તો અહીં ઠંડી હવાને કારણે બધું બંધ હોય છે અને તેમાં ધુત્રપાનના ગોટગોટા નીકળે તે ઠીક લાગતું નથી. અમેરિકનો આ નાટક બહુ જુએ છે.

નાટકમાં સીનસીનેરી સારા હોય છે પણ તે કરતાં પાત્રના એકટીંગ (અભિનય) ઉપર અહીં વધારે ધ્યાન અપાય છે. સારા એક્ટરના ફોટા આવે, તે વધારે વખણાય તો મોટા ઉમરાવ કુટુંબમાં પરણી જાય અને મરે ત્યારે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબીમાં સ્થાન મળે એટલું અહીં વીરપૂજન છે. ગમે તે કાર્યપ્રદેશમાં કોઈ સારો થાય તેની અહીં જાહેર રીતે કીમત થાય છે અને તે વાત આપણા દેશમાં ખાસ અનુકરણ યોગ્ય છે. લંડનમાં કોઈ પણ નાટક કે ડાન્સીંગ હોલ ૧૧૫ પછી ઉઘાડો રહી શકતો નથી. બધાં નાટકો તે પહેલાં પૂરાં થવાં જ જોઈએ અને લંડનની પોલિસ જે આખી દુનિયામાં વખણાય છે તે આ નિયમોનો ખરાબર અમલ કરે છે. એમાં કાંઈ ગફલત ચાલતી નથી. અહીં દરેક માણસ પોતાના

હકો સમજે છે અને સાથે પોતાની ફરજ પણ સમજે છે અને પોલિસની નકામી દરમ્યાનગિરિ વગર ધણાં કામો સરળતાથી થાય છે. લંડનની વસ્તી ૭૦-૭૨ લાખ મનુષ્યની છે છતાં કાંઈ અડચણ આવતી નથી તેનું કારણ લોકોનો નિયમને અનુસરવાનો સ્વભાવ છે.

નાટકના અંતરમાં (મ્યુઝીક) સંગીત ચાલે છે તે પણ બહુ સાંભળવા લાયક હોય છે. સાફ ગાયન ગાય કે સાફ વગાડે તેને શાખાશી મળે છે. વન્સમોરનો રિવાજ નથી પણ તાળીઓ પડે તો એક્ટર વીંગમાંથી પાછો આવી નમન કરી અંદર ચાલ્યો જાય છે. એ નમન પણ પદ્ધતિસર અને સારી રીતે artistically કરે છે.

આલબર્ટ કેાન્સર્ટ હોલ.

એક દિવસ બપોરે કેન્સીગ્ટન ગાર્ડનની સામે આવેલો Albert Concert Hall જોયો. એ હોલમાં ઉપર નીચે ગોળ બેઠકો ગોઠવી છે. એમાં લગભગ દશ હજાર માણસો એક સાથે બેસી શકે અને બધાં સાંભળી શકે તેવી રીતે એ હોલ બાંધ્યો છે. ત્યાં કોઈ વાર કોન્સર્ટ થાય છે તે બહુ જોવા જોવા-સાંભળવા જોવા હોય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. શીયાળાના કોન્સર્ટ બહુ વખણાય છે. એમાં પૈસા ભૂરનાર હમેશને માટે બેસવાની જગ્યા ખરીદી શકે છે. એનો ગોળ વિષ્કંભ ૮૧૦ ફીટ છે. એમાં જે વાજિત્ર (ઓર્ગન) છે તેમાં ૯૦૦૦ પાછપો છે. હોલની રચના જોવા લાયક છે.

ઇન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ.

એની સાથે નજીકમાં Albert Museum છે તે ધણું મોટું છે અને એના ધણા વિભાગ છે. એમાંનાં India Mu-

sepm વાળા વિભાગમાં હું ગયો. એને જોતાં પણ દિવસો થાય એવું છે. અંદર દાખલ થતાં પ્રથમ પાર્શ્વનાથની કાળી સુંદર (જૈન) પ્રતિમા છે. પછી મુંબદિના ધરના નમુના, તાજમહાલનો નાનો ઘાટ અને બીજી સુંદર ચીજો ગોઠવી છે. દરેક વસ્તુ હિંદુ-સ્થાનનીજ ત્યાં ગોઠવી છે અને એ જોતાં આપણે હિંદમાં હોઈએ તેવું આખો વખત લાગ્યા કરે છે. ભીંતપર અજાંટાના ફ્રેસ્કો સંખ્યાબંધ ચીતરેલા છે. મોગલ સમયની કળાનાં સેંકડો અસલ ચિત્રો બહુ સારી રીતે જળવી રાખ્યાં છે. દેવ દેવાલયોના સંગ્રહનો પાર નથી. એકજ જગ્યાએ ત્રણ જૈન મૂર્તિઓ જોવામાં આવી. ઉપરને માળે હિંદુસ્થાનનાં હથિયારોનો સંગ્રહ છે. અનેક જરીપુરાણાં હથિયારો, ઢાલો, તરવારો, બખતરો, બંદુક વિગેરે સેંકડોની સંખ્યામાં ગોઠવ્યાં છે. પછી હિંદુસ્થાનનાં નકશી કામ, હાથીદાંતનું કામ, ચિત્રો, રંગો વિગેરેનો પાર નથી. એક વિભાગમાં શેતરંજીઓ ગોઠવી છે, લખનૌના દરેક ધંધાદારીનાં રમકડાં ગોઠવ્યાં છે, એક ધમણ સાથે લુહારને ઊભો કરી દીધો છે. હિંદુસ્થાનની અત્યારની અને પૂર્વ કાળની બધી કળાઓને અત્ર સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. નાની મોટી એટલી વસ્તુઓ છે કે એનું વર્ણન કરી શકાય નહિ. કેટલી ચીવટથી અને ક્યાં ક્યાંથી લાવીને આ સંગ્રહ કર્યો હશે તેનો ખ્યાલ કરીએ ત્યારે અંગરેજોની ચીવટ અને આપણી વર્તમાન અધોદશા માટે આનંદ અને શોક થાય તેવી આ બાબત છે.

સાયન્સ મ્યુઝીઅમ.

સાઉથ કેન્સિંગ્ટનમાં આ બહુ જોવા લાયક સંગ્રહ છે. એ નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઅમ અને ઈમ્પીરીયલ ઈન્સ્ટીટ્યુટની વચ્ચે

આવેલું છે. એના બે મોટા વિભાગ છે: એકને ‘દક્ષિણ ગેલેરી (સંધર્ન ગેલેરીઝ)’ કહેવામાં આવે છે. અને બીજાને ‘પાશ્ચાત્ય ગેલેરીઝ’ કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ વિભાગમાં ‘સાંચાકામ અને શોધખોળ’ (Machinery and Inventions) આવે છે: હાઇડ્રોલીક પાવર કેવી રીતે કામમાં આવે છે તે અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે. એક બટન દાબતાં અંદર કેસમાં રહેલ (યંત્રો) કામ કરવા માંડે છે અને વિગતો જોઈ શકાય છે. શોધખોળમાં, સર હંફ્રી ડેવીનો કોલસાની ખાણમાં ઉપયોગી સલામતીનો દીવો (સેફ્ટી લેંપ) અહીં રાખી મૂક્યો છે. એ સિવાય સીવવાનાં સાંચા, ટાઇપ રાઇટર અને શાળા-વણાટ કામનાં જૂનાં યંત્રોના નમુના અહીં રાખ્યા છે. મોટાં ઈંજિનોના નમુના બહુ જોવા લાયક છે. એમાંથી ઈંજિનનો ઇતિહાસ ક્રમવાર સમજાઈ જાય છે. અસલ બોલ્ટન અને વોટે સ્ટીમ પાવર ઈંજિન બનાવ્યાં તે પણ અહીં જાળવી રાખ્યાં છે. અનેક જાતનાં ઈંજિનો જોતાં અંગરેજોની ઝીણી બુદ્ધિ અને પ્રગતિના જીવતા દાખલા નજરે દેખાય છે. ઈંજિનો પણ જોવા લાયક છે. વહાણોના નમુના ખાસ જોવા લાયક છે. એમાં અસલી ઢબના વહાણથી માંડીને હેલ્લામાં હેલ્લી મોટી લાઇનરો કેમ થવા પામી તે બરાબર જોઈ શકાય છે. આકાશનાં વિમાનોના નમુના ‘એકઝી-બીશન રોડ’ પર હાલમાં નવા મકાનમાં ગોઠવ્યા છે તે પણ જોવા લાયક છે.

ઉપરના માળમાં કોલસાની ખાણ અને ધાતુની ખાણનાં ઝોખર કામ બતાવ્યાં છે અને બીજા માળમાં ગણિતનાં ઝોખરો, ગણતરીનાં ઝોખરો, વીજળીનાં યંત્રો અને દરિયાઈ ગણતરીનાં

અનેક યંત્રોની રચના બતાવી છે. એ ઉપરાંત પહેલા માળમાં દરેક પ્રજાની જૂદા જૂદા કાળની વહાણ રચના બતાવી છે.

પશ્ચિમની ગેલેરીમાં ઘડિયાળો અને ક્રોનોમીટરનો ઉત્તમ સંગ્રહ છે. હાલ આ આખો વિભાગ રીવાર ગોઠવાય છે. અંગ-રેજ પ્રજા અત્યારની સ્થિતિએ કેવી રીતે આવી છે તેનો જાણ અભ્યાસ આ સંગ્રહસ્થાન જોતાં થાય છે. એમાં દૂરબિનો અને વિજ્ઞાન તથા ખગોળ વિદ્યાનાં યંત્રો, સાધનો અને હથિયારોનો અપૂર્વ સંગ્રહ પણ સામેલ છે.

ઇન્ફીરીયલ વોર મ્યુઝીઅમ.

છેલ્લા મહાવિગ્રહની અનેક પ્રકારની વિગતોવાળાં ચિત્રોથી ભરપૂર આ સંગ્રહસ્થાન ફીસ્ટલ પેલેસમાંથી સાઉથ કેન્સીંગ્ટન રોડ પર લાવવામાં આવ્યું છે. લગભગ દરમ્યાન લીધેલા અનેક ફોટોગ્રાફોનો અહીં મોટો સંગ્રહ છે અને વહાણોના, ૧૮૬૦ થી અત્યાર સુધીના ફોટોઓ છે.

મેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઅમ.

વિજ્ઞાનના શોખીન માટે આ સંગ્રહ અદ્વિતીય છે. એ શોખ ન ધરાવનારને એ નકામો છે. એ સંગ્રહસ્થાન આખી દુનિયામાં વિજ્ઞાનની નજરે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એમાં પ્રાણીવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાય તેવાં અનેક પક્ષીઓ છે, એમાં માછલી, જીલ નાતની માછલીઓ, સર્પો, જીવડાઓ અને શંખના સંગ્રહનો પાર નથી. એક વિભાગમાં હાથીદાંતનો સંગ્રહ છે. એક સ્થાને આકાશમાંથી પડેલા પથ્થરોનો સંગ્રહ છે. ઝાંઝાનીનો વનસ્પતિશાસ્ત્રનો વર્ણી જૂદો વિભાગ છે.

હાંડનમાં જનારે આ સર્વ મ્યુઝીઅમો જરૂર જોવા જેવાં છે. એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બાકી જેને જે વિષયનો શોખ વધારે હોય તેને તેનો રસ વધારે પડે એ ઉધાડી વાત છે. એકંદરે આ સર્વ સંગ્રહસ્થાનો જરૂર મુલાકાત લેવા લાયક છે.

ક્રોમવેલરોડ સ્કુલન્ટસ હોમ.

ત્યાંથી આગળ ચાલી ક્રોમવેલ રોડપર ગયા. ત્યાં સરકાર તરફથી, હિંદુસ્થાનથી જે વિદ્યાર્થી પ્રથમ આવે તેને સગવડ કરી દેવાનું સ્થાન છે. 21 Cromwell Road, South Kensington S. W. 7 ના ટેકાણે પ્રથમ ખબર આપીને ત્યાં વિદ્યાર્થીથી એક માસ રહી શકાય છે. હાલ એ પાઉન્ડ દર અઠવાડિયે આપવા પડે છે. ત્યાં સગવડ સારી છે. સરકાર તરફથી એક Warden ત્યાં રહે છે. બેનરજી નામના વાર્ડન હાલ છે તેમની સાથે બહુ આનંદથી મેં કલાક સુધી વાત કરી. તે કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માટે બનતું કરવા તૈયાર છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી કુટુંબમાં રહેવાનું હોય છે અને તેવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને રાખનારા સારા કુટુંબોનું તે લીસ્ટ રાખે છે અને વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં ભલામણ કરી મોકલી આપે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે તો, સરકારે સારા ધરાદારી આ ખાતું સ્થાપ્યું છે પણ વિદ્યાર્થીઓ એ ખાતાને જાસુસ તરીકે ગણે છે અને ઈંડીઅન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નજર રાખવા સરકારની આ યુક્તિ છે એમ માને છે. તેમની સાથે મારે ઘણી વાત થઈ. વિદ્યાર્થીઓ કેમ ખરાબ લતમાં પડે છે તે તેમણે સમજાવ્યું. અભ્યાસ માટેની સગવડ કરવાનું કાર્ય હાઇકમીશનરની ઓફીસમાંનું કેળવણીખાતું કરે છે. હાલ એ ખાતાના ઉપરિ મી. સેન છે અને તેમને જરૂર મળવા મને કહ્યું.

મોટા સ્ટોરો. સલ્ફ્રીજ.

લંડનમાં ત્રણ મોટાં સ્ટોરો છે: હેરડ્સનો, સલ્ફ્રીજનો અને વ્હાઇટલીનો. છેલ્લા બે મેં જોયાં. selfridges સલ્ફ્રીજના સ્ટોરમાં ઉપર પાંચ માળ અને નીચે એક માળ વધારે છે. મકાન રસ્તા ઉપર આવેલું છે અને તે બે હજાર વારથી વધારે લાંબું છે. તેમાં પાંચ હજારથી વધારે માલ વેચનારા છે. દરેક ખાતાવાર માણસો બેસે છે. આપણે ત્રણ પેત્રીની ચીજ લેવી હોય તો અમુક ખાતાનું નામ અથવા ચીજનું નામ આપીએ, એટલે ગમે તે ખાતાવાળો માણસ હશે તે આપણને, સાથે આવી તે ખાતું ખતાવી જશે અને પોતે બહુ કામમાં હશે તો માળનો નંબર અને સ્ટોલનો નંબર આપશે. એ મકાનમાં ઉપર જવા માટે બાર તો લીફ્ટો છે. અમુક ખાતામાં જઈ તમે અરધો કલાક ચીજો જુઓ અને કાંઈ ન લો તો જરા પણ વાંધો નહિ. અહીં ટાંચણી કે સોઈથી માંડીને નાની મોટી સેંકડો-હજારો ચીજો મળી શકે છે. છોકરાંઓનાં રમકડાં, ખાવાની ચીજો, સ્ત્રીઓને પહેરવાની ચીજો, ઓઢવાની ચીજો, કોફરી, કેળવણીની ચીજો, રેશમી ચીજો, રૂમાલ, કોલર, નેકટાઇ, પાકીટ, તકીઆ, ગાદી-કેટલી ચીજોનાં નામ લખવાં? નાની કે મોટી કોઈ પણ ચીજ અહીં મળતી નથી એવું નથી. છેતરાવાનો પણ એમાં પ્રસંગ નથી. ભાવ લખેલા હોય છે તે તમને કહે, લેવી હોય તો લો અને ન લેવી હોય તો તમારી મરજી. ન લો તો કોઈ જરા પણ શુરસે ન થાય. ખરીદીથી ચીજ તમને સારી રીતે પેક કરીને આપે છે જેના તમારે પૈસા આપી દેવાના હોય છે. તમારે સાથે ન લઈ જવી હોય તો તમારા ઠેકાણાનું કાર્ડ આપો ત્યાં તે ચીજ તે ગમે તેટલી ઓછી કિંમતની હશે તો પણ

મોકલી આપશે. તમે મકાને પહોંચો ત્યાં તો ચીજ આવીને પડેલી હોય. આવું અસાધારણ ‘ઓરગેનીઝેશન’ અને વ્યવસ્થા છે. ત્યાં ગ્રાહકોને ખાવા પીવા માટે મોટું રેસ્ટોરાં ખોલેલું છે. નીચે આધરક્ષી અને તાજ કરેલી અને ચતી મીઠાઈઓ મળે છે. રેસ્ટોરાંમાં ‘સંગીત’ પણ ચાલતું હોય છે. આ મોટા સ્ટોરવાળા ખરીદીખાતું અને બનાવવાનું ખાતું પણ પોતેજ રાખે છે; એટલે અહીં જે જે વસ્તુ વેચાય છે તેમાંની ઘણીખરી પોતેજ બનાવે છે અને કારખાનાને ઓરડર આપે છે તોપણ તે ઉપર તેનુંજ નામ હોય છે. આ ખરીદનાર ખાતું તદ્દન જૂડું છે. તેનો ઉપરના પાંચહજાર વેચનારમાં સમાવેશ થતો નથી. દર અઠવાડિયે નોકરના પગારનો ખર્ચ લગભગ ત્રીસ હજાર પાઉન્ડનો છે એટલે લગભગ ચારલાખ રૂપિયાનો પગાર દર અઠવાડિયે નોકરનો થાય છે. બારે હલકાં સર્વ જાતનાં કપડાં તથા મશીનરી-સાંચાકામ અહીં મળે છે. છોકરાઓની ગાડી, રમાલ વિગેરે જે લેવું હોય તે ખાતાવાર મળી આવે છે. ઘડિયાળ વેચે છે એટલુંજ નહિ પણ તેને રિપેર કરવાનું કામ પણ હાથમાં લે છે અને નોટપેપર કે કવર લેવા હોય તો તે પણ મળી શકે છે. નાની કોઈ પણ ચીજ મળી શકે છે.

આ સ્ટોર કાઢનાર માણસે અઠવાડિયાના બે સિલીંગના પગારથી જીંદગી શરૂ કરી હતી. અત્યારે એ મકાન પણ હજી વધારે મોટું કરતો જાય છે અને જો ત્યાં ખરીદનારની સંખ્યા જોઈએ તો અકલ કામ કરે તેમ નથી. બ્યારે જઈએ ત્યારે હજારો લોકો ખરીદવા માટે આવતાં દેખાય છે. બપોરના સ્ત્રીઓની મોટી મેદની જામે છે અને તે વખતે બસનાં ભાડાં પણ અરધા લેવાય છે, કારણ બપોરના ટાઈમે ધુરૂષો તો કામખર

હોય છે અને શોપીંગ કરનારને સગવડ પડે તેથી ભાડાં ઓછાં રાખે છે. અહીંના લોકો વહેવાર practical ધણા. એમને એમ લાગે કે અમુક વખતે વધારે લોકોને લલચાવવાની જરૂર છે તો તુરત ભાડાં ઓછાં કરી નાખે, એક સરખો નિયમ અનુસરવામાં પણ અક્કલનો ધણો ઉપયોગ કરે છે.

અમે ત્યાં તપાસ કરી તો જણાયું કે લોકો પૈસા આપ્યા વગર માલ લઈ જવાની વૃત્તિ રાખતા નથી. તેમનામાં ધણો મોટો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે. તેઓ ખાનગી ડીટેક્ટીવ રાખે છે એમ પણ જણાયું. પણ એકંદરે લોકોમાં પોતાની ફરજનો ખ્યાલ જાગ્યો એટલે કોઈ બદલાવ તવાળા થોડાજ હશે એમ જણાય છે.

બ્રાઇટલી સ્ટોર, (ક્વીન્સરોડ).

ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ પર એ સ્ટોર ભરખજરમાં આવેલો છે. તેનાથી ઉતરતો સ્ટોર ‘બ્રાઇટલી’ નો ક્વીન્સ રોડ ઉપર છે. અમારા મુકામથી તે નજીક હતો. મેં તે બે ત્રણ વાર જોયો. આખી વ્યવસ્થા બહુ જોવા લાયક છે. મોટા પાયા ઉપર વેપાર કેમ થઈ શકે, ખરીદનારનો વિશ્વાસ કેમ સંપાદન કરી શકાય અને વ્યવસ્થાસર મોટાં કામો કેમ હાથ ધરી શકાય તેનો જીવંત દાખલો આ સ્ટોરો છે. એમાં વેચનારાની નમ્રતા, પોતાના વ્યાપારમાં કુશળતા, ખોલવાનું આતુર્ય, ધરાકને સમજાવવાની પદ્ધતિ, માલ ગોઠવવાનો ચુકિત, બતાવવાની ચપ્પળતા વિગેરે અનેક બાબતો જોવા જેવી છે.

નાના ફકાનદારો.

જે પદ્ધતિ મોટા સ્ટોરોમાં જોઈ તેવીજ પદ્ધતિ નાની

દુકાનોમાં છે. ત્યાં પણ ભાવ તો એકજ. માલ ખતાવવાનો ઉત્સાહ, વેચવાની કુશળતા, બોલવાની ચાલાકી વિગેરે બહુ સુંદર હોય છે અને ધરાકનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ એવો તો જમાવી શકે કે ધરાકને દુકાને ચઢ્યા પછી ઉતરવાનું મન થાય નહિ. અહીંની નાની દુકાનોમાં window-dressing માલને રસ્તા ઉપર ખતાવવાની પદ્ધતિ બહુ સારી છે. દુકાનમાં કંઈ ચીજ મળે છે તે રસ્તા ઉપરથી જ જોઈ શકાય. આપણે હોર્નબી રોડ ઉપર થોડી દુકાનમાં રસ્તાની બારીનો શણગાર જોઈએ છીએ એવો અહીં પ્રત્યેક દુકાને સાધારણ છે. અંદર ગયા પછી તમે માલ જુઓ ત્યારે એક ભાગો તો પચીશ ચીજ રજુ કરે. નાના દુકાનદાર તરફથી પણ ભાવમાં ફેરફાર તો નજ થાય, પણ તમે વ્યાપારી હો તો કમીશન લઈ શકો. આ કમીશનમાં વધઘટ થઈ શકે છે એટલા પૂરતી જૂદી વાત, આકી ત્રણ પાઉન્ડની ચીજ ખતાવી તેના બે પાઉન્ડ ઓગણીશ શીલીંગ લે નહિ. તમને પાલવે તો લો, નહિતો ચાલ્યા જાઓ; પણ એ બોલેલ ભાવમાં ફેરફાર કરશે નહિ. અંગરેજો મોટા પાયા ઉપર વેપાર કરી શકે છે તે તેનું આ વ્યવહારકુશળપણું છે. એ ઉપરાંત એક બીજી એટલીજ અગત્યની વાત એ છે કે તમે માલ લઈ તમારો કાર્ડ આપી પૈસા ચૂકવી ચાલ્યા જાઓ અને ઘેર આવી બારોબાર આવેલો માલ મેળવી જુઓ તો કદિ પણ એક ચીજ ઘટશે નહિ અથવા ભળતી આવી ગઈ છે એમ જણાશે નહિ. આ પ્રમાણિકપણું આખા દેશમાં પ્રવર્તે છે. અહીં ધરાકને ચીરવાની વૃત્તિ નથી જણાતી પણ ધરાકી જમાવવાની આવડતના પદાર્થપાકો દેખાય છે. રાજ થએલો ધરાક બીજા ધણા ધરાક મેળવી આપે છે એ સૂઝ તેઓ સમજે છે અને નફો ગમે તેટલા ટકા ખાશે પણ પુંડો

ધા મારવાની વૃત્તિ કદિ નહિ કરે. અહીંના નાનો વેપારી વીશ ટકાથી ઓછે નફે વેપાર કરતો નથી અને કરે તો તેને પાલવે પણુ નહિ. અહીં ભાડા અને નોકરનો પગાર પાઉન્ડમાં અને દર અઠવાડિયે અપાય છે એટલે નાને નફે વેપાર બોળે જ નહિ.

લડાઇ પછી વેચનાર તરીકે ઘણી ખરી જગ્યાએ હવે સ્ત્રીઓ કામ કરે છે. તેઓ બોલવામાં કુશળ હોય છે. તેમનો શરૂઆતનો પગાર અઠવાડિયે બે પાઉન્ડ હોય છે, છ માસે પાંચ શિલીંગ વધતો જાય છે. આ કેટલું ઊંચું ધોરણ છે તે વિચારવાનું છે. જ્યાંના મજૂર પણુ દર અઠવાડિયે ત્રણ પાઉન્ડ રજે તે દેશ કેમ ઊંચો આવ્યા વગર રહે. મજૂર કે કામ કરનારી બાઇ પણુ પગાર લે તેટલુંજ કામ આપે છે. આપણે ઘેર બે ઘાટી, રસોયો, માળી અને લાવનાર મૂકનાર એમ પાંચ માણસ રાખીએ અને છતાં જરૂર વખતે એક પણુ ચીજ વ્યવસ્થિત હોતી નથી એમ અહીં ખતનું નથી. પાંચે માણસનું કામ એક ‘મેડ’ maid કરે છે, પણુ એની ફરજમાં વાંધા આવતો નથી. વખતસર હાજર થાય અને ઠરાવ પ્રમાણે વખત પૂરો થાય એટલે ચાલવા માંડે; નોકરીના વખત દરમ્યાન બીજી પંચાત નહિ. એની વ્યવસ્થાની વાત લખી જાય તેમ નથી. સર્વ બાબત નિયમસર કરે છે અને તમે જે હુકમ કર્યો હોય તેનો ખરાબર અમલ થાય છે. બોલવામાં વિનય અને પ્રેમ દેખાય છે અને ‘થેન્ક્યું’ કે ‘સોરી’ નો પાર નહિ. આ સર્વ વિચારવા—અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

લંડનનાં પરાંઓ.

તા. ૧૬ મીએ ક્રીસ્ટલ પેલેસ Crystal Palace કાચનો મહેલ જોવા ગયો. એ લગભગ સાત માઈલ દૂર છે. ખસમાં અને

અંડરગ્રાઉન્ડમાં ત્યાં જવાય છે. એ સ્થાન Sydenham ના નામે ઝાળખાય છે. એ પેલેસમાં અમે બસમાં ગયા હતા. રસ્તે નાના નાના એક સરખા બંગલાની હારો આવી રહેલી છે. આ બંગલા તે લંડનની કંટ્રી લાઈફ છે. એ બહુ સુંદર અને એક સરખા દેખાવવાળા હોય છે. અંદર જઈએ તો પ્રથમ નાનો સુંદર બગિચો, દાખલ થતાં એક સારો ડ્રોઈંગ રૂમ, રસોડું અને સ્ટોર રૂમ, બાળુમાં નોકરને રહેવાની જગ્યા, ઉપર બે સુવાના રૂમ, નીચે ઉપર પાચખાના, એક બાળકને સુનાનો રૂમ, એ સર્વ સગવડવાળા બંગલાનું ભાડું દર અઠવાડિયે બેથી ત્રણ ગીની હોય છે. પછવાડે સારો બગિચો હોય છે. બીલ્ડીંગ સોસાયટી એવા બંગલા બાંધે છે. દરેક બંગલાને સડક હોય છે. વચ્ચે ચાર પાંચ ટેનીસકોર્ટ અને ક્રીકેટગ્રાઉન્ડ તથા મોટા બગિચો હોય છે. રહેવાનું બહુ સુંદર અને વીજળી, ગેસ અને પાણી તથા ગટરની પૂરતી સગવડ હોય છે. ગરમ પાણી માટે દરેક બંગલામાં સગવડ હોય છે. અહીંની હવા તદ્દન સ્વચ્છ હોય છે અને બધા બંગલા ભરેલા હોય છે. પોતાનો બંગલો પણ નંબર વગર જડે નહિ એટલા એકસરખા દેખાવમાં હોય છે. લંડનની કંટ્રી લાઈફ ધણી વખણાય છે. ચારે તરફ શાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય છે અને દરેક ઘરમાં પિયાનો જરૂર હોય છે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ. (Crystal palace).

આવા અનેક બંગલા વટાવી અમે સીડનહામમાં આવેલા ક્રીસ્ટલ પેલેસ આગળ આવી પહોંચ્યા. એની બાંધણીમાં માત્ર કાચ અને લોહનો ઉપયોગ કર્યો છે. બંગલો ધણો ઉંચો અને મોટો છે. અંદર પાંચ હજાર માણસો બેસે એવો ક્રેન્સર્ટ હોલ છે અને ચારે તરફ રાજાનાં પુતળાં અને ચિત્રો છે. ગુરુવારે ધણા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે.

તેમને મદત દાખલ કરે છે. અમે ગયા ત્યારે ત્રણેક હજાર વિદ્યાર્થી હતા. તેઓના શિક્ષકો તેમની સાથે રમે, ફરે, કોષ દોડાદોડી કરે—અમે તેમ કરે. અને ચારે બાજુનું સૌંદર્ય એવું કે મગજને શાંત કરી નાખે. મેળો હતો, તેમાં અનેક ચીજો મળે. છોકરાઓને કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ તદ્દન નૂઠા પ્રકારની છે. વાતોમાં જ જ્ઞાન મળે.

ક્રીસ્ટલ પેલેસ બાંધવા પાછળ ૧૫ લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો છે. તેની આજુબાજુ ૨૦૦ એકર જમીન પર વિધાનાં અનેક સાધનો છે. ઊંચાઈ પણ ઘણી છે. બાજુમાં બે મોટા મિનારા છે. અંદર એક જખરજસ્ત ધડિયાળ છે. વચ્ચે એક સુંદર થીએટર (નાટ્યગૃહ) છે. આખો પેલેસ જોતાં ઘણું જાણુવા જેવું મળે તેવું લાગ્યું. અહીંના વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી અને રમતો જોઈ ત્યારે તે બાબતમાં આપણે હજુ કેટલા પછાત છીએ તેનો કાંઈક ખ્યાલ થયો. અહીં પક્ષીઓનાં, ફૂલોનાં અને કુતરાનાં પ્રદર્શનો થાય છે ત્યારે બહુ જોવા જેવું હોય છે. ક્રીસ્ટલ પેલેસ તો ચમકતો બિલોરી કાચનો મહેલ છે અને ઘણો વિશાળ અને કારીગરીનો નમુનો છે. એ લંડનની દક્ષિણે આવેલો છે.

દાખલ થવાની શી એક શિલીંગ ત્રણ પેન્સ છે. ગુરુવારે બે શિલીંગ અને છ પેન્સ હોય છે. કોઈપણ મકાન જાહેર હોય છે તેમાં દાખલ થવાની શી જરૂર રાખે છે. મોટા બજિયામાં કેટલીક વાર નથી હોતી. શીની આવક ઘણી મોટી થાય છે અને તેમાં તેના રક્ષણ રિપેરનો ખર્ચ નીકળી આવે છે. લડાઈના વખતમાં અહીં સિપાઈઓને રાખવામાં આવ્યા હતા. લંડન આવનારે આ મહાલય જરૂર જોવા જેવો છે. જતાં આવતાં પરાંઓનાં મકાનોની ગોઠવણ પણ જરૂર નીહાળી લેવી. ખસમાં

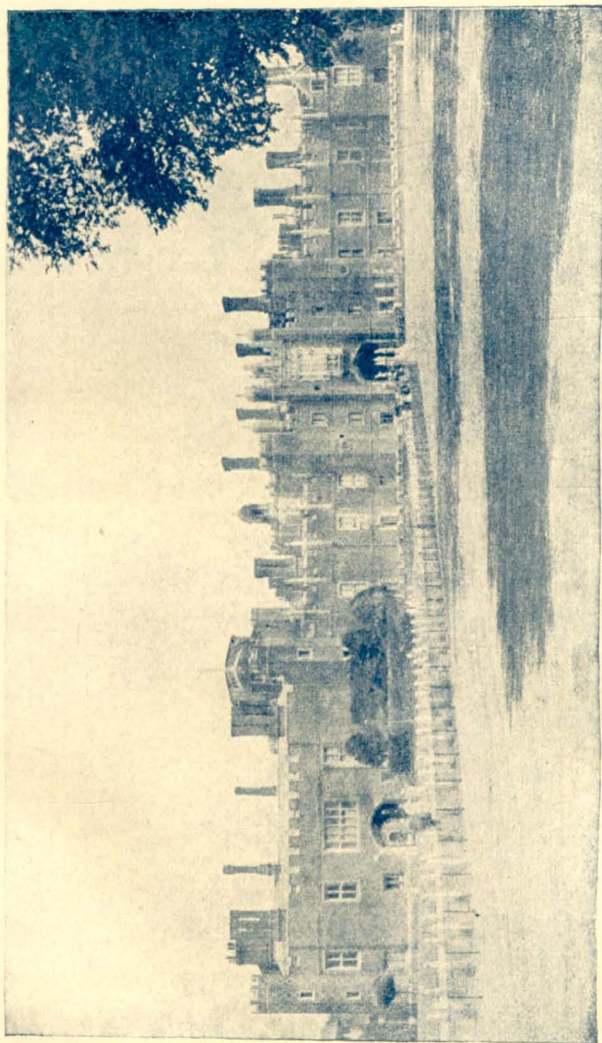
જવાથી એનો ખ્યાલ આવશે. હું વીમ્બલ્ડનમાં એવાં મકાન જોઈ આવ્યો હતો એટલે મને તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો.

હેમ્પ્ટન કોર્ટ.

એક દિવસે અમે હેમ્પ્ટન કોર્ટ જોવા ગયા. એ લંડનની તદ્દન પશ્ચિમે લગભગ બાર માઇલ દૂર છે. બસમાં અને અડરઆઉન્ડમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. રસ્તો ઘણો સારો છે. ઉઘાડો દિવસ હોય તો બસમાં જવાની ઘણી મજા આવે છે. રસ્તે પરાઓનાં ઘરોની હારોની હારો ચાલી આવે અને બસ પૂરજોસમાં આગળ વધી જાય. રસ્તે ઓર્લીપીયા પર ઘોડાનો show હતો તેથી મોટરગાડીનો ધસારો ઘણો હતો. હેમ્પ્ટનકોર્ટ પહોંચતાં લગભગ સવા કલાક થાય છે.

ક્ર. સ. ૧૫૧૫ માં ધ્વજાંડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પુરૂષ કાર્ડિનલ વુલ્સિસ Wolsey એ તંદુરસ્તી માટે આ કોર્ટને પોતાના મકાન માટે ટેમ્સ નદીના કિનારા ઉપર બંધાવી. બંધાવતાં પહેલાં લંડનની આસપાસ બહુ તંદુરસ્તીવાળી જગ્યાની એણે ઘણી તપાસ કરાવી અને ત્યાર પછી એણે આ જગ્યા પસંદ કરી, બહુ મોટો ખર્ચ કરી આ જગ્યા બંધાવી અને તેની આજુબાજુ ઘણો મોટો બગીચો બાંધ્યો. એ બગીચો આજે પણ આંખને ઠારે તેવો છે. તેની ગોંદરી લીલી હરિયાળી અને મખમલનો ગાલિયો પાથર્યો હોય તેવી અને વચ્ચેનો ટ્રુવારો ઘણો આકર્ષક જણાય છે. એ વુલ્સિસએ આવો સારો બગીચો બાંધ્યો, ત્યાં રાજાને ઘણીવાર નોતર્યા અને અતે રાજાએ તેની પાસેથી એ બગીચો લઈ લીધો ત્યારે એને કહેવું પડેલું કે 'જે ભક્તિથી રાજાને ભજ્યો તેની અર્ધો પણ ભક્તિથી જો મેં મારા ઈશ્વરને ભજ્યા હોત

યુરોપનાં સંસ્મરણાં. ૮

હૅમ્પ્ટન કોર્ટ. લંડન (ઇંગ્લાંડ).

[પ. ૧૪૨.

તો ઘડપણમાં એ મારો ત્યાગ ન કરત.' ત્યાર પછી ત્યાં ઘણા રાજાઓ આવ્યા અને ગયા. ત્યાં આઠમા હેત્રીનો ચેંચર, રાજાનો દાદરો King's Staircase, રાજાનો દરબાર હોલ, સુવાનો હોલ, જમવાનો હોલ, વિગેરે ઘણી જગ્યાઓ છે. સર્વ જગ્યા સાથે ઇતિહાસ જોડાયેલો છે. હાલ તો ત્યાં રાજાનાં પેઇન્ટિંગો ગોઠવેલાં છે. તે બહુ સારાં છે એમાં ઇલીઝબેથનાં ચિત્રો ઘણાં છે. આવા સર્વ રાજમહાલયોમાં ચર્ચ-મંદિર, નાતું ચેપલ જરૂર સાથે હોય છેજ અને રવિવારે ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા એમ કહેવાય છે. આખા મહેલમાં ચિત્રો-પેઇન્ટિંગો ખાસ જોવા લાયક છે.

એની બાજુમાં મોટા બગિચામાં એક 'લાયનગેટ' છે તેની અંદર ખાવા પીવાનું રેસ્ટોરાં છે. ઉધાડ હોય ત્યારે લોકો અહીં ખેસી ચા વિગેરે લે છે. ખાવા પીવાનું તો દરેક સ્થાન સાથે જરૂર હોય છે.

એની બાજુમાં maze ભૂલભૂલામણી છે. એ નાના છોડવાની બનાવેલી છે. એમાં જવાની શી એક પેની છે. અંદર ગયા પછી ફર્યાજ કરીએ, પણ પતો લાગે નહિ. અમે બહુ વિચાર કરી વીશ મીનિટ ફર્યા પણ બહાર નીકળી શકીએજ નહિ. ઘણા સાહેબો અને મડો સામે મળે, અમને રસ્તો પૂછે, પણ બધા હસ્યાજ કરે. કોઈને બહાર નીકળવાનો રસ્તો જડે જ નહિ. અંતે એક છોકરાએ અમને રસ્તો બતાવ્યો. આ મેઝમાં ફરવાની ઘણી મજા પડે છે.

ટેઇમ્સમાં સહેલ-(એક્સકર્ઝન).

ત્યાંથી બહાર આવ્યા. હેમ્પનકોર્ટ આવતાં રસ્તે હેમરસમીથ,

રીયમ'ંડ અને કીંગ્સટન શહેરમાં થઇને આવ્યા. એ સર્વ લંડનનાં પરાં છે. અહીંથી થાછા જતાં ટેઇમ્સ નદીમાં થઇને જવાનો વિચાર કર્યો. અમે ત્રણ જણ સાથે હતા. નાની બોટ મોટરવાળી હતી તેની રીયમ'ંડની ટીકિટ લીધી. બોટમાં બેઠા પછી જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ત્યાં નાની બલામડી જેવી ઘણી બોટો ભાડે મળે છે. શનિવારનો દિવસ હતો એટલે બપોરના રજા હતી. આવી સેંકડો બોટો અંદર ફરતી હતી. અંદર બે કે ત્રણ માણસો હોય. ઘણે ભાગે સ્ત્રીપુરુષ હશે. તેઓ ખાવાનું સાથે રાખે. બોટમાં બેસી ખાય, કોઈ ઓફિસ વગાડે, કોઈ વાયોલીન વગાડે, કોઈ અંદર કાંઠા ઉપર પડ્યા રહે અને કોઈ સુતા હોય. જોને જમ ફાવે તેમ આનંદ કરે. આવી સેંકડો બોટો હતી. બન્ને બાજુએ મોટી રેસ્ટોરાં બોટો પણ ખરી, અને કેટલીક હરવા ફરવાની પણ બોટો હતી. નદીમાં પણ ખાવા પીવાની સગવડ તો ખરીજ.

આ દેખાવ જોતા હતા ત્યાં અમારી બોટ ઉપડી. બન્ને બાજુએ એવો સુંદર દેખાવ કર્યો છે કે ત્યાં સ્વર્ગનો ખ્યાલ આવે. લીલો પ્રદેશ અને કાંઠા ઉપર મકાનો-નાનાં લાકડાંનાં કે મોટાં હોય છે. બન્ને બાજુએ લોકો રમે નાચે કુદે અને કુતરાઓ સાથે ગેલ કરે. એવા અનેક દેખાવો જોતાં જઈએ અને સ્ટીમર આગળ ચાલી જાય. આખી નદીની બન્ને બાજુએ અનેક કલબો અને પાર્કો તથા ફરવાની જગ્યા છે અને અહીંના લોકો એનો પૂરતો લાભ લે છે. તેઓ કુદરતની પ્રતિકૂળતાનો પણ ઘણો સારો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને પુરસદના વખતમાં આનંદ કરે છે. ધંધા વખતે ધંધાનીજ વાત અને અવકાશના

વખતમાં જીંદગી વધારવાનાં બાહ્ય સાધનોનો પૂરતો લાભ લેવો એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. અત્યારે ઉનાળો હતો એટલે આખી કુદરત હસી રહી હોય એમ દેખાતું હતું. અમને પાંચસેક હોડીઓ આવાં યુગલોની મળી હશે અને સર્વના આનંદી ચહેરા જોઈ અમને જોવાની ધણી મજા આવતી હતી.

રસ્તા ઉપર અનેક હોટેલો અને હોડીઓ ભાડે લેવાની જગ્યા પણ આવે. એમ કરતાં અમે ક્રીસ્ટન નજીક આવ્યા. ત્યાંથી રીચમંડ જતાં ઢોળાવ જળશે આવે છે તેથી ત્યાં બોટને સંભાળથી લેવી પડે છે. બોટ એક બંધ પાસે આવી અંદર ગઈ, પછી ઊભી રહી. ધીમે ધીમે બધું પાણી ખલાસ કરી તેને છ શીટ ઉતારી દીધી. પછી સામેનું બારણું ખોલ્યું એટલે બોટ નવી નીચી સપાટી પર આવી. આને Peddington lock કહેવામાં આવે છે. જે ધોરણ ઉપર પનામા કેનલ બાંધી છે તેનો પ્રીન્સિપલ નજરે જોયો. સ્ટીમર ચઢીઉતરી શકે નહિ પણ દરવાજા બંધ કરી, પાણી એકજ લેવલ રાખે છે. તે ધોરણે કામ લઈ સાયન્સના જ્ઞાનનો લાભ લેવામાં આવે છે. આ વૈજ્ઞાનિક કળા વિભાગ બહુ જોવા જેવો લાગ્યો. વખત હોય તો ટેમ્સ નદીમાં એક વખત જરૂર જવા જેવું છે. કેટલીક સરવીસ તો વેસ્ટમીન્સ્ટરથી માંડીને હેમ્પ્ટનકોર્ટ સુધીની પણ હોય છે. આખે રસ્તે અનેક નાની બોટો બલામડીઓ અને મજાવા સામે મળ્યાજ કરે અને બન્ને બાજુનો રસ્તો કુદરત અને મનુષ્યકૃતિથી ધણો સુંદર લાગે. જીવતી કવિતા અહીં જોઈ શકાય છે, રથૂળ ઊંચા પ્રકારનું સુખ કેવું હોઈ શકે તેનો અહીં ખ્યાલ થાય છે અને સ્વર્ગીય રથૂળ સુખની ઝાંખી થાય છે. અહીં અધ્યાત્મને અવકાશજ નથી,

તેમજ અધ્યાત્મની વાંછામાં બંનેને યુમાવવાનો દંભ પણ નથી; એટલે આ દેશમાં સ્થૂળ સાધનોનો કેટલો લાભ આ ભવમાં લઈ શકાય છે તેજ જોવાનું છે. આ દેશમાં આત્મા તો ખોવાઈ ગયો છે અને શોધ્યો જડે તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સંપત્તિની વિપુળતામાં આ દેશ એટલો બધો વિલાસ અને આનંદ કરે છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

સ્ટીમર આવાં અનેક દૃશ્યો જોતી રીયમંડ આવી. ત્યાંથી બસમાં બેસી અમે મુકામ પર આવ્યા. રીયમંડ પણ નાનું ગામ છે, બધી વસ્તુઓ મળે છે અને તેની બાજુમાં મોટો બાગ છે તે જોવા આવતી કાલે જવાનું છે.

કયુ ગાર્ડન્સ. Kew Gardens.

રીયમંડ પાસે આ બોટેનીકલ ગાર્ડન્સ છે. બસમાં ત્યાં જઈ શકાય છે. છ સાત પેનીમાં બસ ત્યાં પહોંચાડે છે. એ બગિચો ટેઈમ્સ નદીના કિનારા પર છે અને ઘણો વિશાળ છે. એમાં અનેક જાતનાં છોડવાંઓ અને ઝાડો છે. એમાં જાપાનીઝ પેગોડા ખાસ જોવા લાયક છે. એ આખા બાગમાં ફરતાં બે કલાક લાગે છે. દરેક જાતનાં છોડ કે ઝાડ પાસે તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે અને અંદરની અગત્યની ચીજોમાં ચિત્રોની બુક પણ મળી શકે છે. બગિચાઓનો શોખ હોય તેણે આ બગિચો જરૂર જોવા લાયક છે. લંડનમાં બગિચાઓનો પાર નથી. આટલું મોટું શહેર છતાં તેમાં મોટા મધ્ય ભાગમાં પણ ઠામ ઠામ બગિચાઓ ઘણા રાખ્યા છે. ત્યાં બાળકો રમે છે અને અવકાશ માણસો હવા ખાય છે. અહીં ધરો તો એવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે બહારની હવા અંદર આવવા દઈ શકાય નહિ. બારી બારણાં હોય ઘણું,

પણ અધખોલાં પણ રાખી શકાય નહિ. શરદી લાગી જવાનો ઉનાળામાં પણ ભય રહે છે અને શિયાળામાં તો અંદર ગરમી રાખવી જ પડે એટલે ઘરમાં ગુંચાયલા લોકોને ચોખી હવાનાં સાધનો જોઈએ. કુદરતની આ વિરહતાથી એ લોકો ડરી ગયા નથી. શિયાળામાં ઠંડી વધારે હોય, વરસાદ અને બરફ પડતો હોય ત્યારે વધારે કામ કરે છે, કામ કરે એટલે શરીરમાંથી ગરમી નીકળે છે અને જ્યારે જરા ઉઘાડ નીકળે ત્યારે ખુલ્લી હવામાં જઈ પ્રકાશનો લાભ લે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે નાના બગિચાઓ તો હોય જ છે અને આવા મોટા બગિચા પણ ધણ છે. કેન્સીંગ્ટન ગાર્ડન્સ, જેમ્સીસ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, હાઇડ પાર્ક વિગેરે મોટા બગિચાઓ પણ છે. ક્યુ ગાર્ડન્સ એ જાહેર બાગ છે, અંદર જવાની શી છે, ખોટીના અભ્યાસીને તો એ બહુ ઉપયોગી છે પણ સામાન્ય રીતે પણ એકવાર તો જરૂર જોવા લાયક છે.

અહીંના બગિચાઓમાં ખુરશીઓ ગોઠવેલી હોય છે. તે પર બેસવાની શી હોય છે. કોઈ ઠેકાણે એક પેની અને કોઈ ઠેકાણે બે પેન્સ હોય છે. હાઇડપાર્ક જોવામાં દરેક હજાર ખુરશીઓ હશે. બેન્ડ હોય ત્યારે અને ખાસ કરીને શનિવારે ત્યાં બેસવાની જગ્યા મુશ્કેલીએ મળે છે એટલે લોકો ખુલ્લી હવાનો લાભ લે છે. ધણા ખરા ફરતાં જ જોવામાં આવે છે.

ઝૂ. (Zoological Gardens).

અમે ઝુલોજીકલ ગાર્ડન્સ જોવા ગયા. આને ટુંકમાં ‘ઝૂ’ના નામથી લોકો ઓળખે છે. ઓક્સફર્ડ રટ્ટીટની નજીકમાં—શહેરના મધ્યમાં એ બાગ છે. અંદર દાખલ થવાની શી એક શિલીંગ પણ આજે સોમવારે છ પેની છે. અમે અહીં ધણું જોવાની આશા

રાખી હતી પણ બહુ વિશેષતા લાગી નહિ. આપણે ત્યાં બગિચા ઘણા છે અને તેમાં જનાવરોનો સંગ્રહ હોય તેવો આ બગિચો છે. અહીં સિંહ, વાઘ, વર, રીંછ-ઘણાં છે તેમાં ખાસ નવીનતા લાગે તે નીચે પ્રમાણે છે. એક સફેત હાથી જોયો. વાંચ્યો હતો પણ જોયેલો નહિ. ચામડી તદ્દન સફેત. ખીજ ચાર હાથી કાળા રંગના છે તેના ઉપર ત્રણ પેની લઈ બેસાડે છે. ગોરાં છોકરાંઓ બહુ બેસતાં હતાં. ઊરાંગઉટાંગ વાંદરા જોયો. ખીજ દક્ષિણ અમેરિકાના ઘણી જાતના વાંદરા જોયા. સર્પગૃહમાં મોટા સર્પો અને તેની જાતો છે. પક્ષીગૃહમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ છે. દરેકની બહાર તેનું વર્ણન લખેલું હોય છે. એ સિવાય શહામૃગ અને અનેક જાતનાં જનાવરો જેનાં નામ વાંચેલાં પણ જોયેલાં નહિ તે જોયાં.

આજે સોમવાર હતો તેથી લગભગ ચાર પાંચ હજાર માણસ જોવા આવેલું હશે. એ લોકો વાંદરાને જોઈને કે હાથીને ડોલતો જોઈ ગાંડાધેલા થઈ જાય છે, ખાવાનું ખવરાવે છે અને જ્યાં ખાવાનું આપશે નહિ એમ લખ્યું હોય ત્યાં હુકમ બરાબર પાળે છે. અહીંના લોકોનું નિયંત્રણ (ડિસીપ્લીન) તો અજબ છે. દરેક પોતાની ફરજ સમજે છે. માથે સિપાઈના હુકમની જરૂર રહેતી નથી.

બાગમાં વચ્ચે ખાવાની જગ્યા તો ખરી જ. ચાનો ટાઇમ (૪ વાગે) હતો એટલે લગભગ સાતસો માણસો આ પીવા બેસી ગયા હતા. દરેકને માગેલ વસ્તુ મળે અને ટેરીફ (ભાવતાલ) છાપેલ જ હોય છે એટલે એમાં વરવાંધો કે ગોટાળો હોય જ નહિ. ચારપછી ત્યાં એક ઘણી નવીન ચીજ જોઈ. એને aquarium કહે છે. એમાં દરેક જાતની માછલીઓ હોય છે. એને રાખવા માટે જાંચા કાચનાં પોન્ડ બનાવ્યા છે—માછલીઓ

ક્યા પ્રદેશની છે તે લખેલું હોય છે-તેમાં ઉપરથી પાણી આવે છે અને નીચેથી આવ્યું જાય છે. અંદર એ જે પ્રદેશની હોય ત્યાંની રેતી, પથ્થર અને છોડવા હોય છે અને માછલીઓ ગેલ કરતી ફર્યા કરે છે. એ અનેક રંગની અને રંગબેરંગી હોય છે-કોઇ નાની અને કોઇ ઘણી મોટી. એના રંગો અને શરીર જોતાં માછલી નળીઆ અને વળીઆ સિવાય સર્વ આકારની હોય છે એ વાતની પ્રતીતિ થઇ. એનો દેખાવ અતિ મનમોહક છે અને જોતાં જરા પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એ એકવેરીયમમાં દાખલ થવાની શી એક શિર્લીંગ પણ સોમવારે છ પેની છે. એ જોતાં કલાકેક થાય એટલી તેમાં માછલીઓ છે. માછલીઓની ઉપર નીચે જવાની રીત પણ જોવા જેવી લાગી. એક ઇલેક્ટ્રીક માછલી છે તેની નીચે લખ્યું છે કે એ સપાટો લગાવે ત્યારે પાંચસે વોલ્ટના પાવરના વીજળીનો ઝટકો લાગે છે. પાર વગરની માછલીઓ જોઇ, લોપ્સ્ટર જાતની પણ અનેક જોઈ અને બીજાં તો નામો એટલાં કે યાદ પણ રહે નહિ.

ઝૂમાં જાંટ પણ છે. તેના ઉપર પણ છોકરાઓ સ્વારી કરી અંદર ફરે છે. ખેસવા માટે ખુરશીઓ ગોઠવી છે. જ્યાં સંભાળ રાખવાનું હોય ત્યાં રેલીંગ-કહેરો કરેલો હોય છે એટલે કોઇને જોખમ થાય નહિ. ક્યું જનાવર કોણે અને ક્યારે ભેટ આપ્યું, ખરીદ્યું ક્યારે-તેનો પણ લેખિત ઇતિહાસ આપેલો હોય છે.

અંગરેજ પ્રજા સાધારણ રીતે વ્યાપારી પ્રજા કહેવાય છે. તેઓને વેપાર સિવાય બીજો રસ નથી એવો તેમના ઉપર આક્ષેપ છે; છતાં તેઓએ પણ અદ્ભુત પૈસા એકઠા કરી આનં-

દનાં અનેક સાધનો ગોઠવ્યાં છે અને તે દરેકમાં ઓછું વધતું કળાવિધાન તો જરૂર જ હોય છે. આ જૂ બગિચામાં ઘોળું રોંછ Polar bear પણ જોવામાં આવ્યું. એકવેરીયમના દરેક પોન્ડમાં જોધએ તેટલી ગરમી કૃત્રિમ સાધનોથી રાખવામાં આવે છે તેથી માછલી મરતી નથી. આ સર્વની રક્ષા માટે મોટા ખર્ચ થાય છે, તેને માટે એક સોસાયટી છે અને તેના મેંબરો તે નભાવે છે.

ઑક્સફર્ડ.

તા. ૨૫-૬-૨૬ ને રોજ ઑક્સફર્ડ જવાની ગોઠવણ કરી હતી. વિધાના ધામ અને દેવી સરસ્વતીના ઉપાસકોના આ માનીતા સ્થાનને જોવાની ધણા વખતથી ઉત્કંઠા થયા કરતી તે એક વિદ્યાર્થી મિત્રનો પરિચય થતાં પૂર્ણ થઈ. જોકે આ સમયે કોલેજને બંધ હતી છતાં અન્ય ધણું જોવાનું છે અને મુલાકાત નિષ્ફળ નહિ જાય એમ કહેવાથી ત્યાં જવા ઠરાવ્યું. પેડીંગ્ટન સ્ટેશને ગયા તો ત્યાં પ્રથમે ગ્રાસે મક્ષિકા જેવું થયું. ઑક્સફર્ડની ટ્રેઇન સવારે ૯-૩૫ ઉપડતી હતી પણ હું જે ટ્રેનમાં બેઠો તે ૯-૧૫ ઉપડી એટલે લાગ્યું કે કાંઈ ભૂલ થઈ. અહીં ઓળખાણ વગર પેસેંજરો સાથે વાત થાય નહિ, પણ એ શિષ્ટાચારને આ મુશ્કેલીમાં બાળુએ મૂકી બાળુવાળાને પૂછ્યું કે આ ગાડી ઑક્સફર્ડ જશે ? તેણે જવાબ આપ્યો કે આ ગાડી તો બ્રિસ્ટલ (Bristol) ની છે પણ (Didcot) ડીડકટ સુધી રસ્તો એકજ છે. ગાડી ઉપડી ચૂકી હતી એટલે ઉતરાય એમ તો હતું જ નહિ. એટલે ધીમી ગાડીમાં આસપાસના પ્રદેશનું અવલોકન કરતાં અને વારનવાર કાંઈક વાંચતાં ડીડકટ પહોંચ્યો. સ્ટેશને ઉતરીને

પૂછતાં જણાયું કે બીજી ગાડી આવતાં સુધી ૧૫ કલાક બેસી રહેવું પડશે. ઑક્સફર્ડ જવાની ફાસ્ટ ગાડી તો હું જોઈ રહ્યો ને ચાલી ગઈ અને મારો મિત્ર મળશે નહિ તો મને ભારે અગવડ થશે એમ ચિંતા કરતો ડીડકટ સ્ટેશને વેઈટીંગરૂમમાં બેઠો. સ્ટેન્ડ મેગેઝીન ખરીદી બેચાર વાર્તાઓ ઉપર નજર નાખી ગયો. ૧૧-૪૫ ની ગાડી મળી, તેમાં બેસીને ઑક્સફર્ડ પહોંચ્યો. સામે આવનાર આટલો વખત કાંઈ બેસી રહે નહિ એમ ધારી સ્ટેશન બહાર નીકળી ગયો. તેનું ઠેકાણું મારી પાસે હતું તેથી ગાડી કરી સીધો તેને ત્યાં ગયો. તેની રહેવાની જગ્યા સ્ટેશનથી ચાર માઇલ દૂર હતી. ત્યાં જઈને પૂછ્યું તો ઘરની માલિકે કહ્યું કે તમારા મિત્ર તો તમને લેવા સ્ટેશને ગયા છે, હજી આવ્યા નથી. ત્યારે મેં કરેલી બીજી ભૂલ ધ્યાનમાં આવી.

૫૦ કલાક રાહ જોઈ એટલામાં તે મિત્ર આવ્યા. તે સ્ટેશને રાહ જોતાં બે ગાડી આવી ગઈ ત્યાંસુધી બેસી રહેલા હતા. આખરે મળ્યા એટલે આનંદ થયો.

‘ખાનગી વાસગૃહો.’ મારા એ મિત્રનો નિવાસ એક ખાનગી ગૃહમાં હતો. ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીને અંગે એવા ખાનગી આખરદાર ધરાવતું લીસ્ટ રાખવામાં આવે છે અને (યુનિવર્સિટી) જે ધરોમાં રહેવાની રજા આપે તે ઘેર જ વિદ્યાર્થી રહી શકાય છે. કોઈ લેન્ડલેડી ખરાબર સંભાળ ન રાખતી હોય અને તેને વિષે ફરિયાદ જાય તો પછી તેનું ઘર નામાવલિમાંથી કાઢી નાંખવામાં આવે છે અને તેને ત્યાં કોઈ વિદ્યાર્થી જઈ શકતો નથી. આવાં ખાનગી ગૃહોમાં વિદ્યાર્થી રહેવા સારૂ બે ઝોરડા આપવામાં આવે છે, જેમાં એકનો ઉપયોગ સુવા માટે અને બીજોનો

ઉપયોગ વાંચવા કે મળવા માટે કરવામાં આવે છે. બન્નેમાં જરૂરી પણ બહુ સાઈ ફરનીચર હોય છે. ગરમીના ગોખો તો અહીં દરેક ઓરડામાં હોય જ, તેનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે શિયાળામાં થાય છે. આવી રીતે લેન્ડલેડીને ત્યાં રહેવાનો ખર્ચ અઠવાડિયે અઢી પાઉન્ડ આવે છે તેમાં સવારનો નાસ્તો (એક ફાસ્ટ) બપોરનું ભોજન (લંચ) અને રાતનાં જમણુ (ડીનર)નો સમાવેશ થાય છે. કપડાં ધોવારાવવાનું ખીલ આપણે ચૂકવવાનું હોય છે.

હું જે મિત્રને ત્યાં ગયો તેની લેન્ડલેડી બહુ ભલી બાઈ હતી. એક માતા જેટલી માયા તેનામાં જોવામાં આવી. પેલો વિદ્યાર્થી જે સ્ટેશને રાહ જોયા કરતો હતો તેને તેડવા પોતે સાપ્તકલ પર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. જમાડવામાં તે આનંદ લેતી, ઓછું ખાય કે બેચેન જણાય તો પોતે અધીરી પડી ઘણી ચિંતા કરે. બે વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેર રહે તેમાં તેનો ઘણો ખર્ચ નીકળી આવતો.

‘કોલેજ.’ ઓક્સફર્ડમાં ૨૨ કોલેજો છે. દરેક કોલેજમાં પ્રથમ મોટો દરવાજો, અંદર મોટો લીલોતરીથી બરપૂર ચોક, ચારે બાજુ રૂમો અને તેની પછવાડે તેજોજ ખીજો ચોક અને રૂમો. આ બધામાં તે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ રહે છે. વિદ્યાર્થી ૨૨ કોલેજમાંથી ગમે તે કોલેજમાં દાખલ થાય એટલે તે યુનિવર્સિટીનો ‘અંડર ગ્રેજ્યુએટ’ અને મેંબર-સબ્ય ગણાય છે. સ્ત્રી વિદ્યાર્થી પણ અંડર ગ્રેજ્યુએટ કહેવાય છે પણ તેની જોડણી Graduiette લખાય છે. અત્ર કોલેજમાં આપણા હિન્દુસ્તાનની જેમ બાપણુ સાંભળવાનાં નહિ, માત્ર રહેવાનું અને જમવાનું જ હોય છે. બાપણુ યુનિવર્સિટી તરફથી થાય છે અને જે જે

વિષયમાં જોને શોખ હોય તે તે ભાષણો સાંભળે. ફરજિયાત ટર્મ ભરવાનું કે હાજરી નોંધવવાની હોતી નથી. દરેક કોલેજનો પોતાનો ઇતિહાસ હોય છે. કેટલીકમાં ઓછે ખર્ચે નભે છે અને કેટલીકમાં ભારે ખર્ચ આવે છે. દર અકવાડિયે રહેવાનો અને ખાવાનો ખર્ચ ૨-૩ પાઉન્ડ આવે છે, બે પાઉન્ડથી ઓછો ખર્ચ થતો નથી અને ત્રણથી વધારે થતો નથી. એ ઉપરાંત લોન્ડ્રી-(ધોલાઇ)નું ખીલ થાય તે આખું ટર્મ પૂરું થયે આપવાનું હોય છે. રી વિગેરે સર્વ, ટર્મ પૂરી થાય ત્યારેજ વસુલ કરવામાં આવે છે.

‘યુનિવર્સિટિ.’ કોલેજનું કામ વિદ્યાર્થીઓપર દેખરેખ રાખવાનું અને તેમને માટે રહેવાની તેમજ જમવાની ગોઠવણ કરવાનું હોય છે. આ સર્વ residential colleges કહેવાય છે. અભ્યાસ કરાવવાનું કાર્ય યુનિવર્સિટિ કરે છે. તેનાં ભાષણો બહુજ ઊંચા પ્રકારનાં હોય છે અને તે દરેક ભાષણમાં ઊંડો અભ્યાસ તરી આવે છે. એ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીનિ મુશ્કેલી પડે, સલાહ જોઈએ-તે સર્વ પ્રોફેસરો આપે છે. તેઓ સર્વ યુનિવર્સિટિ સાથે જોડાયલા હોય છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથે જમે, સાથે ફરે, સાથે રમે અને વાતચીત કરે તેમાં ઘણું જ્ઞાન મેળવે છે અને પરસ્પર સંબંધ પણ સારો કેળવાય છે. એક રીતે વિદ્યાર્થીઓને બહુ છૂટ હોય છે અને બીજી રીતે નિયંત્રણ પણ આકરું છે. તેઓએ અમુક જાતનો ડ્રેસ પહેરવોજ જોઈએ, દરેક કોલેજના કેસ્ટ અથવા બેજ હોય છે તે લગાડવાં જોઈએ અને અમુક વખતે ફરવા નીકળે તો માથે અંડર ગ્રેન્યુએટની ચોરસ ટોપી પહેરવીજ પડે. તેના ઉપર કાચુ રાખવા માટે ત્યાં proctors હોય છે, તેઓ ગમે ત્યારે ફરવા નીકળે. તેઓ તો વૃદ્ધ હોય છે

પણ સાથે બે મજબૂત bulls ને રાખે છે. આ બુલ-મજબૂત માણસો વિદ્યાર્થીને પકડી શકે છે, દોડીને અટકાવી શકે છે અને પછી તે વિદ્યાર્થીની તપાસ થાય છે અને સજા થાય છે. A student is liable to be procted. આ પ્રોક્ટરો ઘણા મજબૂત મનના મક્કમ અને માયાળુ હોય છે અને વિદ્યાર્થીવર્ગ પર તેમની ધાક પણ ઘણી હોય છે. ઓક્સફર્ડમાં છ સાત હજાર વિદ્યાર્થીઓ છે તેમને આ નિયંત્રણમાંથી બરાબર પસાર થવું પડે છે. લંડનમાં કેળવણી તો ઘણી છે પણ રખડતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર અંકુશ રાખે તેવું કોઈ ખાતું ત્યાં નથી અને લંડનનો મોટો વ્યવહાર અને મોટી વસતી હોવાને કારણે તેવું બની શકે તેમ પણ નથી.

‘રમતો-બોટીંગ.’ અહીં વિદ્યાર્થીઓ ક્રીકેટ, ટેનીસ અને ગોલ્ફ બહુ રમે છે અને તેમાં ખાસ પ્રવીણ થાય છે. જોને જોનો શોખ હોય તે તે રમે, પણ તેમનો સર્વથી વધારે આનંદ તો નદીમાં ‘બોટીંગ’-હોડી ચલાવવાનો છે. દરેક કોલેજની બાર્જ Barje નદીમાં હોય છે. બાર્જ એટલે કાંકા ઉપર તરતું રેસ્ટોરાં. તેમાં ખાવા પીવાનું મળે છે. બાવીશ કોલેજની બાર્જો નદીમાં હોય છે. નાની નાની બોટોમાં વિદ્યાર્થીઓ હાથે હલેસાં ચલાવી કસરત કરે છે. એનાં punting, paddling અને rowing એમ ત્રણ પ્રકાર હોય છે. પન્ટીંગમાં મોટા વાંસડાને રેતીમાં દબાવી મછવો ચલાવવો, પેડલિંગમાં ચાટવા નાના હોય છે અને રોઈંગમાં મોટા હોય છે. બધી કોલેજો વચ્ચે બોટીંગની હરીફાઈ થાય છે. એક દિવસ ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રીજ વચ્ચે લંડનમાં બોટીંગની રેસ થાય છે તેમાં માત્ર બેજ હોડીઓ હોય છે, દોઢ

માઈલની રેસ હોય છે, પણ લંડન ઓલિમ્પીક દોઢ માઈલ સુધીમાં નદીની બંને બાજુએ ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા મળતી નથી એટલા લોકો તે જોવા જાય છે. ઓટીંગમાં તેમને કાંઈક અનેરો આનંદ થાય છે. દરેક વિદ્યાર્થી ઓટીંગ તો કરવાનો જ. લંડનની રેસમાં જે ચુંટણી થાય છે તે યુનિવર્સિટી કરે છે. તેમાં ઓક્સફર્ડના આઠ અને કેમ્બ્રિજના આઠ હોય છે. કેલેન્જની અંદર અંદરની હરિફાઈ થાય છે તેની પસંદગી કેલેન્જે કરે છે. આ ઓટીંગ ઉપરથી જણાય છે કે નાની નદીનો પણ તેઓ ધણો લાભ લે છે. મુંબઈ જેવો સુંદર દરિયો હોય તો તેનો બહુ લાભ લે. આપણે ત્યાં કુદરતની અનુકૂળતાનો જોઈએ તેટલો લાભ લેવાતો નથી, બદલે આપણને લેતાં આવડતું નથી.

‘ડિનર’

દરેક કેલેન્જમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે સાડાસાત વાગે સાથે જમવા બેસે છે. ટેબલ ઉપર કેલેન્જની, અભ્યાસની કે પુસ્તકની વાત કરવાની મનાઈ છે. જે કોઈ વિદ્યાર્થી જૂલથી એ વાત છેડે તો તે ટેબલ પરના સર્વ વિદ્યાર્થીનું તે ફિવસનું ડીન્ક (પીણા) નું બીલ તેને ચુકવવું પડે છે અને આ નિયમનો ધરાધર અમલ થાય છે. જમવા વખતે જમવાની વાત, તે વખતે અભ્યાસની વાત નહિ-એ વાતનો આ અમલ જણાય છે. જમતી વખતે ચિંતા કરાવે તેવી કોઈ વાત કોઈ કરતાજ નથી અને તેટલા માટે આનંદની વાતો કરતાં તો ખાસ શીખવું પડે છે. કોઈ પરોણા આવે તો તેની સાથે વાત કરવીજ પડે, એટલે વાત કરતાં આવડવી એ એક હોંશિયારી ગણાય છે અને અભ્યાસ કાળથી એ ગુણની ખીલવણી થાય છે. કોઈ ટેબલ ઉપર અતડો બેસી રહેતો નથી,

તેને બોલતાં શીખવુંજ પડે છે, કેમકે નહિ તો તેની હાંસી થાય છે અને તેને બોલતાં શીખવાની ફરજ પડે છે.

‘સગવડ’

વાંચવાની સગવડ દરેક રૂમમાં પૂરતી હોય છે. ડાક્ટરી મદદ બરાબર મળે છે. કોલેજમાં કોઈ વિદ્યાર્થીને પરદેશમાં છીએ એમ લાગતું નથી, અરસપરસ ભાષ્યારો ધણો રહે છે, જેઓ અંડર ગ્રેજ્યુએટ ન હોય અને ત્યાં અભ્યાસ કરતા હોય તેમને જ ખાનગી ઘરોમાં રહેવા જવું પડે છે. બાકી જેટલી જગ્યા હોય તેટલાનેજ કોલેજમાં લે છે. આપણા ધણા વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં એક વર્ષ રહે તોપણ કોલેજમાં જગ્યા મળતી નથી એટલી ત્યાં અભ્યાસ કરનારની ભરતી છે. કોઈ પણ કોલેજમાં દાખલ ન થાય ત્યાં સુધી તે અંડર ગ્રેજ્યુએટ ગણાતો નથી. જે મુંબાઇનો ગ્રેજ્યુએટ ન હોય તો અહીં તેને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવી પડે છે જેની તૈયારી કરતાં છ માસ જય છે.

‘કોલેજો’

દરેક કોલેજના મકાન પર તેના Crest નિશાની હોય છે, અને તેજ ખેજને નાના આકારમાં છાતી ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પહેરે છે. આવા ખેજ બજારમાં વેચાતી મળી શકે છે. ખેજના કેટલાક નમુના મેં લીધા છે તે કાર્ડો જોવા લાયક છે. કેટલીક કોલેજ ૮૦૦ થી હજાર વર્ષની જૂની છે. દરેક કોલેજ કંઈ શાલમાં સ્થપાઈ વિગેરેના ઇતિહાસ હોય છે અને ખાસ કરીને તે કોલેજમાંથી બહુ ગણેલામાંથી જેઓએ જીવનના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં નામના મેળવી હોય એવા મહાન પુરુષોની યાદગીરિ તે બહુ સારી રીતે

રાખે છે. મોટામાં મોટી કોલેજ કાઇસ્ટ ચર્ચ કોલેજ (Christ Church College) છે. તેનો quadrangle અંદરનો ચોક ધણો વિશાળ છે. તે ઉપરાંત જૂનામાં જૂની કોલેજ બીજી પણ છે. Oriel ઓરીઅલ કોલેજમાં રાગઓ અને ખાનદાનના નખીરાઓ આવે છે અને ખર્ચ પણ તે પ્રમાણમાં જ આવે છે. તે ઉપરાંત All souls College, Trinity College, University College, Brasenose College, Corpus Christe College, New College, St. Hughes College, Queen's College, Magdalen College, વિગેરે ઘણી કોલેજો છે. કુલ ૨૨ છે. મેં ઘણીખરી કોલેજ જોઈ, પણ અત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ વગરની હતી. બધા હાજર હોય ત્યારે આવવાનું થયું હોત તો વધારે જોવાનું બની શકત. અહીં College એટલે રહેવા ખાવાની જગ્યા એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે.

‘લાઇબ્રેરી’

એક બોડલીન લાઇબ્રેરી નામની Oxford માં લાઇબ્રેરી છે. તેમાં એટલાં પુસ્તકો છે કે તેના વેપ્સ્ટર ડીકશનેરી જેવાં, એ-થી એક સુધીના, લીસ્ટનાં ૪૨ વોલ્યુમ છે. કહે છે કે આખી દુનિયામાં બ્રીટિશ મ્યુઝીઅમથી બીજો નંબરે આ લાઇબ્રેરી છે. અગાઉથી પરવાનગી મેળવી ત્યાં વાંચવા જઈ શકાય છે, પુસ્તકનું નામ નંબર આપે તે લાવી આપે છે, પુસ્તક ધરે લઈ જઈ શકાતું નથી. એ લાઇબ્રેરી જોઈએ ત્યારે સરસ્વતીનો ખબનો કેટલો મોટો છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે એમ છે. વાંચવા માટે લાઇબ્રેરીથી જરા દૂર સામે એક મોટો વિશાળ હોલ છે. જોવા

જનાર (વીઝીટર) ને માત્ર અંદર પ્રવેશજ કરાવવામાં આવે છે. વાંચનારાઓને અડચણ ન પડે માટે તેમને અંદર હરવા ફરવા કે વાત કરવા દેતા નથી. લાઇબ્રેરીનું મકાન ઘણું વિશાળ છે.

‘વીરપૂજન.’

કોલેજોના બહારના દેખાવ સામાન્ય હોય છે. મકાનની વિશાળતા સિવાય બીજું કંઈ ખાસ અસાધારણ જણાયું નહિ. દરેક કોલેજમાં કયા વિદ્યાર્થી નામાંકિત થયા, કોણે નામ કાઢ્યાં, તેનો ઇતિહાસ રહે છે અને જીતપર તપ્તી પણ લગાવે છે. અહીં Lord Curzon બણ્યા હતા, અહીં Birkenhead બણ્યા હતા, અહીં Prince of Wales-એમ બતાવે. કોલેજના ઇતિહાસ લખેલા-છાપેલા હોય છે. સો વરષી-છસો વરષી એમ ઉજવાય છે. ઓરીઅલ કોલેજની છસોમી વરષી હમણું ઉજવવામાં આવી હતી ત્યારે શહેનશાહ જઈ શક્યા નહોતા પણ સંદેશો મોકલ્યો હતો.

‘નાની પાર્લામેન્ટ.’

અહીંની ડીમેટીંગ સોસાયટી એ નાની પાર્લામેન્ટ ગણાય છે. ત્યાં ચર્ચામાં ઘણો ભાગ લેવાય છે અને પાર્લામેન્ટની ચર્ચાનાં તરતો અહીંથીજ વિદ્યાર્થી શીખે છે. ઠરાવો મૂકતાં, સુધારા મૂકતાં, ઓરડના, ઇનુનના સવાલ ઉઠાવતાં તેઓ અહીંથી શીખે છે. શહેરમાં પેસતાં Martyr's Memorial આવે છે. અહીં સાત બીશપને ફાંસીએ ચઢાવેલા તેનું સ્મારક છે. આખા શહેરમાં મોટર બસ ટેક્સી અને ગાડીઓ ફરે છે. મોટી મોટી દુકાનો ધણી છે. ખાવાની જગ્યાનો પાર નથી; છતાં અહીં લંડન જેવી ધમાચકડી

નથી, ચારે તરફ શાંતિ દેખાય છે. અંડર ગ્રેન્ડ્યુએટને યુનિફોર્મમાં ટોપી સાથે જોતાં આનંદ આવે છે. લેડી અંડરગ્રેન્ડ્યુએટની ટોપીઓ બહુ સુંદર હોય છે.

‘યુનિવર્સિટી.’

ઓક્સફર્ડમાં માત્ર પાંચ ક્લાક રહ્યો. ધણું જોયું અને બહુ સાંભળ્યું. જ્યાં સધળો સમય સરસ્વતીની સફળ સાધના થતી હોય તે સ્થળમાં કેમ આનંદ ન આવે? લંડન કરતાં હવા પાણી સારાં અને લાલચના પ્રસંગો ઓછા. ઓક્સફર્ડમાં ખાસ કરીને ભાષા સાહિત્ય (લીટરચેર) અને વિજ્ઞાન (સાયન્સ) નો અભ્યાસ વખણાય છે. ભાષણો તો બધા વિષયનાં થાય છે પણ ઉક્ત વિષય ઉપર અહીંનાં ભાષણો ઊંચા પ્રકારનાં ગણાય છે, ન્યારે કેંબ્રીજ ગણીત અને ઇજનેરી માટે પ્રખ્યાત છે. લંડનમાં ઇજનેરી, કાયદો અને ડાક્ટરી માટે વધારે સારો અભ્યાસ છે. બાકી ઇંગ્લાંડ સ્કોટ-લાંડમાં ચેંકડો યુનિવર્સિટીઓ છે. દરેક મોટા ગામની યુનિવર્સિટી જૂદી હોય છે. અને તે દરેકમાં કાંઈ કાંઈ વિશિષ્ટતા (Speciality) રહેલી હોય છે. કોઈ કોઈ યુનિવર્સિટી પરીક્ષા લેવાનું જ કાર્ય કરે છે, તેમાંની એક લંડન યુનિવર્સિટી છે; બાકી બીજે તો residential Uni. હોય છે. આપણે ત્યાં હવે આવી શરૂઆત કરવાનો વિચાર ચાલે છે તે ખરેખર બહુ ઇચ્છવા જેવો છે. હિંદુસ્થાનના પ્રભાણમાં ઓછામાં ઓછી એક હજાર યુનિવર્સિટીઓ જોઈએ. કહે છે કે યુનાઇટેડ કિંગડમમાં ૨૦૦-૨૫૦ યુનિવર્સિટીઓ છે. યુનિવર્સિટી કાઢવા પહેલાં તેની રચના કેવા પ્રકારની જોઈએ અને તેનો ઉદ્દેશ શો છે તે નક્કી કરવા માટે અહીં આવી યુનિવર્સિટી નો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

‘શારદાનું કાવ્ય.’

મોટી નદીના સુંદર કિનારા પર આવી રહેલાં આ શારદા-સ્થાનને જોતાં નેત્રને કે હૃદયને તૃપ્તિ નજ થઈ. એની વિશાળ વન-વાટિકાઓ, સુરમ્ય મેદાનો, રમવાની વિશાળ જગ્યાઓ નદીની બાજે અને શહેરની મનોહર સડકો ઉપર આવેલી કોલેજો જોતાં ન લાગ્યો થાક કે ન જણાયો સમય, એને છોડતાં હિંદુસ્થાનને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં કેટલાં વર્ષો થશે એ વિચારથી ક્ષોભ થયો અને આપણે કેટલાં પાછળ છીએ એનું દુઃખ ભાન થયું. ઓક્સ-ફર્ડથી લંડન સુધીનો પ્રદેશ ઉનાળાની ઋતુમાં લીલોફુનર દેખાય છે. રમ્ય તીરપ્રાંતમાં આવેલા એ સુંદર પ્રદેશની તાજ સુવાસમાં તરબોળ થતો સાંજે પાછો નીકળ્યો અને ૧ કલાક ૨૦ મિ. માં લંડનમાં પેડીંગ્ટન સ્ટેશને આવ્યો. બન્ને વચ્ચેનો અંતર ૭૨ માઈલ લગભગ છે. રિટર્ન ટિકીટનો ભાવ ૧પાા શિલીંગ છે.

અહીંની રેલ્વેમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ અને થર્ડ ક્લાસ વચ્ચે બહુ મોટો તફાવત નથી અને સેકન્ડ ક્લાસ તો છેજ નહિ. અંડર-ગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં ટયુબમાં તો એકજ ક્લાસ અને બસમાં પણ એકજ ક્લાસ. માત્ર રેલવે ડીસ્ટ્રીક્ટની હોય તેમાં ફર્સ્ટ અને થર્ડ એવા બે ક્લાસ હોય છે.

કેન્ટરબરી.

તા. ૨૯ મીએ બસ (સારાબેન્ક-મોટી ઉઘાડી ગાડી)માં બેસી કેન્ટરબરી ગયો. એ ધર્મ ભાવનાનું ધામ છે. ઓક્સફર્ડમાં ખુદ્દિની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતી દેવીનું ધામ જોયું તો અહીં હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી ધર્મ ભાવનાનાં રથુળ સ્વરૂપમાંથી કાંઈ જાણવા જેવું

મળશે એમ ધારી ખાસ જોવા ગયો. રસ્તો રળિયામણો હતો. વચ્ચે નાનાં મોટાં ગામો નજરે પડતાં હતાં. લંડનથી ૬૧ માઈલ દૂર આ પવિત્ર ધામ આવેલું છે. મોટર સુંદર હતી રસ્તે રેચે-સ્ટર નામનું શહેર આવે છે તે ધણું મોટું છે અને ડુંગર પર ઉપર નીચે બાંધ્યું છે. દરેક નાના ગામમાં પણ વીજળી, ગેસ, ગટર, તો ખરીજ. રેચેસ્ટરમાં તો ક્લબ તથા ટ્રેવીંગ્સન પણ હતા. કેન્ટરબરી ઉતરી સહેજ નાસ્તો કરી ત્યાંનું સુવિખ્યાત (ચર્ચ) દેવળ જોવા ગયો. એ દેવળ ધણું ભવ્ય છે. એમાં વિજેતાઓનાં સ્મારકો છે અને મોટા આર્યબીશપોની યાદગીરિ છે. થોમસ-એ-એકેટને અહીં જ સ્થળે મારી નાખવામાં આવ્યો હતો તે ખતાવવામાં આવે છે. મંદીર દેખાવમાં ધણું પુરાતન લાગે છે.

પ્રભુના ધામમાં, પ્રભુના સંતાનોનો ઘેર સંહાર કરનારને સ્થાન મળે એ ધટના પણ કેવી વિચિત્ર! આવો અન્યાય, જોને તેઓ સ્વર્ગમાં રહી ન્યાય કરનાર પિતા માને છે તે સહન કરી શકતા હશે કે કેમ તેનો ખ્યાલ આ લોકોને ભાગ્યેજ થતો હશે. પણ એતો તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો થઈ. હાલ તો જે જોયું તે લખી લેવું, તે પર વિચાર આગળ ઉપર થઈ શકશે, એવો તુરતજ વિચાર આવ્યો. વખત થોડો હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા બેસાય નહિ. મને આ મંદિર વિશાળતા અને કારિગીરિની દૃષ્ટિએ ઠીક લાગ્યું, બાકી સેન્ટ પૉલ જોયેલ હોય તેને અહીં આવવાની ખાસ જરૂર ન લાગી.

મારગેટ.

અહીંથી પંદર માઈલ દૂર મારગેટ Murgate નામે એક હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ એક બંદર છે. ત્યાં જવા માટે બસ

લીધી. કેંટરબરીથી ધણુ સ્થાને જવાની જૂદી જૂદી બસ ગાડીઓ મળે છે અને બાકું સાધારણ હોય છે. બે શિલીંગની બસમાં બેઠા અને મારગેટ (Murgate) ગયા. ત્યાં જે જોયું તે આ જીંદગીમાં ભૂલી શકાશે નહિ. અમારે અહીં માત્ર બે કલાક રહેવાનું હતું અને તેમાં બધું જોઈ લેવાનું હતું; કારણ અમારી બસ સાંજે ૫-૧૫ ઉપડવાની હતી.

આજે દિવસ ધણો ખુશનુમા હતો. સૂર્યનો પ્રકાશ સારો પડતો હતો અને શનિવાર હોવાથી લોક દરિયાપર નીકળી પડ્યું હતું. દરિયાપર જુદાના દરિયા જેવી મોટી ખીચ (સુંદર કિનારો) છે. ત્યાં હજારો લોકો નહાતા હતા, ખાતા હતા, રમતા હતા, ફરતા હતા, પાણીમાં ડૂબકી મારતા હતા અને વિવિધ પ્રકારનો આનંદ સ્વચ્છંદપણે કરતા હતા. ખાવાની ચીજો પોતાની સાથે લાવેલા હોય તેમાંથી ખાય, નહિ તો સામેની સડક મૂક્યા પછી અનેક દુકાનો હતી ત્યાંથી ખરીદીને ખાય.

દરિયો ધણો વિશાળ અને ભરપૂર હતો. કેટલાક છોકરાઓ ગધેડા ઉપર બેસી આનંદથી ફરતા હતા. કિનારાની લંબાઈ લગભગ દોઢ માઇલ હશે. તેની ઉપર બાજુમાં નીચે સડક અને તે પર ટ્રામ અને મોટરો ફર્યા કરતી હતી. દરિયામાં જેને હોડીમાં ફરવું હોય તેને તે બાડે મળી શકતી હતી. તેની આગળ શરઆતમાં promanade હતું. તે દરિયામાં બાંધેલ લાકડાનો મહેલ, ઊંચાઈમાં ચાલીશ શીટ હશે. તેમાં ખાવાની ચીજો મળે છે. એની લંબાઈ ૧૦૦ શીટ અને પહોળાઈ પચાસ શીટની છે. અંદર જવાની શી નથી. અંદર જઈને બેસવાની, તેમજ હરવા ફરવાની કે ગાવાની છૂટ હોય છે.

ત્યાંથી આગળ જતાં બીચ પૂરી થઈ અને આંધેલો દરિયો આવ્યો. તેમાં લગભગ ૪૦૦ ફીટ અંદર પાયર Pier કરી છે. તે દરિયાપર આંધેલો પૂલનો રસ્તો છે. તેમાં ટ્રામ પણ જઈ શકે. તે પૂરી થવા આવે તેની અંદર જવાની ૧-૨ પેની છે. અંદર ૧ ખરચી સેંકડો લોકો આવેલા હતા. વચ્ચે મળતું બેન્ડ વાગે અને પડખે સાઈ રેસ્ટોરાં આવેલું છે ત્યાં ખાવા પીવાનું મળે. દરિયાપર હવા ખાવામાં મજા ઓરજ છે. સેંકડો લોકો આનંદથી ફરે અને જેને સાંભળવું હોય તે બેન્ડ સાંભળે. આ પાયરની રચના અને તેમાં આવેલા સેંકડો લોકોનો આનંદ નિહાળવા જેવો છે. પાયરમાંથી આખું ગામ દેખાય છે. ત્યાં સેંકડો હોટેલો છે. એક રાત રહેવું હોય તો સુવાના દશ શિલીંગ પડે છે. ઘણા માણસો અહીં દિવસો સુધી રહે છે અને વીકએન્ડ-શનિ રવિવારે તો ઘણો મોટો મેળો થાય છે. વરસાદ ન હોવાથી આખો દેખાવ ઘણો રમણીય લાગતો હતો. લોકોનો દેખાવ તંદુરસ્તીથી ભરપૂર અને ચહેરા આનંદમય લાગતા હતા. અહીં કોઈના ચહેરામાં શીકાશ તો દેખાતીજ નથી. આપણે જેને ખુબસુરત મુખાકૃતિ કહીએ તે ઈંગ્લંડમાં લગભગ છેજ નહિ, હોય તો બહુજ થોડી છે; પણ તેઓમાં તંદુરસ્તી ઘણી દેખાય છે. અંગરેજ સ્ત્રીઓના પગ ચાંબલા જેવા હોય છે અને ઘણા મજબૂત દેખાય છે. (અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ રંભોડ થોડી પણ સ્તંભોડ વિશેષ હોય છે.)

ઉપરાંત એ પાયરમાં ફોટો પડાવી શકાય, ચિત્ર કોરાવી (હાથનું ડ્રોઈંગ કરાવી) શકાય અને કેટલાક સ્ટોલો છે તેમાં નસીમ બેસવું હોય તો તે પણ અજમાવી શકાય. એક પેની નાંખીએ એટલે નસીમનો લખેલો ટીકિટ જેવો કાગળ નીકળે.

આ તો બધા પૈસા કમાવાના ધંધા છે. ખાસ તો ચારે તરફનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, ગંભીર ગર્જન કરતા ઉદ્ધિની અનંતતા, ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થતો જીવનનો ઉલ્લાસ અને મનુષ્યકૃત કળાલેખન જેવા લાયક છે. અહીંની આહારનિહારની સગવડો પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. અહીંના સુંદર બેન્ડ સાંભળતાં અને હસતા ચહેરા જોતાં માણસ ક્ષણભર પોતાનું દુઃખ ભૂલી જાય તેમ છે. આપણે ત્યાં જીવ ઉપર આથી પણ વધારે સગવડ થઈ શકે તેમ છે. એ કિનારાનો લાભ લેવાતો નથી, એમાં સરકારની સહાય અને લોકોના ઉત્સાહની ખામી છે. કુદરતની અતુક્રૂણતાનો આપણે તો વિલાયત કરતાં પણ વધારે લાભ લઈ શકીએ અને તેમાં ભય કે અગવડ કંઈ પણ ન થાય એ આર્યભૂમિની વિશેષતા છે; પરંતુ વિલાયતના લોકો જીવનનો ઉલ્લાસ મેળવવા પ્રતિકુળ કુદરતને પણ અતુક્રૂણ બનાવવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે જ્યારે તત્વજ્ઞાનમાંજ ગર્ક થએલાં આપણે અતુક્રૂણ કુદરતની પણ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. પાયરની બહાર અને ખીચ ઉપર સેંકડો દુકાનેમાં ભાતભાતની ચીજો વેચાય છે. નાનાં રમકડાંથી માંડીને મોટી જે ચીજો જોઈએ તે મળી શકે છે અને સારી રીતે શણગારેલી દુકાનો જોઈ આનંદ થાય છે. અહીં લોકો હજારોની સંખ્યામાં ઉતરી પડે છે. અનેક બસો અને ગાડીઓ ભરીને રેલવેની ખાસ ગાડીઓ (સ્પેશીયલો) અહીં આવે છે. આવાં સ્થાનમાં લાંબા વખત રહેવામાં આવે તો શારીરિક તંદુરસ્તી ઉપરાંત મગજની શાંતિ પણ વિશેષ મળે.

પાયરમાં અમે દોઢ કલાક રહ્યા અને સર્વ સારી રીતે જોયું, જેવા કરતાં અન્યનો આનંદ જોઈ આનંદ પામ્યા અને આર્યદેશ આ સ્થિતિએ જન્મી આવે એવી ઉત્કટ ભાવના થઈ આવી.

અહીં અકસ્માત આવવું થયું હતું અને કેન્ટરબરીની નાસીપાસીનો ખલ્લો મળતો હતો એટલે વધારે આનંદ થયો.

૫-૧૫ સાંજે અમે ઉપડ્યા. પાછા આવતી વખત ઢાળ ધણી ચઢવાના હતા. આજે આખો વખત થઇ ૧૫૦ માઇલની બસમાં મુસાફરી કરી અને તેમાં ખુબ આનંદ થયો. ઘડીઆલમાં સાંજ પડી પણ આકાશમાં સાંજ ન હતી. હાલમાં અહીં સવારે ૪-૪૫ સૂર્ય ઉગે છે અને રાત્રે ૯-૩૦ ની લગભગ અસ્ત થાય છે એટલે રસ્તે આખો વખત સૂર્ય તો હતોજ. અત્યારે લગભગ સાડા સોળ કલાકનો દિવસ છે, પણ કામધંધાનો આધાર સૂર્યના ઉદયાસ્ત ઉપર હોતો નથી; લોકો તો વખતસર કામ પર ચઢે અને વખત પૂરો થાય એટલે ઓશીસ બંધ થાય. દિવસ બ્યારે છ કલાકનો થઈ જાય છે ત્યારે પણ એમજ. ઉત્તરું લોકો શિયાળાની અગ વડમાં વધારે કામ કરે છે, કારણ કે તે વખતે બહાર જવાનું ઓછું થાય છે. ઘરમાં બેસી રહેવું તો ગમેજ નહિ અને વળી નવા હુન્નરો શોધવામાં, અને વાંચવામાં વખત પસાર થાય. વ્યાપારી અને ઉઘમી પ્રજા રહી એટલે એ તો વ્યવસાય કેમ વધે એનીજ ઘટના કરે છે. દિવસ નાનો મોટો થાય તે પ્રમાણે બહાર રસ્તા ઉપર દીવા (લાઇટ) કરવાનો ટાઇમ ફરે છે; બાકી જીવનની ઘટમાળતો એક સરખી ફર્યાજ કરે છે. હવામાં થતા ફેરફારની અસર પણ તેમના ધંધાદારી કાર્યક્રમને લાગતી નથી; દશ મીનિટ વરસાદ પડે ત્યારે જરા ઊભા રહે, પણ વરસાદ બંધ થતાં પાછી ફરી અસલની ઘટમાળા શરૂ થઇ જાય છે.

અમે રાત્રે સવા નવ વાગે લંડન પહોંચ્યા. આજનો આખો દિવસ ધણું નવું જોયું જાણ્યું.

હેન્ડન.

Royal Air Force Display

આદરશાહી વાયુયાન દર્શન.

તા. ૩-૭-૨૬ ને રોયલ હેન્ડન ઉપર એરોપ્લેનના-વિમાનોના સંબંધમાં ચાલુ વર્ષમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ છે તે જાહેર પ્રગટને બતાવવાનું કાર્ય કરવા મોટો જલસો હતો. એ જલસામાં દોઢ લાખ માણસો એસે તેવી સગવડ કરી હતી. શ્રી બે, પાંચ અને દશ શિર્લોંગ રાખી હતી. ચારે તરફથી જાળી કરી લઈ અંદર અનેક એરોપ્લેનો (વિમાનો) ગોઠવ્યાં હતાં.

હેન્ડનનું સ્ટેશન લાંડનના મધ્યભાગથી લગભગ ૨૫ માઇલ દૂર છે. ત્યાં અંડરગ્રાઉન્ડ અને બસ જાય છે. સેંકડો લોકો ત્યાં જતા હતા. મેં ધણી દિવસ અગાઉથી જલસાની ટિકિટ ખરીદી હતી. આજે સદ્માર્ગે ઉઢાડ અને તડકો હતો, નહિ તો લીધેલી ટિકિટ નફામી થાત.

હજારો લોકો માટે બંધી સગવડ હતી. પોલીસનો બંદોબસ્ત ધણો સારો હતો. એટલા લોકો આવે તેને માટે ખાવાનાં રેસ્ટોરાં વિગેરે સગવડો હમેશ મુજબ બહુ ઊંચા પ્રકારની કરેલી હતી.

તમાસો (દિખાવ કરવાનો કાર્યક્રમ) બાર વાગ્યે શરૂ થવાનો હતો તેથી સારી જગ્યા લેવા અમે વહેલા ગયા હતા. છોટા હાજરી કરીને ગયા હતા. અહીં એક્ઝસ્ટ બહુ સારો લેવાય છે. એમાં

દૂધ સાથે Shredded wheat અથવા force લખએ તો બરાબર દૂધખાખરા જેવાજ લાગે છે અને તે ચીજો બને છે પણ ઘઉંનીજ. સાથે ચા અને ખેડ, કાંઈક શાખ લખએ એટલે સવારથીજ પેટ ઉણું રહેતું નથી અને ખોરાક હળવો એટલે તંદુરસ્તીને ઠીક પડે છે. નાસ્તાનો ટાઇમ સર્વત્ર ૮૥ વાગ્યાનો હોય છે. નાસ્તો લખને લોકો તુરત કામપર ચઢી જાય છે.

એરોપ્લેનો લગભગ ૨૫૦ હતા. પ્રથમ નવ નવના યુગમાં ૫૪ એરોપ્લેનો ઉડ્યા. તેમની ૩૫૦ માઇલની શરત હતી અને સાંજના સાડા છ વાગ્યે પાછા આવવાના હતા. બધા થઇને જૂદા જૂદા ૧૧ દેખાવો હતા. દરેકનો ટાઇમ લખેલો હતો અને તે ટાઇમેજ તેનું કાર્ય બરાબર શરૂ થતું હતું. સમયપાલકતા રાખવામાં અંગરેજો સૌથી ચઢીઆતા ગણાય છે.

એરોપ્લેનો ધણી જાતનાં હતાં: કોઈ ધણાં મોટાં, તો કોઈ તદ્દન નાનાં હતાં. એરોપ્લેનને ઉંધાં ચત્તાં પણ કરી શકાય છે. એને સાથે રાખી શકે, આગળપાછળ કરી શકે અને અંદર બેઠા બેઠા વાયરલેસથી જમીન સાથે સંદેશા ચલાવી શકે; જમીન સુધી આવી સંદેશાના કાગળો લઇ જઈ શકે, દુશ્મનની હીલચાલ બતાવી શકે, સીગ્નલથી સમાચાર આપી શકે.

ખોટી લડાઈ પણ બતાવી. ઉપરથી તોપો મારી એક આખો એરોડ્રોમ (વિમાનોનું ઘર) તોડી નાખવાની રીત બતાવી. નીચેથી મશીનગનો ચાલતી હોય ત્યારે દિશા ફેરવી નીચેની ગણતરી ખોટી પાડવાની યુક્તિઓ બતાવી. આકાશમાં સ્થિર રહેવાના પ્રયોગો કર્યા અને હવા ઉપર કેટલો વધારે અંકુશ મેળવી શકાયો

છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપ્યો. એરોપ્લેન સાથે ઉડવાના, સામ-સામી ઉડવાના અને શરત કરવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. દરેક પ્રયોગમાં જૂદી જૂદી સંખ્યામાં એરોપ્લેનો હતાં.

બીજો પ્રયોગ શરતનો એક વાગ્યે થયો, ત્યારપછી દોઢ કલાક બંધ રહ્યું. જેને જેમ ક્ષણે તેમ ખાવા ગયા. ખાવાની સગવડ એવી કે દરેક જણ હારમાં ચાલી પાંચ શિર્લોંગની ટીકિટ લઈ અંદર ગય. એમાં પણ ગડબડ નહિ. લોકો નિયંત્રણમાં ટેવાયલા એટલે કોઈને કહેવું પડે નહિ. અમારે તો કાંઈ ખાવું નહોતું એટલે ફર્યા અને એક છૂટા રેસ્ટોરાંમાં ચા પીધી. મારી સાથે મુંબઈના પ્રેસિડેન્સી માજિસ્ટ્રેટ મી. પી. એલ. દક્કર હતા.

નં. ૩ માં ટેકસી સાથેના એરોપ્લેનો ઓરડરમાં ફર્યા અને પ્રયોગો કર્યા. નં. ૪ માં બેબો ફેંકવાના પ્રયોગો બતાવ્યા. રેડીઓ ટેલીગ્રાફીથી એરોપ્લેનમાં કેટલું કામ થઈ શકે છે તેના પ્રયોગ નં. ૫ માં બતાવ્યા. રિઝર્વ એરોપ્લેનો ઓર્થોટા આવી કેવી રીતે મજબૂતી આપે છે તેનો પ્રયોગ નં. ૬ માં બતાવ્યો. દ્વિવસના બેબો ફેંકનારાનો પ્રયોગ નં. ૭ માં અને નંબર આઠમામાં લડાઈના પ્રયોગો બતાવ્યા.

આ બધાનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. વિજ્ઞાન શું કરી શકે છે તે જોયું અને વિજ્ઞાનનો મનુષ્યના સંહારમાં તેમજ મનુષ્યના રક્ષણમાં કેવો ઉપયોગ થઈ શકે છે તેનાં જ્વલંત દષ્ટાંતો જોયાં.

અપોરે ૨૫ વાગે રાજરાણી આવ્યા. લોકોએ તેમને વધાવી લીધા. તેમણે કેટલાકને ધનાભો વિગેરે આપ્યાં. એરોપ્લેનોના આકાર, રંગ, ગતિ, ઉપડવાની રીત વિગેરે અનેક ચીજો જોઈ.

વર્ષો સુધીમાં ન જોઈ શકાય તે થોડા કલાકમાં જોયું. વિજ્ઞાનનો એ લોકો એટલો લાભ લે છે કે એરોપ્લેનની અંદરના યંત્ર સંબંધી વિશેષ શોધ કરનારને ૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ હમણાં ભેટ આપ્યા. કેટલીક ખાનગી બાબતો તો જાહેરમાં બતાવતા પણ નથી એમ કહેવામાં આવતું હતું.

કયો પ્રયોગ થાય છે, તે બતાવવા પ્રોગ્રામો ઘડેલાં હતાં તે પૈસા ખર્ચીને લેવાનાં હોય છે. ઉપરાંત ઓડકાર્ટીંગથી વખતોવખત જાણાવ્યા કરે. શરૂઆતમાં નીકળેલો રેસવાળો સ્કોર્ડન ક્યાં પહોંચ્યો છે તેના સમાચાર પણ જાણાવ્યા કરે.

અપોરે આ પીવી હોય તો બે શિલીંગ પડે છે. તેની ટીકિટ પણ હારમાં ઊભા રહીને લેવાની. અંદર ગયા પછી ગમે તેટલું ખાઓ. ત્યાં જોઈએ તેવી પીસ્કીટ, કેક અને ચા મળે. આ પીવાની બે શિલીંગ ઘણી આકરી ગણાય. ઈંગ્લાંડ એકંદરે ઘણું મોઢું છે તેનો આ દાખલો છે. પાછા ફરવામાં સાડા છ વાગે સર્વ લોકો સાથે ચાલવાને તૈયાર થાય. રેલ્વે ગાડીનું સ્ટેશન એકજ, પણ લોકો ક્યુ (queue) હારમાં ગોઠવાઈ જાય. લાખ માણસની ક્યુ એટલે શું તેનો ખ્યાલ કરવા જવો છે. પણ પા કલાકમાં વગર ગીરદીએ બધા લોકો વારાફરતી ટીકિટ લઈ ટ્રેનમાં બેસી ચાલ્યા ગયા. પોલીસ, ટ્રેન, ટીકિટ આપનાર—એની સગવડનું વર્ણન થાય નહિ અને એ દેખાવ જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે પણ નહિ. ગાડીમાં ઊભા રહેવું પડે તો પણ કોઈ કોઈનો વિનય ન ચૂકે અને કોઈની સાથે, ગાડીની એક ચઢતા, અથડાઈ જવાય તો માંસી હસતે મુખે માંગે. અરસપરસનો વિવેક અને ઊંચા વર્ગનો સંયમ સર્વત્ર બહુ સારો જોવામાં આવે છે.

આવે ઠેકાણે આપણી પછાત સ્થિતિની યાદ ધણો ખેદ કરાવે છે. વિજ્ઞાનમાં શોધખોળને માટે આપણે ત્યાં હજી સ્થાન નથી. જ્યવાની તૈયારી મોટા પાયા ઉપર હોય તે લડાઈને અટકાવનાર અદ્ભુત યંત્ર છે એ વાત આપણે સમજ્યા નથી. અહીં તો વિજ્ઞાન-સ્થૂળવાદ ઉપર આખો કારભાર ચાલે છે. પ્રાપ્યનો ત્યાગ એજ સાચો સંયમ છે, અપ્રાપ્યનો ત્યાગ એ અશક્તિમાનનો ત્યાગ છે અને તે માત્ર જડતા લાવે છે.

વાયુયાનના આ અસાધારણ મોટા જલસામાં અમને જે સર્વથી વધારે આકર્ષક તત્ત્વ દેખાયું તે આ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની ચીવટ હતી. વાયુયાનમાં અનેકનો ભોગ થયો, હવાપર અંકુશ આવતાં અનેક પ્રજાજનો મરણ પામ્યા, છતાં એ પ્રજા એથી હતાશ ન થઈ ગઈ; એમણે આગળ પ્રગતિ ચાલુ રાખી અને હજી એમાં દીનપ્રતિદીન ધણો વધારો કરતાંજ જાય છે. આનંદમાં મગ્ન રહેનાર અને આનંદના પ્રસંગો ન ચૂકનાર એ પ્રજાના સંયમ અને નિયંત્રણ અસાધારણ જોવામાં આવ્યા અને તે ઉપરાંત આનંદનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ખીનજરૂરી ગંભીરતાનો સરલ સાગ જોવામાં આવ્યો. આખા મંડળમાં ભવ્ય આનંદ અને ઉત્સવની રેલમછેલ ચારે તરફ દેખાતી હતી. એ પ્રજાના કયા ગુણો એને દુનિયાપર સર્વોપરી બનાવે છે તે આવે પ્રસંગે જોવામાં આવે છે. એ પ્રજાના લાક્ષણિક ગુણો સમજવા-વિચારવા જેવા છે.

સ્કોટલાંડ.

એડીન્બરોને માર્ગે.

લંડનથી એડીન્બરો જવાના ત્રણ માર્ગો છે, પણ બાકું ત્રણે રસ્તે સરખું છે. એડીન્બરો ૩૯૩ માઇલ થાય છે. તેની ૧૧ થર્ડ ક્લાસના (અહીં સેકન્ડ ક્લાસ છે જ નહિ) ૪૬ શિલોંગ થાય છે એટલે માત્ર ૧૧ પેની થઇ એટલે હિંદુસ્થાન કરતાં અહીં બાકું વધારે છે. એલ. એમ. એસ (London Midland & Scottish Railway) ને બે રસ્તા છે: એક પ્રેસ્ટન માર્ગે પશ્ચિમ તરફથી જાય છે. ત્યાંથી જમએ તો તે રસ્તે બહુજ થોડે દૂર માનચેસ્ટર તથા લીવરપુલ આવે. ત્યાં જવાને લંડનના Euston સ્ટેશનેથી બેસવું પડે છે. એ સ્ટેશન પર ૧૭ પ્લાટફોર્મ છે. એ લાઇનનો ખીન્ને રસ્તો ઇંગ્લંડની વચ્ચેથી જાય છે. તેમાં માર્ગમાં ઇંગ્લીશ લેકસ-ઇંગ્લંડનાં સરોવરો આવે છે. ત્રીજો રસ્તો એલ. એની. આર (London North Eastern Ry.) નો છે તે ન્યુકેસલ રસ્તે પૂર્વમાં થઇને આખા કોલસાની ખાણના મુલકમાં થઇને જાય છે. હું પ્રથમ માર્ગે ગયો અને ત્રીજો માર્ગે પાછો આવ્યો. એડીન્બરોની ગાડીઓ મેલ જેવી હોય છે. રસ્તે ઘણું ઓછું સ્ટેશને ઊભી રહે છે. થર્ડ ક્લાસમાં બેસવાની જગ્યા આપણા સેકન્ડ ક્લાસથી ઘણી સારી હોય છે અને એક સીટ ઉપર ત્રણ બેસે

એટલે ફરવાની જગ્યા ઘણી રહે છે. આખી લાઇન કોરીડરની હોય છે અને ડાઇનીંગ કાર સાથે હોય છે એટલે પેસેન્જરોની આવ-જા થયા કરે છે. ગાડીમાં સામાન નાની સુટ કેસ કે એવર કેસ કે બેગ રહે, બીજો સામાન ‘રજીસ્ટર’ કરી દઇ ગાર્ડને સોંપી દેવાનો રિવાજ છે. પાણી પેસાળની જગ્યાં આપણા સેકન્ડ ક્લાસમાં હોય છે તેવી હોય છે પણ સાબુ અને ટુવાલ વધારામાં હોય છે. દરેક કબજામાં ગરમીનાં સાધનો હોય છે પણ ઉન્હાળામાં તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી.

રવિવારે સવારે (તા. ૪-૭-૨૬) અગીઆર વાગે ઉપડી ગાડીમાં આગળ વધ્યો. ઉપડતી વખતે મારા એક સ્નેહીતે એડીન્બરો તાર કરવા માટે પૈસા આપી દીધા હતા. આખો રસ્તો ધણો રળીઆમણો છે. રવિવારને દિવસે ખાવાની ચીજ કે છાપા વેચનારા સ્ટેશને ખુબુ ઝોછા હોય છે, પણ જરૂરી ચીજ સાથે લઈ લીધી હોય તેને અગવડ પડતી નથી અને ડાઇનીંગકારમાં ખાવાનું બધું મળી શકે છે. આપણે વેજીટેબલ ટુટ ટોસ્ટ બટર લઈ શકીએ એને જરૂરી ચીજ મળી શકે છે અને ભાવ ઝોછો પડે છે. રીતસર ખાઇને બેઠા હોઇએ તો તો પછી માત્ર આ ખીરકીટ લેવાનીજ જરૂર પડે છે. રવિવારે બધો વ્યવહાર બંધ રહે છે, માત્ર સીગારેટવાળાની દુકાનો અને અન્નગૃહો (રેસ્ટોરાં)જ ખુલાં રહે છે. રવિવારે નાટકસિનેમા પણ બંધ હોય છે. વ્યાપાર રવિવારે કરતા નથી અને રવિવારે સોદ્દો કર્યો હોય તો તે ગેર-કાયદાસર ગણાય છે.

‘તારનો ગોટાળો.’ હજુ કોલસાની ખાણના મજૂરોની હડ-

તાળ ચાલે છે તેથી ગાડીઓ ધણી ઓછી છે અને વખત વધારે થાય છે તેથી કોઈ વાત ચોક્કસ નહિ એમ પ્રથમથી ખબર હતી. એડીન્બરોમાં તાર કરવા પૈસા આપેલા તે માણસે ગોટાળો કર્યો. તેણે તારઓથીસે તપાસ કરી તો તેને જણાયું કે રવિવારે તાર પહોંચ્યાડશે નહિ એટલે એણે તાર કર્યોજ નહિ. હું એડીન્બરો રાત્રે છા વાગે ઉતર્યો. ગાડી એક કલાક મોડી હતી. મેં મારા સ્ટેડીને સ્ટેશને શોધ્યો પણ કાંઈ પત્તો નહિ. તેને મેં પત્ર લખ્યો હતો, પણ તાર કરીશ એમ લખ્યું હતું એટલે તે સ્ટેશને આવેલ નહિ.

ટેક્સીમાં સામાન મૂકી તેને મકાને ગયો. તે સ્ટેશનથી પાંચ માઇલ દૂર બંદર ઉપર Porto Bello માં રહેતા હતા એટલે ત્યાં ગયો. તે ઘેર હતા એટલે સુભાગ્યે તેઓ મળ્યા. હવે રાત્રે દશ વાગ્યે હોટેલ શોધવા નીકળ્યા. મારો તાર મળેલો નહિ એટલે હોટેલની સગવડ તેણે કરેલી નહિ અને રવિવાર અને મોડી રાત એટલે કાંઈ પત્તો લાગે નહિ. દશ બાર જગ્યાએ તપાસ કરી તો ઉન્હાળાને લઇને બધી હોટેલો ચીકાર હતી. પાછા આવી તેની લેન્ડલેડીની દીકરીને લઇ એક જગ્યા શોધી કાઢી. રાત્રે સાડા-બાર વાગ્યે ઠેકાણે પડ્યો. જગ્યા ખાનગી હતી પણ બહુ સારી મળી.

એડીન્બરો.

સવારે ઉડી કુકનું ઠેકાણું શોધી કાઢ્યું અને તેની સહેલગાહમાં એડીન્બરો જોવા નીકળ્યો. કુકની એડીન્બરોની સહેલગાહના ૧૭ા શીલ્ડિંગ છે તેમાં લંચનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

એડીન્બરો મોટું બંદર છે. એની વસ્તી સુમારે ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એ ધણું ઐતિહાસિક શહેર છે અને સ્કોટલેન્ડની રાજધાની છે. ત્યાં ડાકટરી લાઇનનો સારો અભ્યાસ થાય છે. હિંદુસ્થાનના ત્યાં ૩૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ છે. કોઈ પણ હિંદુસ્થાની મળી જાય ત્યારે તેને બહુ પ્રેમ આવે છે અને આપણને આનંદ થાય છે. ગ્લાસગો Glasgow વેપારી શહેર છે. તેની વસ્તી દશ લાખ છે. ત્યાં ખાસ જોવાનું નથી પણ તે શહેર બહુ મોટું છે. એડીન્બરોમાં બહુ ચીજો અને મકાનો જોવા લાયક છે તેથી હું ત્યાં ગયો અને ગ્લાસગો પણ રસ્તે આવ્યું તે જોયું. તેનું વર્ણન યોગ્ય સ્થાને અનુક્રમ પ્રમાણે થશે.

મોટી સેરામેન્ક ગાડીમાં એડીન્બરો જોવા ઉપડ્યા. સાથે ધણા અમેરિકન ટુરિસ્ટો-મુસાફરો હતા અને બધા નવું જોવા જાણવાજ આવ્યા હતા. મેં પણ એડીન્બરો માટેની જરૂરી હકીકત વાંચી રાખી હતી. એડીન્બરોમાં નીચેની જગ્યાઓ જોઈ.

દાવર ઓફ એડીન્બરો. Edinburgh Tower.

આ કિલ્લો ધણો પુરાણો છે. જમીનથી ૩૫૦ ફીટ ઊંચો છે. અંદર મેરી ક્વીન ઓફ સ્કોટ્સ રહેતી હતી તે જગ્યા છે. એમાં ધણા હોલો છે. જૂનાં હથિયારો બહુ છે. એક જગ્યાએ રાણી મેરીનું ખાનગી બારણું છે. એના વખતમાં બહુ ખટપટો થઈ હતી. એનો દિકરો ઈલિઝાબેથની ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી ઈલિઝાબેથ તથા સ્કોટલેન્ડનો એક રાજ થયો. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં સ્કોટલેન્ડ ઈલિઝાબેથ સાથે જોડાઈ ગયું.

દાવરનો દરેક વિભાગ ઇતિહાસથી ભરેલો છે. આપણે

સ્કોટલાંડનો ખાસ ઇતિહાસ જાણીએ નહિ એટલે ત્યાં ઇંગ્લાંડના જેટલો રસ ન પડે પણ સ્કોટલેન્ડ લોકો પણ અંગરેજ લોકોના જેટલાજ રસથી પોતાનો ઇતિહાસ યાદ રાખે છે. અંદર એક મોટો બેન્કવેટ હોલ (જમણુવાર માટેનો ખંડ) છે. ત્યાં અસલ મિજબાનીઓ થતી. એ ઉપરાંત સ્કોટલાંડનો રાજમુગટ તરવાર વગેરે જાળવી રાખ્યા છે અને આગળ ચોકી મૂકી છે. એ ટાવર ઉપરથી એડીન્બરો આખું જોઈ શકાય છે. દેખાવમાં એ શહેર સાફ દેખાય છે. અહીં દરેક ઘરોને ઇંગ્લાંડની માફક ધુમાડાની ચીમની હોય છે. શિયાળામાં ધુમાડો વધારે નીકળે છે. હવે તો ગરમીના ચુલા પણ ગેસથીજ સળગાવાય છે એટલે અગાઉ જેટલો ધુમાડો નથી થતો એમ કહેતા હતા. ટાવરમાં તોપો ગોઠવી રાખી છે. એક તોપ અપોરે એક વાગે ફૂટે છે તેને ઘડિયાળ સાથે એવી રીતે ગોઠવી છે કે બરાબર એક વાગે એટલે તોપ સ્વતઃ ફૂટે. પાછો તેનો માણસ તેમાં દાડ ગોળા ભરી રાખે છે, પણ બીજો દિવસે ફૂટે તો યંત્રના પ્રયોગથીજ. ટાવરમાં સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ-કન્યાઓ જેવા આવી હતી, તેને શિક્ષકો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક સ્થાન બતાવી અહીં રસથી સમજાવતા હતા. બાળકોનો સ્વદેશ-પ્રેમ આવી રીતે જાગ્રત રહે તે માટે સર્વ સંસ્કાર નાનપણથીજ નાંખવામાં આવે છે.

ટાવરમાં એક Norman chapel છે. તે એક નાનું દેવળ છે. ત્યાં રાજાઓ પ્રાર્થના કરતા. એની બારીઓમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સારી રીતે બતાવી છે. ટાવરમાં દેખાડનારા ત્યાંના ધણુ કુશળ માણસો હોય છે તે બધી વાત અંગરેજીમાં સમજાવે છે એટલે ધણી વિગતો માલૂમ પડે છે.

ત્યાંથી થોડે દૂર નીચેના ભાગમાં St. Giles Cathedral સેંટ ગિલ્સ કેથીડ્રલ આવે છે. એ દેવળ ઘણું વિશાળ છે, જોકે સેંટપૌલ જેટલું મોટું તો નથીજ. એના વિશાળ રંગમંડપની અંદર હજારો લોકોને પ્રાર્થના માટે બેસવાની જગ્યા છે. સર્વત્ર પ્રાર્થના ખુરશી ઉપર બેસીને કરે છે. લગ્ન પણ અહીંજ થાય છે. વરવાળાને તથા કન્યાવાળાને આવવાના જૂદા જૂદા માર્ગો હોય છે. દેવળની બાજુમાં ૨૧ નાંધટને-સરદારોને-બેસવાની ઊંચી જગ્યા છે. અસલ રાજ ગાદીપર બેસે ત્યારે નાંધટો બાજુમાં બેસતા. એ નાંધટોને બેસવાની જગ્યા ઘણી સુંદર છે. તેમના છોકરાઓ જે જગ્યાએ નીચે બેસે છે તે જગ્યા પણ જોષ. નાનો રમ ધણો ભવ્ય દેખાય છે. કેથીડ્રલમાં ભીંત સાથે કાચ ઉપર સ્કોટલેન્ડનાં નાના મોટા બનાવો બહુ સારા આકારમાં કોર્યા છે. એ કાચ આરપાર હોય છે તેમાં બનાવો દેખાય છે અને આખી શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. આ પ્રાર્થનાસ્થાનની ઊંચાઇ પણ ઘણી છે.

John Knox's house. જોન નોક્સનું ઘર.

જોન નોક્સનું રહેવાનું નાનું ઘર જોયું. એણે ઘણાં પુસ્તકો અને કવિતાઓ લખ્યાં છે. સર વોલ્ટર સ્કોટ પછી સ્કોટલેન્ડમાં એનો બીજો નંબર આવે છે. એના ઘરમાં એ ક્યાં બેસતો, ક્યાં લખતો-વિગેરે સ્થળો અને વસ્તુઓ જળવી રાખ્યાં છે. એની બેસવાની ખુરશી પણ જળવી રાખી છે. નાનું ઘર મજબૂત છે. એક વચ્ચેની એક ભીંત તો સાડચાર ફીટ જડી છે.

અકીર્ણ સ્થાનો.

ત્યાંથી પાર્લામેન્ટ હાલ વાળું સ્થાન જોયું. બાજુમાં

રાજ્યોને દાટવાની નવા Abbey નોંધ. ને કે એ ખીરમાર હાલતમાં છે છતાં એને બહુ રસથી બતાવવામાં આવે છે. બાજુમાં રાણીનો બાગ (Queen's Garden) છે તે ધણો ભવ્ય છે, સુંદર છે; એમાં અમુક દિવસે પાંચ હજાર માણસોનું સંમેલન થાય છે ત્યારે સ્કોટલાંડના સર્વ આગેવાન ઉમરાવ વર્ગના માણસોને ખોલાવવામાં આવે છે. એ બગિચાને બહુ સંભાળથી લીક્ષા રાખવામાં આવે છે. સ્કોટલાંડના લોકો પોતાના મોટા માણસોને બહુ ભાવથી યાદ રાખે છે. લોર્ડ રોઝબરી સ્કોટલાંડના હતા. છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં તેના ત્રણ મોટા માણસો થઈ ગયા. સર વોલ્ટર સ્કોટનું નામ આવે ત્યાં તો તેઓ શિર ઝુકાવે છે. વોલ્ટર સ્કોટ ઉપર લોકો ખરેખર મુગ્ધ થઈ જાય છે.

આ સિવાય વોલ્ટરલૂથેસ, પોસ્ટ ઓફિસ વિગેરે રસ્તે મોટાં ભવ્ય મકાનો આવે છે.

અપોરના ખાણ (લંચ) પછી કુકની સહેલગાહ શરૂ થાય છે.

National Gallery of Paintings. રાષ્ટ્રીય ચિત્રાલય.

અનેક ચિત્રોથી ભરેલી આ ગેલેરી ઈંગ્લાંડની ટેટ ગેલેરી (૫. ૧૦૮) ના નમુના ઉપર છે. ચિત્રો સારાં છે. ડુરસહ હોય તો કલાકો તેમાં ગાળી શકાય તેવી એ ગેલેરી છે. પેરિસના લુવ્ર જેવી ગેલેરી તો ખીજી જોઈ નહિ, પણ આ પણ સારી છે, પ્રમાણમાં નાની તો ધણી. એ ગેલેરીમાં કેટલાંક ચિત્રો બહુ સુંદર હતાં. બધાં ચિત્રોની નીચે તેની વિગત અને તેના ચિત્રકારનું નામ તો હોયજ.

Gray friar's Churchyard. મહાન કબ્રસ્થાન.

આ કબ્રસ્થાનમાં દેશના આગેવાન પુરુષોને દાટલા છે. સર

વોલ્ટર સ્કોટની કબર અહીં છે. બીજા ઘણા કવિઓ, મોટા માણસો અને ચિત્રકારોને અહીં સ્થાન મળેલ છે. એક ઘણી સરસ વાત અહીં સાંભળી. એક કુતરાનું સમાધિસ્થાન ત્યાં છે. એક ગરીબ માણસનો નીમકહલાલ કુતરો તેના શેઠ યુજરી ગયા પછી તેની કબર આસપાસ સાત વર્ષ રહ્યો, ઉદાસીન ચહેરે કબર પાસે બેસી રહે અને બપોરે અરઘો કલાક ખાવા જઈ આવે. સાત વર્ષે એ મરી ગયો. તેને ત્યાં દાટ્યો છે અને તેના પર પ્રમાણિક જનાવરના ચિત્ર સાથે એની નીમકહલાલીની સ્તુતિ કરી છે. આ કબરસ્થાન ઘણું વિશાળ છે, અનેકનાં સ્મરણસ્તંભો તેમાં આવ્યાં છે.

પછી બસમાં બાર માઇલની મોટી સહેલ (જેય રાઇડ) કરી. એડીન્બરોની બહારની લીલીછમ ધરતી જોઇ. એ પ્રદેશ પેરિસના બુલવાર્ડ જેવો લાગે છે. બન્ને બાજુની વૃક્ષઘટામાંથી ગાડી પસાર થાય અને સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હોય ત્યારે તેનો દેખાવ આ દેશમાં અદ્ભુત લાગે છે.

ફેર્ય નદીનો જખરો પુલ.

ફેર્ય નદી ઉપર એક મજબૂત પુલ બાંધ્યો છે. પાણીની સપાટિથી એની ઊંચાઈ ૨૦૦ ફીટથી વધારે છે. એ પુલની લંબાઈ દોઢ માઇલ છે. એ પુલ બાંધતાં ૨૧ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો કહેવાય છે. પાંચ હજાર માણસોએ સાત વર્ષ કામ કર્યું ત્યારે એ બંધાયો. એમાં પચાસ લાખ મોલ્ટ વપરાયાં છે અને પચાસ હજાર ટન લોહું વપરાયું છે. એ પુલ એટલો લાંબો અને મોટો છે કે એક બાજુ રંગવાનું કામ શરૂ કરે તે બીજી બાજુએ પહોંચે એટલામાં ત્રણ વર્ષ થઈ જાય છે અને પાછા આગલી બાજુએ રંગ શરૂ કરવો પડે છે. દુનિયાની એક નવાઇ જેવો આ પુલ ગણાય છે.

ગમે તેવું લગાયક કે વેપારી આરકસ એની નીચેથી પસાર થઇ શકે એટલી તેની ઊંચાઈ છે. લગાઇના વખતમાં બહુ સંભાળથી એની ચોક્કી રાખવામાં આવી હતી. છેલ્લા મહાવિગ્રહ પછી જર્મનીએ, વરસાઇલના સુલેહનામાંની રૂએ અંગરેજોને પોતાનાં આરકસો આજગ્યાએજ સોંપ્યાં હતાં.

આ પુલનો ફાટો પણ જોવા લાયક છે. વચ્ચે Kirkliston and Corstorphine ને રસ્તે જે મોટી નિશાળો આવે છે. તે લંડનની છટન અને હેરોની નિશાળો જેટલી વખણાય છે.

એડીન્બરોમાં ડાક્ટરી લાઇનનો અભ્યાસ સારો થાય છે. ત્યાંના ડાક્ટરો વખણાય છે. આખું એડીન્બરો શહેર જોવા લાયક છે. નાની મુંબઈ જેવી ટ્રામગાડીઓ પુષ્કળ ચાલે છે. ટેક્સી પણ ઘણી મળે છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટનો લતો ધણો વખણાય છે અને તે સ્ટેશનની નજીક છે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ અને વેવરલી સ્ટેશનેથી જૂદે જૂદે રસ્તે લંડન જવાની ગાડીઓ ઉપડે છે. એડીન્બરો દરિયાને કાંઠે આવેલું છે. તેની હવા ઠીક ગણાય છે. લોકો ઉધમી છે પણ લંડન જેવી ધમાલ અહીં દેખાતી નથી. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટના વિશાળ રસ્તાની બરાબર વચ્ચે બાગીચામાં સર વોલ્ટર સ્કોટનું ઘણું ભવ્ય બાવલું મૂક્યું છે; એ સ્કોટ લોકો પોતાના દેશના અગ્ર લેખક અને કવિને કેવું માન આપે છે તેની જ્વલંત સાક્ષી આપી રહ્યું છે. કેટલીક નાની નાની ચીજો અને મકાનો જોયાં પણ તેનું વર્ણન લખવું આવશ્યક નથી ધાર્યું.

સ્કોટલાંડમાં સર્વથી વધારે જોવા લાયક જગ્યા તે તેના સરોવરોનો પ્રદેશ છે. તે આવતી કાલે જોવાનું નક્કી કર્યું હતું. આજની સહેલગાડ પૂરી કરી મારા ઉતારાના સ્થાને આવી નિદ્રાધીન થયો.

સરોવરનો પ્રદેશ.

સેડી ઝાફ ધી લેકની ભૂમિકા.

રેડરીંગ ધૂનું જામજીસ્થાન.

Scottish Lakes. સ્કોટલેન્ડનાં સરોવરો.

એડીન્બરોના પ્રીન્સેસરટ્રીટ સ્ટેશનેથી સવારે ૯-૨૫ ગાડી ઉપડી. આખી કુકની પાર્ટી સાથે હતી. આજની શી પા. ૧-૧૩ શી. ૮. પે. હતી. નીચેનું વર્ણન વાંચ્યા પછી એ રકમ વ્યાજખી હતી એમ લાગશે. એમાં રેલવેની ટીકિટ, મોટરનું બાકું, ગાડીનું બાકું, સ્ટીમરનું બાકું તથા હોટેલનાં લાંચના બીજનો સમાવેશ થાય છે.

દોઢ કલાકે સ્ટર્લીંગ Stirling નું સ્ટેશન આવ્યું. એ સ્ટર્લીંગ શહેર અને તેનો કિલ્લો લડાઈના અફસુત બનાવેથી ભરપૂર છે. કિલ્લો ધણો મોટો છે. તેની સામે બીજી બાજુએ સ્ટર્લીંગ સ્ટેશન આવ્યું છે તે સ્કોટલેન્ડની ચાવી ગણાય છે અને તે પણ ધણું વિશાળ છે. અહીં આજની સહેલગાહનો પ્રથમ તબક્કો પૂરો થયો. એક વિગ્રહસ્મારકસ્તંભ (Warrick Memorial) ૧૫૦ ફીટ ઊંચો છે, ધણો પુરાણો છે. સ્ટર્લીંગ સ્ટેશને ઉતર્યા એટલે સ્ટેશનની સામે મોટી સારામેન્ક-ઉઘાડી મોટર ગાડીઓ ઊભી હતી. ત્યાંથી અમે ટ્રોસાક્સ (Trossachs) ના મુલકમાં

ચાલ્યા. આજે અપ્પાશ ઘેરાયલું હતું પણ વરસાદ નહતો. મોટી ગાડીઓ પાંચ હતી તેમાં લગભગ ૭૫ મુસાફરો હશે. ધણી અમેરિકનો તથા ઇંગ્લીશીઅન હતા. ધણીને હિંદુસ્તાનની વાતો સાંભળવી બહુ ગમતી હતી અને કોઇ સાંભળનાર હોય તો કેવી વાતો કરવી તેની મારી તૈયારી હતી. બહુ વાતો કરી. સાત માઇલ પર એક મોટું સરોવર આવ્યું. તેનું નામ લોક કેટ્રીન (Loch Katrine) છે. એનાથી જરા પહેલાં ટ્રોસાકસ હોટેલ (Trossachs Hotel) આવી. એ જંગલમાં આવી રહેલી હતી. હોટલનું મકાન ધણું વિશાળ છે. ત્યાં રહેવું હોય તો દિવસો સુધી પૂરતી સગવડ સાથે રહી શકાય. એ હોટેલમાં સર્વેએ લંચ લીધું. લંચમાં જેને જે અનુકૂળ હોય તે તે લે. આપણને શાકભાજી, ફળો, રોટી અને માખણ મળે એટલે કોઇ જગ્યાએ વાંધો આવતો નથી. વળી આપણે મછી કે માંસ ખાધા સિવાય કેમ જીવી શકીએ છીએ એમ સર્વે પૂછે ત્યારે હિંદના કરોડો માણસો તે વગર આખી જીંદગી રહી શકે છે તે, તેમનો ખોરાક, તેમની સાદાઇ અને તેમની ધર્મ ભાવનાની વાત કરીએ ત્યારે સર્વેને બહુ સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. ટ્રોસેકસ હોટેલમાં ખાણું લીધું. ખાવાનો અને ચાનો ટાઇમ તો મુસાફરીમાં પણ એ લોકો બગડવા દેજ નહિ અને ખાવામાં ઉતાવળ કે ધમાલ પણ નહિ.

ટ્રોસેકસ હોટેલમાંથી પાછા સારાથેન્ક ગાડીમાં બેઠા. એક માઇલ ગયા ત્યાં લોક કેટ્રીન આવ્યું. Lock શબ્દનો અર્થ સરોવર થાય છે. આ આખો વિભાગ સર વોલ્ટર સ્કોટના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય લેડી ઓફ ધી લેક (Lady of the Lake) માં વર્ણવેલો પ્રદેશ છે. એને કાંઈ આવી, ગાડીમાંથી ઉતરી સ્ટીમરમાં

બેઠા. સ્ટીમર તુરત ચાલી. આખા સરોવરમાં આ નાકાથી સામા નાકા સુધી સ્ટીમરમાં ગયા. સરોવર લગભગ આઠ માઇલ લાંબુ છે અને સર્પાકાર છે. સ્ટીમર પર બેસવાની પૂરતી સગવડ છે. એમાં લેડી ઓફ ધી લેકમાં વર્ણવેલા એકે એક દેખાવો (સીનો) આવે છે. બન્ને બાજુએ હરિયાળા પર્વતો લીલાકુંબર અને વચ્ચે સ્ફટિક સરખું નીતરું સરોવર આવી રહેલું છે અને એના અગાધ જળમાં અસંખ્ય તરંગો થયા કરે છે. એ સરોવરમાં સામેથી સ્ટીમરો આવતી દેખાય છે. બન્ને કીનારા વચ્ચેનું અંતર કોઈ સ્થાને ૧૦૦૦ ફીટ અને કોઈ સ્થાને તેથી બમણું ત્રણગણું દેખાય છે. જામી નીચી ટેકરીઓ દેખાયા કરે છે. આ સ્થળે રોડ્રીગ ધૂ (Rodrigue Dhu) અને શીટ્ઝ જૅમ્સ વચ્ચે રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એવું યુદ્ધ થયું હતું. એના ટેકરે ટેકરાનું વર્ણુન સર વોલ્ટર સ્કોટની સદર કવિતામાં છે. કુદરતનો આ રમ્ય દેખાવ અભ્યાસ-કાળને સારી રીતે યાદ કરાવે તેવો છે. આખી કુદરત હસતી દેખાય છે અને મન બહેલાવી નાંખે તેવું આ આનંદજનક સ્થાન છે એમ આખો વખત લાગતું હતું. સાથેના દૂર દૂરના મુસાફરોની મીઠાશ અને વાતો કરવાની અને સાંભળવાની વૃત્તિ બહુ આનંદપ્રદ લાગતી હતી. માથે સૂર્ય વાદળામાં હતો, નીચે પાણી અને બે બાજુ ડુંગરની નાની નાની ટેકરીઓ. એનું વર્ણુન કોઈ કવિ બરાબર કરી શકે. સદર કાવ્યનો અભ્યાસકાળ યાદ આવે, તે વખતે બાંધેલી કલ્પિત ઘટનાઓ અવનવા રૂપે તરંગો આપ્યા કરે અને કલ્પના અને વસ્તુસ્થિતિમાં તફાવતો કેટલા છે તેની અંદર વાટાઘાટ ચાલે.

.. લગભગ એક કલાક સ્ટીમરમાં બેસી ‘લોક ફેરીન’ જોયું અને

લેડી ઓફ ધિ લેકનાં સંસ્મરણો તાળાં કર્યાં. પછી સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યાં. ત્યાં ચાર ઘોડાની ગાડીઓ તૈયાર હતી. ઘોડા ધણા મજબૂત હતા. ગાડી એક માળવાળી હોય છે અને જમીનથી વ્હાર રીટ બંધે બેસવાનું હોય છે. ઉપર વીસ માણસ બેસી શકે અને ચારે તરફ જોતા જાય. ગાડી ઉપર ચઢવાને દાદર હોય છે. હાંકનાર “લીવરી” પહેરીને બેસે છે.

લોઝ એચરે Loch Achray ની બાજુમાં થઇને ગાડી ચાલી જાય છે. એક બાજુ સરોવર, વચ્ચે સડક અને બીજી બાજુ ટેકરી આવી રહેલાં છે. સરોવરની સામે પણ ટેકરી છે. આ અદ્ભુત સૃષ્ટિસૌંદર્યની વચ્ચે થઇને ગાડીઓ ચાલી. રસ્તો એવો સારો કે ધૂળનું નામજ નહિ મળે.

કવિ લખે છે કે—

At the head of Loch Achray commences
that unrivalled mingling of purple crag, sil-
very-grey birch, oak coppice and green
herbage, known as the Trossachs,—

So wondrous wild the whole might seem,
The Scenery of a fairy dream.

આમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતા હોઇએ તેવો આ દેખાવ છે. ઉપર નિરબ્ર શાન્ત આકાશ, મંદ મંદ શીતલ વાયુ લહરીઓ અને ચોતરફની નીરવ શાંતિ બહુ હૃદયંગમ થાય તેવાં છે અને સૃષ્ટિની અનંતતા અને ભવ્યતાનું ભાન કરાવે છે.

પાંચ માઇલ ચાર ઘોડાની ગાડીમાં ગયા પછી ઇન્વર્સ-
નેડ હોટેલ (Inversnaid Hotel) આવી. ગાડીમાં એક
કલાક જેટલો વખત આનંદમાં પસાર કર્યો. આ આખા પ્રદેશમાં
Rob Roy રોય રોયના અનેક પરાક્રમો ગવાય છે. હોટેલમાં
ચા લીધી. ચાના બે શીર્સીંગ આપવા પડે છે, બાકી કોઇ પણ
ખર્ચ કરવાનો નથી. રેલવે ગાડી, બસ, સ્ટીમર-બધાનાં ભાડાં કુક
ચુકવે છે. આ હોટેલ પણ બહુ સારી અને સગવડવાળી છે;
સ્કોટલેન્ડના સર્વથી મોટા લોક લોમોન્ડની એક બાબુના કાંધાપર આવેલી
છે. એ સરોવરનું વર્ણન હવે આવશે. હોટેલમાં ચા સાથે
બીસ્કીટ વિગેરે જે લેવું હોય તે લઇ શકાય છે.

હોટેલની બાબુમાં મોટો પાણીનો ઘોધ પડે છે. તે જોતાં
નાશિકની ગોદાવરીના ગંગાફાલ્સ બરાબર યાદ આવે તેમ છે એ
ઘોધ જોઇ થોડો વખત ફર્યા. સ્ટીમરનો ટાઇમ બપોરના ૪-૪૫ નો
હતો. સ્ટીમર વખતસર આવી. સર્વ તેમાં બેઠા અને લોક લોમોન્ડ
(Loch Lomond) માં દાખલ થયા. સ્કોટલેન્ડનું આ સર્વથી
મોટું સરોવર છે. સ્ટીમર ઘણી સુંદર છે. તેમાં બેસી સરોવરમાં
ચાલ્યા. દેખાવ અત્યંત મનોહર છે. ચારે બાજુ ટેકરીઓ અને
માથે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં અને એ સ્થિતિમાં અમે આગળ
વધ્યા. સ્ટીમરમાં બેસી પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને દેખાવો વારંવાર
જોયાં. નેત્રનું સુખ મળ્યું. સ્કોટલેન્ડના સર્વ સરોવરોનો આ
epitome કહેવાય છે. બધા સરોવરે ન જઇ શકે તે આ
એક સરોવર જુએ તો તેને સર્વ જરૂરી બાબતો સમજાઇ જાય
છે. એમાં વચ્ચે ઘણા ટાપુઓ આવે છે, ચારે તરફ લીલોતરી
અને ઝાડો ઉગેલાં હોય છે અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય એના પૂર બહારમાં

પૂરતા દમામ સાથે હોય છે. અહીં કહેવામાં આવ્યું કે સ્વીટઝર-
લૅન્ડમાં આથી પણ વધારે સારાં સરોવરો છે એટલે તે જોવા
જવાનું છે તે વાતનું સ્મરણ થયું. એ સરોવરમાં વચ્ચે વચ્ચે
સ્ટેશનો આવે છે ત્યાંથી પેસેન્જરો ચઢે ઉતરે છે; એવાં છ સ્ટે-
શનો આવ્યાં. હવા ખાવા આવનારને હોટેલની પૂરતી સગવડ
હોય છે. મારે તો ગમે ત્યારે લંડન (અપીલ માટે) દોડવાનું હતું
એટલે ખોટી થઈ શકવાનો સવાલ જ નહોતો.

સરોવરની બાજુમાં દૂર રસ્તો દેખાય છે તે પર ગાડી
તથા મોટર ચાલે છે. તે ઉપર પર્વતની ગાડી અને ટેકરીમાં રેલવે
ચાલે છે. કોઈને એમ ફરીને આનંદ મેળવવો હોય તો તે રીતે
મેળવે છે. સ્ટીમર પર ચઢવા ઉતરવાનો નિયમ એવો છે કે પ્રથમ
ઉતરનારા ઉતરી રહે, પછી જ નીચેથી ચઢાય. એજ પ્રમાણે
બસ અને ટ્રામમાં પણ નિયમ હોય છે. ખોટી ધમાધમ અહીં
કોઈ જગ્યોએ છે જ નહિ. સ્ટીમરમાં લગભગ અગીઆર માઈલ
ફર્યા અને કુદરતનું અવલોકન કર્યું. બેલોચ (Balloch) કરીને
સ્ટેશન આવે છે ત્યાંથી રેલવેમાં બેઠા તે વખતે લગભગ સાંજના
છ વાગ્યા હતા.

ટ્રેનમાં બેસી ગ્લાસગો Glasgow આવ્યા. ગ્લાસગોમાં
દશ લાખની વસ્તી છે. સ્કોટલૅન્ડનું પાટનગર તો એડિન્બરો છે,
પણ વ્યાપારનું સ્થાન ગ્લાસગો છે. અહીં વહાણો બાંધવાનો મોટો
ધંધો છે. તેના શીપયાર્ડ ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોયા. લોકો અનેક
પ્રકારે આનંદ મેળવતા હોય એમ ઊંચા હીંચકા અને રમતગમ-
તનાં સાધનો પરથી જણાયું.

ગ્લાસગોમાં એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશને જતાં દશ

મીનિટ થાય છે. તેમાં શહેરનો મોટો રસ્તો આવી જાય છે. એટલે વ્હાસગોમાં જોવા જેવું સ્થાન આવી ગયું. સ્ટેશન પર ૪૦ મીનિટ ખોટી થવાનું હતું. તેમાં હોટેલ અને શહેર ઉપર ઉપરથી જોઈ લીધું.

ટ્રેનમાં ખેસી રાત્રે સાડા નવ વાગે એડીન્બરો આવ્યો. રસ્તામાં મુસાફરોએ અનેક વાત હિંદુસ્થાન સંબંધી બોલી. તેમની પાસેથી અમેરિકા તથા ઇંગ્લેન્ડની ઘણી વાતો સાંભળી. ખાસ કરીને એક ડોક્ટર હતા તેણે હિંદીવાનો અમેરિકામાં ડાક્ટરી લાઇનનો અભ્યાસ કરવા આવે એમ ઇચ્છા બતાવી. હિંદુસ્તાનની હવાના વ્યાધિઓ (tropical diseases) નો અભ્યાસ અમેરિકામાં જ થઈ શકે તેમ છે એમ તેનો મત હતો. ખીજા અનેક વાતો થઈ. હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાનનું શું સ્થાન છે તે સંબંધી તેની સાથે ચર્ચા વાર્તા કરી આખો દિવસ આનંદમાં વ્યતીત કર્યો.

ખીજો દિવસે ખાણોવાળા જીલ્લાઓમાંથી પસાર થઈ એલ એન ઈ આર લાઇનમાં લંડન આવ્યો.

રસ્તે કાંઈ ખાસ નોંધવા લાયક હતું નહિ. મારે હાઇલેન્ડ અને બે શહેરો જોવા જવાનો વિચાર હતો અને પાછા ફરતાં, ઈંગ્લીશ સરોવરો અને લીવરપુલ તથા માન્ચેસ્ટર જવું હતું. પણ અખીલ બોર્ડ પર આવી ગયાનો તાર આવવાથી તુરત લંડન જવાનું થયું.

લંડન-પ્રકીર્ણ.

લંડનમાં ફેટલુંક ખાસ જોવા લાયક છે તે આ દિવસોમાં જોયું.

પાર્લામેન્ટ:—

હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં પ્રેક્ષક તરીકે દાખલ થવા માટે પાસ મેળવવો પડે છે. કામ ચાલતું હોય ત્યારે જવા માટે ઈડીઆ ઓફિસમાંથી પાસ મેળવી શકાય છે અથવા કોઈ મેંબર સાથે ઓળખાણ હોય તો તે મેળવી આપે છે. મેંબરો ધણા અને બેસવાની જગ્યા થોડી એટલે ચીઠ્ઠી નાખી અમુક મેંબરને અમુક દિવસ માટે બે પાસ મળે છે. પાસ લખને જમએ ત્યારે પ્રથમ ક્યુમાં-હરોળમાં-થોડો વખત બેસવું પડે. બપોરે સાડા ત્રણ વાગે દાખલ કરે. અંદર પાસ તપાસે. બાજુની ગેલેરીમાં થઈ ઉપર ચઢવાનું. ઉપર પાછું ક્યુમાં બિમા રહેવું પડે. દરેકને ત્યાં રાખેલ રજીસ્ટરમાં સહી કરવાની હોય છે અને પોતાનું લંડનનું ઠેકાણું લખી આપવું પડે છે. મોટા અક્ષરે બોર્ડ મારેલું હોય છે કે demonstrations by visitors are prohibited પ્રેક્ષકોને કોઈ જાતના દેખાવો-એનચાળા કરવાની મનાઈ છે. અમુક તકરારી સવાલ ચર્ચાતો હોય ત્યારે કોઈ જાતના અવાજ થાય નહિ એ ઉદ્દેશથી આ હુકમ થયો લાગે છે.

એક એક વિઝિટર સહી કરી દાખલ થતો જાય તેમ ક્યુમાં આપણે આગળ વધતા જમએ. સહી કર્યા પછી લાંબી ગેલેરીમાં જવાય છે. અંદર સુંદર બાંકડાઓ ઉપર ચામડાની ગાદી ધણી સારી મઢેલી હોય છે. ઉપર બેસી પાર્લામેન્ટનું કામ જોવાની.

ધણી મળ આવે છે. સ્પીકર-ચેરમેન વચ્ચે બેસે છે. તેની જમણી આંગુ આમની સભામાં જે પ્રધાનો (મીનીસ્ટરો) હોય તે બેસે છે. તેની પછવાડે લગભગ દશ હારો ચઢતી ઉતરતી હોય છે. તેની ઉપર તેના પક્ષના સભ્યો બેસે છે. ડાબી આંગુ વિરૂદ્ધ પક્ષ બેસે છે. બોલનાર સ્પીકરની આંગુએ અગાડી આવી બોલે છે અને તેની સામે ટેબલ પર ડેસ્ક હોય છે તે ઉપર જરૂરી કાગળો, પુસ્તકો 'રેકર્ડ્સ' માટેનાં હોય છે તે મૂકે છે. પછવાડેની હારમાં મેંબરો બેસે છે. મિનિસ્ટરો પૈકી જે લોર્ડસમાં હોય તેને બેસવાની જૂદી જગ્યા નીચેજ હોય છે. ઉપર માનવંતા પરાણાની, ઉમરાવોની, છાપાના ખબરપત્રીઓની અને ઉમરાવજૂદીઓની ગેલેરીઓ જૂદી હોય છે. એ સર્વ ધણું જોવા જેવું છે.

પાર્લામેન્ટ જરૂર જોવા જેવી જગ્યા છે. ઓછી જગ્યામાં ધણી સમવડ કરી છે અને આખો દેખાવ નજરને તૃપ્ત કરે તેવો છે. બ્યારે કોઈ મહત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હોય ત્યારે જ સભાગૃહ ચીકાર હોય છે, બાકી તો સભ્યો છૂટા છૂટા બેસે છે. કોઈ ઉદ્ધતા પણ હોય છે. મેં સર આસ્ટીન ચેમ્બરલેનને બોલતાં સાંભળ્યા. એ બહુ સારી રીતે બોલે છે, અચ્છો વક્તા છે.

નેશનલ લિબરલ ક્લબ.

આ ક્લબમાં આફ્રિકાવાળા મી. પોલોક સોલ્ડીસીટરના આ-મંત્રણથી લંચ લેવા ગયો હતો. લાખો રૂપિયા ખર્ચીને ક્લબનું મકાન બાંધ્યું છે. એને ત્રણ માળ છે. મોટા હોલો છે તેમાં બાષણો થાય અને જમણુવાર થાય. ધૂમ્રપાન કરવાનો ખંડ તથા દીવાનખાનું પણ અત્રે છે. સ્ત્રીઓનો રમોક રૂમ જૂદો છે. એક ધણી સારી લાઇબ્રેરી પણ છે. આ ક્લબના ૭૦૦૦ હજાર સભ્યો છે.

એ રોનકદાર મકાન દૂધાલગર સ્કવેર પાસે આવેલું છે. હાલમાં લીબરલ પક્ષના બે મહાન નેતાઓ લોર્ડડબ્યોર્ન અને લોર્ડ ઓક્સફર્ડ (એસ્કવીથ) વચ્ચે જે મોટી ઝુંબેશ ચાલી રહી છે તેમાં લીબરલોની આ મોટામાં મોટી કલબ તદ્દન તટસ્થ રહી છે. અહીં એમ મનાય છે કે લોર્ડડબ્યોર્નમાં જેવું dynamic force (પ્રેરકશક્તિ) છે, ધમાલ કરવાની આવડત છે તેવી અન્યત્ર અલબ્ધ છે. આ કલબનું આખું મકાન જોવા જેવું છે. કોઈ મેંબર સાથે પરિચય હોય તોજ ત્યાં જવાનું બને છે અને સમજવાનું ફાવે છે. કલબનું મકાન અને વ્યવસ્થા બહુ સારાં અને સમજવા યોગ્ય છે.

ત્રિવિ કાઉન્સિલ.

જ્યુડિશિયલ કમિટી. હિંદુસ્થાન, ઓસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા, અને બીજાં સંસ્થાનો અને ડોમીનીઅન્સ એ સર્વની છેવટની દિવાની તેમજ ફાઇનલ અદાલત આ છે. એમાં હાઉસ ઓફ લોર્ડસના-અમીર-સભાના જે મેંબરો જ્યુડિશિયલ કમિટીમાં નિમાય તે બેસે છે. ઈંગ્લાંડ તથા સ્કોટલાંડની અપીલો હાઉસ ઓફ લોર્ડસ સાંભળે છે તેમાં પણ આ જ્યુડિશિયલ કમિટીના મેંબરોજ બેસે છે. તેઓ રાજની Conscience ન્યાયવૃત્તિના જાળવનારા ગણાય છે અને તેઓને હુકમ રાજને બલામણરૂપે હોય છે અને તે રાજએ કરેલ કાર્ય ગણાય છે. આ જ્યુડિશિયલ કમિટીનું સ્થાન જહાષ્ટ હોલની સામે છે. ત્યાં એક સેંટ્રલ હોલ છે અને એક બોર્ડ રૂમ છે. તેમાં બે કમિટીઓ બેસે છે. સેંટ્રલ હોલ ધણી વિશાળ છે. અંદરના ભાગમાં ત્રણથી સાત અમીરો બેસે છે. તે દરેક વૃદ્ધ હોય છે. સાઠ વર્ષથી ઓછી વયનો કોઈ ન્યુ. કમિટીમાં આવતો નથી. લોર્ડ હોર્ડેન કે લોર્ડ શીલીમોર કે લોર્ડ ડારલોગને જોયા હોય

તો ન્યાયમૂર્તિજ લાગે. બોર્ડના રૂમમાં ઘણું ખર્ચ હિન્દની અપીલો લેવાય છે. બારની સામે-કોરોની સામે-બારીસ્ટર ઊભા રહી બોલે છે, તેને ચોપડી વિગેરે મૂકવા નાનું ટેબલ તેની સામે હોય છે. સાંભળવાની મળ અહીં આવે છે. બન્ને પક્ષના સોલિસિટરોને બેસવા બાંકડા હોય છે. બાકીના શ્રોતા માટે વિષ્કંભની બહાર બાંકડા હોય છે.

બારિસ્ટરો વીગ (બાલની ઝુલતી બોયલા જેવી ટોપી) પહેરે છે એટલે ઘણા ગંભીર દેખાય છે. સેન્ટ્રલ હોલ અહીં મળતો લાગે છે. બોર્ડ રૂમ નાનો છે. બારિસ્ટરોને માટે બૂદો રૂમ હોય છે. જજો આવીને બેસી જાય પછી બારિસ્ટરોને બોલાવે છે. તેઓ બહારથી આવે છે. રજીસ્ટ્રારની ઓફીસ નીચે છે.

જે સોલિસિટરો પ્રીવી કાઉન્સિલનુંજ કામ કરનારા હોય છે તેમની ઓફિસો ઘણી નાની હોય છે. ફક્ત એક બે ટાઇપીસ્ટ અને બે ત્રણ કારકુનથી ચલાવે છે. બાકી સ્થાનિક કામ કરનાર સોલિસિટરોની ઓફિસો ઘણી મોટી હોય છે અને ત્યાં ધમાલ પણ જમરી હોય છે.

સેવન ઓકસ

ડૉ. થોમસને ઘેર જમવાનું મને નિમંત્રણ હતું. તે ‘સેવન ઓકસ’ નામના સ્ટેશનથી છ મિનિટને રસ્તે રહે છે. એ સ્ટેશન લંડનથી લગભગ ૨૬ માઇલ દૂર છે. ચેરિંગક્રોસ સ્ટેશનથી જવાય છે. ફાસ્ટ ટ્રેન ચાલીશ મિનિટમાં લઈ જાય છે. જમવા બેસવામાં ગૃહસ્થામિની hostess ને મુખ્ય સ્થાન હોય છે. તેની સામે host ગૃહસ્થામી બેસે છે. વચ્ચેની બાજુમાં મેજાનને બેસાડે છે. તેમાં

પણ ધણું ખર્ચ એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ એમ બેસાય છે. સર્વથી માનવંત પરોણાને ગૃહસ્વામિનીની જમણી બાજુએ સ્થાન આપે છે. ખાતાં ખાતાં વાતો કરતાં આવડવીજ જોઈએ. ગૃહસ્વામિની વાતો કર્યા કરે છે અને જમવા આવનારે પણ ફક્ત હા ના જ કરવાની નહિ, પણ નવી નવી વાતો ઉપાડવી જોઈએ એમ આશા રાખવામાં આવે છે. ડૉ. થોમસને ત્યાં મારા ઉપરાંત એક બીજા પરોણા અને તેમના પોતાના પુત્ર તથા પુત્રી હતાં. ખાતાં ખાતાં કંઈક વાતો કરી. પોતાને ઘેર ઘણી સુંદર લાપછેરી છે તે બતાવી અને અગ્નિગૃહ (ફાયર પ્લેસ) ઉપર નૂતન ચીજો (ફ્યુરીઓઝ) મૂકી રાખી હતી તે બતાવી. આપણે જે ચીજોને નકામી ધારી કાઢી નાખીએ છીએ તે ચીજો ધણું ખર્ચ અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે: નાનો તાજમહાલ મોકલીએ તો ગાંડા થઈ જાય. ઇંદોણી, મોતીની રચના, ગલેયા, ચાકળા અને એવી કોઈ પણ કળાવાળી ચીજ તેઓ સંગ્રહી રાખે છે અને કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે બહુ રસથી બતાવે છે. અંગરેજો સાથે સંબંધ વધારવા માટે આવી ચીજો બહુ કામમાં આવે છે.

વિદ્યારસિક ડૉ. થોમસ ઈંડીઆ લાઇબ્રેરીના લાઇબ્રેરીઅન છે. તેઓ બહુ માયાળુ છે. ઘરમાં ઘણી સ્વચ્છતા અને સાદાઈથી રહે છે અને સરળ જીવન ગુજારે છે. ઘેર લાઇબ્રેરી ઘણી સારી છે અને તેમના કુટુંબીજનો તેમના વિદ્યારસના કોડ પૂરે તેવા છે.

લંડનનાં નાટકો.

લંડનનાં નાટકોમાં જે વિશિષ્ટ તત્ત્વ મેં જોયું તે તેમની કળા છે. એમનો પ્રત્યેક નટ બહુ કુશળ હોય છે. પોતાનો પાદ બહુ ઉત્તમ રીતે ભજવે છે. નીચ શૃંગાર કે અસભ્ય રચિને તે

જરા પણ મયક આપતો નથી અને પોતાની કળાનો ખાસ શોખીન હોય છે. એનાં નાટકોમાં Musical Comedy મુખ્ય ભાગ બજવે છે. એનાં લગભગ ત્રીશ થીએટરો છે. એમાં વસ્તુ-સંકલના કરતાં શબ્દરચનાનો મોહ, અને નાચ તથા ગાયનની વિશિષ્ટતા વધારે હોય છે. એના પ્રત્યેક નાચ મુગ્ધ કરે તેવા હોય છે અને સાથે સંગીતની લય તો અદ્ભુત હોય છે. એકટરને પ્રશંસાની તાળીઓ મળે ત્યારે ફક્ત આવીને નમન કરીને ચાલ્યો જાય. વધારે તાળીઓ મળે તો બીજીવાર આવે પણ એકની એક ચીજ ફરીવાર આવતો નથી.

સીનેમાને અહીં પીક્યર્સ કહે છે. તેમાં વચ્ચે નાચ, જાદુ તથા બીજા સીનો પણ આવે છે. સીનેમા બપોરે ૧ વાગ્યાથી શરૂ થાય છે તે રાતના ૧૧ વાગ્યા સુધી ચાલુ રહે છે. અંદર આવ્યા પછી ગમે તેટલો વખત બેસો તેમાં વાંધો નહિ. પ્રોગ્રામ ૨૫ કલાકનું હોય છે. સીનેમાની શીલમો બહુ સારી હોય છે. દરેક નાટકશાળામાં ખાવા પીવાની અને કુદરતી હાજતની પૂરતી સગવડ હોય છે.

નાટકોમાં છ પેની ખરચીએ તો પ્રોગ્રામ મળે છે. પણ તે નકામા હોય છે. ગાયનની યુક કે નાટકનો હુંક સાર મળતા નથી. નાટકમાં સીન સીનેરીવાળા નાટકો હોય તેમાં મજા ઘણી આવે છે. કેટલાંક સાદાં પણ હોય છે. ફૂરીલેન થીએટર એવું મોટું છે કે એક પાઠ ચાલતો હોય ત્યાં બાજુમાં બીજો સીન ગોઠવાઈ જાય અને એક પડદો પડતાં બીજો ઉચકાય ત્યાં તદ્દન નવોજ સીન હોય. તે નીચે વીજળીથી ચક્કર ફેરવી નવો સીન રજુ કરે છે. કેટલાંક નાટકો સેંકડો રાતો સુધી એક સરખા ચાલે છે. બપોરે ૨-૧૫

થી છ વાગ્યા સુધી 'મેટ્રીની' હોય છે. તેમાં જઈએ તો પણ રાત જેવુંજ લાગે છે.

કીનોટાફ (Cenotaph).

હોમ ઓફિસની બરાબર સામે, પ્રિવિ કાઉન્સિલની પછવાડે, વેસ્ટમીન્સ્ટરની નજીક વીરપૂજનનું આ ઉત્તમ દૃશ્ય છે. આખા રસ્તાની બરાબર વચ્ચે એક તદ્દન સાદો સ્મરણસ્તંભ ક્યો છે, મથાળે કોરીન (Sarcophagus) નો આકાર છે અને છેલ્લા મહાન વિગ્રહના અજ્ઞાપયા સિપાઈ (Unknown Soldier) ની એ યાદગીરિ છે. એના ઉપર દરરોજ સેંકડો પુષ્પહાર અને ગજરા ચઢે છે અને ગમે તે માણસ ગાડીમાં, મોટરમાં કે ચાલતાં એ રસ્તે નીકળે તે ત્યાં પોતાની હેટ (ટોપી) ઉતારી, નમન કરી આગળ વધે છે. લડવા જતા ત્યારે માન મળતું, મરી ગયા તેને મળ્યા કરે છે. આ વીરપૂજન ઘણી ઘડો લેવા લાયક છે. એ મહા વિગ્રહના સ્મરણસ્તંભનું સ્થાન પસંદ કરવામાં ઘણું ડહાપણ વાપર્યું છે. એ બહુ સુંદર અને જાણીતી જગ્યા છે. ૧૧ નવેમ્બર ૧૯૨૦ ને રોજ એને પંચમ જયોર્જ ખુલ્લું મૂકેલ છે. આ કીનોટાફ જોતાં દેશ કઈ દિશા તરફ દોરવાય છે એનો કેટલોક ખ્યાલ આવે છે.

લંડન સંબંધી સામાન્ય.

અનેક બનાવોથી ભરપૂર, અનેક પ્રકારના લોકોથી વસાયલા અને મોટી ધમાલવાળા લંડન શહેરનું સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરવા માટે નીચેની બાબતો લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

લંડનને જોવા માટે ઓમ્નીબસને માથે બેસવાથી બહુ આનંદ આવે તેમ છે. ઓમ્નીબસમાં બેસી લંડનની વિશાળતા જરૂર જોવી.

ઉતાવળથી એક છેડેથી બીજે છેડે અમુક સ્થાનેજ જવુંહોય તો અંડરગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં ઓછો સમય લાગશે, પણ તેમાં લંડન જોવાશે નહિ. ધણીવાર વ્યવહાર અટકી પડે તો ઓમ્નીબસ ખૂબ ટાઈમ લે છે: પણ અંડરગ્રાઉન્ડમાં ધારૈલ વખતે પહોંચાય છે.

લંડનમાં ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ, રીજન્ટ સ્ટ્રીટ, પીકાડીલી, ટ્રફ-લગર સ્ક્વર, સ્ટ્રાન્ડ, વિક્ટોરીઆ સ્ટ્રીટ અને હોર્ન-એટલા લતા એકવાર જોઇ લેવા, ખનતા સુધી કશા ઉદ્દેશ વગર આ લતાઓ ઉપર એકવાર રખડવું એટલે અનેક વિચિત્ર વ્યક્તિઓ અને વ્યાપારના પ્રદેશો અને પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવશે અને લંડનની મહત્તા, વિશાળતા અને વિશિષ્ટતાનો આછો પણ પાકો ખ્યાલ આવશે.

લંડન જોવા માટે ઓછામાં ઓછા દશ દિવસ તો જરૂર રાખવા અને ક્યાં જવું છે અને કેટલું જોવું છે તેનો પ્રથમથી નિર્ણય કરી રાખવો. સારી ગાંધડ યુક લંડન જોવા માટે જરૂર પાસે રાખવી, લંડનનો નકશો જરૂર પાસે રાખવો અને ખસના તથા અંડરગ્રાઉન્ડના નકશા મફત મળે છે તે જરૂર રાખી લેવા, એટલે ક્યાંથી ક્યાં જવાય છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. લંડનમાં ભૂલા પડ્યા હોઇએ તો પોલિસને પૂછવું. તે તુરત તમને કહેશે કે-એ ગલ્લીઓ મૂકી જમણે રસ્તે જઇ ચાર ગલ્લી મૂકી ડાબે જવું-પછી વિગેરે વિગેરે. આટલી લાંબી વાત યાદ ન રહે, તો પ્રથમ કહે તે યાદ રાખી લેવી, પછી બીજા પોલિસને પૂછવું. લંડનની પોલિસ ધણી ચાલાક અને અત્યંત સખ્ય છે અને અજાણ્યા માણસને પૂરતી મદદ કરે છે. વાહનોનો અસાધારણ મોટો વ્યવહાર અંકુશમાં રાખી જે યુક્તિથી તે ચલાવે છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે.

લંડનમાં ખાવા પીવાનાં રેસ્ટોરાં પાર વગરનાં છે અને દરેક લતામાં છે. બપોરનું લંચ લેવા પોતાના સ્થાન પર જવાનું બનવું મુશ્કેલ છે. સારા લાયનના કે એ. ખી. સી. ના રેસ્ટોરાંમાં ખાઈ લેવું.

લંડનથી એકાદ શનિવારે કે રવિવારે, આઈટન જેવા બંદરે જરૂર જઈ આવવું. એ જીવન અવનવું હોય એક વખત જરૂર જેવા લાયક છે. કામકાજ કરનારા માણસો રવિવાર કેવી રીતે ગાળે છે તે જરૂર અભ્યાસ કરીને જેવા લાયક છે. આઈલિ ઓફ વાઈટ, મારગેટ વિગેરે બંદરનાં સ્થાનો ધણું જેવા અને રહેવા લાયક છે. એની ગાંઠડિ યુકો વિના મૂલ્યે થોમસ કુકને ત્યાં મળે છે. આ સર્વ ઉન્હાણાનાં સ્થળો છે; શિયાળામાં ત્યાં જવું આકર્ષક છે અને ત્યાં લોકોની હાજરી અને ખીજાં આકર્ષક તત્ત્વો પણ હોતાં નથી. શિયાળામાં લોકો ફ્રાન્સના રીવીયેરાના વિભાગમાં અથવા ઇટાલીઅન રીવીયેરામાં જાય છે. ફ્રાન્સની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે પણ ડોવીલ વિગેરે ઉન્હાણાનાં સ્થળો છે તે પણ એકાદ વખત જરૂર જેવા લાયક છે.

લંડનની ગાંઠડિ યુકો ધણી આવે છે. થોમસ કુકની ઓછી કિંમતની સારી છે. સંપૂર્ણ વિગતવાળી ગાંઠડિ યુકો મરે (Murray) ની ૧૨ શિ. બેડેકર (Baedekar's) ૧૨ શિ. અથવા મ્યુરહેડની (Muirhead's) ૧૨ શિલીંગની મળે છે.

લંડનથી એકાદ વખત ટેમ્સ નદીમાં નાની સ્ટીમરમાં ફરવા જવા જેવું છે. એમાં ગ્રીનીચ સુધી અથવા એક્સસી સુધી જવામાં એક જૂદાજ પ્રકારના જીવનનો ખ્યાલ આવે છે અને પાર્લામેન્ટના હાઉસનો ખીજા બાજુનો દેખાવ સ્ટીમરમાંથીજ જોઈ શકાય છે.

લંડનમાં નાના મોટા સેકંડો બગિચાઓ છે. આ બગિચાઓમાંના સેંટ જેમ્સીસ પાર્ક, હાઈડ પાર્ક, રીજન્ટ પાર્ક, બેટ્સી પાર્ક અને વીક્ટોરીઆ પાર્ક ખાસ જોવા લાયક છે.

લંડન નજીક આવેલી ઇટન (Eton) અને હેરો (Harrow) ની નિશાળોની પણ એક વખત જરૂર મુલાકાત લેવી. એ નિશાળોની પછવાડે લાંબો ઇતિહાસ છે. ખાનદાન ગૃહસ્થના છોકરાઓને ત્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. એવી રીતે ગૃહસ્થો મધ્યમ વર્ગ કે મજૂર વર્ગથી જૂદા પડે એ ઇચ્છવા જોગ છે કે નહિ એ સવાલ આજુ ઉપર રાખી ત્યાં કેવી રીતે શિક્ષણ અપાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

બકીંગહામ પેલેસ બહારથી જરૂર જોવા લાયક છે. વીન્ડસર કેસલ પણ એકવાર જોઈ આવવો. ત્યાંથી ઇટનની કેલેજ નદીની સામે બ્રિઝ્ગેજ આવેલ છે.

લંડનમાં ઐતિહાસિક અગત્યની ચીજો જોવાની છે તેવીજ રીતે જનસમાજનું વર્તન, વ્યવહાર પદ્ધતિ વગેરે પણ જોવાનાં છે. લંડનનો પૂર્વનો વિભાગ ગરીબોથી વસાયેલો છે. ત્યાં એક વખત હું કુકની સહેલગાહમાં ગયો હતો. તેમાં ખાસ ગરીબ વર્ગ ત્યાં કેટલી કંગાળ દશામાં છે તે દેખાય છે. આગળ જતાં ત્યાં ટેમ્સ નદીની મોટી ટનલ આવે છે. નદીની નીચે મોટર ચાલી જાય છે. માથે પાણી અને નીચે ઉડાઇએ મોટર જાય-એ કહ્યું પણ ભલ્ય છે.

લંડન આંખો ખુલી રાખીને જોવા જેવું છે. આપણે અંગ્રેજ ભાષા સમજીએ એટલે પ્રકૃતિનો અભ્યાસ અને અવલોકન

આપણે ઈંગ્લાંડમાં સર્વથી વધારે કરી શકીએ છીએ. બીજી જગ્યાએ જોવા સમજવા લાયક હોય, પણ આપણે તો પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે અને આપણે પૂરતો અભ્યાસ કરી શકતા નથી એમ ભાષાના અભણપણથી આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. આથી મુસાફરીનો સારો વિભાગ લંડન અને ઈંગ્લાંડને આપવામાં મુસાફરીનો જ્ઞાન મેળવવાનો ઉદ્દેશ પાર પડે છે એમ માફ માનવું છે. મારા કેટલાક મિત્રો પેરિસ રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. તેમનું ગમે તે દૃષ્ટિબિન્દુ હોય, મને લંડનનો વસવાટ વધારે ઉપયોગી સદર કારણે લાગ્યો છે.

પેરિસને રસ્તે.

લંડન ગયો ત્યારે કેલે-ડોવર (Calais-Dover) ને માર્ગે ગયો હતો. એ રસ્તે પેરિસથી ડોવર ૧૮૫ માઈલ થાય છે. લંડન જવાનો એ ટુંકામાં ટુંકો અને મોંઘામાં મોંઘો રસ્તો છે. એમાં ૨૧ માઈલની ચેનલ ઓળંગવી પડે છે. મેં લંડન તા. ૧૭-૭-૨૬ ને રોજ છોડ્યું લંડનથી પાછા ફરતાં હું બુલો-ફોલ્કસ્ટન (Boulogne-folkestone) ને રસ્તે ગયો. બુલોથી પેરિસ ૧૫૮ માઈલ થાય છે પણ ચેનલમાં વધારે વખત લાગે છે.

આ રસ્તો પણ સારો છે. કેલેડોવરને માર્ગે ચેનલ ઓળંગતાં ૪૫ મીનિટ થાય છે, આ રસ્તે ૭૦ મીનિટ થાય છે. મને સ્ટીમર વધારે સારી મળી હતી. લંડનના વીક્ટોરીઆ સ્ટેશનથી ઉપડેલી ગાડી ફોલ્કસ્ટન જોઈ રહે છે અને સ્ટીમરમાંથી ઉતરી બુલો આવીએ. સાંથી ઉપડેલી ગાડી પેરિસ જોઈ રહે છે. આ રસ્તે પારિસ આવતાં બરાબર ૭ કલાક થાય છે.

પેરિસ. (૫. ૮૭ થી ચાલુ).

પેરિસમાં અગાઉ કેટલુંક જોયું હતું. આ વખતે કેટલુંક નવું જોયું તે લખી નાખું છું.

વરસાદલ. Versailles. એ પેરિસથી દક્ષિણે લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર છે. ત્યાં મોટો રાજમહેલ છે, જે અનેક આરડાવાળો છે અને ચિત્રકામોથી ભરપૂર છે. અહીંની ખાસ વિશિષ્ટતા તો ડુવારા અને બાગની છે. ઉન્હાળામાં દર માસના ત્રીજા રવિવારે ડુવારા ઉડે છે અને બીજા દિવસોએ ઉડવાના હોય તેની જાહેરાત થાય છે. એ ડુવારાના રંગભેરંગી દેખાવો તદ્દન અવનવા છે. ડુવારાને એવી સુંદર રીતે ઉડાડવામાં આવે છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. એનાં ચિત્રો જરૂર જોવા લાયક છે. કળાવાન પુરૂષો શું શું કરી શકે તેનો આ જીવંતો પુરાવો છે. એ ડુવારા જૂના છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. ડુવારા મોટી સંખ્યામાં છે. લગભગ ૧૦૦ જેટલા હશે. દરેકની વિશિષ્ટતા અને વિચિત્રતા અનેરા પ્રકારની જ હોય છે. બાગ પણ ધણો સુઘટ હોય એનાં પ્રત્યેક ઝાડ અને ગોંદરીની રચના આકર્ષક અને આનંદપ્રદ છે. એ જોતાં તૃપ્તિ થાય નહિ. ત્યાં હજારો સ્ત્રીપુરૂષો ફરતાં હોય છે અને મનને ગમે તેવો આનંદ કરતાં હોય છે. એની સુઘટ યોજના, બાગની સુંદર નદી, પડખે સુંદર સરોવર અને એક બાજુ ખાસ વિશિષ્ટ રંગીન ડુવારા અને વચ્ચે વચ્ચે લીલોતરી જોતાં અનુપમ આનંદ આવે તેવી આ ઘટના છે. ડુવારાની યોજના કરતાં કેટલું પાણી વપરાશે તેનો ખ્યાલ નહિ જ આવ્યો હોય, પણ એ પાણી પણ ગણતરી

પૂર્વક ચાલ્યું જાય અને ઉપરથી પડે ત્યારે અવનવા આકારે પડે. આખો દેખાવ સુરમ્ય, મધુર, શાંત અને અવનવો હોઈ મનુષ્ય-ગતિમાં દેવગતિનું ભાન કરાવે તેવો છે એવું લખવામાં જરા પણ અતિશયોકિત નથી.

વરસાઈલનો પાદશાહી મહેલ (State Apartments) ખરેખર ભવ્ય છે અને અનેક ઐતિહાસિક ખનાવોથી ભરપૂર છે. તેટલીજ મહત્વની ‘ગેલેરીઆ ડે ગ્લાસીઝ’ છે. એનું કદ ૨૪૦’x૩૫’ ફીટ છે અને ઊંચાઈ ૪૨ ફીટ છે. ૧૮૭૧ ના ૧૮ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ સ્થાનપર વીલિયમ ઑફ પ્રુશીઆને ‘શહેનશાહ’ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા અને છેલ્લા મહાવિગ્રહને અંતે એજ સ્થાને ૨૮ મી જુન ૧૯૧૯ ને રોજ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ‘વરસાઈલનું તહનામું’ (Treaty of Versailles) તૈયાર થયું તે પર સહીઓ કરવામાં આવી હતી. વરસાઈલથી પાછા વળતાં સાં ક્લુ (St. Cloud) જરૂર જવા જેવું છે. એની સામેનો હરિયાળો પ્રદેશ મનમોહક છે. બાજુમાં સેવ્રમાં ચીનીકામ જોવા જેવું છે. વરસાઈલ માટે કેંપબેલનું પુસ્તક ‘વરસાઈલ એન્ડ ઓલ એબાઉટ ઇટ’ જોઈ જવા જેવું છે. આપણે એનો ઉચ્ચાર ‘વરસેલ્સ’ કરીએ છીએ તે સાચો નથી. નોટ્રેડામનું દેવળ.

આ મોટું દેવળ ઘણું ભવ્ય છે. એમાં રવિવારે પ્રાર્થના થાય છે. (જુઓ પૃ. ૮૦). અમે બપોરે ગયા ત્યારે સંગીત સાથે પ્રાર્થના થતી હતી. એની શાંતિ અને દેવસ્થાનનું ગાંભીર્ય જોઈએ તો કલ્પના થાકી જાય. હજારો લોકો હાજર છતાં અવાજ નહિ, ઊભા થવાનું હોય ત્યારે બધા ઊભા થાય, ચહેરા પર વિશિષ્ટ

તેજ ચમકે અને ગંભીર શાંતિનો પાર નહિ. રોમન કેથલીકો મૂર્તિપૂજક છે એટલે આપણને જોવામાં ખૂબ રસ પડે. એનાં ગંભીર અવાજમાં રહેલી શાંતિ અને મોટા વાજિત્ર (ઓર્ગન) ના શાંત સ્વર જડ હૃદયને પણ ડોલાવે તેવા હોય છે, પ્રભુસ્થાન કેવું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ આપે તેવા હોય છે, શાંતિની હૃદયપર શી ભાવના થાય છે તે સમજાવે તેવા હોય છે, અસ્ખલિત વૃત્તિને પોષણ આપે તેવા હોય છે. એનાં બજનો (હીમ્સ) અંદરનો પાદરી વર્ગ વારાફરતી બોલે છે અને પછવાડે ઓર્ગન હોય તેમાંથી પ્રતિધ્વનિ ઉછળે છે. બહુ વિચારવા જેવો-અનુકરણ કરવા જેવો આ પ્રસંગ જોયો. આપણી ધમાલ એકાગ્રતા થવા દેતી નથી તેનો બરાબર ખ્યાલ આવ્યો. મંદિરની બાંધણી, ચિત્રકામ, પુતળાં વિગેરેનું વર્ણન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એ સર્વ તો હિન્દમાં 'શીમ'માં Hunchback of Notre Dam માં જોયાં હતાં. આ દેવળમાં ફરી ફરીને જોવાનું મન થયા કરે છે. પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે ખાસ જોવા જવા જેવું છે. રવિવારે એની ભવ્યતા હૃદયગમ થાય તેવી હોય છે.

કીમેટોરીયમ.

પેરિસનું રમશાન લગભગ નવ માઈલ દૂર છે. એક સંખ્યાના મરણને અંગે ત્યાં જવાનું થયું. તે સ્થાન ઘણું ગંભીર છે. ત્યાં અંદર દાખલ થતાં કુટુંબવાર દાટવાની સેંકડો જગ્યાઓ છે; તે પર તે કુટુંબનાં નામો લખેલાં હોય છે. એ જગ્યાના હજારો ફાંક આપેલા હોય છે. એની અંદર થઈને મોટર પસાર થઈ. સર્વથી અગાઉ મરનારના શબને લઈ જનાર મોટર ચાલે અને પછવાડે બીજા સંખ્યાઓની મોટર ચાલે. એની બન્ને બાજુએ સેંકડો કૌટુંબિક

કબ્જો અને સ્મરણુસ્તભો હોય છે. ઉપર નાની દેરીઓ અને અંદર દાટવાની જગ્યા હોય છે. છેવટે બાળવાની જગ્યા (સ્મશાન) આવે છે. બધા નીચે મુખે ટોપી ઉતારી બિભા રહે છે. મોટર-માંથી કોશીન ચાર જણા ઉતારી અંદર લઇ જાય છે. એ સર્વ બાબતોની શી પ્રથમથીજ આપેલ હોય છે. અંદર લઇ જઇ કોશીન ઉઘાડી મરનારના ધરના ચાર માણસને અંદર બોલાવે છે અને શબને ઓળખાવી રજા મેળવે છે. પછી એક ભૂમી પર તેને મૂકે છે. ૪૫ મીનિટમાં તદ્દન રાખ થઇ જાય છે. ગેસથી શબને કોશીન સાથે બાળી નાંખે છે.

દરમ્યાન સર્વ સંબંધીઓ બહાર બેસે છે. તેમની નજરે ગેસ દેખાય નહિ કે ગંધ આવે નહિ. બહાર બાંકડા સ્કૂલની જેમ ગોઠવેલા હોય છે. ગંભીર શાંતિથી નીચે મુખે સર્વ બહાર બેસે છે. પોણા કલાકે અંદર બે સગાને બોલાવી અવશેષ હડ્ડીઓ આપે છે. સામે યાદગીરીના ગોખમાં તે મૂકે છે અને ત્યાં એક વર્ષ રાખે છે. વધારે વખત રાખવા માટે અથવા સ્મારકની પતરી મૂકવા માટે શી લે છે. ગોખની લંબાઈ પહોળાઈ એક એક ફીટની હોય છે. બાળવા માટે લઇ જવાથી માંડી ઠંડ સુધીનો ખર્ચ લગભગ ૩૦૦૦ ફ્રાંક થાય છે. આ ક્રિયાની ગંભીરતાનો પાર નથી. સર્વ હિંદુસ્થાની વતનીઓ આવે પ્રસંગે બનતા સુધી જરૂર આવે છે અને પરદેશમાં કેટલો બ્રાતૃભાવ રહે છે તે બતાવે છે. શોકનો દેખાવ ગંભીરતાથી ભરપૂર હોય છે. ૨૩વા કુટવાની તો વાત જ નહિ. આ દેખાવ આખી જીંદગીમાં ન જુલાય તેવો છે.

સાધારણ રીતે મરણુ થયા પછી શબને ૪૮ કલાક ઘરમાં રાખે છે. રજા મળે અને વારો આવે ત્યારે અગ્નિસંસ્કાર થાય છે.

અગ્નિ સરેકારની સર્વ સગવડો પેરિસમાં છે. અગવડ માત્ર એકજ છે કે એ રીતિ અતિ ખરચાળ છે.

૨મ્મ મુસાફરીની ગોઠવણ.

અહીંથી અમે થોમસકુક મારફતે દશ દિવસની સ્વીટઝર-લાંડની ટુર ગોઠવી. હોટેલ અને રેલવેની ટિકિટો કુકવાળા આપે છે. ફ્રાન્કના ભાવ બહુ અનુકૂળ હતા: અમને એક પાઉન્ડના ૨૨૪ નો ભાવ મળ્યો અને મીલાન સુધીની મુસાફરી મુકરર કરી સર્વ ટિકિટો અને કુપનો અમે લઈ લીધાં.

સ્વીટઝરલાંડને માર્ગ.

સવારે આઠ વાગે (તા. ૨૨-૭-૨૬) ગાર ૩' લીયો સ્ટેશ-શનેથી હું અને મારા મિત્ર શ્રીયુત નંદલાલ મા. અમરશી ટ્રેનમાં બેઠા. આ ગાડી જીનેવ (Geneva-સ્વીટઝરલાંડ)ની હતી અને એ કુદરતનાં સૌંદર્યથી ભરપૂર પ્રદેશ જોવાની અમારી ધણી વખ-તની મુરદ આજે ખર આવશે એ વિચારથી હૃદયમાં આનંદ થતો હતો. ફ્રાન્સની ગાડીમાં સેકન્ડ ક્લાસમાં મુસાફરી કરવી ધણી રીતે અનુકૂળ પડે છે. ઇંગ્લાંડની માફક અહીં પહેલો અને ત્રીજો એમ વર્ગ નથી પણ હિંદુસ્થાનની માફક ત્રણે વર્ગ છે. ગાડીઓ ધણી સારી અને રેસ્ટોરાંકાર સાથે હોય એટલે ખાવા પીવાની પણ સગવડ પૂરતી હોય છે. ફ્રાન્સનાં લગભગ દરેક રેશન, સૌંદર્યથી ભરપૂર હોય છે. એક તો લીલોતરીવાળો પ્રદેશ અને વળી તેને કળાથી સુરમ્ય બનાવેલો એટલે દરેક સ્થાને વૃક્ષ, વેલી, વનઘટા, અને કાપેલા ચાસો આંખને ઠંડક આપે છે. આજે તદ્દન ઉઘાડ હતો એટલે શાંતિથી આનંદ અનુભવતા અમે આગળ વધ્યા. ફ્રાન્સના લીલોતરીવાળા, મખમલ પાથરી દીધી હોય

તેવા રમ્ય ખેતરો અને નદીનાળાંઓ ઓળંગતા આખો દિવસ આગળ વધ્યા. ટ્રેનમાં અમેરિકન સહેલાણીઓ હોય ત્યારે બહુ મજા આવે છે. તેઓ અંગરેજની જેમ ચૂપ બેસી રહેનારા હોતા નથી. દક્ષિણમાં જે રેલવે જાય છે, તેનું નામ પેરિસ-લીયોં રેલવે છે. સરહદ ઉપર હેરાનગતિ.

અહીં જ્યાં એક રાજ્યની હદ મૂકી બીજા રાજ્યમાં જવાનું હોય છે ત્યાં ઘણું હેરાન થવું પડે છે. વીરમ-ગામમાં જેવા સંસ્કાર અગાઉ થતા હતા તેનાથી પણ વધારે અડચણો અહીં થાય છે. ફ્રાન્સનું છેલ્લું સરહદનું સ્ટેશન ‘બેલગાર્ડ’ Bellgarde આખું એટલે, આખી ગાડી ખાલી કરાવે છે. પછી બધો સામાન ઉચકી અથવા ઉચકાવી કેટલેક દૂર કસ્ટમ્સ જકાતની ઑફિસ હોય ત્યાં લઈ જવો પડે છે અને ત્યાં પાસપોર્ટ બતાવી તે પર સીકકો મરાવવો પડે છે. સામાન બધો તપાસી જુઓ, પણ ફ્રાન્સવાળા તો માત્ર એટલું જ જુઓ છે કે કાંઈ સોનું બહારના પ્રદેશમાં જતું નથી. ચાકથી મુદ્દાઓ ઉપર નિશાની કરી આપે, એટલે સામાન પાછો ગાડીમાં લઈ જવો. લગભગ પા માછલની આ પ્રમાણે હલામણુ કરવાની અને પાછા ગાડીમાં તેજ સ્થાને સામાન ગોઠવાવવો. સામાન લગેજમાં રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તે પણ બતાવવાનો હોય છે. બેલગાર્ડ સાંજે છ વાગે આવે છે. ટ્રેનમાં રેસ્ટોરાંકારમાં બધું ખાવાનું મળે. આપણે વેન્ટ્રેરીઅન છીએ એમ કોઈ અંગરેજી જાણનાર મારફત જણાવીએ એટલે પૂરતાં ફળ, શાકભાજી, પાંઉ, બ્રેડ, તથા મરકો મળે. આ પ્રદેશમાં આ કરતાં કોઈની વધારે ઉપયોગ થાય છે. ખાવાની જરા પણ અગવડ પડતી નથી.

સ્વીટઝરલેન્ડ.

બેલગાર્ડનું સ્ટેશન છોડ્યું એટલે સ્વીટઝરલેન્ડનો રમ્ય પ્રદેશ શરૂ થયો. નાના મોટા ડુંગરો, નદી, નાળાં અને કુદરતની વિવિધ રમ્યતાની એકદમ શરૂઆત થઈ ગઈ. આ પ્રદેશનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એકદમ લીસો પ્રદેશ અને તેમાં વચ્ચે ગાડી ચાલી જાય, બાજુમાં ધોધમાર નદી જોસથી વહ્યા કરે અને માથેલો સુધી એક બાજુ ખીણ અને બીજી બાજુ લીસો ડુંગર દેખાયાં કરે. આ નદી તે પ્રખ્યાત રોન (Rhône) નદી હતી અને તે બહુ જોસથી વહેતી હતી, કારણકે જાંચે ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં પણ તેનાં શીણ દેખાતાં હતાં. એ નદી એક મોટા લેમન નામના સરોવરમાંથી નીકળે છે તે જોવે સુધી ચાલે છે. તેનું આગળ વર્ણન આવશે. એ નદીમાં એક જગ્યાએ બંધ બાંધી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. એ વીજળીનું સ્ટેશન પણ ચાલતી ગાડીએ જોવામાં આવ્યું.

લગભગ એક કલાક સુધી નદીને કાંઠે લીસોતરી વચ્ચે ગાડી ચાલી, વચ્ચે બે ઘણી મોટી ટનેલ (બુગડાઓ) આવી અને આખરે લગભગ જા વાગે રાત્રે જોવે (Geneva) આવી પહોંચ્યા. જોવે એ સ્વીટઝરલેન્ડનું કાન્સની બાજુનું મુખ છે અને અહીં લીગ ઓફ નેશન્સ બેસે છે તે વાંચ્યું હતું તેથી આ પ્રદેશમાં ઘણો આનંદ પડશે એમ પ્રથમથી જ ધાર્યું.

જીનેવ (Geneva).

કુકનો માણસ રેશને આવ્યો હતો. અહીં પાછી સ્વીટઝર્-લાંડની કસ્ટમ્સ (જકાત) આવી. બધા ઉતારઝોનો સામાન જોવાનો તેને હક્ક છે. કેટલીકવાર મોઢું જોઇને પણ સામાન વગર જોયે પાસ કરી આપે. હીંદવાસીને કદિ સામાન ઉઘાડવાનું કહેતા નથી, બાકી તો એ ખાતાના માણસની મીઠી મહેરબાની ઉપર આધાર રહે છે. સામાનપર ચાકનાં નિશાનો કરાવ્યાં. ગાડીઓ-મોટરો તૈયાર હતી. સામાનનો કબજો કુકના માણસે લીધો અને અમે ગાડીમાં બેઠા. મુસાફરીમાં સામાન ધણો ઓછો રાખવો અનુકૂળ પડે છે. એક વધારાનો સુટ, ચાર પાંચ ખમીસ, દરેક કોલર અને ટાઇ અને હળમત તથા દાતણનો સામાન અને બે ઓવરકોટ અને પાદજનમા સુટ બે હોય એટલે એક નાની સુટ કેસ અને વાંચવાની ચોપડીઓ વિગેરે પરચુરણ ચીજો માટે એક નાની હેન્ડબેગ બસ થઈ પડે છે. આવી મુસાફરીમાં ટુવાલ, બેડીંગ, ખાવાનું કે ફુટના કરંડીયા કાંઈ પણ સાથે લેવું પડતું નથી. સર્વ ચીજો જ્યારે જોઇએ સારે મળે છે અને ખપ પૂરો થાય સારે લઈ જાય છે. જીનેવના રેશનનું નામ ગાર ડી કોરનેવીન (Gare de Cornavin) છે અને તેનો સાચો સ્થાનિક જિવ્યાર જીનેવ છે. Geneve અથવા Geneva લખાય છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જીનોઆ (Genoa) બંદર છે તે તદ્દન જૂઠું છે અને તે ઇટલીમાં આવ્યું છે. તેને આની સાથે સેળભેળ કરવું નહિ.

પાંચ મીનિટમાં હોટેલ ડ' એંગ્લીટર (Hotel D' Angletterre)માં આવ્યા. એ હોટેલમાં અંગ્રેજી ભાષા જાણનારા અને બોલનારા ધણા હોય છે. એ હોટેલ સુપ્રસિદ્ધ લેક

લેમન (Lake Lemman) ની બરાબર ઉપર આવેલ છે. લેકલેમન અથવા લેક ઓફ જીનેવ સ્વીટઝરલૅન્ડના બધા સરોવરોમાં સૌથી મોટામાં મોટું છે. એ જીનેવથી શરૂ થાય છે.

એ સરોવરને પશ્ચિમ કાંઠે જીનેવ આવેલું છે. એ ઘણું મોટું શહેર છે. એમાં દોઢ લાખ માણસની વસ્તી છે અને સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ખુરીયથી બીજો નંબર એ આવે છે. સરોવરના કાંઠાને ઘણો રમણીય બનાવ્યો છે; એમાં હોડીઓ ચાલ્યા કરે છે અને નાની સ્ટીમરો પણ ઘણી ચાલે છે. કાંઠા ઉપર હોટેલોની હાર આવી રહી છે. એ હોટેલો છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની અને ઘણી સુંદર હોય છે. આ આંગ્લેટર હોટેલ ફર્સ્ટ ક્લાસ હોટેલ છે. એમાં સગવડ સંપૂર્ણ પ્રકારની છે. અમને જૂદો બાથ-હાવાનો ઝોરડો આપ્યો હતો. ફરનીયર, ટુવાલ, લાઇટ બધું ઊંચા પ્રકારનું પૂરું પાડવામાં આવે છે. અમે થોમસ કુકવાળા સાથે જે ગોડવણ કરી હતી તેમાં આ હોટેલનો સમાવેશ થતો હતો એટલે અમારે તો માત્ર વેજીટેરીઅન તરીકેની સગવડો મેળવવાનું જ કહેવાનું હતું. અમે પહોંચ્યા એટલે તુરત અન્નદાન શાકની બધી સગવડ કરી આપી. અમને જે ઝોરડાઓ આપ્યા. ઉપરાંત બાથ વિગેરેનો ઝોરડો જૂદો. અમારા કુશાદે ઝોરડામાં બેઠા બેઠા મોં બ્લાં (Mount Blanc) પરનો બરફ જોઇ શકાતો હતો અને આજે દિવસ પુશતુમા હતો એટલે બરફના ડુંગર બહુ સારી રીતે દેખાતા હતા. એ દેખાવ જોવા હજારો લોકો કિનારા ઉપર ઉતરી પડ્યા હતા અને અમે તો રમમાં બેઠા બેઠા જ એ અનુપમ દેખાવ નિહાળી રહ્યા હતા. રાત્રે સરોવર ઉપર લટાર મારી. અનેક હોટેલો અને તેની આસપાસની કુદરતની શોભા જોઇ. આ સરોવરની ખૂબી એ છે કે તે અહીં જીનેવમાં પૂરું થાય છે અને

પછી તેમાંથી Rhone રૂહોન નદી દક્ષિણ તરફ વહે છે. રેલવેમાંથી જે નદીનાં જળ પૂરજોસમાં વહેતાં દેખાતાં હતાં તે આ રૂહોન નદીજ હતી એમ જીનેવ આવ્યા પછી ખબર પડી. આખા સરોવરને કિનારે બત્તીઓ મૂકીને અને સુંદર કિનારો બાંધીને સુશોભિત કર્યું છે. એને છેડે જ્યાં નદી શરૂ થાય છે ત્યાંથી તેના ઉપર પુલ બાંધી દીધો છે અને તે ઉપર થઇને જીનેવ શહેરમાં જવાય છે. હોટેલો ઘણીખરી આ બાજુએ આવેલી છે જ્યારે શહેર સામી બાજુએ છે.

આ હોટેલમાં ચાર માળ છે, લીફ્ટ છે અને મોટો જમવાનો ઝોરડો છે. અમને ૫૬-૫૮ નંબરના બે ઘણા વિશાળ ખડો મળ્યા હતા. રૂમમાં બે ટેબલ, કપાટ, સુંદર પલંગ, ટ્રંક મૂકવાની ચારપાઇ, ખુરશીઓ વિગેરે ઘણી ઊંચી જાતનું ફરનીયર હતું અને ત્રણ વીજળીની લાઇટો હતી.

જીનેવમાં સવારે કુકની સહેલગાહમાં દાખલ થયા. સ્વીટ-ઝરલાંડમાં નાણાનું ચલણ ફ્રાંકનું છે. સ્વીટઝરલાંડના ફ્રાંક એક પાઉન્ડ (ઇંગ્લીશ સ્ટરલીંગ) ના પચીશ મળે છે એટલે એક શિલીંગનો સ્વીસ સવા ફ્રાન્ક થયો. અહીંના ચલણમાં મોટી વધઘટ નથી. પેરિસમાં જેવી દરરોજ વધઘટ થતી હતી એવું અહીં કશું નથી. અમે પહેલીવાર ફ્રાન્સમાં ગયા ત્યારે એક પાઉન્ડના ફ્રાંક ૧૪૫ નો ભાવ હતો અને બીજીવાર ૨૩૭૬ થઈ ૨૨૪ રહ્યા હતા. તેવી કોઈ ગડબડ અહીં નથી. કુકની સવારની સહેલની શી ૧૦ સ્વીસ ફ્રાંક હતી.

મોટી ગાડીમાં બેસી શહેર જોવા નીકળ્યા. જીનેવ અથવા જીનીવ અથવા જીનીવા ઘણું સ્વચ્છ શહેર છે. એમાં કોઈ

જગ્યાએ કચરો કે ગંદકી તો જોવામાંજ આવ્યાં નહિ. અહીં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે અને આ સ્થાનમાં League of Nations-પ્રજાસંઘની મીટિંગો ભરાય છે તેનું વર્ષુન આગળ આવશે. મજુરોની પરિષદ (Labour conference) પણ અહીંજ ભરાય છે. મોટાં મકાનો અને બગીચાં જોતાં અમે આગળ ચાલ્યા. ઘણી જગ્યાઓ જોઈ, તેમાં ધ્યાન ખેંચનારી જગ્યા નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવી.

‘ મોન્યુમેન્ટ ઓફ રેકૉમેન્ડેશન. ’ આ સર્વ પ્રજાનું છે, International આંતરરાષ્ટ્રીય છે. લાં ફેરલ Farel, કાલ્વીન Calvin, બેઝા Beza અને નોક્સ Knox નાં પુતળાં છે. તેમનાં જીવનનાં બનાવોની યાદગીરિના લેખ સાથે નીચે પાણીનો ઝરો છે. આ યાદગીરિનું સ્થાન તૈયાર કરવા પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા છે.

થોડેક દૂર રૂહોન નદીનો આરવે (Arve) નદી સાથે સંગમ થાય છે. લેક્લેમનમાંથી નીકળતી રૂહોન નદીનું પાણી આસમાની છે જ્યારે આરવેનું પાણી તદ્દન સફેદ છે. એ ટુંગર ઉપરથી આવે છે અને એ જે જમીન પરથી પસાર થાય છે તેમાં માટી ચુનો છે તેથી તેનું પાણી ડોળાયલું છે. એ એકદમ આસમાની ખુસુ, અને સફેદ પાણી મળે છે લાં દેખાવ મજાનો બની રહે છે. પાણીના રંગ ભિન્ન હોવાથી અદ્ભૂતપ્રાદુર ત્રિવેણી સંગમ બરાબર યાદ કરાવે છે. બન્ને નદીઓમાં પાણી ઘણું અને પટ વિશાળ હોઈ દેખાવ દરિયા જેવો લાગે છે અને ખાસ જોવા લાયક છે. એ સંગમના સ્થાનની સામે મોં બ્રાં પર્વત દેખાય છે અને તેના પરનો બરફ બહુ સુંદર દૃશ્ય રજુ કરે છે. આ મોં બ્રાં આદિપ્તનો વિભાગ છે અને ઊંચાઈમાં ૩૮૦૦ ફીટ છે.

જીનેવમાં યુનિવર્સિટિ અને મ્યુઝીઅમનાં મકાનો મમ્મનાં છે. જીનેવનાં બવ્ય સરોવરના કાંઠા ઉપર લીગ ઓફ નેશન્સનું સ્થાન છે. હાલ છ મોટી સત્તાઓ (Powers) તેમાં ભાગ લે છે. તેનું સેક્રેટરીઅટ અહીં છે. તેમાં ચારસો કારકુનો છે. અંગરેજો અને ફ્રેંચ તેમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. અમેરિકાનું યુ. સ્ટેટસ તેમાં દાખલ થઈ શકે પણ મનરો ડોક્ટ્રીનને લાંબને થતું નથી. બાવન પ્રજાઓ, આ સંઘમાં સભાસદ તરીકે દાખલ થઈ છે. મોટા મેળાવડા વખતે સર્વ મેંબરપ્રજાના પ્રતિનિધિઓ હાજર થાય છે. એની કાઉન્સિલમાં દશ મેંબરો છે. એનો મેળાવડો થાય ત્યારે બહુ મનોહર દેખાવ થાય છે, પણ અત્યારે તેવી મીટિંગ ચાલતી નહોતી. એ મીટિંગને બેસવાની જગ્યા તથા કાઉન્સિલ હોલ વિગેરે અમને એક ખાસ માણસે બતાવ્યાં અને લીગ ઓફ નેશન્સનો ખરો આશય શો છે તેનું વર્ણન અરધો કલાક કર્યું. એના સુંદર પ્રદેશની સામેનું સરોવર અને તે પછી પર્વતની હારાવળી તપેલાં મગજને પણ શાંત કરે તેવાં છે. એનો ખર્ચ તેના મેંબરો ઉપાડે છે. મજુરમંડળમાં આ લીગમાં મેંબર ન હોય તે પણ ભાગ લે છે. લીગનું કામ સર્વાનુમતે હોય તોજ હાથ ધરવામાં આવે છે. મજુરમંડળ તેની શાખા જેવું છે પણ કેટલીક રીતે સ્વતંત્ર છે. એના મેળાવડાનો આખો હેવાલ વિગતવાર છપાઈ બહાર પડે છે. આ લીગવાળું મકાન ધણું બવ્ય અને આકર્ષક છે અને તેનું સ્થાન જીનેવ પસંદ કરવામાં ધણું ડહાપણ વાપર્યું છે. કુલ કામકાજ (પ્રોસીડીંગ) ફ્રેંચ અને અંગરેજ ભાષામાં છપાઈ બહાર પડે છે. મુત્સદ્દી વર્ગમાં અંગરેજ ભાષા આ મોટી લાઠી પછી પહેલીજ વાર દાખલ થઈ છે.

અહીં એક દેવળ-કેથીડલ સાઈ છે, તેનું નામ St. Pierre છે. હજુ ઘણાં કેથીડલો જોવાનાં છે તેથી તેનું વર્ણન લખવું ખીનજરૂરી છે. એ Romanasque cathedral છે, અંદરનું ચેપલ Chapell ગોથીક સ્ટાઈલ પર છે. સાધારણ રીતે સાઈ છે.

નાની મોટી ખીજ કેટલીક ચીજો જોઈ, જોવેલું બજાર પણ જોયું.

અહીં એક સુંદર પર્વત છે તે જોવા બપોરે ગયા. એનું નામ Petit Saleve and Grand Saleve છે. બન્નેની ઉંચાઈ અનુક્રમે ૨૬૫૦ અને ૪૨૬૦ ફીટ કહેવાય છે. ટ્રામમાં બેસી ત્રણ માઇલ જમએ ત્યાં એ પર્વત આવે છે. વચ્ચે ફ્રેંચ સર-હદ આવે છે એટલે વળી પાસપોર્ટ બતાવવાનો વિધિ કરવો પડે છે. એ પર્વત ઉપર phonicular Railway જાય છે. એ ગાડી વીજળીથી ચાલે છે. એના બે પાટા વચ્ચે () આવા અર્ધ ચંદ્રાકાર કટ કરેલ એક પાટો હોય છે તેના ઉપર બ્રેક એવી રીતે લાગે છે કે ગાડીને પાછી હકવા ન દે અને એ રીતે એ ગાડી આગળ ચાલે છે. આવી ફ્રેન્ચીયુલર રેલવે ઘણી છે તેથી તેનું વર્ણન ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ ‘સાલીવ’-નાં બે શિખરોની વચ્ચે મોનીટીઅર (Mounetier) ની ખીણ છે. ગાડી ધીમી ગતિએ ઉપર ચઢે છે. ઉપર ચઢ્યા પછી જોવેલ સરોવર આખું દેખાય છે, જોવેલ પણ દેખાય છે અને એરોપ્લેન-નમાંથી જોવેલ ફેવું લાગતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. આ બન્ને ટેકરી ફ્રેન્ચ લોકોના તાબામાં છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે ઉપર એક એરોપ્લેન ઉડતું દેખાયું હતું. બાઇનોસ્કુલરથી ચારે તરફનો

કુદરતી દેખાવ જોવા લાયક છે. આ ટેકરીની સામે મોં બ્લાંક (Blanc) બરાબર દેખાય છે અને તે બરફથી આચ્છાદિત અને બહુ સુંદર લાગે છે આજે સૂર્ય પૂર બહારમાં પ્રકાશતો હોવાથી આખો દેખાવ બહુ સારી રીતે દેખાયો. આવો સંપૂર્ણ દેખાવ જોવાનું જવલ્લેજ બને છે.

રાત્રે હોટલમાં આવી પહોંચ્યા. રાત તો નામની કહેવાય, કારણ કે રાત્રે ૯-૩૦ સુધી તો સૂર્ય પૂર બહારમાં પ્રકાશે છે અને જમવાનું તો ૭-૩૦ વાગે હોય છે.

સ્વીટઝર્લાંડ આખા યુરોપનો ખગિચો કહેવાય છે તે તદ્દન ચોગ્ય છે. એમાં લીલોતરી ધણી છે અને આખો પ્રદેશ પર્વત નદી, અને લીલોતરીથી ભરેલો છે. દક્ષિણ પશ્ચિમનો આ જીનેવનો પ્રદેશ રમ્ય છે પણ અંદરનો ભાગ વધારે રમ્ય છે એમ કહે છે. સ્વીટઝર્લાંડ લડાઈના વખતમાં તટસ્થ રહ્યું હતું. આખું સ્વીટઝર્લાંડ કાઠિયાવાડથી વધારે મોટું નથી અને ધણું ફળદ્રુપ છે. વળી હવે તો લીગ ઓફ નેશન્સને બારણે બાંધેલ છે એટલે દુનિયાના મોટા કારસ્તાની મુત્સદીઓ એને આંગણે વારંવાર આવે છે એટલે તંદુરસ્તીને અંગે તેની ઉપયોગિતા હતી તેથી પણ વધારે રાજ્યદારી અગત્ય અભારે તેની ચર્ચ મંડે છે. એનો આંતરપ્રદેશ જોતાં જોતાં આગળ વધીએ. અહીં ચોરનો ભય જરા પણ નથી. ઇટલીમાં એ ભય છે એમ પ્રથમથી અમને કહેવામાં આવ્યું છે.

ખૂદ જીનેવ શહેરની અગત્ય ઇતિહાસની નજરે ધણી કહેવાય છે. એને ‘કાલ્વીનનું શહેર’ કહેવામાં આવે છે. સ્વીટઝર્લાંડના ત્રણ વિભાગો છે અને ત્રણેની યુનિવર્સિટીઓ જુદી જુદી

છે. ફ્રાન્સને લગતો પ્રદેશ છે ત્યાં ફ્રેન્ચ ભાષા બોલાય છે, જર્મનીને લગતો નજીકનો પ્રદેશ છે (ઝુરિક વિગેરે) ત્યાં જર્મન ભાષા બોલાય છે અને ઈટલીની નજીક લેક કોમોની આસપાસનો પ્રદેશ છે ત્યાં ઈટાલીઅન ભાષા બોલાય છે. એક નાના દેશમાં ત્રણ જૂદી જૂદી ભાષા બોલાય અને તેની યુનિવર્સિટિઓ જૂદી હોય છતાં પ્રગ્નની એકતા અને સ્વદેશદાઝ જરા પણ ઓછા કે ખામીવાળા નથી.

લેક લેમન (લેક ઓફ જીનેવ.)

શનિવારે સવારે (તા. ૨૪-૭-૨૬) વહેલા ઉડી જીનેવમાં એંગ્લેટર હોટલની સામે આવેલા લેક ઓફ જીનેવ અથવા લેક લેમનને કાઠિ આવ્યા. થોમસ કુકનો માણસ વખતસર આવી ગયો હતો. તેણે સામાન સ્ટીમર ઉપર મોકલવાની ગોઠવણ કરી. આજે અમારે સ્ટીમરમાં બેસી ૪૨ માઇલ દૂર સરોવરના સામા કાંઠા ઉપર છેડે મોન્ટ્રે (Montreux) શહેર જવાનું હતું. મુસાફરીની સગવડ અહીં ધણી સારી છે. હજારો ટુરિસ્ટો (મુસાફરો) આવે તેમને માટે બધી સગવડ તુરત થઇ જાય છે. સ્વીટઝરલૅન્ડ કાઠિયાવાડથી નાનો દેશ છે છતાં તેના સેંકડો નકશા અને માર્ગદર્શક ચોપડીઓ (ગાઇડ બુકો) મળે છે, ગામેગામના નકશાઓ, રસ્તાના નકશા, પ્રત્યેક ગામથી જોવા જવાની જગ્યાની વિગતો, તેની

સહેલગાહની વિગતો-સર્વ છાપેલ તૈયાર હોય છે. ગાઈડ બુકો અને નકશા તો એટલા મળે છે કે વાત નહિ. ધણાખરા મફત મળે છે. હોટેલો તથા કુક જેવી એજન્સીઓ તરફથી સ્થાનિક સહેલગાહો થાય છે એટલે એક ગામ ગયા પછી શું કરવું કે ક્યાં જવું તેની તપાસની કડાકૂટ પડતી નથી કે તે માટે વખત જતો નથી. કેટલીક વેળા તો અમે અમુક શહેર પહોંચ્યા પછી ફક્ત દશ મીનિટમાં દેખાવો જોવા નીકળ્યા છીએ. આપણા તીર્થસ્થાનોમાં આવા ઇતિહાસ, પ્લાનો, નકશા અને યતાવનારાની યોજનાની ધણી જરૂર જણાય છે. કોઈ પણ આવનારને રસ પડે એવી વિગતો સચ્ચાઈની હદમાં રહીને અતિશયોક્તિ વિના આપવાની ધણી જરૂર છે. સ્વીટઝરલૅન્ડની નમુનેદાર સગવડો ખ્યાલ આપે એવા અનેક નાના નકશા તથા પુસ્તકો હું લાગ્યો છું જે જોવાથી અત્રે મુસાફરોની સગવડ કેવી સુંદર રીતે સચવાય છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. અહીં યુરોપમાં તો એકજ વાત છે: પૈસા પાસે હોય તો જેવી જોઈએ તેવી સાહેબી ભોગવી શકાય છે. મને તો ફ્રેંચ ભાષા પણ આવડે નહિ એટલે એમ લાગતું હતું કે અગવડ ધણી પડશે, પણ અત્યાર સુધી તો દરેક હોટેલમાં અંગરેજી જાણનાર મળ્યા છે અને તેનું કારણ એ છે કે અમેરિકનો મુસાફરી માટે મોટી સંખ્યામાં આવે છે અને તેઓ ઘણે ભાગે માત્ર અંગરેજી ભાષા જાણનારા હોય છે; આથી પ્રવાસનું ઘણું સાહિત્ય અંગરેજીમાં મળે છે અને ખાવા પીવાની આપણે પણ ભોગવવી પડતી નથી. હોટેલમાં દાખલ થતાંની સાથે આપણે શાકાહારી છીએ અને મચ્છી કે ઈંડાં પણ આપણને ખપતા નથી એમ જણાવીએ એટલે બધી સગવડ થઈ જાય છે.

સમય થોડો હોવાથી મારે સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ધણી દોડધામ કરવી પડી.

અમે સવારે ૯-૨૦ વાગે જીનેવથી સ્ટ્રીમરમાં બેઠા. સ્ટ્રીમર લગભગ ત્રણસો પેસેન્જરો બેસે તેવી અને સગવડવાળી હતી. સામાન રાખવાની જગ્યા અલાહેદી હોય છે. બેસવા માટે સુંદર બાંદડાઓ હતા અને જમવાનું સલૂન તો સ્ટ્રીમર રજપુતાનાના સલૂનને ટક્કર મારે તેવું સાફ હતું. ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ એવા બે ક્લાસ હતા. ઉપર બેસીએ તો સરોવરનો અને આજુબાજુનો દેખાવ દેખાયા કરે અને તેમાં બહુ આનંદ થાય તેવું છે.

લેક લેમન. સ્વીટઝરલૅન્ડનું આ મોટામાં મોટું સરોવર છે. એની લંબાઈ ૪૧ માઈલની અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ પહોળાઈ આઠ માઈલ છે. એની ઉંડાઈ સરેરાશ ૧૧૦૦ ફીટ છે. એના પાણીનો રંગ આકાશના રંગ જેવો ભૂરો છે. એકતાળીશ માઈલની સરોવરની મુસાફરી એટલે સ્કાટલૅન્ડના લોચલોમોનને વીસરાવે એવી વાત થઈ. સ્ટ્રીમર બરાબર વખતસર ઉપડી. આજુબાજુ જીનેવ શહેર અને પુષ્કળ ઝાડોની વચ્ચે આ રમણીય સરોવર આવી રહેલું છે. એ જળમય પ્રદેશમાં જરા આગળ જઈએ એટલે બન્ને બાજુ પર્વતની હાર અને વચ્ચે નિર્મળ જળપ્રવાહ, પર્વત ઉપર ખેતી, ઝાડો અને ચારે તરફ લીલાતરી-આ કુદરતનું સૌંદર્ય જોતાં આંખો થાકેજ નહિ અને મનને તૃપ્તિ થાય નહિ એવી કુદરતની આ માયા હતી. કુદરતની અનંતતામાં સમાઈ જનાર એ સરોવરે બાઈરન, વોલ્ટર, રસો તથા ડુમા જેવા અનેક કવિઓને અને લેખકોને પ્રેરણા અર્પી કાવ્યપ્રતિભા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગો આપ્યા છે. એક બાજુના ઉંચા ડુંગરો અને બીજી બાજુનો હરિયાળો

પ્રદેશ જોતાં હીરાના કે હીરો જેમાં મઢ્યો હોય તેવા કંચનમય કારકેટના વખાણ કરવા એમાં જેમ જીવ ભ્રમણામાં પડી જાય તેમ ભ્રમણા ઉત્પન્ન કરે એવો આ દેખાવ હતો, એક વિદ્વાને આ સરોવરનું અદ્ભુત વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે—

The natural features of the Lake's setting-in turn smiling, alluring, coquettish, wild, majestic-add still to its charms.

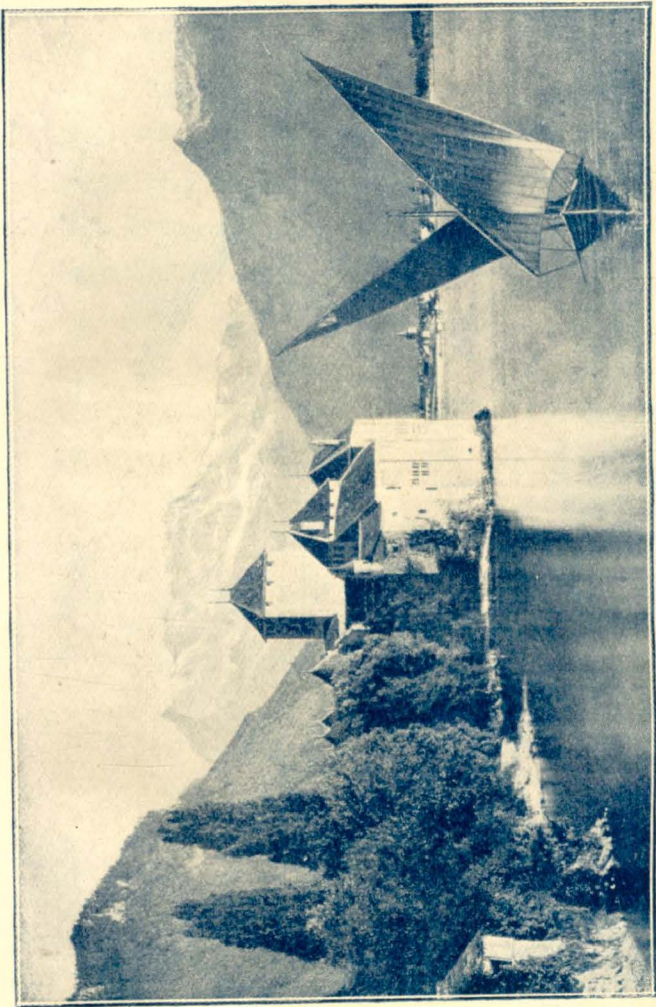
રસ્તે ઘણા ચડઉતર કરવાનાં બંદરો આવે છે. એસનારા એસવા તૈયાર થઇ ઊભેલા હોય છે, ઉતરનારા પ્રથમ ઉતરી જાય છે અને એ મીનિટમાં ૭૫-૧૦૦ માણસોની ચઢ ઉતર થાય છે અને સ્ટીમર ચાલવા માંડે છે. આ ફાસ્ટ સ્ટીમર હતી તેથી સાતજ ઠેકાણે ઊભી રહી. એમાં નીઓ (nyon) અને Lusanne (લુસાન)ના જાણીતાં સ્થળો આવ્યાં. લુસાન તો જાણીતું સ્થળ છે. આખે રસ્તે ઘણું જોવા જાણવા જેવું દેખાયું. દૂરથી પર્વતના ગગનચુબી શ્વેત શિખરો અને તે ઉપરનો બરફ, ચારે તરફ લીલો પ્રદેશ અને શાંત વહેતું જળ-એમાં સ્ટીમર ચાલી જાય અને પછવાડે જળહંસો (gulls) ઉડ્યાં કરે-આ સર્વ મુંગાને પણ બોલતો કરી દે તેવા નિર્દોષ અને નિરવધિ આનંદનો પ્રસંગ છે. આ અતિ વિશાળ સરોવર અવર્ણનીય છે. વચ્ચે વચ્ચે શહેરો આવે ત્યારે તે શહેરોની બાંધણી, તેની ચોખ્ખાઇ અને તેનો દમ્મામ અને દેખાવ સીસિલીના નગરોને ભૂલાવે તેવો દૂરથી લાગે છે. કેટલાંક નાનાં મકાનો પર્વતની અંદર દૂર દૂર હોય તેની મોહકતા વધારે લાગે અને કાંઠા ઉપર રેલવે ચાલતી દેખાય ત્યારે સ્ટીમરના ઉતાડ્યો તેને જોવા લાગી જાય. અને વળી

કુદરતી રચના આગળ મનુષ્યકૃત શોભાની ક્લુલકતા જરૂર દેખાય. આ સરોવરનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા કવિ પણ અશક્ત છે. એમાં ટેકરી અને લીલા ઝાડોના ઓળા પડે છે ત્યાં નવનવા રંગ દેખાય છે અને આકાશમાં રાત્રે ચંદ્ર પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશતો હોય ત્યારે તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતાં નવા રંગ દેખાય છે. આ દેખાવ મોંદ્રેમાં અને જીનેવમાં અમે જ્યારે જોયો ત્યારે અમને અપૂર્વ આનંદ થયો. બન્ને જગ્યા પર હોટેલ સરોવરના કાંઠા ઉપરજ આવેલ છે અને આપણે કોલાબા કોઝવેના, કે ચોપાટીના બંગલામાંથી દરિયો જોઈએ તેવી રીતે સરોવર ઓરડામાં બેઠા બેઠા દેખાય છે. મોટા પર્વત સરોવરની ચારે બાજુએ આવેલા છે અને ઉત્તરમાં ખાસ કરીને વિશેષ ઊંચા છે તેથી શિયાળામાં પણ બહુ ઠંડી રહેતી નથી, ઉત્તરના સખ્ત પવન સામે એ પર્વતો બચાવ કરે છે.

દરેક શહેર આવે ત્યારે સ્ટીમરમાંથી દેખાવ જોવા જોવો લાગે. પર્વત ઉપર વસેલ શહેર દેખાય, નજીક જઈએ ત્યારે તેના ઊંચા નીચા પણ સ્વચ્છ રસ્તા દેખાય અને સીમલાનો દેખાવ યાદ આવે, સરોવર જોતાં સ્કાટલૅન્ડનું લોક લેમન યાદ આવે અને રાત્રે ચંદ્રદર્શન થતાં મુંબઈના બારામાં ચાંદનીમાં થતા વિહારો (મુનલાઈટ એક્સકર્ઝન) યાદ આવે.

લોસાન ઘણું મોટું શહેર છે. એમાં ૮૦૦૦૦ ની વસ્તી છે પણ અમારા હાથમાં વખત ઓછો હતો તેથી સ્ટીમરમાંથીજ તેને જોયું. એક પછી એક બંદરો છોડી છેવટે બરાબર લોસાનની સામે આવ્યા. લોસાનને નીહાળી સ્ટીમરમાં લંચ લેવા ગયા. સગવડનું પૂછવુંજ નહિ. અમારે માટે વટાણાં ફ્યુસી વિગેરે ખાસ

યુરોપનાં સંસ્મરણો. ૮

લોક લેમનનું દૃશ્ય. (જીનેવા. સ્વીટઝર્લાંડ).

[૫૨૧૬.

તૈયાર કર્યાં હતાં કારણકે અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં પ્રથમથી ઓર-
ડર આપતા હતા અને તે માટે કાંઈ ખાસ આપવું પડતું નહોતું.
ખાઈ રહ્યા ત્યાં ટાઈમટેબલના ટાઈમ પ્રમાણે ક. ૧-૨૮ બપોરે
મોન્ટ્રે આવ્યું. હોટેલની ગાડી સ્ટેશને તૈયાર હતી. ગાડીમાં બેસી
હોટલમાં આવ્યા. પૂછ્યું તો તુરતજ ડુંગર ઉપર જવાની ગાડીને
ટાઈમ હતો. કોશી પી અમે ચાલતા સ્ટેશન ઉપર ગયા.

મોંટ્રે (Montreux)

આ શહેરની વસ્તી ૨૦૦૦૦ ની છે. કુલ સ્વીટઝરલૅન્ડની
વસ્તી ૪૦ લાખની પૂરી નથી. એ શહેર દરિયાની સપાટીથી
૧૪૮૪ ફીટ ઉંચુ છે અને લેક્લેમનની સામી બાજુએ આવેલું છે.
એટલે જીનેવ તેની એક બાજુએ અને બીજી બાજુને છેડે મોંટ્રે
આવેલું છે. આગળ ત્રણ ચાર છૂટાં ગામો હતાં તે જોડાઈને એક
થવાથી આ શહેર થયેલું છે. એમાં દ્રાક્ષના વેલા પુષ્કળ છે. લેટીન
શબ્દ Monasterium ઉપરથી મોંટ્રે નામ થયેલું છે એમ માન્યતા
છે. અહીં અસલ પાદરીઓનો મોટો મઠ હતો અને તે પરથી
નામ પડેલ હશે એમ કલ્પના છે. અહીં હોટેલો ત્રણ માઈલ સુધી
સરોવરના કિનારા ઉપર છે અને જરૂરીઆતની બધી ચીજો અહીં
મળી શકે છે. અહીં alkaline વાળા સુંદર ઝરાઓ છે અને
તેનું પાણી મોટા બાટલાઓમાં ભરીને પરદેશ ચઢે છે. કહે છે કે

અથવા અથવા પેટના વ્યાધિ માટે અને લીવર તેમજ કીડનીના વ્યાધિ ઉપર એ પાણી ઘણું અકસીર છે અને ઝકતરો The alkaline mineral waters of montreux નામથી એને દવા તરીકે પણ પીવાનું ફરમાવે છે. આખું શહેર તંદુરસ્તીનો નમુનો છે અને ખાસ જોવા લાયક છે.

અમે 'ગોલ્ડ હોટેલ'માં ઉતર્યા હતા. ત્યાં જઈ કોશી પી અમે પુરતજ ૧. ૫૫ ની ગાડી પકડી. સામાન કશે લેવાનો હતો નહિ. અમે જોવા નીકળ્યા હતા.

ટોરીટોના સ્ટેશને ગયા. ત્યાં પ્રથમ રોપરેલવે અથવા કેબલરેલવે જોઈ. એમાં બે ડબ્બા ઉપર નીચે હોય છે. એક ઉતરે એટલે બીજો ચઢે. પાણીના જોરથી અને લોઢાના દોરડા હોય છે તેનાથી એ ચાલે છે. એનું લેવલ ૫૭: ૧૦૦ એટલે લગભગ ૫૦ ડીગ્રીના ખૂણે (એંગલે) છે. આપણને તો એ લગભગ સીધીજ ઉપર જતી લાગે. દોરડું તૂટ્યું હોય તો બાર વાગી જાય, પણ એમ બનતું નથી. બેસવાનો ડબ્બો બરાબર ખૂણાનો હિસાબ ગણીને આડો બનાવેલો હોય છે એટલે આપણને ડબ્બો દૂરથી આડો દેખાય પણ અંદર આપણે સીધા બેસી શકીએ. બેસનાર પૂરતી સગવડથી બેસી શકે છે અને ડબ્બો ઉપર ચઢવા માટે ત્યારે આપણે આડા ચઢતા જઈએ છીએ પણ અગવડ લાગતી નથી.

ગ્લીયોનું સ્ટેશન (Glion) ૭૪૩ વાર દૂર છે. ત્યાં પાંચ મીનિટમાં ગાડી લઈ જાય છે. તેની ઉંચાઈ ૨૨૭૦ ફીટ છે. નકશામાં લખેલ હોય તે મીટર સમજવા. ડહા ઈચ્છિતો મીટર થાય. દરેક શહેરની વિગતવાળા નકશાઓ દરેક હોટેલમાં ઘણું ખર્ચ મળે છે.

લીઓથી rack & Penion રેલવે આવે છે. એના ઈજનને અગાડી પછડાં નથી હોતાં. વચ્ચેના ઘાંતાવાળા પાટાને ડાખતું એ ઈજન ઉપર ચઢે. ચઢતી વખતે એ પછવાડે રહે છે અને ઉતરતા અગાડી રહે છે. એક કરતું એ ચાલે છે. જીતેવમાં સેલીવ પર્વતે ગયા ત્યાં તે વીજળાથી ચાલતું હતું અહીં સ્ટીમથી ચાલે છે. એ ગાડીમાં બેસી આગળ વધ્યા. કોક્સનું રેશન ૩૪૫૮ શીટ ઉંચાઈએ, જમન ૫૭૧૫ શીટ અને છેલ્લું રોચેર ડી નાચી Rochers de Naye ૬૪૭૩ શીટ છે. ટ્રેઇન જેમ જેમ ચઢતી ગઈ તેમ તેમ આખો દેખાવ નજરે પડતો ગયો. કેટલીક જગ્યાએ ઓગળેલ બરફનાં અવશેષો દેખાયાં. આજે તો દિવસ ઉધાડવાળો હતો એટલે વાંધો નહોતો. અવાજ કરતી ગાડી સેંકડો ઉતારોએ ધસડી લઇ જાય અને અંદર બેઠા બેઠા આપણે દેખાવો જોયા કરીએ અથવા પ્રવાસનું સાહિત્ય વાંચી લઇએ. એમ કરતાં છેવટે રોચેર ડી નાચી પહોંચ્યા. એ ઘણું ઉંચું છે. બપોરે ૩-૨૦ ત્યાં પહોંચ્યા. આશરે બસે વાર જેટલું ચાલીને ઉપરને પોઈટ (શિખર) ગયા. સાંધી દૂરનાં આલ્પસનાં બીજાં પોઈટો જોયાં. ત્યાં દુરબીન મળતું હતું તેનાથી ઘણાં ઉંચાં પોઈટો જોયાં. મોંઘલાં વિગેરે અનેક પોઈટો જોયાં. બીજી બાજુએ આખું સરોવર-લેક લેમન દેખાય છે અને મોંત્રે શહેર નાનું ગામડું-રમકડા જેવું દેખાય છે તે જોયું.

‘ગ્લેશિયર’ એટલે બરફથી આવ્યોદિત પર્વતનું શિખર. એ ઓગળે ત્યારે એમાંથી નદીઓ નીકળે. એવાં ઘણાં ગ્લેશિયરો દૂરથી જોયાં, દુરબીનથી જોયાં અને આગળ ત્યાં જવું છે તેની ઓળખાણ કરી લીધી.

ચારે તરફ લીલોતરી, પહાડ, પાણી, જમીન અને આખી

કુદરતનું અનુપમ સૌંદર્ય નીહાળતાં એ શિખર ઉપર અરધો કલાક ગાળ્યો. બહુ વિસ્તારથી આખો દેખાવ દુરબીન અને આયોસ્કોપથી જોયો અને પછી તુરત રેલવે સ્ટેશન ‘રોચર ડી નાથી’ આવ્યા.

સ્ટેશન ઉપર ઘણી સારી હોટલ છે. રાત રહેવું હોય તો રહી શકાય, પણ અમારે તો થોડા વખતમાં ઘણું ઉકેલવાનું હતું; નહિતો અહીંના સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદય જોવા લાયક છે એમ માઇંડ બુકમાં લખ્યું હતું. હોટલ ઘણી સમવડ વાળી છે. ચા પીને અમે તો ગાડીમાં બેઠા. ઉતરતી વખત એંજન અગાડી ચાલે છે. ચઢતી વખત પછવાડે રહે. ઠપ ઠપ કરતી ગાડી ચાલી. ધીમે ધીમે નીચે ઉતર્યા. ૪-૨૩ ગાડીમાં બેઠા તે ૫-૪૫ સાંજે ટેરીટોને સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા.

ઉપર જે દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આખી સૃષ્ટિ આનંદમાં આવી હસતી હોય, લીલીછમ હોય અને કુદરતની આરે તરફ બલીહારી હોય ત્યાં પછી બીજી વાત શી હોય ! આ દરેક જગ્યાના સ્થાનિક નકશા અને ચિત્રો તથા આદ્યમો ઘણાં મળે છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક નકશાઓ તે વખતે બહુ ઉપયોગમાં આવે છે અને દુશ્ચોનાં ચિત્રો સંસ્મરણને સચેત કરે છે, ઓગળી ગયેલાં ખરફનાં અવશેષો સ્મૃતિપર જડાઈ રહે તેવાં હોય છે અને દૂરથી દેખાતા આદ્યસનો મહિમા વર્ણવવો મુશ્કેલ છે. સીમલામાં ઊભા રહી દૂરથી હિમાલો જોયો હોય તો કાંઈક ખ્યાલ આવે. અહીંથી આદ્યસની ધારો ઘણી લાંબી દેખાય છે અને ખરફ તો બાજુ સફેદ ચુનાનો મોટો ઢગલો પડ્યો હોય તેવો જણાય છે. આખું દૃશ્ય મનોહર, ભવ્ય અને આકર્ષક છે.

આજે સવારે ઉઠી નિત્ય કર્મથી પરવારી નાસ્તો લઈ
 ‘શીલોન’નો કીલ્લો જોવા ગયા. પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે આ
 તો જે શીલોન Chillonને કવિ બાયરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલ છે
 તેજ છે. હું અગ્રેજી પાંચમી ચોપડીમાં Prisoner of
 Chillon ની કવિતા શીખ્યો હતો તેને સ્મરણ પટપટ તાજ
 કરવાનો સમય આવ્યો. સ્કોટલાંડમાં, છઠ્ઠી ચોપડીમાં બજેલ
 Lady of the Lake યાદ કરી, લોક લોમાનમાં તેનાં
 સંસ્મરણો જાગ્યાં, તો અહીં પાંચમી ચોપડીનાં સ્મરણો તાજ
 થયાં. તેની સાથે અબ્યાસકાળનાં અનેક સ્મરણો થયાં.

Eternal Spirit of the Chainless Mind.

Brightest in dungeons, Liberty, thou art,

અને

My hair is grey, but not with years,

Nor grew it white.

In single night &c.

આ સર્વ યાદ આવ્યું. નિર્દોષ વયના આનંદી દિવસો !
 તે હિ નો દિવસા ગતાઃ ગયા દિવસો તો ફરીવાર આવેજ
 નહિ ! ઉનવાળા માસ્તર તે વખતે તેની કિમત અંકાવતા હતા;
 પણ કયા વિદ્યાર્થીને તે દિવસોમાં તેની ખરી કિમત આવે છે ?

બાયરનના કવિત્વને જાત્રત કરે એવીજ આ ભૂમિ છે ! આ
 કેદખાનાનો પ્રસંગ તો આકરો છે પણ લેક લેમનને કાઢે આવેલ
 એ કિલ્લાને જોધને બાયરને એને અમર કર્યો ! એના કેદી
 બોનીવાર્ડ Bonivardને અમર કર્યો અને જે સ્વીટઝરલાંડે
 શેલી વોલ્ટર અને બીજા અનેક મહા પુરુષોને કુદરત

સાથે રમવાને યોગ કરી આપ્યો તેણે ખાચરને પણ ઉચ્ચ સ્થાન અપાવ્યું.

ટ્રામમાં બેસી કિલ્લા તરફ ગયા. કિલ્લો ઘણો જૂનો છે. એક ગાઇડ જે સ્ત્રી હતી તેણે આખો કિલ્લો બતાવ્યો. અમારી સાથે ૩૦-૪૦ જોનારા હતા એટલે એ સ્ત્રી ગાઇડની કવિત્વ શક્તિ પણ ઉછળી અને એણે ‘ સોનેટ ’ ગાઇ મારાં સ્મરણો જાગૃત કર્યાં. પછી તો કવિતાનું પુસ્તક ખરીદ્યું, વાંચ્યું અને ખાળવચનાં મીઠાં પ્રસંગો સંભારી ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો.

આ કિલ્લામાં સેવોય (Savoy) રાજ્યો અને ડ્યુકો રહેતા હતા અને Burnese જાતિ પર ઘણું વૈર રાખતા હતા. બોનીવાર્ડ અને તેના ભાઇઓએ ધર્મયુદ્ધ કર્યું અને ધર્મની ખાતર કેદ પડ્યા. એ ભાઇઓ મરી ગયા અને બોનીવાર્ડ ઘણા વર્ષ કેદમાં રહ્યો. ત્યાં એણે જે વિચારો કર્યા તે ખાચરને ગાઈ દેખાડ્યા છે. કવિતા અદ્ભુત છે અને અહીં એ સ્થળ જોયા પછી તો સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે.

કિલ્લામાં ૪૨ ઓરડાઓ છે. સેવોય રાજ્યોના વખતનાં કપાટો, હથિયારો, રાંધવાનાં ઢાંભો અને એવી એવી અનેક સ્મારક ચીજો જાળવી રાખેલ છે અને દરેક વિભાગનો એ વખતમાં શો ઉપયોગ થતો હતો તે બતાવવામાં આવે છે અને તેનો ઇતિહાસ પણ કહેવામાં આવે છે. બહાદુર પ્રજાને બહાદુર રાખવા દરેક રાજ્યમાં આવાં ઐતિહાસિક સંગ્રહને તથા ધટનાને સુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે અને જર્જરિત સ્થાનોને ગમે તે ભોગે સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે. લેક લેમનમાં કેદીને તો પાણીનો અવાજ જ આવે, કંઈકને એ કિલ્લામાં ઘર મારવામાં આવ્યા છે. વચ્ચે Gothic સ્થંભનું

વજ્રકેદખાનું છે, ફ્રાંસી દેવાની જગ્યા છે, દેવળ પણ છે અને ભીંતપર ૧૪ મી અને ૧૫ મી સદીનાં ચિત્રો frescos છે. કિસ્લાની બહાર કેટલીક ચીજો મળે છે તે સુવીનીર-સ્મારક તરીકે લોકો ખરીદે છે. અમે પણ કેટલીક ચીજો લીધી.

કિસ્લો જોઈ હોટેલ ગોલ્ડ્સમાં આવ્યા. લંચ લઈ તૈયારી કરી. હોટેલમાં પૂરતી સગવડ હતી. ખાવા પીવાની તો અમને કોઈ જગ્યાએ અડચણ પડીજ નહિ, કારણ કે બે ત્રણ શાક-ખાસ કરીને વટાણાં સારાં તાજાં મળે, બ્રેડખટર મળે અને-કુટુસ મળે એટલે નિર્વાહ સારી રીતે થઈ શકતો હતો. મુસાફરીની સગવડ તો એટલી બધી છે કે ખાવાની કોઈ ચીજ લાવવી પડે નહિ અને રાજ મહારાજ જેવી સાહેબી ભોગવાય. મુસાફરીમાં ટુવાલ, નેપ-કીન, બેડીંગ, ભાતાનો ડબો, કુટનો કરંડીઓ કે પાણીનું વાસણ-કાંઈ પણ સાથે રાખવું પડતું નથી.

બપોરે બે વાગે અમારે ટ્રેનમાં બેસી ઇન્ટરલેકન જવાનું હતું. આખી સ્વીટઝરલેન્ડની મુસાફરીમાં, એ અમારી નજરે અત્ય-સ્થાને હતું, પણ આજે બપોરે વરસાદ થવા માંડ્યો, બે દિવસની મજા ઉડી જતી લાગી. ટાઇમે ટાઇમનું પત્રક હતું તે પ્રમાણે મુસાફરી કરવાની હતી. મુસાફરી (ટુર)ની ગોઠવણ એવી મજાની હોય છે કે હોટલની ટીફિટો, રેલવેની ટીફિટો, જવાના ટાઇમ વિગેરે સર્વ ગોઠવી લખી આપે છે અને તે પ્રમાણે આપણે ચાલવાનું હોય છે. રેલવે તથા હોટલની ટીફિટો એક એક ફાંદી આપવાની હોય છે. એને ‘કુકનું વાઉચર’ કહેવામાં આવે છે.

ઇન્ટરલાકન Interlaken.

એ વાગે બપોરે (તા. ૨૫) મોન્ટ્રેથી ટ્રેનમાં બેઠા. લગભગ સાડા ત્રણ કલાક ગાડીમાં બેસવાનું હતું. રસ્તે જે કુદરતનું દૃશ્ય જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. ટ્રેન પ્રથમ લેક લેમનની બાજુએ ચાલી, જોયે ચઢવા લાગી. ચારે તરફ સૌંદર્ય, લીલાં ઝાડો, ખેતરો, જાણે મખમલ બીલાવેલ હોય તેવી લીલી હરીઆલી જમીન, પહાડો, પાર્શ્વનાં સેંકડો ઝાડો અને તેની પડખે નદી. નદીની બાજુમાં ગાડી ચાલે, જોયે ચઢે, નીચે ઉતરે અને લાંબો દેખાવ દેખાય એટલામાં યુગડામાં પેસે; આખો પ્રદેશ લીલોતરથી ભરેલો અને જીવતો; વનરાજીની વાટિકા અને વૃક્ષની ઘટા, ખેતરની સપાટી અને ડુંગર પરની ઢોળાવ પડતી ખેતી, દ્રાક્ષના વેલા અને પીચના ઝાડો; ફૂલના જથ્થા અને મધમાખના ગુંગરવો જોતાં અને સાંભળતાં આગળ વધ્યા.

ગાડી એક વખત બદલી અને આગળ વધ્યા. પછી તો પૂર જોસમાં નદી વહેતી ચાલી; ઉપરથી ચાલી આવે અને ઝરણાંમાં ભળી જાય. તેમાં વળી ઝેશિયરના ધોળાં પાણી દેખાય; તે પથ્થર સાથે અથડાય એટલે ભાંગે અને ઉલટાં થઇ સુલટાં થતાં વધારે જોર પકડે—એમ કરતાં આગળ ચાલ્યાં જાય. એ મોટાં સરોવર આવ્યાં. ચાલતી ગાડીએ જોયાં. રસ્તામાં સાથેના અનેક મુસાફરોની બોલવા ચાલવાની રીતભાતથી વાકેફ થયા. અંગરેજ સિવાય બીજી સર્વ પ્રજા મુસાફરીમાં તુરત હળી જાય છે અને વાતો

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

ઇન્ટર લાકન-ફોન ંયુ (સ્વીટઝરલૅંડ).

[પ. ૨૨૫.

લાગી જાય છે. તેની ભાષા ન સમજાય તો ઉપાય નહિ, બાકી મુસાફરી પૂરતો સંબંધ તો બહુ જલ્દી થઈ જાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રસંગોએ ઘણી વાત જાણવા સમજવાની મળી આવે છે.

ઈન્ટરલાકન. આખા સ્વીટઝરલેન્ડના મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલ નાનું ગામ છે અને સ્વીટઝરલેન્ડ આવનાર દરેક સહેલાણી મુસાફર અહીં આવ્યા વગર રહેતો નથી. મેં મુંબઈથી નીકળ્યા પછી તુરતમાં જ સ્ટીમરમાં એના પ્રદેશનું વર્ણુ ન સાંભળી લખી લીધું હતું એટલે ત્યાં જવા ખાસ મનોરથ પ્રથમથી હતો, પણ આજે વાદળો વરસાદ આવતી કાલની મજા ભૂલાવી દેશે એવો ભય હતો. એનું તો જે થાય તે ખરું.

ઈન્ટરલાકન એટલે સરોવરની વચ્ચે. inter=વચ્ચે lake= સરોવર. એ મોટાં જળપ્રાંત સરોવરની વચ્ચે એ ગામ આવેલું છે. એની વસ્તી આઠ હજાર માણસની છે. પણ હોટેલોની હારમાળા લગભગ ત્રણ માઇલની છે. એનાં સૌંદર્ય અને સગવડનો પાર નથી. એક એક હોટલ ૮૦૦ માણસોની સગવડ કરે તેવી હોય છે અને અનેક દરજ્જાની છે. સરોવરોનો પ્રદેશ જેતાં સરોવરને કંઠિ કંઠિ ટ્રેન ધમ ધમ ચાલતી હતી. આજે સરોવર પણ કંઈકેયે ચઢેલ હતું. સાંજે સવા છ વાગે ઈન્ટરલાકનનું બાહોફ (Bahnhof-ફંકામાં Bhf.) સ્ટેશન છે ત્યાં ઉતર્યા, કુકની ટાઇપના લગભગ ચાલીશ ટોપીવાળા ઊમા હતા. અમે કુકના માણસને શોધી માલ ખતાવી તેને તેનો હવાલો આપી હોટેલમાં ગયા.

અમે બે રિવાઝ ગ્રાંડ હોટેલ (Beau Rivage Grand Hotel)માં ઉતર્યા. એ ઘણી મોટી ફર્સ્ટ ક્લાસ હોટેલ છે. રીતસર ખખર આપી શાકભાજી માટે સૂચના કરી ખાઈ પી

સુધ્ ગયા. આવતી કાલે હવા કેવી રહેશે તે સમજતું નહોતું પણ બેરોમિટર સામાન્ય સારી હવા તરફ આવતું જતું હતું એટલે આશા સારી હતી. અહીં જણાવવું જોઈએ કે યુરોપમાં દરેક હોટેલમાં અને સારાં ઘરોમાં થર્મોમિટર અને બેરોમિટર હોય છે. બેરોમિટરથી હવાનું દબાણ જણાય છે એટલે ચોનીશ કલાક આગમ્યથી વરસાદ વાદળાં કે તોફાનની કાચી આગાહી થાય છે. છાપામાં વધારે આધારભૂત સરકારી આગાહી પણ બહાર પડ્યા કરે છે.

આખા સ્વીટઝરલૅન્ડની વસ્તી ૩૫ થી ૪૦ લાખની ગણાય છે. એ નાનકડી પ્રજાએ આખા સ્વીટઝરલૅન્ડને વીજળીથી ઘેરી લીધું છે, સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જળવી રાખ્યું છે અને હોટેલ વિગેરેની એવી સગવડ કરી છે કે મુસાફરો પાસેથી રેલવેની શી, પુસ્તકો, નકશા, હોટેલની શી અને માલનાં વેચાણ વિગેરે દ્વારા કરોડો રૂપિયા મેળવે છે અને તેને તે પોતાની પુંજ ગણે છે. મુસાફરોને રીઝવી લાખો કરોડો રૂપિયા કળથી લઈ શકાય છે એ સૂત્ર આપણા પાલીતાણાના દિવાન સમજ્યા હોત તો જૈન કોમને શાંતિ થાત અને રાખતું ઘર ભરી શકાત. આપણા લોકો પરદેશ દૂરે તો ધણું નવું સમજે અને અનેક નવાં દૃષ્ટિબિન્દુ તેમના સમજવામાં આવે.

અહીં કેટલાંક લાકડાનાં ઘરો જોયાં. આ પ્રદેશમાં લાકડાની છત ધણી એટલે બહુ લોકો માત્ર લાકડાનાંજ સુંદર ઘરો દૂરે છે અને બધી ઋતુમાં તે બહુ સાફ કામ આપે છે. રેલવેની કળા અને ધડિયાળની કળા તો સ્વીસ લોકોના આપનીજ છે અને તેમાં ઝોંગફાઉની રેલવે કરીને તો તેમણે અવધિ કરી છે. નાનામાં નાના ગામમાં વીજળી હોય છે અને ઝરા એટલા છે કે એને વીજ-

ળીનો ખર્ચ પડતો નથી; માત્ર એકવાર ગોઠવણી કરી એટલે કામ ચાલ્યાં કરે છે; પાણીના વહેતા ઝરા એનું સાંચાકામ ચલાવ્યા કરે છે.

બે મોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલું આ ઈન્ટરલાકન નામનું શહેર ધણું શોભાયમાન છે. એમાં કામ કામ હોટેલો છે અને દુકાનો છે. અહીંથી ઘણી જગ્યાએ જવાય છે. અમે તો મુદાની જગ્યા માટે જ આવ્યા હતા એટલે તે જોવા ગયા.

સોમવારે સવારે ઉઠ્યા. હવા સારી લાગી. મેરોમિટર રીત-સર સારી હવા (ફિરવધર)નું થઇ ગયું એટલે જવાની તૈયારી કરી. આજે જે જગ્યા જોઈ તે સમજવા માટે નક્કશો જોવો.

ઈન્ટરલાકન	Interlaken	૫૯૦ metre	મિટર ઉંચાઈ.
લુટરબ્રુનન	Lauterbrunnen	૭૧૧	"
શેડેગ	Sheidegg	૨૦૬૪	"
ઝોંગફ્રાઉ	Jungfrau	૪૧૬૬	"
ગ્રીન્ડલવાલ્ડ	Grindelwald	૧૦૩૮	"

ઈન્ટરલાકનની સપાટી ૧૮૬૬ ફીટ છે. ત્યાંથી ઉપર સ્ટેશનેથી ગાડીમાં બેસવાનું. ત્યાંથી એક બાજુ ગ્રીન્ડલવાલ્ડ ૩૪૦૨' છે (' આ નિશાની ફીટની છે) અને બીજી બાજુ લુટરબ્રુનન ૨૬૧૫' છે. એક બાજુ જવાનું અને બીજે રસ્તેથી પાછા આવવાનું. જ'કશન સ્ટેશન શેડેગનું છે જેની ઉંચાઈ ૬૭૭૦' છે. ઉપર ઝોંગફ્રાઉનું આદ્યસનું શિખર છે તેની ઉંચાઈ ૧૧૩૪૦' છે. બનતા સુધી એનું રોકેચ ડ્રોઈંગ આપવામાં આવશે.

આ સમજવા માટે નક્કશાની જરૂર છે. સામાન્ય ખ્યાલ ડ્રોઈંગ પરથી આવશે. મીટર એટલે ૩૬૫ ઈંચ. ત્રણ ફીટ અને ત્રણ ઈંચ ઉપર. નક્કશામાં મીટર લખ્યા હોય ત્યાં ત્રણગણા કરવા.

અદ્ભુત નવાઇ ઉત્પન્ન કરે તેવી આ પ્રદેશ આજે જોયો. તેનું જે કાંઈ ખ્યાલમાં રહ્યું તેનું વર્ણન નીચે કર્યું છે. એનું ખરું વર્ણન તો કોઈ રસાત્મા હોય તે કરી શકે. મેં તો માત્ર ખ્યાલ આવે તેવી થોડી બાબતો લખી છે. ઈન્ટરલાકનનું ડિસ્ટ સ્ટેશન કાલે રાત્રે જે સ્ટેશને ઉતર્યા હતા ત્યાંથી ઘણું દૂર છે, લગભગ બે માઈલથી વધારે હશે; પણ અમારી હોટેલ (રિવાઝ)થી ઘણું નજીક હતું. ટ્રેનનો ટાઇમ ૮-૪૩ સવારનો હતો. નિલકર્મ કરી, નાસ્તો લઈ વખતસર સ્ટેશન પર ગયા અને ગાડીમાં બેઠા.

ગાડી પ્રથમથીજ ડુંગર ચઢવા લાગી. શરૂઆતથીજ કુદર-રતની અદ્ભુત સીનેરી શરૂ થઈ. અનેક પાણીનાં ઝરણો પૂર જોઈથી વહી રહ્યાં હતાં, લીલી ઝાડી અને મોટાં ઝાડો ચારે તરફ દેખાતાં હતાં અને દૂર ઝેશીઅર, વાદળાં અને આલ્પ્સ પૂર બહારમાં પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. નદી તેના વિશાળ પટમાં આઠ દશ વખત આડી ઉતરી. નદી બહુ જોસમાં વહેતી હતી. ખળખળાટ વહેતાં ઝરણાંનો અવાજ અને ચારે તરફની વનરાજીની શાંતિ મંદ પવન અને સામે જોગફાઉના ઝેશીઅર પર ઝરફ અને નીચે વાદળાં; વાદળાંની ઉપર તડકો; દૂરબીનમાંથી જોતાં પ્રકાશ ઓછો લાગે. પછી તો એક પછી એક ઝરણો આવવા લાગ્યાં. ચારે તરફ ઝરણાં અને રેલવે ઉપર ચઢતી જાય. ગળે ઘંટા બાંધેલી ગાયોનું સુંદર સુપુષ્ટ શરીર, તેનો તદ્દન જૂદી જ જાતનો ઘાટ અને મરોડદાર શીંગડાં. ગાડી નોન સ્ટોપ ટ્રેન હતી એટલે વચ્ચેના કોઈ પણ સ્ટેશને અટક્યા વગર લુટરજુનન આવી પહોંચી.

(૯-૨૫ સવાર). ‘લુટર જુનન’ એ જર્મન શબ્દ

છે. એનો અર્થ nothing but springs અરઓ સિવાય બીજું કાંઈ નહિ; અથવા વસંત ઋતુ સિવાય બીજું કાંઈ નહિ. અનેક ઝરણામાં આ ગાળી બહુ લીલી સુવાસિત અને કુદરતનો મહોત્સવ દેખાડનારી છે.

અહીં ગાડી બદલી આગળ ચાલ્યા. ગાડી 'ફ્રેનીક્ચુલર' અગાઉ વર્ણવી છે તેવી પણ વીજળીથી ચાલતી હતી. અનેક ઝરણો નિર્ઝરણાઓને મૂકી આગળ ચાલ્યા. વેન્મર્ન આલ્પ. દરેક રથળે હોટેલો અને મકાનો સુંદર. સ્ટેશનો મણાં સારાં. આખરે શેડેંગ પહોંચ્યા. એ ૬૭૭૦ ફીટ ઊંચું છે. (ટાઇમ ૧૦-૫૭ સવારે.) ત્યાંથી ફરીવાર ગાડી બદલી.

ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા. ઊંચું ચોંગકાઉતું હિમાચ્છાદિત શિખર જોયું. એના ઉપર અને ૧૮૧૧ સુધી કોઈ ગયું નહોતું. પ્રથમ એક માણસ ધણી મુશીબતે જઈ આવ્યો. સ્ત્રીસ લોકોએ એ આખા બરફના ઝેશીઅરની અંદર રેલવે બાંધી છે. રેલવેની આખી ટનલની ઉપર અને ચારે તરફ બરફ. ગાડી ધણી મગતી. ૧૪૦ ફાંક (સ્ત્રીસ ફાંક એક પાઉન્ડના ૨૫ ભાગે છે). એ ગાડી શેડેંગથી ચોંગકાઉ પહોંચતાં ક. ૧-૧૦ લે છે. આખી ગાડી ટનલ-યુગ્મમાંજ ચાલે છે, એમાં વચ્ચે ત્રણ સ્ટેશન આવે છે, ઉતરીને જોઈએ તો કાચની બારીમાંથી ચક્રચક્રતા ઝેશીઅર-બરફના કુંગરા દેખાય. સવારે ૧૧-૫ નીકળી ચોંગકાઉ બરાબર ૧૨-૧૫ મિનિટે પહોંચ્યા.

ચોંગકાઉ. ૧૧૩૪૦ ફીટ ઊંચું છે. ઉપર Hotel Bergthaus હોટેલ બરધાઉસમાં ખાવા પીવાની બધી સગવડ છે અને અમારી પાસે કુકનો જમવાનો પાસ હતો એટલે પ્રથમ જરા

લંચ લઇ લીધું. ત્યાં ખાવાનું બધું મળે છે. આટલી ઊંચાઇએ પણ ખાવાની સગવડ પૂરતી છે.

ગેલેરીમાં આવી દેખાવ જોયો. ઠંડીથી પગ કળે. ગરમ કપડાં ખૂબ પહેર્યા હતાં, હાથમાં મોજાં પણ હતાં, પણ ઠંડી ઘણી. પછી ઉપર ગયા. ત્યાંથી ચેટો Chateau પર ગયા. બરફ ઉપર પગ લપસી જાય પણ ખૂબ ચાલ્યા. લગભગ ૧૫૦ ફીટ દૂર ગયા. શ્વાસ લેતાં જરા મુશ્કેલી લાગે, પણ ગાઇડ સાથે હોય એટલે ભય નહિ. ભયવાળી જગ્યાએ Creviceની ઉપર લાકડા મૂકી રાખેલા હોય છે. પહેરવા માટે જડા ખૂટ અને લાકડી મળે. બરફ ઉપર જડા ખૂટ પહેરી ચાલવું પડે. હાથમાં અણીવાળી લાકડી રાખવાની હોય છે. આ સર્વ વસ્તુઓ ત્યાં ભાડે પણ મળી શકે છે. ઝેશીઅર સામે જોવા કાળાં કે લીલા ચશ્માની પણ જરૂર છે.

જોંગક્રાઉ જોવું.

બરફના ઢગલા, ડુંગરા, ચારે તરફ બરફ. મારો મિત્ર કેમેરા ભૂલી ગયો હતો પણ એક જર્મને અમારા ફોટા પાડી લીધા. એક બીજા બાતુ હતી તેણે પાડ્યા અને કહ્યું કે લ્યુગાનોમાં તે અમને ફોટાની કોપીઓ જરૂર આપશે. ત્યાં ચારે તરફ દેખાવ જોયો. ચાલતા ન આવડે તો સરી જવાય, પગ કળે, પણ મેંકડો લોકો જેનાર હોય, કોઈ આવતા હોય, કોઈ જતા હોય, એટલે આપણને કાંઈ લાગે નહિ. જે દેખાવ અહીં જોયો તે આખી જીંદગી સુધી ભૂલાય એમ નથી. તડકો સારો હતો. વાદળાનો કે વરસાદનો ભય તો દૂર થઈ ગયો હતો. બરફ હાથમાં લઇ ગોળા ફરી ફેંકીએ અને ચારે તરફ શાંતિનો અને મુસાફરોના હાસ્યનો આનંદ અનુભવીએ. આ ખડ્ડે યોંગક્રાઉનું શિખર હતું અને તેની ઊંચાઇ ૧૧૫૦૦

શીટ હતી. લગભગ અર્ધો કલાક બરફ પર ફર્યા, ચારે તરફ જોયું. બરફજ બધે હતો. દૂરનો દેખાવ જોવા દૂરનીનનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો.

પાછા હોટેલમાં આવી પોસ્ટકાર્ડ ખરીદ્યાં. આ સ્થાને આવવું મુશ્કેલ એટલે તેની યાદગીરમાં સંબંધી અને મિત્રોને ચિત્રનાં પોસ્ટકાર્ડ લખ્યાં અને ટપાલમાં પણ અહીંથીજ નાખ્યાં. વધારે લખી શકાય તેમ હતું કારણ કે અહીં અમારે ૩ કલાકનો દશ મીનિટ રહેવાનું હતું પણ હાથ અકડાઈ જતા હતા. બારેક કાર્ડ તૈયાર કર્યાં અને ત્યાંથી ટીકિટ ખરીદી લગાવી ટપાલમાં નાખ્યા, આ પીધી અને પાછો ગ્લેશીયરનો દેખાવ જોયો. આ સ્થાને આવવાનો અને જોવાનો ધણુ વખતથી મનોરથ હતો તે આજે પૂરો થયો.

જોંગકાઉ ચઢવાની ટ્રેનને આખી દુનિયામાં એક અજાયબ જેવી ચીજ ગણવામાં આવે છે. એની સાથે સરખાવી શકાય એવો દુનિયામાં બીજો કોઈ રેલમાર્ગ નથી. ઇજનેરી કળાનો નમુનો છે અને મુઠીબર સ્વીસ લોકોએ તે બનાવી છે. એને અગે થયેલા મોટા ખર્ચને પૂગી વળવા શી આકરી રાખી છે પણ એ વાતનો અહીં કોઈ પણ વિચાર કરતુંજ નથી. આટલી જિંયાઈએ આવી સગવડ શક્ય છે એમ પણ કોઈ માને નહિ. ઉપર અને બાજુએ બરફની અંદર થઈ રેલવેને લઈ જવામાં અને ત્યાં હોટેલ બનાવવા માં જખંડ સાહસ કર્યું છે. ઉપર ગયા પછી જે દેખાવ જોવામાં આવે છે તે અવર્ણનીય છે. બરફ ઉપર ચાલવાનું સાહસ સાધેના હોય તોજ બની શકે, કારણ કે બરફમાં કેટલીક જગ્યાએ ખાડા હોય છે. એને crevices કહે છે અને એમાં ઉતરી જવાય

તો પતો લાગે નહિ. બાકી ગાઈડ તો એડી દબાવીને ચાલે, પચીશ પચીશ શીટ સરકે, પણ એને કાંઈ અસર થાય નહિ.

૩-૨૫ અપેરે ટ્રેનમાં બેઠા. લાંબી ટનલમાં ૧ કલાક ગાડી ચાલી. લગભગ આઠ માઈલ લાંબી ટનલ હશે. દશ મીનિટ સુધી છેદલી ટનલ બહાર-આખો ગ્વેશિયર દેખાયો. જોંગફાઉ (ચોંગ-ફાઉ સાચો ઉચ્ચાર છે) દેખાયું. દશ મીનિટ પછી શેડોગનું સ્ટેશન આવ્યું. તેની ઊંચાઈ ૬૯૭૦ શીટ છે.

ત્યાંથી રસ્તો બદલાયો. ગાડી બદલી. ગ્રીન્ડલવાલ્ડ આવ્યા. તે રસ્તે લીથોતરી ઝાડપાન ઘણાં. શેડોગ ને લુટરબ્રનનની ખીણ, ઝરા દેખાય. એ દેખાવ પણ સુંદર અને જોવા લાયક છે. ગ્રીન્ડલ વાલ્ડ ૩૪૦૨ શીટ છે. ત્યાંથી ગાડી બદલી. ૫-૪૪. અનેક ઝરણાં અને મકાનો જોતાં ઇન્ટરલેકન ૬-૫ સાંજે આવ્યા.

આજનો દેખાવ બહુ ભવ્ય. હવા પણ અનુકૂળ રહી. વાદળોં પણ નહિ અને તડકો સારો એટલે તડકાના ચશ્મા વગર આંખને ઉધાડતી મુશ્કેલ પડે. ચશ્મા ન લઈ ગયા હોયએ તો ઉપર પણ વેચાતા મળે. બધી વસ્તુઓ મળે, માત્ર પૈસા જોઈએ. હું જરૂરી સર્વ ચીજો લઈ ગયો હતો. ફોટા પાડવાનું સહેલું છે, કેમેરા લીધો હોય તો વધારે મજા આવે. અમેરિકન મુસાફરો કેમેરા વગર આવતા નથી. હામ હામ ફોટા પાડી લે છે.

(ઇન્ટરલેકન (ચાલુ).

ગઇ કાલે ચોંગફાઉ જોયું તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ બનાવ અને ત્યાં જે જોયું તે આખી જીંદગી સુધી યાદ રહે તેવું છે. વારંવાર યાદ આવ્યા કરે તેવો એક ફીસ્સો બીજો દીવસે

બની ગયો. મંગળવારે સવારે ઉઠ્યા ત્યાં તો આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયલું હતું અને વરસાદ સખત વરસી રહ્યો હતો. ગઇ કાલે જાણે અમારી સગવડ માટેજ વરસાદ અટકી ગયો હોય એમ લાગ્યું. આજે મુરેન (muirren) વિગેરે જવાની ઇચ્છા હતી પણ ઠંડીથી શરીર કંપી ઉઠે તેવી હવા હતી. સારી રીતે આરામ લીધો, ન્હાયા અને પ્રભુસ્મરણ કર્યું. બપોરે પણ એજ સ્થિતિ ચાલુ રહી. બહાર નીકળી શકાય એવું હતુંજ નહિ. સાંજે ઇન્ટર-લાકન ગામ વરસતે વરસાદે જોયું અને અમારો પ્રવાસક્રમ અમે મિલ્લાન સુધી તા. ૧ ઓગસ્ટ સુધી ગોઠવ્યો હતો તે કુકની ઓફિસમાં જઈ આગળ વેનિસ સુધી ગોઠવી આવ્યા. જે મિલ્લાન જઈ ગોઠવણ કરીએ તો જે દિવસ ત્યાં રોકાવું પડે એટલે એ કામ અહિંજ આટોપી લીધું. આવી રીતે દશ દિવસનો આગળનો કાર્ય ક્રમ ગોઠવી લીધો.

આવી રીતે મુસાફરીને માટે એક ટાઇમ ટેબલગોઠવી આપે છે તેમાં દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી ક્યાં અને કયે વખતેજવું તે ગોઠવે છે અને તેની ટીકિટો જૂદી આપે છે. રેલવેની તથા હોટેલોની ટીકિટ સર્વ પ્રથમથી છાપેલી આવે છે તેમાંથી અનુક્રમે એક એક ટીકિટ ફાટતી જાય. અમુક શહેરની સહેલગાહોની ટીકિટ પણ આપે છે. પછી તો આપણે કાંઈ કોણી લઈએ તે અથવા પાણી (મીનરલ) લઈએ તો તેનું ખર્ચ માથે રહે. હહીં એકરૂઠા માં ગણાય છે. લઈએ તો પૈસા આપવા પડે. ખીલમાં આવે. કોણી પણ તેમજ. એ ઉપરાંત 'ટીપ'ની સહજ રકમ થાય. જે કલાસમાં મુસાફરી કરવી હોય તેની ટીકિટ મળી જાય છે અને હોટેલ જેવા કલાસની લેવી હોય તે ગોઠવી આપે છે. હોટેલ

અમે ફર્સ્ટ ક્લાસ ઓરડીનરી લીધી હતી અને મુસાફરી ધણી ખરી સેકન્ડ ક્લાસમાં કરી હતી.

અહીંની હોટેલો એટલે રાજમહેલ સમજવા. અમે બે વચ્ચે એક બાથરૂમ રાખતા હતા. રૂમ બે રાખીએ તેમાં એક કપડાં મૂકવાનું કપાટ, એક ઘણો સારો પલંગ, તે ઉપર પૂરતાં ઓઢવાનાં, બાબુમાં દીવો મૂકવાનું વીજળીની બત્તી સાથેનું એક નાનું ટેબલ, એક લખવાનું ટેબલ, બે ખુરશી, એક કોટ અને મ્હોં ધોવાની સુંદર બસીન અને તેનો સામાન તે ઉપરાંત બાથ રૂમમાં ટબ, કોમોડ અને બસીન; સારા પડદા, બે ટ્રંક મૂકવાનાં ફ્રાઈડીંગ ટેબલો, એક આરસનું ટેબલ, ત્રણ અથવા ચાર લાઇટ ટુલાલ બે, નેપકીન બે, તેનું સ્ટેન્ડ વિગેરે ફરનીચર હોય છે. પલંગ બહુ સારો હોય છે. એક સારા ધરના શણગારને યોગ્ય સર્વ વસ્તુ એક રૂમમાં હોય છે. જમીન લાકડાની પણ તે ઉપર શેત્રંજી, બીંતે સારા કાગળો, વોલસેટ, પડદા, સુતાં સુતાં વંચાફ તેવો વીજળીનો દીવો અને ચોખવટ એવી કે ધૂળનું નામ નહિ. ખોજાવવાની ઘંટડી વગાડીએ એટલે તુરત ખીજમતદાર હાજર થાય છે, ડાઈનીંગ હોલનો શણગાર તો અગ્નયખીમાં નાખે તેવો. નહાવાનો રૂમ એકદમ સફેત, નીચે લાદી, અને અધું ફરનીચર જાણે આજેજ નવું તૈયાર કર્યું હોય તેટલું ચકચકીત; ઓઢવાનાં ચોખ્ખાં, નીચે મોઢું કપડું, તેના ઉંપર ગરમ રંગ, તે ઉપર કપડું, તે પર રેશમી રમઘ, માથાના બે ઘણાં સુંવાળાં ઓશીકાં મોટાં; નીચે ઓશીસમાં એક Portier અથવા Conscierge હોય છે. એની પાસે જઈ કાંઈ પણ પૂછો તેનો બહુ વિવેકથી જવાબ આપે છે અને મુસાફરોની પૂરતી સગવડ જાળવે છે. એનો

(proprietor) વારંવાર ખર્ચ પૂછે અને કોઈ પણ પ્રકારની અગવડ હોય તો જણાવવા વિનંતિ કરે. આપણે બહાર જવું હોય તો બીજો માણસ જતાં આવતાં છત્રી ધરી રાખે. જીનેવ, મોન્ટ્રે, ઇન્ટરલાકન અને લુસર્નની હોટેલના અનુભવ કર્યા પછી આ લખ્યું છે. ઇટલીમાં કેમ છે તે આગળ અનુભવે જણાશે.

સ્વીટઝરલંડમાં સેંકડો-હજારો હોટેલો છે. દરેકના ભાવનું ટેરીફ છાપેલ હોય છે. એથી વધારે લઈ શકાય નહિ. હોટેલનો ચાર્જ એટલે રહેવાની જગ્યા અને ખાવાનું. એ ઉપરાંત કાંઈ જોઈએ તો બીલ થાય. યુરોપીઅન અમેરીકનોને તો દારૂનું મોડું બીલ થાય, તે તો અમારે સવાલજ નહોતો.

સ્વીટઝરલંડની હોટેલો ખરચાળ વધારે છે; ખાસ કરીને હુંકા વખત માટે રહેવું હોય તેને આફરી પડે તેવી છે. પણ કોઈને માત્ર બોરડીંગ હાઉસમાંજ જવું હોય તો તે માટે Pensions હોય છે. એ પેન્સીઆં એટલે ખાવાપીવાની જગ્યા. બહુ સાધારણ શીથી રહેવું હોય તો તેમાં રહી શકાય છે. એમાં પણ અમુક સગવડ તો મળે છે. બાકી સારી હોટેલોમાં રહે તેને વધારે સગવડ મળે છે. પહેલી વખત આવનારે એ બાબત કરવી જરૂરી લાગે છે; એક તો કુક કે એવી કોઈ એજન્સી મારફત આખી દુર ગોઠવવી અને બનતા સુધી તદ્દન એકલા ન આવવું. બે જણા સાથે હોય ત્યારે સગવડ ઘણી પડે છે. આપણે જે વિચારો મનમાં કરતાં હોઈએ તે બીજાની પાસે બોલવાથી સ્પષ્ટ થાય છે અને અરસપરસ ટેકો રહે છે. વળી એક જણ તપાસ કરવા જાય તો બીજો સામાન સંભાળી શકે છે. ખાસ કરીને તબીબત સહજ બગડે તો એક બીજાનો અરસપરસ આધાર રહે છે.

પરદેશમાં એક હિંદવાસી મળે ત્યારે બન્નેને ઘણું આનંદ થાય છે. અનુકૂળ સોખત મળી હોય તો ઘણું પ્રશ્નોની વિચારણા, ચર્ચા થાય છે, આપણા દેશની દરિદ્રાવસ્થાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય છે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી આજ ત્યાજ્યનો વિવેક કરી શકાય છે, અને એવી એવી ચર્ચાને પરિણામે આપણે અમુક ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકીએ છીએ.

સ્વીટઝરલૅન્ડમાં તો જેટલા દિવસ ગાળીએ તેટલા ઓછા છે, પણ દશ દિવસથી ઓછો કાર્યક્રમ તો નજ રાખવો અને તેમાં પણ ક્યાં ક્યાં જવું તેનો નિર્ણય કરી રાખવાની જરૂર છે. જેઓ મુસાફરીથી કંટાળીને આવ્યા હોય અથવા માર્ગભૂલેલાની જેમ રખડ્યા હોય તેમની સલાહ આ મુસાફરીને અંગે નકામી છે. જેઓ ગાઈડ બુકો વાંચી નકશા જેમ પૂછી સમજી ફર્યા હોય અને જેમણે મુસાફરીમાં આનંદ મેળવ્યો હોય તેમની સલાહ લેવી. અહીં મુસાફરીનાં સાધનો એટલાં બધાં સારાં અને સુવ્યવસ્થિત છે કે એની માહિતી હોય તો મુસાફરીમાં અગવડનું નામ આવે નહિ.

અમે એક ઘણી નવાઈ જેવી બાબત જોઈ: મુસાફરી કરનારમાં અમેરિકન સ્ત્રીઓ ઘણી અને તેમાં પણ ઘણી યુઠી સ્ત્રીઓ હોય છે. શરીર પર લાખોનું ઝવેરાત પહેર્યું હોય અને સાથે એક બે નાની છોડીઓ હોય અને વૃદ્ધ છતાં પૂરતા ઉત્સાહથી બધે ફરે અને જુએ. કાંતો નાની છોકરીઓ અભ્યાસ કરવા મુસાફરી કરે છે અને કાંતો ધરડી સ્ત્રીઓ આવે છે. બીજા પુરૂષો પણ ઘણા હોય છે પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા એકંદરે વધારે હોય છે. તેઓ ખાઈ શકે છે પણ ઘણું. ઘડપણમાં આટલો ખોરાક કેમ પચતો હશે તે વાતની સમજણ ન પડી પણ જ્યારે અમે

બાર દિવસ સુધી ૮૦ વર્ષની વયના ડો. એની બીસાન્ટને સ્ત્રી-મરમાં વઠાણું અને એવી એવી પચવે આકરી ચીજો ખાતાં જોયાં ત્યારે આ દેશના વૃદ્ધ પુરુષોની ઉદ્દીપ્ત જઠરાગ્નિ વિષે ખાતરી થઇ. મુસાફરીથી કોઇ કંટાળતું નથી અને આખો વખત આનંદ કરે છે.

દરેક મુસાફરી કરવા આવનાર વાંચીને તૈયાર થયેલ હોય છે, ક્યાં જવું છે, શું જોવું છે, તેની વાકેફગારી મેળવીને આવે છે અને આનંદથી સર્વ જીએ છે.

ધણી ઓછી વસ્તુ સાથે રાખવાની જરૂર પડે છે, એટલે મુસાફરીમાં અગવડ આવતી નથી. બેડીંગ કે ભાતાનો ડબો કે કુટનો કરંડીઓ કે પાણી પીવાનું વાસણ વિગેરે સાથે રાખવાં પડતાં નથી એટલે બહુ ઓછી વસ્તુઓ હોવાથી નિશ્ચિન્ત હરી ફરી શકાય છે.

સ્ટેશને ઉતરીએ ત્યાં હોટેલવાળો અને કુકનો માણસ હાજર હોય છે. તે સામાન તે ઉચકાવી જાય છે. હોટેલમાં જવાની ગાડી તૈયાર હોય છે તેમાં આપણે બેસી જવાનું હોય છે. આપણે ગાડી કરવી પડતી નથી. જવા આવવાનો અને ગાડીમાં બેસારી જવાનો ખર્ચ હોટેલવાળાને માથેજ હોય છે. એક દિવસ રહીએ તો પણ તેનો જૂદો ચાર્જ આવતો નથી.

નાની વસ્તીવાળા દેશમાં ચારે તરફ વીજળીની મદદથી કામ થાણું સસ્તું પડે છે. આખો દેશ ઉદ્યોગી અને સમૃદ્ધ છે અને લોકોના મુખપર સુખ ઉભરાર્થ જતું દેખાય છે.

આજનો આખો દિવસ ફરજીઆત આરામ લીધો. શુધ-
વારે સવારે ઉઠી નિત્ય કર્મથી પરવારી નાસ્તો કર્યો. અહીં
સ્વીટઝરલૅન્ડમાં નાસ્તામાં બે જાતની બ્રૅડ (કાંસા) અને બે
બીસ્કીટ, ચા, દૂધ, મધ અને જેલી આપે છે. આખો નાસ્તો
અનુકૂળ પડે છે. અમે ફ્રાંસ કે સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ વ્હીટ લાવવા વીસરી ગયા,
નહિ તો અહીંના તાજા દૂધ સાથે બહુ ઠીક પડત. અહીં ગાયોનું
દૂધ આપણે ત્યાં બેંસનું દૂધ આવે છે તેનાથી બેવડું જડું હોય
છે અને બહુ સાફ અને તાજું હોય છે. નાસ્તો બધી જગ્યાએ
અમે રૂમમાં જ લેતા હતા. ઇન્ટરલાકનના ઓસ્ટ (Ost) રેસ્ટોરેન્ટ
આવી ટ્રેનમાં બેઠા. વરસાદ ચાલુ હતો. માર્ગમાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યની
વાત શી કરવી! આપણે ત્યાં પંજાબમાં નદીઓને ‘દરીઆવ’ કહે
છે તેમ અહીંના સરોવરને see દરિયો કહે છે. સ્પેલ્ડોગમાં જરા
ફેર છે (sea નથી) પણ અર્થ એક જ છે. પ્રથમ ઇન્ટરલાકનનું
બીજું સરોવર Brien zer see આવ્યું. સરોવર ઉપર વરસાદ
પડતો હોય ત્યારે તેની શોભા ઓર લાગે છે. એને કાંઠે કાંઠે ટ્રેન
ચાલી. વીજળીની ગાડી, ચાલુ પ્રકારની, પણ સગવડવાળી હતી

લ્યુસર્ન Lucerne.

અનેક કુંગરા, ટેકરા. ગાળી, નદીઓ અને સરોવરો આવ્યાં. આખું સ્વીટઝરલૅન્ડ સરોવર, વનસ્પતિ, પર્વત અને ખીણોથી ભરપૂર છે અને એને મનુષ્યે વધારે ખીલાવ્યું છે. આખે રસ્તે વરસાદ ચાલુ હતો. એ સરોવરના કાંઠા ઉપર હોટેલ બો રિવાજ (Hotel Beau-Rivage) છે ત્યાં ઉતરવાનું હતું. રોશનેથી બેસી ત્યાં આવ્યા. આ હોટેલ પણ ઘણી મોટી અને સુંદર છે, સરોવરના કાંઠા ઉપર છે. સામે વૃક્ષઘટા અને મોટા સુંદર બગિચો છે. એ હોટેલમાં ઉતરી લાંચ લીધું. અમે બપોરે એક વાગે પહોંચ્યા.

પછી બપોરે ૨૥ વાગે મોટરમાં બેસી સરોવર આસપાસ ચકરાવો લીધો. લગભગ ૫૬ કીલોમીટર માઇલ દૂર જઈ આવ્યા. ૭૨ માઇલની મુસાફરી મોટરમાં કરી. કુદરતનો દેખાવ, સરોવરનું પાણી, અંદર ફરતી સ્ટીમરો, નાનાં નાનાં ગામડાંઓ અને વચ્ચેના તથા સામેના પર્વત ઉપર વાદળો અને બરફ જોતાં અને ચારે તરફની વનરાશી જોતાં આશ્ચર્ય. બરાબર સાડા ચાર કલાક મોટરની સહેલ કરી. વરસાદ આવ્યા કરતો હતો. વચ્ચે ઉધાડ નીકળ્યો ત્યારે લેક એન્ડ લ્યુસર્નના ફ્રાટા મારા મિત્રે પાડી લીધા. પાછા ફરતા બીજા ત્રણ નાનાં સરોવરો જોયાં અને છેવટે સાત વાગે હોટેલમાં આવી પહોંચ્યા.

હોટેલમાં અંગ્રેજી જાણનારા ધણા હોય છે એટલે કોઈ પ્રકારની અગવડ આવતી નથી. આવતી કાલે રિગિ પર્વત પર જવાનું હતું. ઉધાડ નીકળે તો સાંઝે એમ ઇચ્છતા સુઈ ગયા.

લ્યુસર્ન શહેર ધણું સાંઝે છે; બર્ન, બેસલ પછી સ્વીટઝરલૅન્ડમાં ઠીક અગત્યનું ગણાય છે; દુકાનોમાં ધણી ચીજો મળી શકે છે; સ્વીટઝરલૅન્ડના બરાબર મધ્યમાં આવેલું છે એટલે એને સ્વીસ પ્રદેશનાં હૃદયનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. એ શહેર પુરાણું છે અને પશ્ચિમે જીનેવ જેટલીજ અગત્ય તે ધરાવે છે. મારાથી ઝુરીચ કે બર્ન સમયસંકોચને કારણે જઈ શકાય તેમ હતું નહિ તેથી મુખ્ય શહેરોમાં જીનેવ અને લ્યુસર્નથીજ સંતોષ માનવાનો હતો.

પણ ગઈ રાતની ધારણા સાચી ન પડી. સવારે ઉઠ્યા ત્યારે વરસાદ ચાલુ હતો, પણ રહી જશે એવી આશાએ અને જોવાની લાલચે સાહસ કર્યું. ટાઈમ ટેબલ પ્રમાણે અમારે ૧૦-૪૩ સવારે સ્ટીમરમાં બેસી રિગિ ડુંગર જોવા જવાનું હતું.

એ ડુંગર પર જવા માટે પ્રથમ વીરવાડ સ્ટેટર સી Vierwaldstatter See અથવા લેક બ્રોફ લુસર્નમાં થઈને જવાનું હોય છે. મોટી ગાલીઆ Gallia નામની સ્ટીમર હાજર હતી તેમાં કહેથી બેઠા. પેસેન્જરો ત્રણસો હશે. આટલા બધા પેસેન્જરો સાથે છે એટલે સહુ ઠીક થઈ રહેશે એમ ધાર્યું. સ્ટીમર વખતસર ઉપડી. એ સરોવર ૨૨ માઇલ લાંબું છે. ગઈ કાલે બપોરે જે સરોવરને કાંઠે મોટરમાં ફર્યા હતા તેની અંદર આજ સ્ટીમરમાં ચાલ્યા. સીબર્ગનું અંદર-સ્ટેશન પ્રથમ આવ્યું.

તાં વરસાદ શરૂ થયો. વેગીસ weggis ને સ્ટેશને વધ્યો. ચારે બાજુના ડુંગરોમાંથી પાણી નેરથી વહે અને અમે સ્ટીમરમાં આગળ વધીએ. એક કલાકે વીઝનાઉ Vitznau સ્ટેશને પહોંચ્યા અને સ્ટીમરમાંથી ઉતરી ગયા. સરોવર દરિયા જેવુંજ હતું પણ આજે તોફાને ચઢ્યું હતું. દરેક બંદર નેવા લાયક છે અને વરસાદ હોય ત્યારે ડુંગરોની શોભા અદ્ભુત બની રહે છે.

સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી. એ કોગ્વ્હીલ Cog-wheelથી ચાલે તેવી રેલવે હતી. પાટાની અંતરમાં પૈકું પેસતું ગય, ખાસ જાતનું ઈંજિન અને ત્રણ ડબ્બા. ડબ્બામાં પેઠા પણ વરસાદ અને ધુમસ વધ્યા. પાંચ સ્ટેશનો મૂક્યાં પણ વરસાદ વધતો ચાલ્યો. ધુમસ તો એવી કે વાત નહિ; બાજુમાં પણ દેખાય નહિ. આમાં સીનેરી જોવાનો રંગ તો બાજુએ રહ્યો પણ ઘણાં ગરમ કપડાં પહેરેલાં છતાં પગ કળવા લાગ્યા. આખરે એક કલાક દશ મીનિટ ગાડીમાં બેઠા ત્યારે ૬૧૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ પહોંચ્યા. ધુમસને કાપતી ગાડી તો આગળ વધે જતી હતી પણ જોવાનું કાંઈ બન્યું નહિ.

રિગિ (Rigi)નો મોટો પહાડ ચઢી સ્ટેશનેથી પલળતાં પલળતાં ૧૦૦ વાર દૂર આવેલી હોટેલ હતી તેમાં ગયા. સાથે ઘણા પેસેન્જરો-મુસાફરો હતા. બધા આનંદ કરતા હતા અને કાંઈ દેખાતું નથી તેથી જરા નાસીપાસ પણ થતા હતા. ઉપર જઈ જોયું તો થરમોમિટર ૪૨ ડીગ્રીએ, એટલે બરફ પડવાને -ફીઝીંગ પોઇન્ટને હવે જરાજ વાર હતી. અમે તો હોટેલમાં ગયા. ધુમસ તો એવી આકરી કે એકવાર જરૂર અનુભવ કરવા જેવી લાગી.

હોટેલમાં જમવાનું તૈયાર હતું. અમારી પાસે તેની ટીકિટ હતી. અમારી અન્ન ફળ શાકાહારની ગોઠવણુ કરી ખાઇ લીધું. પછી બહાર આવી જોઇએ તો એજ સ્થિતિ. વધારામાં બરફ પડતો હતો તે જોયો. બાકી આગળ પાછળ કાંઇ દેખાયજ નહિ. હોટેલ પાંચ માળનું ભવ્ય મકાન હતું. દોઢ કલાક તેમાં ફર્યા, વાતો કરી; બહાર તો ઠંડી એવી કે હાથ પગ અકડાઇ જાય. આ જાતની હવાનો અનુભવ કરવાનોજ હશે એમ ધાર્યું અને તેમાં આનંદ માન્યો. કાંઈ ખાસ જોઇ શક્યા નહિ. બરફ પડેલો જોયો એ અમારો આજનો અપૂર્વ અનુભવ હતો.

અકડાતાં અકડાતાં ડાા વાગે પાછા ટ્રેનમાં બેસા ત્યાં ધ્રુમસ ઓસરવા લાગી. પહાડનો ભવ્ય દેખાવ અને ચારે તરફ પડેલો બરફ જોયો. ઓવરકોટ અને મોજાં પણ હતાં એટલે અગવડ ન પડી પણ ખરી ઠંડીનો અનુભવ થયો.

ઉતરતી ગાડીએ ધણુ દેખાવો જોયા; ચરતી ગાયોનાં ઘણુ અને લીલો પર્વત, કુંજ અને વનરાજી જેતાં જેતાં, પાણીનાં અનેક વહનો નીરખતાં અને પૂરી ઠંડીની કડકડતા અનુભવતાં પાછા વીઝનાઉ આવી, સ્ટીમરમાં બેસી લ્યુસર્ન આવ્યા.

આજનો અનુભવ તદ્દન નવી જાતનો થયો. દેખાવ ન જોઇ શક્યા પણ શિયાળામાં અહીં કેવી ઠંડી પડતી હશે તેનો અનુભવ ખ્યાલ થયો.

મુસાફરો પણ આનંદ કરતા હતા. નાસીપાસ થાય તોપણ ગમત તો કરેજ એવો એ લોકોનો સ્વભાવ છે. સર્વેએ આનંદ કર્યો. અમે તો અંગરેજી બોલે તેવાને પકડી કાશ્મીર અને

તાજમહેલની વાતો કરીએ અને તેઓના દેશની વાતો જાણીએ. અમને શરીરે કે મનમાં જરા પણ અગવડ પડી નહિ. માત્ર હાથ ઠંડીથી અકડાયા કર્યા.

લુગેનો (Lugano).

લ્યુસર્નમાં ગછકાલે નિરાશા થઈ હતી, પણ વધારે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે ધુમસ અને બરફના એવા એક અનુભવની પણ ખાસ જરૂર હતી. દૃશ્ય તો કેટલુંક પછી જોવાયું પણ ધુમસ અને ઠંડીનો એવો અનુભવ જવલ્લેજ થાય.

આજે (તા. ૩૦-૭ શનિવારે) સવારે ૮-૫૩ ટ્રેનમાં બેઠા. ગાડી ચીકાર હતી. અમારે લ્યુગેનો જવાનું હતું. ટ્રેનમાં એક જર્મન પુરૂષ અને બે અમેરિકન સ્ત્રીઓ સાથે ડાઆમાં હતા. બન્ને છોડીઓ ધણી હુશિયાર હતી અને ખાસ કેળવણી પૂરી કરવા માટે એકલી મુસાફરીએ નીકળી હતી.

હમણના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ તો હવા ઉપર વાત શરૂ થઈ; પછી અમે હિંદુસ્થાનના રહેનારા છીએ એમ જાણતા એમણે અમારી પાસેથી હિંદ સંબંધી ધણી માહિતી મેળવી. અમારા ઈંગ્લીશ ભાષાના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર એમને બહુ ગમ્યા. એ કહે અમે અંગરેજોની કોકની kokney ભાષા સમજતા નથી, પણ તમારું શુદ્ધ ઈંગ્લીશ બહુ ગમે છે અને સમજાય છે. બન્ને છોડીઓએ

અમેરિકાની પણ ઘણી વાત કરી. જર્મન હતો તે જર્મનીની વાત કરતો હતો અને પેલી છોડીએને જર્મન આવડતું હોવાથી તે અમને સમજાવતી હતી.

લુગેનો જતાં વચ્ચે એક ૯૩ માઇલની સેન્ટ ગોથાર્ડ (St. Gotthard.) ટનલ આવી. ૧૧ વર્ષ સુધી એને બનાવવાનું કામ આશ્ચર્ય હતું એમ કહેવાય છે. એ ટનલ પસાર કરતાં ૧૬ મીનિટ થાય છે. એને બાંધતાં ત્રણ કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે. આ ટનલમાં દાખલ થતાં ૩૬૫૦ ફીટની ઊંચાઈએ હતાં ત્યાંથી એકદમ ૯૦૦ ફીટ સુધી નીચે આવી ગયા. ટનલમાં પેસતાં વરસાદ ધ્રુમસ જે અમે લ્યુસર્નમાં પેઠા ત્યારથી સાથેજ હતા તે એકદમ બંધ થઇ ગયાં અને વરસાદ જાણે જરા પણ આવેલો નહિ હોય એમ જમીન પણ કહેતી હતી. નવ દશ માઇલની ટનલ એટલે શું? એટલી લાંબી ટનલ એ પણ એક અજાયબીજ છે.

તડકો દેખાયો, પ્રકાશ થયો અને બધા પેસેન્જરો એક સાથે આનંદની ખૂંસો પાડવા લાગ્યા. જાણે જાંદગીમાં આજેના પ્રથમ સૂર્યને જોતા હોઈએ એવા ઉત્સાહમાં સર્વે આવી ગયા. પછી તો ચારે તરફ લીલો પ્રદેશ, ખળખળતા શાંત ઝરા અને સર્વ ઉતાડીઓનાં મુખપર આનંદોત્સાહ જોતાં આગળ વધ્યા. ટ્રેન આગળ વધ્યે જતી હતી અને તેની સાથે અમે પણ આગળ વધતા હતા. એવા આનંદમાં અનેક ખળખળતા ઝરાઓ નીહાળતાં આગળ ચાલ્યા અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય પણ વધતું ચાલ્યું.

૧૨-૩૪ બપોરે લ્યુગેનો પહોંચ્યા. લ્યુગેનો સરોવરને કાંઠે એજ નામનું નાનું શહેર છે. એમાં હોટેલો ઘણી સારી છે. અમે હોટેલ બ્રીસ્ટલ (Hotel Bristol) માં ઉતર્યા. એ જગ્યા

વર્ણની હોટેલ છે અને સરોવરને કાંઠે આવેલી છે. એમાંથી સરોવરનો અને સામેના પહાડનો દેખાવ બહુ સુંદર દેખાયો. સરોવરની ચારે તરફ હોટેલો આવેલી હતી. લગભગ દરેક હોટેલ એક મહેલ જેવી દેખાય. અમે જે હોટેલમાં ઉતર્યા હતા તેમાં ચઢવા માટે ખાસ કેબલ રેલવે રાખી હતી. એટલે સરોવરની બાજુ-એથી આવનારને હોટેલમાં ઉપર આવવા પગથીયા ચઢવા ન પડે. આખો વખત વીજળી વડે એ ગાડી ઉપર નીચે જતી આવતી હતી. હોટેલની બારીમાં બેસી ચારે તરફ જોઈએ તો નાના નાના ચાર ડુંગર ઉપર બંગલા પણ દેખાતા હતા. બંગલાની શોભા પણ ધણી સારી લાગતી હતી.

લોકાર્નો.

તુરંત લંચ લઈ તપાસ કરી અમે બપોરે બે વાગે ચાલતી અમેરિકન એક્સપ્રેસ કંપનીની દુર લીધી અને ટીકિટો લઈ ગાડી (સારાબેન્ક)માં બેઠા. અમને આટોપતાં તો વખત લાગતોજ નહિ, કારણ અમે છડેછડા હતા.

ગાડી મોટર (સારાબેન્ક)માં બેઠા. બપોરે ક. ૨-૧૦ તે ઉપડી. પ્રથમ ઢાળાવ ઉપર ચઢવા અમે રેલવેની બાજુમાં ચાલ્યા. વચ્ચે એક લેવલક્રોસિંગ પાસે પા કલાક ખોટી થવું પડ્યું. અહીંના લેવલક્રોસિંગના દરવાજા ઉપર ઉઘડે છે એટલે ઉઘડે ત્યારે, આખો દરવાજો આડો હોય તેનો જોભો થઈ જાય. એ સર્વ કામ વીજળીથી ચાલે છે. પંદરેક માઈલ ગયા હોયથું ત્યાં સુધી જે ત્રણ ગામ આવ્યા. પછી લોકાર્નો (Locarno)નો દેખાવ ધણે ઉચેથી શરૂ થયો. જાણે બનાવટી સુંદર દેખાવ હોય તેમ લીલાં ખેતરો, વચ્ચે ઝાંઝા, બુલવાડો અને સામે લેક મેગ્ગિઓરીનું મોટું સરો-

વર દેખાવા માંડ્યાં. ગાડી ઢોળાવ ફરતી ચક્કર દેતી નીચે ઉતરી જાય અને દેખાવ દૂર હતો તે નજીક આવતો જાય. સીનેમાની શીલમ જેવો દેખાવ હતો. માથે સખત તડકા એટલે રિંગિ પહાડની ગઠકાલની ઠંડી અને ધુમસ અને આજનાં દૃશ્ય અને તડકા વચ્ચે સરખામણી થયા કરે. મેગેડાઇના શહેરમાં થઇ આખરે ૪-૩૦ વાગે બપોરે અમે લોકાર્નો પહોંચ્યા. લેક મેગીઓરી- Lake Maggiore ધણું મોટું સરોવર છે. લોકાર્નો શહેરની વસ્તી માત્ર પાંચ હજાર માણસની છે પણ શહેર ધણું સુંદર, આકર્ષક અને હોટેલોથી ભરપૂર છે. દ્રાક્ષના વેલા તો એટલા જોયા કે તેનાં ખેતરો ને ખેતરો ભરેલાં દેખાયાં. દ્રાક્ષના લુમકા લટકેલા, પડખે જુવારી અને મકાઈ પણ ઘણી અને પીચના ઝાડોનો તો પાર નહિ. એ સર્વ જોતાં જોતાં આખરે જે સ્થાને ગઠ સાલમાં ઓક્ટોબરની છઠ્ઠી તારિખે લોકાર્નોની સુલેહ અર્ધ તે સ્થાન પર મોટર ખડી રહી.

અમને પ્રથમ ખ્યાલ નહિ કે અમે આવી અતિ મહત્વની ઐતિહાસિક જગ્યાએ આવ્યા છીએ.

સુલેહની જગ્યા સરોવર મેગીઓરી ઉપર આવેલ છે. ત્યાં ઘણા સુંદર મકાનમાં પહેલે માળે દેશ પરદેશના મુત્સદીઓ ગયા ઓક્ટોબરમાં આવેલા. અંગરેજો તરફથી સર ઓરટેન બ્રિઅન્ડેન હતા, ફ્રાન્સનો બ્રિઅન્ડે (Briand) અને ઇટાલિનો મ્યુઝાલિની પણ તેમાં હાજર થયા હતા.

અરધો ફાંક શી લઇ અમને મકાનમાં દાખલ કર્યા અને એક કારકુને સર્વ બતાવ્યું અને કેટલીક વાતો કરી. જે ખુરશીઓનો

ઉપયોગ સુલેહ પર સહી કરતી વખતે થયો હતો તે અમને બતાવી અને કોણ ક્યાં બેઠું હતું તે, પણ બતાવ્યું. પ્રમુખસ્થાન ચેંઅરલેનને મળ્યું હતું અને સાત પાવરો (Powers)ના મુત્સદી ત્યાં હાજર થયા હતા. લોકાર્નોના મેયરને ખાસ સ્થાન માનથી આપ્યું હતું. ઐતિહાસિક તહનામા વખતે વપરાયલાં ટેબલ, ખડીઓ અને હોલર જાળવી રાખ્યાં છે. સુલેહ વખતે ફોટો લીધેલો તે ત્યાં હતો. તેનો નાનો ફોટો અમે ખરીદ્યો. તે પર બંધી સત્તાના મુત્સદીના હસ્તાક્ષરની અસલ પર સહી છે તેનો તે ફોટો હતો. એક ઘણું સુંદર ઘડિયાળ હોલમાં ટાંગેલું હતું તે સર્વની સહી થઈ તે વખતે ૭-૩૬ (સાંજના) બંધ પાડ્યું છે તે હજી તે યાદમિ બતાવે છે.

આ સર્વ વાતો સાંભળી બહુ આનંદ થયો. બંધી ખુરશીઓ વિગેરે સર્વ ચીજો જાળવી રાખી કેટલો રસ જમાવાય છે અને અંતર સત્ત્વ (સ્પીરિટ) કેટલી હદ પર ઊંચે રહે છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. આવા બનાવોને યાદ રાખવાની આ નૂતન પદ્ધતિનો પણ ખ્યાલ આવ્યો. પછી નજીકની હોટેલમાં ગયા. રસ્તામાં ઘણા સુંદર બાગો જોયા. સરોવરનો ફોટો પાડ્યો. સામેનો બાગ બરાબર નીહાળ્યો. ખાસ કરીને ઝાડને મથાળેથી કાપી સરખા રાખવાની રીત અને બાજુની વાડોને એક સરખી કાપી આકર્ષક બનાવવાની પદ્ધતિ ઘણી સુંદર લાગી. એ ઉપરાંત નાના નાના ક્યારા, પાણી છાંટવાની તદ્દન નવીન શૈલી અને ડુવારા જોધ ઘણી નવીનતા અનુભવી. હોટેલ પણ પૂરતી સગવડવાળી જણાઈ. અમારે અહીં ઘણો ઓછો વખત રહેવાનું હતું, તેટલા વખતમાં સર્વ ફરીને જોયું. આજે પ્રકાશ ઘણો હતો. હોટેલમાં આ પીધી.

છ વાગ્યે પાછા ચાલ્યા. જે રસ્તે આવ્યા હતા તેજ રસ્તે ગાડી ચાલી. ફરીવાર આખો દેખાવ જોયો. ગ્રામ્ય જીવન, ખેડુતોનો ઉદ્યોગ, કામ કરનારાઓનો ઉત્સાહ અને સ્વીસ પ્રજાનું જીવન જોતાં આગળ વધ્યા. સીનેમાની શીમ ઉલટી દિશાએ ચાલતી અનુભવી.

અમે ચોંગકાઉ ઉપર ફોટો પડાવ્યો હતો તે જર્મન ગૃહ-સ્થે અમને ધ્યુગાનોમાં મળવા કહ્યું હતું. હોટેલ પર આવી અમે તેને મળવા ખાસ મોટર કરીને ગયા. તે સામે આવેલ યુજીઆ Eugène નામની ટેકરી પર રહેતા હતા અને કોઈના મહેમાન હતા.

સરોવરની બાજુએ થઈ અમે મોટરમાં તેમના સ્થાને ગયા. આખો રસ્તો ઘણો સુંદર હતો. પર્વત પર મોટરમાં ચઢી ગયા. તેમને મળ્યા. તેણે ફોટો તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. અમે તે અને તેની અસલ શીમ લીધી, ઘણો આભાર માન્યો અને પાછા હોટેલ-માં આવી જમ્યા.

ઘટાલિ.

કોમો Como.

આજે ધણુ જલ્દી ઉઠી કોમો સરોવર જવાનું હતું; અને સ્ટીમર, રેલવે અને સ્ટીમર એમ ત્રેવડી મુસાફરી કરવાની હતી. જલ્દી ઉઠી, નિત્ય કર્મથી પરવારી અમે આઠ વાગ્યા પહેલાં સરોવરના સ્ટેશન પર આવ્યા. લ્યુગેનો સરોવર ધણુ મોટું છે. ખારેક માછલ લાંબું છે. તે બે રાજ્યની હદમાં આવેલું છે; થોડા ભાગમાં સ્વીસ સરકારની હદ છે, અને બાકીના વિભાગમાં ઇટાલીઅન સરકારની હદ છે. એટલે આજે સામાન ખતાવવાની અને પાસપોર્ટ ખતાવવાની ખટપટ હતી. જ્યાં સરહદ નવી આવે ત્યાં વીરમગામ કરતાં પણ ખરાબ દશા અનુભવવી પડે. બન્ને બાજુવાળા જૂદો જૂદો સામાન જુએ. અમે વખતસર આવ્યા હતા એટલે સ્ટીમરમાં બેસી ગયા. પછી સામાન ખતાવી સીલ કરાવ્યો. પાસપોર્ટ પર છાપ મરાવી. ખરાબર આઠ વાગે સવારે ચાલી, નવ સ્ટેશને સ્ટીમર ઊભી રહી. સામે સામે નજીક નજીક બંદર આવતા જાય અને ત્યાં ધણુ ઉતાર ચઢે ઉતરે. ચાર પરાં તો લ્યુગેનોનાં જ આવ્યાં.

સવારે ૯-૨૦ અમે પોરલેઝા (Porlezza) સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. પોરલેઝા સ્ટેશને સામે રેલવે તૈયાર હતી.

રેલવેમાં સામાન ગોઠવી બેઠા. કેટલાંક સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહી. હવે બધું ઈટાલીઅન આવવા લાગ્યું. ધરો ઉપર નળીઆં હિંદુ-સ્થાનનાં જેવાં અને ધરો બરફ કે શરદીથી કાળાં પડેલાં નહિ પણ મુંબઈ જેવાં ઉજળાં દેખાયાં. લોકો પણ કાંઈક હિંદુસ્થાની જેવાં અને દેખાવમાં વધારે રૂપાળાં લાગ્યાં.

૧૦-૨૦ સવારે અમે મીનાજીઓ સ્ટેશને પહોંચ્યા. વચ્ચે સામાન વધારે છે એમ કહી, અમારી પાસેથી ૯ લીરા લીધા. એક પાઉન્ડના ૧૪૪ લીરાનો ભાવ હતો અને અમે જરૂરી લીરા લઈ લીધા હતા. જ્યારે જ્યારે નવા પ્રદેશમાં જવાનું થાય ત્યારે ત્યાંના ચલણનું થોડું નાણું જરૂર રાખવું, નહિ તો મજૂર વિગેરેને સમજાવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે અને આપણે નકામું નુકસાન વેઠવું પડે છે.

ટ્રેન તો સાધારણ હતી પણ અંદર મખમલ જડેલ હતો. ગાડીમાં બેસી ઉપરને સ્ટેશને ઉતર્યા ત્યાં કેમો સરોવર દેખાયું. ગાડીને પણ ત્યાં લઈ જવામાં પાછી ચલાવવી પડે છે. ભાષા કાંઈ સમજાય નહિ, પણ અટકળે બધી વાત ચલાવતા હતા. મીનાજીઓ Menajjio સ્ટેશનથી સ્ટીમરમાં સવારે ૧૦-૨૦ બેઠા. સ્ટીમરમાં અમને એક અમેરિકન વકીલ મળ્યા. એની ઉંમર ૭૬ વર્ષની હતી. એને હિંદુસ્થાન સંબંધી ઘણું જાણવાનું મન હતું અને ઘણું જાણતા હતા. એણે એક કલ્પ સ્થાપી છે તેનું નામ 'સો વર્ષની કલ્પ.' સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છાવાળા તેના મેંબર થાય છે. પોતે કેટલાક વર્ષથી વાનપ્રસ્થ થયેલ છે, ગરીબોને મદત કાયદાની સલાહ આપવાની મંડળીના ૪૦ વર્ષથી અયરેક્ટર છે, ન્યુયોર્કમાં પ્રેક્ટીસ કરતા હતા. એમણે મારી સાથે બે કલાક બહુ

રસથી વાતો કરી. એ ધર્મમાં ધણા આસ્તિક હતા અને હિંદુ-વાસીઓ માટે એને ધણું માન હતું. એ પોતે ચાલી ચલાવીને અમારી પાસે આવ્યા અને જાણે ધણા જૂના મિત્ર હોય એમ વાત કરવા લાગ્યા. એની સ્ત્રી પણ ૭૦ વર્ષની ડોસી હતી. મહાત્મા ગાંધીજી માટે એણે ધણું વાંચેલું તે કહ્યું અને ધણી વાતો પૂછી. અમારી વાતમાં એને રસ ધણો પડ્યો અને બધા મુસાફરો અમારી વાત સાંભળી રહ્યા. બધાને પણ ઓછો વધતો રસ પડ્યો. એણે ન્યુયોર્કના કાયદાની ધણી વાતો કરી અને મેં હિંદુસ્થાનના કાયદાની વાતો કરી. બે કલાકમાં અનેક વાતો કરી. પોતે નાના બાળકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરી રીતે આપે છે તેની નાની નાની વાર્તાઓ કહી, મૂર્તિપૂજા ઉપર ચર્ચા કરી અને બ્યારે મેં એમના Cenataph અને કૈથીડોમાં મૂર્તિપૂજા જ છે એમ કહ્યું ત્યારે તે જરા ચોંક્યા, પણ પછી એણે મૂર્તિપૂજાની ભાવના સમજ્યા પછી એની આવશ્યકતા સ્વીકારી.

ચારે તરફ દૃશ્યથી ભરપૂર સરોવર હતું. નાનાં નાનાં ગામો આવતાં જાય તેની રચના, તેની શોભા અને તેનાં સુધક મકાનોનો દેખાવ આહ્લાદજનક હતો. ઇટાલીઅન લોકો કુદરતના સૌંદર્યના અને કળાના ભોક્તા છે. પર્વત નીચે અને સરોવર ઉપર ગામ બાંધવામાં કળાનો અને કુદરતનો કેવો સુંદર યોગ કર્યો છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાયું. દરેક ગામની આગળ વનસ્પતિ નવપક્ષવ ખીલી રહેલી દેખાય અને એની મનને મોહ પમાડનારી રચના સરોવરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે. કેટલાંક મકાનો નવીન ઢાંચનાં અને કેટલાંક આપણા ગામડાનાં મકાનો જેવાં હોય છે. સરોવરમાંથી એ સર્વેનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. સ્ટેશનો એવાં સારાં રાખેલાં

કે જોધને સંતોષ થાય. વનસ્પતિને કળાથી શણગારે છે. જંગલી ઝાંડો કે વેલાઓ ગમે તેમ ઉગી જાય તેમ નહિ પણ તેને સરખાઈથી રાખેલાં, સરખે અંતરે વાવેલાં અને સરખાઈથી કાપેલાં હોય છે; એટલે કુદરત અને કળાનો ખરાબર સુયોગ કરેલો દેખાઈ આવે છે.

આ કોમો સરોવર ઘટાલિને તામે હોવાથી ઘટાલીઅન સરોવર ગણાય છે. એ ઘણું વિશાળ સરોવર છે.

બપોરે ૧૨-૪૫. કોમો શહેરના સ્ટેશને સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યા. સામેજ હોટેલ મેટ્રોપોલિ એન્ડ સુસી (Hotel metropole & Suisse) હતી ત્યાં ઉતર્યા. આ હોટેલ સરોવરના કાંઠા પર જ હતી. જીનેવ, મોંટ્રે, ઈન્ટર લાકન, લ્યુસર્ન અને લ્યુગેનોમાં બધી જગ્યાએ સરોવરને કાંઠે હોટેલમાં ઉતર્યા અને હોટેલમાં બેઠા બેઠા સરોવરો જોયાં.

મુંબઈમાં દરિયાનો ઉપયોગ એવીજ રીતે હોટેલવાળાઓએ કર્યો છે, માત્ર અહીં કેટલીક સુધડતા વધારે દેખાય છે.

સરોવરને કાંઠે હોટેલ હોય તેની બહાર સાંજે બેસવાનું હોય છે, બપોરે ત્યાં આ પીવાય છે. તે હોટેલ બહારની જગ્યા પણ ઘણી સ્વચ્છ અને આકર્ષક રાખે છે. સાંજે ડીનર પણ જોને એ હોટેલના આંગણુપર લેવું હોય તે ત્યાં લઈ શકે છે અને જોને અંદર હોલમાં ડીનર લેવું હોય તે અંદર લઈ શકે છે. એનાં ટેબલ, ટેબલપરના લેંપ, વિગેરે સર્વ સ્વચ્છ, સુધડ અને આકર્ષક હોય છે અને એના શેડ પણ એવા સારા કે સ્તે ચાલનાર પણ ધડભર દૂરથી જોઈ રહે. અહીં રસ્તાપર બેસી ખાવામાં કોઈની 'નજર' લાગવાની બીક નથી.

કોમો શહેરની વસ્તી ૧૨ હજારની છે. શહેર ઇટાલિમાં છે અને બંદર પર સ્ટીમરો આખો દિવસ આવજમ કર્યા કરે છે. હજારો લોકો સ્ટીમર દ્વારા આવજમ કરે છે.

અમે લ્યુગેનોથી રેલવે માર્ગે પણ અહીં આવી શકત. સીધી રેલવે મિલાન જાય છે; પણ સ્ટીમરોની ટ્રીપ કરવા આ પ્રમાણે કુકવાળાએ ગોઠવ્યું હશે એમ અમે ધાર્યું અને અમને તેમાં ધણી મોજ આવી. વળી લ્યુસર્નની ઈંડીનો કડકડાટ હજી મનમાં હતો એટલે અહીંની સુકી ગરમી બહુ આવકારદાયક લાગી.

બંદરનાં સ્ટેશન સામે મોટો ચોક છે. હોટેલમાંથી બંદર જોયું હોય તો ચોપાટીનો કિનારો જ લાગે. એના કાંઠાપર દિવાળતી પણ મુબબની ચોપાટી જેવી જ થાય છે અને બાજુએ હોટેલો તે ચોપાટીથી વાલકેશ્વરના રસ્તા જેવું વલાણુ લેતા લાગે. વળી સામે પર્વત પર કેબલ રેલવે ચઢ ઉતર કરે અને રાત્રે તેમાં દિવા થાય ત્યારે આખો પર્વત સીમલાના પર્વત જેવો દેખાવ આપે. દેખાવો તો એટલા જોયા કે એમાંથી જેટલા યાદ રહેશે તેટલાં બીજાનું સ્મરણ કરાવશે. આનું નામ ‘સંસ્મરણો’ અને એ યાદ કરાવનાર તરીકેની યોજનાપર પુસ્તકનું નામાભિધાન થયું છે અને તે દૃષ્ટિએ તે સાર્થક છે.

બપોરે જરા આરામ લઈ એક સ્પેશિયલ મોટર કરી. અહીંથી દૂર વેરેસી (Verese) કરીને શહેર છે, મિલાનથી ઉલટી બાજુએ છે, લગભગ ૬૦ માઇલ દૂર હશે-ત્યાં ગયા. ત્યાં રસ્તે અનેક દૃશ્યો જોયાં. ખેતરો તો આપણાં ખેતરો જેવાં જ. વેરેસી ગામ મોટું છે. ડુંગર ઉપર એક પાલાસ (Palace) હોટેલ

છે ત્યાં જઈને દ્વરથી ત્રણ મોટાં નાનાં સરોવરો જોયાં, આ પીધી અને મોટરમાં પાછા કોમો આવ્યા.

લેક (સરોવરો), ડુંગરો, કુદરતી દેખાવો, વનરાજી, સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય અને કુદરત તથા કળાનાં અદ્ભૂત મીલનો—આ સર્વ જોવાનો એ છેલ્લો પ્રસંગ હતો. હવે કાંઈ સરોવરો આવવાનાં નથી. હવે તો ઇટાલીઅન કળા જોવાની છે. કુદરતને બદલે હવે મનુષ્યકૃત કળાનો ખ્યાલ કરવાનો છે. તે વિચાર કરતાં કુદરતના દેખાવનાં કેટલાંક સારાં કાર્ડો ખરીદ્યાં અને હોટેલ મેટ્રોપોલિટમાં પાછા ફર્યા.

રાત્રે સરોવર અને ડુંગરો દેખાવ ધારી ધારીને જોયો. ફિવાઓ અને પ્રકાશ, સ્ટીમર અને મનુષ્યની મેદની, ચોક્ક અને ટ્રામવે, સુંદર બગિચો અને સ્વચ્છ પગથી, ઘણાં સુંદર મકાનો અને બજારની હાર જોતાં જોતાં થોડું વાંચી લખી સુઈ ગયા.

આજે ઓગસ્ટ માસનો પ્રથમ દિવસ હતો. રવિવાર હતો. સવારથી સેંકડો લોકો સ્ટીમરમાં જતા હતા. રવિવારને અહીં સ્ટીમરની સહેલગાહ કરી ઉજવતા હશે એમ જણાયું. સ્ટીમરમાં મજાના બેન્ડ વાગે તે અમે હોટેલમાં બેઠા બેઠા સાંભળીએ. ઘણી સ્ટીમરો ગઈ અને દરેક ઉતારોથી ચીકાર હતી. અમે પણ એ લોકોના આનંદી ચહેરા અને હાથમાં ખાવાની ટોપલીઓ લઈ જતા જોતાં હોટેલમાંથી તેમના આનંદમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. આજે પણ તડકો મુંબઈ જેવો પડે છે અને ઠંડીનું સ્મરણ ચાલ્યું ગયું છે.

કોમો ઇટાલિમાં આવેલું છે, છતાં ત્યાં સુધી મગજ પર અસર સ્વીટઝર્લંડની જ રહે છે, કારણકે એના સૌંદર્યનું સ્વીટઝર્લંડના

સૌંદર્ય સાથે સામ્ય છે. સ્વીટઝરલૅન્ડમાં અનેક પર્વતો દેખાવો અને શહેરો જોવા લાયક છે. એની વિગત માટે કોઇ પણ સારી ગાઇડ બુક લેવી અને એક સ્વીટઝરલૅન્ડનો નકશો પણ લેવાની જરૂર રહે છે. ખાસ કરીને આલ્પ્સના ઉંચા શિખરો અને હ્વાઇન નદીના ધોધ (ફાલ્સ) બહુ જોવા લાયક છે. દરેક જગ્યાએ હોટેલની પૂરતી સગવડ છે અને આનંદ કરવા નીકળેલા મુસાફરોને શાંતિ મળે, આરામ મળે અને યાદ તાજી રહે એવા અનેક પ્રસંગો સ્વીસ પ્રજાએ તૈયાર કરેલા છે. એના મોટાં જંગલોનો નાશ કરવામાં આવતો નથી, એના કુદરતી સૌંદર્યને બગાડ્યા વગર એની શાભામાં મનુષ્યકૃત યોજના દ્વારા વધારો કરવામાં આવે છે. અમને એમ લાગતું હતું કે આ પ્રદેશમાં શિયાળામાં મજા નહિ આવતી હોય, પણ અમને કહેવામાં આવ્યું કે શિયાળામાં પણ અહીં રમત ગમતો ઘણી થાય છે અને તે જોવા અથવા તેમાં ભાગ લેવા દેશપરદેશથી અનેક સહેલાણીઓ આવે છે. સેન્ટ બરનાર્ડ પાસ ખાસ જોવા લાયક છે. બર્નીઝ એપરલેન્ડનું ઇન્ટર લાકન તો જરૂર મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને ઝુરિચ, બર્ન અને જીનેવ પણ જરૂર જોવા લાયક છે. ત્યાંથી ખ્રીગ અને ઝરમાટ પણ જરૂર જવા લાયક છે અને ઝરમાટમાં ગયા પછી ગોરનાર ગ્રાટ જરૂર જવા લાયક છે. એની ઉંચાઈ ૧૦૨૮૦ ફીટ છે અને ત્યાં અસાધારણ દૃશ્ય છે. મારે વખતનો સંકોચ હતો તેથી કેટલીક અગત્યની જગ્યાઓએ હું જઈ શક્યો નહિ. જેટલું જોયું તેટલાનું જ વર્ણન લખ્યું છે. ખરી રીતે હવે ઇટાલિમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

કેમોના સરોવરને છેલ્લું નીહાળી લીધું. કેમો (como) સરોવર ઇટાલિમાં જ છે પણ અહીં સુધીનું કુલ સંલિસૌંદર્ય

સ્વીટઝરલાંડ જેવું હતું તેથી અમારી નજરે સ્વીટઝરલાંડ આજેજ છોડીએ છીએ એમ લાગતું હતું.

સ્વીટઝરલાંડની વસ્તી ૪૦ લાખની ગણાય છે. આ પ્રજા નાની છે પણ ધણી ઉદ્યમી છે. એની હોટેલો ધણી સુંદર અને સારી વ્યવસ્થાવાળી હોય છે. હોટેલનાં સ્થાનો પણ બધી જગ્યાએ મોટા સરોવર ઉપર આવેલાં છે અને તેમની સામે ધણો સારો બગિચો હોય છે એટલે એકંદરે કુદરતનાં સૌંદર્ય સાથે મનુષ્યકૃત ખૂબિ-ઓનું મિલાવટ બહુ સુંદર દેખાય છે. હોટેલના ભાવ આકરા તો ખરા. લગાઇ પહેલાના ભાવો કરતાં લગભગ બેવડા છે પણ સગવડ ધણી જળવાય છે. હિંદીઓની સગવડ પણ બહુ સારી રીતે ભળે છે; જરા પણ ભેદભાવનું નામ નહિ અને આપણે વેળ-ટરીઅન તરીકે રહેવાનું જણાવીએ એટલે તે પ્રમાણેની બધી સગવડ ખાસ કરી આપે છે. એનો જૂદો વધારે ચાર્જ કાંઈ આપવો પડતો નથી.

આ સૃષ્ટિસૌંદર્યમાર્થી નીકળી હવે મનુષ્યકૃત શોભાઓ અને કળાના નમુનાઓ જોવા જવાનું હતું. જંગલ, પહાડ, નદી, સરો-વર, વહેતાં ઝરણાં, ઝાડો, વૃક્ષ તથા ધનધટાને બદલે મોટાં શહે-રોની ધમાલમાં પડવાનું હતું. એક વાત મને ચોક્કસ લાગી કે જો પ્રથમ ઇટાલિ જોઈ, પછી સ્વીટઝરલાંડ ગયો હોત તો વધારે સાઈ હતું. ઇટાલિમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યને સ્થાને સ્થાપત્ય કળાના અને શિલ્પના ધણા નમુનાઓ જોવાના હોય છે, તે જોયા પછી જો સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનું થાય તો વધારે રસ આવે. બીજી વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સ્વીટઝરલાંડમાં બનતા સુધી અજવાળીઆ પક્ષમાં જવાય તો વધારે સાઈ. તેમાં પણ આડમથી

પુનઃ સુધી વધારે બહાર આવે છે. જો કે ત્યાં અજવાળિયામાં ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના હોયજ એમ ધારવાનું નથી, કારણ કે વાદળોનો ભય તો જરૂર રહેજ; પણ અજવાળિયામાં ચંદ્રજ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ સરોવરમાં પડતો જોવાની તક (ચાન્સ) રહે છે અને સરોવરમાં રાત્રે આનંદસહેલ (એક્સકર્ઝન) થઈ શકે છે. આ બંને સૂચના લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. હું તો ત્યાં વદ પક્ષમાં ગયો હતો એટલે આ લાભ મને મળી શક્યો નહિ.

ઓગસ્ટની ૧ લી તારિખે બપોરે ૩ા વાગ્યે કોમોના સ્ટેશન પર આવ્યા.

ત્યાંથી મિલાનનો રસ્તો ૧૧ કલાકનો છે. ગાડી જરા મોડી હતી. ઇટાલીઅન રેલવેનાં ઇંજિનો ઘણાં મોટાં અને ગાડીઓ ચીકાર હોય છે.

મિલાન-Milano.

સાંજે પાંચ વાગ્યા પછી મિલાનનાં સેન્ટ્રલ સ્ટેશને ઉતરી, સ્ટેશનથી પાંચ મીનિટને રસ્તે 'હોટેલ ડુ નોર્ડ' (Hotel du nord)માં ગયા. આજે રવિવાર હતો એટલે બજારો બધાં બંધ હતાં. બાજુમાં એક નાનો સુંદર બગિચો હતો ત્યાં ફર્યા.

મિલાન શહેરની વસ્તી સાતથી આઠ લાખની છે. શહેર ઘણું મોટું અને મુબધ જેવું લાગે છે. અહીંનાં ઘરો ઉપર કાળાશ

નજીવી અને મુખ્ય જોવું બધે ઝાકઝમાળ લાગે છે. શહેરના રસ્તાઓ પણ સારા છે. ધરને ત્રણ અથવા ચાર માળો હોય છે. લોન્બાર્ડી પરગણાનું ઇટાલિનું આ મુખ્ય શહેર છે. શહેરમાં વેપાર ધણો સારો છે અને શહેર સુધડ અને સુંદર દેખાય છે. શહેરમાં ટ્રામ, ટેક્સી તથા ગાડી ધણી મળે છે અને ખાડાના દર રીત-સરના છે. એનું ઇટાલીઅન ભાષામાં નામ Milano મિલાનો છે. એમાં રેશમ વિગેરેનાં ધણાં કારખાનાં છે અને એમાં ધનવાનો ખણુ ધણુ વસે છે. ઇટાલિમાં એ કારણે આ શહેરની અગત્ય ધણી ગણાય છે. એનો ઇતિહાસ પણ ધણો જૂનો છે.

હોટેલની બહાર મોટો ચોક અને તેની બહાર મોટો દરવાજો છે. આજે સારો-ઉધાડવાળો દિવસ હોવાથી જમવાનું સાંજે એ ચોગાનમાં હતું. એમાં વીજળી પણ ગોઠવી છે એટલે દરેક ટેબલની નીચેથી પ્લગ દબાવવાથી વીજળી આવે છે અને જમતાં હોખએ ત્યાં એક સાથે દિવા ચર્ધ જાય છે. ટેબલ લેંપ ઉપરના શેડો પણ ધણુ સરસ હોવાથી આખો દેખાવ રમણીય ચર્ધ રહે છે.

ખીજે દીવસે સવારે ઉડી કુકની સવારની સહેલગાહ લીધી. સર્વથી અગત્યનું સ્થળ અહીં કુમોનું દેવળ છે. Piazza del duomo નામના લતામાં તે આવેલું છે. એ મંદિરનું-દેવળનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એનું ચિત્ર જોવાથી પણ એનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. એની બરાબર સામે વીક્ટર ઇમેન્યુઅલનું ધણું સુંદર પુતળું છે. એના દરવાજા લોઢાના છે. એના ઉપર આખું બાઈબલ લોઢાના ઉતાર કામમાં ઉપાડ્યું છે. એ દરવાજો ધણી કારિગીરીવાળો છે.

એ કેથીડલની લંબાઈ ૧૬૨ વાર અને પહોળાઈ ૬૬ વાર છે. રસ્તાપરનો મુખભાગ (facade ફેસેડ) ૭૩ વાર છે. એનાથી વધારે મોટાં માત્ર બે દેવળો દુનિયામાં છે એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું: એક રોમનું સેંટ પીટર અને બીજું સ્પેનનું સેવીલ કેથીડલ. એ દેવળની બહારનીજ શોભા એવી સુંદર છે કે દૂરથી જોતાં એ માણસને મોહમુગ્ધ બનાવી દે. જયારા અણીદાર મિનારાઓ (સ્પાયરો) અને સીધા આરકા છે. લંડનનું સેંટ પોલનું દેવળ આની પાસે કાંઈ હિસાબમાં નથી. એનાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ અદ્ભુત છે. એમાં વચ્ચે બાવન થાંભલા છે તે પ્રત્યેક એક સળંગ આરસના છે અને ધણા ઊંચા અને પહોળા છે. દરેકની ઊંચાઈ લગભગ ૮૦ ફીટ જેટલી હશે. રસ્તાપરથી-ધ્રુમટ (ઝિમ)ની ઊંચાઈ ૧૫૫ ફીટ છે. એમાં રસ્તાપરનાં અને અંદરનાં મળીને બે હજાર પુતળાંઓ મૂક્યાં છે. અંદર દાખલ થઈ નજર કરે તો માણસ મુગ્ધ થઈ જાય એવી એની સ્વચ્છતા અને એવું શિલ્પકામ છે. હજારો માણસો એક સાથે બેસી શકે એવો એનો અંદરનો રંગમંડપ છે. એ મંદિરને ઈ. સ. ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડેલું. એ આખું આરસનું છે, ધણું ભવ્ય છે અને અતિ આકર્ષક છે. એની પાસે જઈએ ત્યારે શિલ્પનો નમુનો કેવો હોય તેનો ખ્યાલ આવે છે. કદાચ રાણકપુરનું જૈન મંદિર આથી પણ મોટું હશે પણ આપણી પાસે કાંઈ ફોટા નહિ કે માપ નહિ એટલે કલ્પના ઉપર નિભાવવું પડે. આપણી ખરી કિમતી ચીજોની આપણે પૂરી જાહેરાત પણ કરી શકતા નથી એ ખરા ખેદનો વિષય છે. આપણાં ભવ્ય મંદિરોનાં વર્ણનનાં પુસ્તકો અને ચિત્ર-સંગ્રહ (આલ્બમો) હોય તો આપણા પૂર્વજો આપણને કેવો ચારસો આપી ગયા છે તે જરા બતાવી શકાય, દુનિયાને એનો ખ્યાલ પણ

આખી શકાય. આ જમાનામાં એ પ્રકારે જાહેરાત કરવાની જરૂર છે. હજારો મુસાફરો આવે તે દેશને સમૃદ્ધ કરી જાય છે અને આખી દુનીઆમાં પ્રશંસા થતાં ઉત્તેજન મળે છે.

દુભોનું દેવળ ૧૩૮૬ માં બાંધવા માંડેલું તે કારીગર અને માલીકો વચ્ચેના મતભેદ વિગેરે કારણે વચ્ચે કામ બંધ થયું. આખરે સને ૧૫૦૦ માં પૂરું થયું. એમાં જે પુતળાંઓ છે તે અદ્ભુત છે. એનું શિલ્પકામ ગોથીક (Gothic) છે. આખું મંદિર આરસનું છે, જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આવું સુંદર મંદિર યુરોપમાં અત્યાર સુધી એક પણ જોયેલું નહિ એથી એને બહુ બારીકાઈથી જોયું. એના દરવાજાથી માંડીને આખો અંદરનો ભાગ પ્રભાવ પાડે એવો સુંદર છે. Lofty! Majestic! એવા શબ્દો મુખમાંથી નીકળી ગયા વગર રહે નહિ.

એની બહુ નજીકમાં Della Scalla ડેલા સ્કાલા નામનું મોટું ઓપેરા નાટ્યગૃહ છે. એ આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું નાટ્યગૃહ છે અને અત્રેની સરકારને તાબે છે. પણ એ મે માસની આખરે બંધ થાય છે. એમાં નાટક થાય ત્યારે બહુજ સુંદર થાય છે એમ કહેવાય છે. અમને તે જોવાનો લાભ મળ્યો નહિ.

લિઓનાર્ડો ડી'વીન્ચી (Leonardo de Vinchi)નું સ્મારક (મોન્યુમેન્ટ) ત્યાર પછી જોયું. ડોમો અને આ મોન્યુમેન્ટના દરવાજા પર જે કોતર કામ લોકામાં ઉપસાવ્યું છે તે અજબ છે. આખું બાઈબલ ચીતર્યું છે. દરવાજા જાણે આજે જ બનાવ્યા હોય તેવા ચોક્કસ લાગે છે.

એની બાજુમાં સાંઘા મારીઆ (Sta Maria delle

Grazic) આવે છે. એમાં લાસ્ટ સપર (Last supper) છેલાં બોજનનું ચિત્ર ડી'વીન્ચીનું ચીતરેલું જોવાલાયક ગણાય છે. એ ચિત્ર ખીરમાર હાલતમાં છે. એ જગ્યાએ વચ્ચે નેપોલી-અનના સમયમાં ઘોડા બાંધવામાં આવતા હતા. ફેટલીકવાર, મોટી જગ્યાઓના શા હવાલ થાય છે તે જાણવા જેવું છે. એક માણસને એ જગ્યાએ નીચેથી બારણું કરવાનો વિચાર થયો એટલે આવા અનુપમ ગણાતા ચિત્રનો નીચેનો ભાગ કાપી નાખી બારણું મૂક્યું. પુરાણી ચીજોનો આવી રીતે અજ્ઞાનથી નાશ થાય છે. એ લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર એટલે જીસસ ક્રીસ્ટને કોસપર ચઢાવ્યા તે પહેલાં તેમણે પોતાના શિષ્યો સાથે જે છેલ્લું સપર-જમણુ લીધું તેનું એ ચિત્ર છે. એમાં ખૂબિ એ છે કે એ વખતે એના બધા શિષ્યો હાજર છે. જેનાં મનમાં કપટ હતું તે જુડાસને તેવો ચીતર્યો છે. દુરથી ભાવ એવો બતાવ્યો છે કે જાણે બાણ પર પીરસેલી વસ્તુઓ આખેહુબ પડેલી લાગે. ચિત્રકામ સુંદર છે. એ ચિત્રની હજારો નકલ થઈ છે. દરેક ચિત્રશાળા જોવા જઈએ ત્યાં લાસ્ટ સપરનું ચિત્ર તો જરૂર હોયજ.

એની પાસે બ્રેરા પેલેસ (Brera palace) છે. એ Piazza de Breraના નામથી ઓળખાય છે. એ મિલ્લાનની સારામાં સારી ચિત્રશાળા (પીકચર ગેલેરી) છે. એમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. લિઓનાર્ડો ડી'વોચીના શિષ્યોનાં ધણાં સુંદર ચિત્રો એમાં છે. ખાસ જોવા લાયક ચિત્રો 'સેંટ જોસફ અને વરજીન મેરીનાં લગ્ન'નું છે. એ રાફેલ (Raphael)નું અતિ સુંદર ચિત્રકામ ગણાય છે. ગીડોરિનિ (Guidorini)નું 'સેંટ પીટર અને સેંટ પોલ'નું ચિત્ર પણ સુંદર છે. આલબાનિનું 'ડાન્સીંગ ક્યુપીડ્સ'નું ચિત્ર પણ એટલું

જ વખણાય છે. આમાં એક બોર્સી નામના ચિત્રારાએ વીંચીના લાસ્ટ સપરનાં ચિત્રની નકલ મૂકી છે પણ અસલ પાસે એની કાંઈ કિંમત નથી. આ પીકચર ગેલેરીમાં પાર વગરના ખડે છે. સાત ઓરડા તો એકલા લોમ્બાર્ડ અથવા મિલ્લાન સ્કૂલનાં ચિત્રોનાં છે અને ઘણાં ચિત્રો ખાસ જોવા લાયક છે. દીવસોની પુરસદ હોય તોજ આ ગેલેરી ધારી ધારીને જોઈ શકાય. ટીશીયન (Titian) નામનો ચિત્રકાર તથા બીજા ઘણા ચિત્રકારો આ લોમ્બાર્ડ સ્કૂલના થઈ ગયા, તેના જોવા લાયક ચિત્રના નમુના આ ચિત્રશાળામાં છે. અહીં બીજી ઇટાલિયન સ્કૂલોનાં ચિત્રોના પણ ત્રણ ઓરડા છે. કેટલાંક ભીંત ઉપરનાં ચિત્રકામ ફ્રેસ્કો-પણ મળનાં છે.

અહીં મુલેહની કમાન arch of peace (Sam-
pione) બહુ સુંદર છે. એની નીચે થઈને પસાર થઈએ ત્યારે
પેરિસની આર્ચ-કમાન-યાદ આવ્યા વગર રહે નહિ. અરિના
(arena) આંગણુ-સામેથી દેખાય છે. સેંટ એડોરજીઓ (St.
Eustorgeo)નું દેવળ અને સેંટ એમ્બ્રોજીઓનું દેવળ ઉપર-
ટપકે જોઈ નાખવા જેવાં છે.

મિલ્લાનમાં મને સૌથી વધારે આકર્ષક સ્થળ એતું કબ્રસ્તાન-
સીમેટરી (Cemetery) લાગ્યું. એતું નામ Cimetero-
Monumentale છે. એ શહેરથી દોઢ માઈલ દૂર છે.
જરૂર જોવા જેવું છે. એ કુમોથી ચઢતું ન હોય તો પણ એની
અગત્ય જરા પણ ઓછી નથી. એણે પચાસ એકર જમીન રોકી
છે. એનો દાખલ થવાનો દરવાજો ઘણો સુંદર છે. અંદર એકએકથી
ચઢીઆતી લગભગ આઠસે કબરો છે. એ નાની મોટી દેરીઓ
જેવી હોય છે, દરેકના આકાર જૂઠા હોય છે, દરેક કળાથી

બરપૂર અને શિલ્પના નમુના રૂપ છે. કેટલાક પર પૂતળાં મૂક્યાં છે: કોઇ દીકરી માતાને યાદ કરે છે, કોઇ પત્ની પતિને રડે છે, દરેક ભાવ અન્યથામાં ગરકાવ કરે તેવા છે. કેટલીક દેરીઓ નાની છે. કેટલીક ઘણી મોટી છે. કરોડો રૂપિયા ખર્ચીને સ્મરણસ્તંભો ઊભાં કર્યાં છે. કુટુંબવાર કેટલીક સ્તુપો છે જેની અંદર દાટવાની જગ્યા હોય છે. પત્નીને દાટી હોય તો પડખે પતિની જગ્યા ખાલી રાખી હોય. ઘણીખરી દેરીઓ કરારા આરસની અને કોઇ કોઇ ગ્રેનાઇટ, ભારે રંગબેરંગી રશીયન આરસની છે અને દરેક જોવા લાયક છે.

અખંડ શાંતિને શોભે અને વધારે તેવાં ઝાડો, વચ્ચે સુંદર રસ્તા અને આખો દેખાવ ન ભૂલી શકાય તેવો, બહુજ શાંત, ગંભીર, કંઈકા ઉત્પન્ન કરે તેવો અને અખંડ શાંતિનું બાન કરાવે તેવો છે. એમાં ઝાડો પણ કબ્રસ્તાનને યોગ્ય નાખ્યાં છે. કેટલીક જગ્યાએ ચેરીટિને ચીતરી છે, કોઇ દીકરી આંસુ પડે છે, એક જગ્યાએ હજ લખને એક માણસ હાંકે છે, કાંઇ દેખાવોનો તો પાર નથી. એક ગુજરાતની લેખિકાએ એ જગ્યાએ મરવું પર્સદ કરેલું તેમાં તેણે કાંઇ વધારે પડતું લખ્યું હોય તેમ લાગ્યું નહિ. અખંડ ગંભીરતા ઉત્પન્ન કરે, મરણની શાંતિનો ભાસ આપે એવો એનો આખો આકાર છે. એના કેટલાંક ચિત્રો લીધાં છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. વર્તમાન મિત્રાની શિલ્પના નમુના તરીકે આ સર્વ સ્તુપોના ફોટા સંગ્રહી રાખવા લાયક છે.

બપોરે મારા મિત્રના આડતીઆને મળવા બજારમાં ગયા. ત્યાં બજાર વચ્ચે મારકેટ જોઇ. એની દરસબંદી પથ્થરની પણ રંગીત છે. એની ઉપર ચાર માળ ઉપર કાચનો કમાનદાર મકાન-

વાળો રસ્તો (આરકેડ) બનાવ્યો છે. અમે ઉપર ઊભા ઊભા માણસોને આવતા જતા જોયા તો અજબ દેખાવ લાગ્યો. આવો બધો આરકેડ કોઈ જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો નથી. ત્યાં ગાડી ધોડા મોટર આવી શકતા નથી પણ હજારો માણસો આવજા કરે છે અને બાજુમાં કાફે હાઉસો વિગેરે છે. એની બાંધણી કેવી રીતે કરી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ પડે તેવું છે. એમાં વળી અનેકભાવવાહી ચિત્રકામ કરેલ છે. એ આરકેડ નીચે કલાકો એસી રહીએ તો પણ કંટાળો આવે તેવું નથી. એક તો મિલ્કાન મોટું શહેર એટલે હજારો લોકોની અવર જવર રહી અને તેમાં ઘાટસર દીપે તેવો આરકેડ એટલે બહુ શોભા જામે છે. મિલ્કાન જનારે આ બજારનો આરકેડ જરૂર જોવા જેવો છે.

પેવીઆ. પછી અમે ખાસ મોટર કરી પેવીઆ (Pavia) ગયા. પેવીઆના રસ્તાનું સમારકામ ચાલતું હતું તેથી રસ્તો ધણો ખરાબ હતો એટલે અમને જરા અગવડ પડી. રસ્તો એક મોટી કેનાલ-નહેરની બાજુમાં છે. નહેર ઠેક મિલ્કાન સુધી જાય છે અને તેમાં નાનાં વહાણો અને મછવા ચાલે છે. ચલાવવાની સગવડ એટલી કે રસ્તાપર માણસ એક દોરડું હાથમાં રાખી આખા મછવાને પાણીમાં ખેંચી જાય એટલે ગાડા ખરચનો ધણો બચાવ શકાય છે.

પેવીઆમાં સરટોસા ડ' પેવીઆ Certosa di Pavia નું દેવળ અદ્ભુત છે. એમાં લગભગ વીશ ગોખોમાં જે ચિત્રકામ કર્યું છે તે અનુપમ છે. ઘણાં ચિત્રો તો જડાવ-Mosaic-કામનાં છે એટલે આપણને દૂરથી ચિતરેલ લાગે પણ મોઝેઇકના પંચરંગી નાના ટુકડાનાં-એ ચિત્રો બનાવેલાં છે; અજબ કારી-

શ્રી યુરોપનાં સંસ્મરણો. ૭

મિલાનની સિમેટરીમાંનું એક સ્તૂપ (ધટાલિ).

[પૃ. ૨૬૪.

ગિરીવાળા કળાકાર હોય તેજ એ ચિત્રો કરી શકે. ધણાખરાં આકર્ષિતનાં ચિત્રો હતાં અને દરેક ગોખ-રૂમમાં એક આરસનો ધણી સારી નક્શીવાળો (ઓલ્ટર) ભોગ ધરાવવાની જગ્યા હતી. એ નક્શી બહુ જોવા લાયક હતી. આ દેવળ ખાસ જોવા લાયક છે અને મિલ્લાન આવનારે અરધો દિવસ એ જોવા પાછળ પણ ગાળવા જવો છે. ટ્રેનમાં જવું ધણું સસતું પડે છે. એ મંદિર ૧૩૯૬ માં ગીથોવાની વીસ્કોન્ટી નામના ડ્યુકે બંધાવેલું કહેવાય છે. એનું ધણું સુંદર ચિત્ર પણ ત્યાં છે. એના વચ્ચેના ભાગમાં એક સુંદર ચિત્ર છે તેનું કામ અજબ છે. એના (facade) મુખભાગમાં ગોથીક અને રોમન સ્ટાઇલ છે. સેન્ટ સેબાસ્ટીયન અને સેન્ટ ફીરોક્ષરનાં ચિત્રો અંદર દાખલ થતાંજ આવે છે તે પણ બહુ ભાવવાહી છે.

પેવીઆ જંગલમાં આવેલું છે. જ્યાં આ દેવળ છે ત્યાં તો સો દોઢસો ધરજ છે. નહેરની ઉપર આવેલું છે. એને Wilder-ness of beautiful workmanship કહેવામાં આવે છે. અતિ સુંદર કારીગિરી જંગલમાં પડી છે.

ત્યાંથી પેવીઆ શહેર પાંચ માઇલ દૂર છે. એમાં ૧૩૦૦ ની સાલથી સ્થપાયેલી ઇટાલિની જૂનામાં જૂની યુનિવર્સિટી છે. અમે એ યુનિવર્સિટી પણ જોઈ. અમે ખાસ એક પ્રોફેસરને મળવા ગયા હતા. એ ન મળ્યા પણ એમને ઘેર જઈ આવ્યા. આજના આખા દિવસમાં ધણી મહત્વની જગ્યાઓ જોઈ: ડુમો, સીમેટરી અને પેવીઆનું દેવળ એ ત્રણે ખરેખર જોવા લાયક હતા.

સાંજે પાછા હોટેલ કુનોર્ડમાં આવી હોટેલની બહાર પણ કંપાઉન્ડની અંદર ટેબલ બીછાવેલાં હતાં તે પર જમ્યા.

રાત્રે ૧૦-૪૫ નીકળવાનું હતું. વેગોલી (Wagonslit) કારમાં બેઠા. એ ગાડીમાં દરેક કંપાર્ટમેન્ટમાં બે ઉતારને બેસવાની સગવડ હોય છે. અંદરની સગવડો ઘણી અને કાર સલૂન જેવીજ લાગે. એને International Car પણ કહે છે. એમાં રાત્રે સુવાની ઘણી સરસ સગવડ હોય છે. યુરોપમાં ખિસ્તરો લઇને મુસાફરી કરવાની હોતીજ નથી. સુવું હોય તો પૈસા આપવા પડે અને પૈસા આપે તો ઓઢવાનાં તથા ઓશીકાં વિગેરે સર્વ મળે અને નહિ તો બેસી રહેવાનું. મતલબ ખિસ્તરાનો તો કરો ઉપયોગ ત્યાં છેજ નહિ.

વાગોલી કારનું વર્ણન આગળ કર્યું છે. એમાં બધી જાતની સગવડ હોય છે અને ટુવાલ કે પીવાના પાણીની કે વાંચવાની નાની લાઇટની સગવડ પણ જૂલ્યા નથી.

ફ્લોરેન્સ (Florence)

Italian Name 'Firenze.' ફીરેન્ઝ.

Roman Name 'Florentia' ફ્લોરેન્શીઆ.

મંગળવારે સવારે ૭-૩૫ ફ્લોરેન્સને રેશને ઉતર્યા. ઉંઘવામાં રાત્રે જરા પણુ અડચણુ હતીજ નહિ, કારણુકે સ્લીપીંગ કારમાં પૂરતી સગવડ હોય છે. ટ્રેનમાંથી ઉતરી ' હોટેલ બાલીઓની ' (Hotel Baglioni) માં સવારે આઠ વાગ્યે પહોંચ્યા. જરૂરી નિત્યકર્મથી પરવારી તુરત કુકની ઓશીસમાં જઈ સવારની તથા બપોરની સહેલગાહની ટીકિટો બદલી લીધી. કુકની દુર સવારે ૯-૩૦ દરેક જગ્યાએ શરૂ થાય છે અને ૧૨૧૧ કે ૧૧૧૧ વાગ્યે બંધ થાય, પાછી ૨ થી ૨૧૧ વાગ્યે શરૂ થઈ ૬ વાગ્યે પૂરી થાય; એની બુકો, ગાઈડ અને ગાડી બધું તૈયાર હોય. અમારેતો એની ઓશીસે જઈ વહિયર બતાવી ટીકિટ લઈ ગાડીમાં જ બેસવાનું હતું.

ફ્લોરેન્સ મોટું શહેર છે. એની વસ્તી ૧૫૨૦૦૦ ની કહેવાય છે. એને La Bella- ' સુંદર શહેર ' વાનખી રીતે કહે છે. અગાઉ ટરકનીની ટ્રાંડચીની એ રાજધાની હતું. અસારેએ પરગણાનું મુખ્ય શહેર છે. એના ધરોની બાંધણી સુંદર છે અને કેટલીક જગ્યા ખાસ જોવા લાયક છે. ફ્લોરેન્સની કળા વખણાય છે અને ચિત્રકામમાં એની સ્કૂલ-શાખા-જૂદી છે. જો કે ઇટા-

લીઅન કળામાં તેનો સમાવેશ થાય છે છતાં એની શાખા જૂદી હોવાનું કારણ એ છે કે એના ચિતારા મુખનો વિભાગ સારો ચીતરવામાં બહુ કુશળતા બતાવતા હતા. ઇટાલિની કળા આ શહેરમાં ભર યુવાવસ્થામાં આવી એમ કહેવાય છે. જેટલું એ કળાની બાબતમાં અગ્રગણ્ય શહેર છે તેટલુંજ બાષાસાહિત્યમાં પણ એનું સ્થાન સુંદર છે. ફ્લોરેન્સ આરનો (Arno) નદિને કાંઠે આવેલું છે.

ફ્લોરેન્સમાં મેડિચિ (medici) નામના ડ્યુકોનું ઘણું વર્ષ રાજ્ય રહ્યું. મેડિચિ કુટુંબે પોપ પણ આપ્યા છે એટલે કે એ પોપ મેડિચિ કુટુંબના થયા છે. ફ્લોરેન્સ ખરેખર એના પંદરમી સદીના ત્રણ મહાન કળાકારો માટે વખણાય છે: માઇકલ એન્જેલો (Michael Angelo) લીઓનાર્ડો ડા વીન્ચી Leonardo da Vinci અને રાફેલ Raphael એ ત્રણે ફ્લોરેન્સના ખરા જીવન હતા. બીજા ટાડોઓ અને બોકાશીઓ વિગેરે પણ ઘણા જાણીતા ચિત્રકારો અને શીલ્પીઓ ત્યાં થયા છે; પણ પંદરમી સદીનું નુર તો ઉપરના ત્રણ ગણાય છે. વળી ઇટાલિમાં ઇ. સ. ૧૪૦૨ માં Renaissance ‘નવજીવન’ આવ્યું તે વખતે કળાવિભાગમાં જે મોટો ફેરફાર થયો, કળાની નવીન દિશાઓ ખીલી અને જૂના ઝભાઓ ઉતારી નાખ્યા તેને માટે પણ ફ્લોરેન્સને ધણું માન ધટે છે. એના ખરા ઉદ્ધારક મેડિચિ અને તેનું કુટુંબ હતું. ફ્લોરેન્સ ઉપર તેમનો દોર ઘણી પેઢી સુધી રહ્યો. શીલ્પકામ અને પુતળાંની કારીગરીમાં પણ ફ્લોરેન્સે પંદરમી સદીમાં સારો ભાગ ભજવ્યો, પણ અતે માઇકલ એન્જેલો રોમ ગયો અને ત્યાર પછી ફ્લોરેન્સની સ્કૂલમાં ખાસ જીવ જીવું રહ્યું

નહિ. પુતળાંના શિલ્પી તરીકે ડોનાટેલો (Donatello)નું નામ પણ ઘણું મશહૂર છે અને એ માઈકલ એંજેલોની પહેલા થયો હતો. વીરોશીઓ Verrocchio પણ ચિત્રકાર તરીકે સારું નામ મૂકી ગયો છે.

આજે સવારે ગાડી કે મોટર નહોતી. ચાલીને જોવાનું હતું. નજીકમાંજ બધે ફરવાનું હતું. સાથે રસાયો ધણો મોટો હતો. જોનારા લગભગ ૮૦ હશે અને ગાઇડ એકજ એટલે જેટલું સાંભળાય તેટલું સાંભળવાનું રહ્યું. અને જોવા આવનારામાં અમે રિક્ત ડોસીઓ વધારે, એટલે મર્યાદા બરાબર જાળવવી પડે. બપોરે ગાડી મળવાની હતી. સવારે તો લગભગ ચાર કલાક ફરવાનું અને ઊભા રહેવાનુંજ હતું.

ફ્લોરેન્સના પ્લાન-નકશા-અમને હોટેલવાળાએ આપ્યા હતા, તેને અનુસારે ચાલી અમે તદ્દન અજાણ્યા હતા છતાં કુકની ઓફિસ શોધી કાઢી.

કવિ, ચિત્રકાર, શિલ્પી અને સ્થાપત્યકારના આ City of Flowers ફૂલના શહેરને માટે એક કવિએ લખ્યું છે કે:—

Where'er our charm'd and wondering gaze we turn,
Art History & Tradition wait to claim
Our deepest thought: statues and marble groups
Adorn the streets; the very stones have tongues—
The holy fanes, the towers, are eloquent.

આ કવિતાનો ભાવ ફ્લોરેન્સમાં ફરતી વખતે બરાબર દેખાઇ આવે છે. હાન્ટેએ અહીં Divina Comedia લખ્યું, બેક-શીઓએ અહીં Decamerone લખ્યું, મોટો રાજ્યનીતિ

મેકીઆવેલી Mechhiavelli અહીં થઇ ગયો અને મોટો અગાળવેતા ગેલીલીઓ Galileo આ જૂનિનો પુત્ર હતો.

અમે શહેર જોવા ચાલ્યા. સર્વથી પ્રથમ ડુઓ (Duomo or Meria dal fiore) નામનું કેથીડ્રલ જોયું. એનું કામ સને ૧૨૮૮ માં શરૂ થયું હતું. એનો ઉપરનો ધુમટ (ડોમ) ધણો જળારો ગણાય છે અને પરદેશથી અનેક શિલ્પીઓ એને જોવા માટે ફ્લોરેન્સ ખાસ આવે છે. ઉપર સુધીની નીચેથી ઉંચાઈ ૩૫૬ ફીટ છે. એ દેવળ જોવા લાયક છે. થાંભલા ધણા જળારા અને ખાસ કરીને એનાં ઘ્રોંઝનાં બારણાં બહુ જોવા લાયક છે. એની બાજુમાં બેપ્ટીસ્ટ્રી Baptistery અને કેપેનાઇલ Campanile અને શિલ્પની નજરે જોવા લાયક છે.

રસ્તાનાં ચોકમાં કેટલાંક ધણાં સુંદર પુતળાં છે. એ દરેક ધારી ધારીને જોવા લાયક છે. એમાં લડતો લડાયક ગ્લેડિયો (gladiator) વિગેરે કેટલાંક પુતળાં બહુ સુંદર છે. ફ્લોરેન્સમાં માઈકલ એન્જેલોએ ધણાં કામો આરંભેલાં પણ એને પોપે રોમમાં બોલાવી લીધો તેથી તે કામો અધુરાં રહી ગયાં છે. આવાં અધુરાં કામો પણ જોવામાં આવે છે. એન્જેલો પૂતળાં બનાવતો હતો અને ચિત્રકાર તરીકે પણ જળારો હતો. એ ચોકમાં નેપ્ચ્યુનનો પુવારો બહુ સુંદર છે.

ફ્લોરેન્સમાં ડાન્ટે (Dante)નું ઘર બતાવવામાં આવે છે. એ જૂના જમાનાનું ઘર બહારથી જરા જોષ જવા જેવું છે.

ફ્લોરેન્સનું ઘણું જોવા યોગ્ય સ્થળ તે તેની ચુફ્ફિઝિ ગેલેરી છે. એનું નામ Galleria degli Uffizi છે. આખી દુનિ-

યામાં તે મથકુર છે. એમો, ચિત્ર અને પુતળાનો સંગ્રહ ઘણો મોટો છે અને આખી દુનિયામાં વખણાય છે. એની ઉપર ચઢવાના ૧૨૬ પગથિયા છે પણ લીફ્ટથી ચઢાય છે. લીફ્ટમાં એક સાથે દશ માણસ બેસે છે પણ આવતાં જતાં એને વખત ઘણો લાગે છે. ફ્લોરેન્સની સ્કૂલનો ખરાબર અભ્યાસ કરવો હોય તેને માટે આ લાઇબ્રેરી-ગેલેરી બહુ સુંદર સ્થાન છે. એમાં બધી સ્કૂલોનાં ચિત્રો છે. એમાં પુતળાં પણ બહુ જોવા લાયક છે. ખાસ કરીને રાફેલનાં ચિત્રો, રોમાનોનાં ચિત્રો અને રેનોલ્ડનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. આખી લાઇબ્રેરીનું પ્રત્યેક ચિત્ર નીહાણીને જોતાં તો દિવસો લાગે.

વેનીસની સ્કૂલનાં પેઇન્ટિંગો પણ અહીં ઘણાં છે અને બહુ સુંદર છે. બેલીનીનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ સારું છે. બોટીસેલીના પાર વગરનાં ચિત્રો બહુ જોવા લાયક છે. લીઓનાર્ડો વિન્ચીનાં પણ સુંદર છે.

એક રૂમમાં માર્કિલ એન્જેલોનાં ચિત્રો છે તે પણ બહુ સુંદર છે. એનું મેડોનાનું ચિત્ર બહુ વખણાય છે.

Tribuna નામનો આઠ ખુણાવાળો રૂમ છે. એમાં બહુ સુંદર શિલ્પકામનાં પુતળાં છે. મેડિચિનું વિનસનું પુતળું અદ્ભુત છે. કુસ્તીબાજોનું પુતળું પણ એટલુંજ વખણાય છે.

છેવટે એક રૂમમાંથી આખા શહેરનો દેખાવ જોઇ શકાય છે તે જરા વખત રોકાઇને જોઈ લેવા લાયક છે.

આ ગેલેરીમાં એટલો મોટો સંગ્રહ છે કે બધી સ્કૂલોનો ખરાબર ખ્યાલ આવી જાય. વિવેચક દૃષ્ટિથી જોનાર અને બતા-

વનાર ગાદી હુશિયાર હોય તો થોડા વખતમાં ધણું જોઈ શકાય છે. સંગ્રહને બહુ સુંદર રીતે જળવ્યો છે.

એની અંદરથી Pitti gallery માં જમ શકાય છે. તે ઘણી દૂર છે પણ અંદરથીજ રસ્તો કાઢ્યો છે. રસ્તાના કેરીડરમાં સેંકડો ચિત્રો આવે છે તેના ઉપર ચાલતા નજર નાખતા જવી. એમાં રોમના રાજાનાં અને પોપોનાં ચિત્રો ઘણાખરાં આવે છે. Franciscan church of santa crose અને Loggia dei Lanzi પણ જોવા લાયક છે.

ફ્લોરેન્સ જોતાં એક વાત મગજ પર બરાબર ઠસે છે: આર્ટ-કળા શી ચીજ છે તેનો યુરોપીઅનોને સુંદર ખ્યાલ આવેલો અને તેને જળવી રાખવા તેમણે ઘણો સારો પ્રયત્ન કરેલો એમાં જરા પણ શક નથી. જે પ્રજા એક પેન્ટિંગના ત્રીશ ચાળીશ હજાર પાઉન્ડ આપી શકે તેને કળાની કેવી કદર હશે તે વિચારવા જેવું છે. એ પ્રજાનું ખરૂં ધન કળાવિભાગના પોષણમાં બરાબર વપરાય છે અને ચિત્ર કે શિલ્પ કેવું હોય તે તે સમજે છે. એક માણસ ઉભો હોય તો તેનાં અંગ પ્રત્યંગ કેવાં હોય તેનો અભ્યાસ કરે છે અને anatomy શારીર શાસ્ત્ર તો એટલું સાદું જાણે કે માપ વગરનું એક અંગ ન હોય. બે ઈંચના શરીર પર ચાર ઈંચની પાઘડી યુરોપમાં છેજ નહિ. પ્રત્યેક શિલ્પ મનુષ્યને માપીને ઘાટસરનું કર્યું છે. રંગ પૂરવામાં ભાવ એવો લાવે કે દરિયો બતાવવો હોય તો બરાબર બતાવે, જંગલ હોય તો જંગલ. એ જોનારનો કલ્પના ઉપર છોડવામાં આવતું નથી પણ ચિત્રમાં બરાબર બતાવવામાં-ઉતારવામાં આવે છે. ચિત્રને દૂરથી જોવામાં આવે છે. જ્યાં ખાવાના વાંધા હોય તે પ્રજાને કળાની કિમત

આંથી આવી શકે ? આડી ધરાયલી પ્રભ એની ખરી કિમત કરે છે અને એણે કેવી કિમત કરી છે તે અહીં નજરે જોવાય છે. એ પ્રભ સુંદર ચિત્રકાર કે શિલ્પીને રાજની પડખે સ્થાન આપે છે, એના મરણ પછી એનાં જીવનચરિતો લખાય છે અને સેંકડો વર્ષો સુધી એને યાદ કરવામાં આવે છે. ચિત્રમાં રંગ કેટલો જોયો તેના આંકડા અહીં મૂકાતા નથી; ભાવવાહી વસ્તુની કિમત થાય છે. માછલ એંજેલોના એક એક ચિત્રના લાખો રૂપિયાની કિમત થાય છે, તે જોવાની એકવાર આવડત થઇ જાય તો કિમત કરતાં આવડે.

ખપોરે બે ઘોડાની ગાડીઓમાં જવાનું હતું. ઠંડે કોઠે ઘોડા ચાલતા હતા. ત્રણ માછલો એક બુલ્ડોર્ડ જેવો રસ્તો આવે છે. તેની પહેલાં મેડિયિ કુટુંબની દાટવાની જગ્યા આવી. એનું પણ અજબ કામ છે. દશ લાખ પાઉન્ડ ખરચ્યા છતાં અધુરું રહ્યું છે.

એમાં રાત અને દિવસ (Night & Day)નું સજીવ-રોપણ (personification) બહુ મજાનું છે, એમાં ખરો ભાવ આણ્યો છે. તેની સામે ઉષા અને સંધ્યા (Dawn & Twilight) પણ ખરેખર જોવા લાયક છે. આ બધાં આરસનાં પુતળાં છે. એ પુતળાં માછલ એંજેલોનાં બનાવેલાં છે.

વીલા ડી કેલીને રસ્તે ત્રણ માછલ ચાલ્યા ત્યાં માછલ એંજેલોનો સ્કવેર (ચોગાન) આવ્યો. તેમાં વચ્ચે એંજેલોનું મોટું બાવલું મૂક્યું છે. ત્યાંથી નદી, શહેરોના દેખાવ જોવા લાયક છે. એને promenade પ્રોમાનાડ કહે છે. આ જગ્યાએથી આખા ફ્લોરેન્સનું દૃશ્ય ઘણું રમણીય દેખાય છે. એ દેખાવને ‘ પેનોરામા ’ કહે છે.

અર્ચ સોન્ટા ક્રોસ (Santa Croze) મળતું છે. એમાં માર્કલ એન્જેલો, ગેલીલીઓ, મેડીઆવેલીને દાટવામાં આવ્યા છે. એ દરેકનાં પુતળાં પણ છે. ડાન્ટેની જગ્યા છે પણ તેને અહીં દાટેલ નથી. એને રેવેના (Ravana)માં દાટવામાં આવેલ છે.

શહેરની વચ્ચે ચોક છે તેની પાસે Piazza della Signoria છે. એમાં ધણી ઐતિહાસિક બાબતો છે. એમાં Hercules and Bacchus નું પુતળું ખાસ વખણાય છે.

ફ્લોરેન્સનું વર્ષન લખવા બેસીએ તો પાર આવે તેમ નથી. એમાં એટલી કારીગિરીની ચીજો છે કે પ્રત્યેક માટે લખવું મુશ્કેલ પડે. ઇટાલિ આવનારે આ શહેર જોવા જેવું છે અને ખાસ કરીને જોયેલો વખત મળે તેટલો તેની ગેલેરી જોવામાં ગાળવા જેવો છે. એ જોવાથી જૂદી જૂદી ચિત્રકળાનો ખરો ખ્યાલ આવશે અને ખ્યાલ નહિ આવે તો અપૂર્વ ચીજો જોવાની તક અને સંતોષ તો જરૂર મળશે.

ફ્લોરેન્સની બાંધણી જૂની પદ્ધતિની પણ સારી છે. અમે જે હોટેલ બેલીઓનીમાં ઉતર્યા હતા તે પણ મજાની છે. ખચર ન હોય, તપાસ ન કરીએ તો કેટલા છેતરાધરો તેનો અહીં ખ્યાલ આવ્યો. સાંજે આવી હોટેલવાળાને પૂછ્યું તો લીરાના ભાવ પાઉન્ડના ૧૩૮ કલા. અમે છાપામાં ધણા વધારે વાંચેલા એટલે તુરંત કુકની ઓરીસમાં જઈ ૧૪૬ ના ભાવે પાઉન્ડ વટાવ્યા. અસલ લીરાના ભાવ ધણા હશે પણ અત્યારે તે પડી ગયા છે, લીરા એટલે અત્યારને ભાવે આપણો દોઢ આનો થાય. લીરાની નોટો આવે છે. સેન્ટીમના નાના મોટા સીક્ક આવે છે. એક સેન્ટીમનો સીક્કો ધણો શોધ્યો પણ મળ્યો નહિ. હાલ એક સેન્ટીમનાં

કોઇ ચીજ મળતી નથી. એક લીરાના એટલે દોઢ આનાના સો સેન્ટીમ થાય એટલે પાંચ દશ પચાસ સેન્ટીમ સાથેજ વહેવાર છે. આખા ઇટાલિમાં ચલણ લીરાનું છે. એનું નામ Lire છે પણ એનો ઉચ્ચાર 'લીરા' છે.

ઇટાલિમાં સ્ત્રીઓને હજી ચોટલા ધણી રહ્યા છે. પોપનો હુકમ છે કે ચોટલા રાખવા અને ઇટાલિ ધણું ખર્ચે રોમન કેથોલીક છે એટલે ચોટલા રહ્યા છે. પોપનું જોર હજી ધણું છે. કેટલાક મંદિરમાં ટુંકી બાંધના કપડાં (સ્કાર્ફ) પહેરેલી સ્ત્રીઓને દાખલ થવા દેતા નથી એટલે પછી તેમને રમાલ બાંધી હાથ ઢાંકવા પડે છે. આ દેખાવ બહુ રમુજ ઉત્પન્ન કરે છે.

પીઝા pisa.

યુધવારે સવારે (તા. ૪-૮) ક. ૭-૧૦ ટ્રેનમાં બેસવાનું હતું. વખતસર તૈયાર થઇ ટ્રેન પર ગયા. આજે પીઝા (pisa) થઇ સાંજે રોમ પહોંચવાનું હતું અને રોમ એટલે તો આખી દુનિયાનું અનખ શહેર અને તેનો ઇતિહાસ ધણો ભણેલો એટલે બહુ રસ પડશે એવી આશામાં ચાલ્યા.

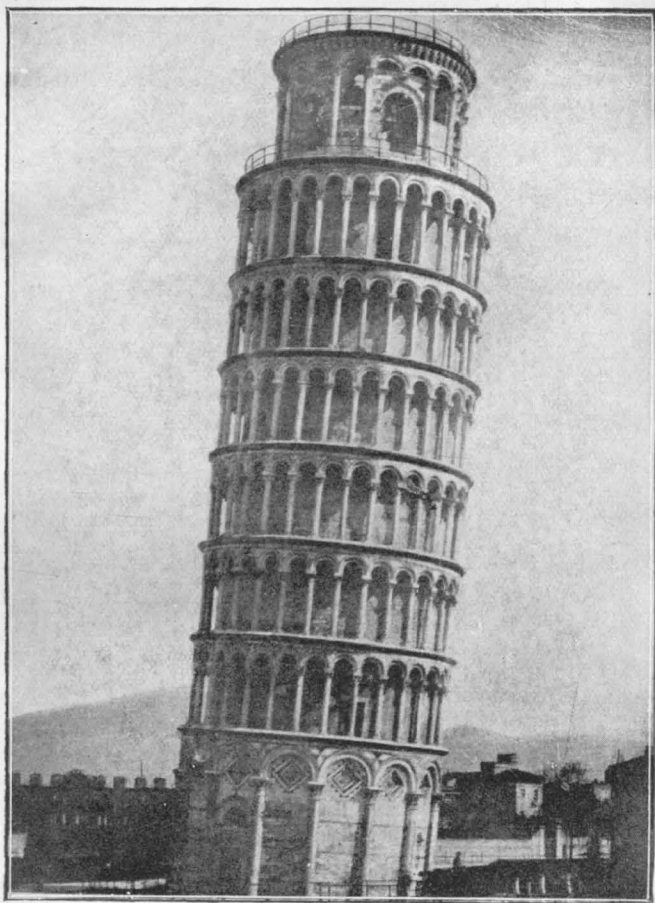
તેજ સવારે ૮-પર પીઝા પહોંચી ગયા. પીઝા ફ્લોરેન્સથી ૪૯ માઇલ છે. અને જીનોઆથી ૧૦૨ માઇલ થાય છે. સ્ટેશન પર ક્લોક રૂમમાં સામાન મૂક્યો. દરેક સ્ટેશન પર ક્લોક રૂમ હોય છે.

થોડી રી લઘ સામાન રાખે છે અને રસીદ આપે છે. ત્યાં સામાન મૂકી ગામમાં હોટેલ નેટુનો 'Hotel Nettuno'માં ગયા. ત્યાં અમારે માટે ખાવાનું તૈયાર કરવાનો ઓર્ડર આપવાનો હતો. ત્યાં જરા બેસી એક હોંશીઆર ગાઇડને લઘ પીઝા બેવા ચાલ્યા. એ માર્ગ દર્શક, લડાઇમાં લંગડો થયેલો હતો પણ હુશિયાર હતો. પીઝા નાનું ગામ છે પણ ઘણું ચોડખું છે. હોટલ ધણી સારી અને નદીના કાંઠા ઉપર આવેલી છે. નદી પણ મોટી અને મજબૂત છે.

પીઝામાં થોડા કલાકજ રોકાવાનું હતું, એટલે ગાડીમાં બેસી ગાઇડને સાથે લઘ ચાલ્યા. પછી મોડી મોડી સમજ પડી કે ગાઇડ વગર પણ ચાલે તેવું હતું.

પ્રથમ ત્યાંનું મોટું દેવળ જોયું. તે ઘણું પુરાણું અને વિશાળ છે. એની પછવાડે ૬૮ થાંભલા છે. અંદરનો ભાગ સાધારણ રીતે સારો છે, એનાં બારણાં ઘણાં મજબૂત અને કારીગીરીવાળાં છે. એ મંદીરના આગલા ભાગની બરાબર સામે બાપ્ટીસ્ટ્રી (Baptistry) છે. એ પણ ૧૨ મા સૈકાની છે અને ઘણી વિશાળ છે. બાપ્ટીસ્ટ્રીનો ખ્યાલ એવો છે કે જ્યાં સુધી એક ક્રીશ્ચિયન બાળકને Baptism એટલે ક્રીશ્ચિયન ધર્મની દિક્ષા આપવામાં આવી ન હોય ત્યાં સુધી તે મોટા દેવળમાં જવાનો અને ત્યાં જઈ પ્રાર્થના કરવાનો અધિકાર મેળવી શકતો નથી. એટલા માટે એને પ્રથમ બાપ્ટીસ્ટ્રીમાં લાવી ત્યાં બાપ્ટીઝમ આપવામાં આવે છે અને પછી તેના ઉપર છાંટા નાખે ત્યાર પછી તે ક્રીશ્ચિયન થાય છે અને વરઘોડામાં દેવળનું દર્શન કરે છે. આ પીઝાની બાપ્ટીસ્ટ્રીમાં ભીંતો ઉપરનાં ચિત્રો-ફ્રેસ્કો-મજબૂત હતાં. તેનો ધુમટ બહુ જોયો અને તેમાંથી નીકળતો

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

લીનીંગ ટાવર (પીઝા. ઇટાલિ).

[૫ ૨૭૭]

Lakshmi Art, Bombay, 8.

Shree Sudharmaswami Gyanbhandar-Umara, Surat

www.umaragyanbhandar.com

પ્રતિધ્વનિ (echo) બહુ લાંબો વખત ચાલતો હતો. ત્યાં અવાજનું દશવાર પુનરાવર્તન થતું હતું. મારા મિત્રે પણ ગળાના અવાજ કર્યા. બરાબર લાંબો પડેલો પડતો હતો. એમાં એક કરારા આરસનું પુલ્કીટ બહુ મજનું છે. તેની કારીગરી સુંદર અને ભાવવાહી છે.

પણ પીઝાની સુંદર ચીજ તો એનો ઢળતો મિનારો Leaning tower (લીનીંગ ટાવર) છે. એને Campanile પણ કહેવાય છે. એ ધણો આડો ટાવર છે. એના આક માળ છે. કુલ પગથીઆ ૨૯૭ છે. ત્રણ માળ સુધી તો માળની સપાટ ભૂમિ પણ આડી છે પણ ચોથા માળથી સપાટ ભાગ સીધો આવે છે. એટલે ટાવર બન્યા પછી નમી ગયો કે બનાવ્યોજ વાંકો તે સમજાતું નથી. જમીનમાંથી ધરતીકંપ સામે બચાવ માટે પણ તેમ કર્યું હોય એમ ધારવામાં આવે છે. કડી-આની દોરી (પ્લમ લાઇન) મૂકીએ તો ૨૫ ડિગ્રી વાંકો છે. તેર શીટ આડો ગય છે. અતિ આશ્ચર્યકારક ચીજ છે. ઉપરથી આખા શહેરનો અને દૂર આવેલો કરારાનો પર્વત જેમાંથી કરારા આરસ નીકળે છે તેનો વ્યુ-દેખાવ-મજનનો છે. સડક, રેલવે, ખેતરો, અને ગામ બહુ મજનાં દેખાય છે. આ ટાવર પર ચઢતાં દરેક માણે એક ફેરો મારીએ એટલે બહુ થાક લાગતો નથી. ઉપર સાત મોટા ઘંટા છે તેના દરેકના સુર બહુ મિત્ર પણ સાંભળવા ગમે તેવા છે અને તેમાં વાજાં વાગે છે. એમાંનો એક ઘંટ વજનમાં છ ટન છે એમ કહ્યું. લીનીંગ ટાવર દુનીઆપરની એક અજાયબી છે અને જરૂર જોવા લાયક છે. જોલીલીઓએ આ ટાવરનો આકાશ ગ્રહચારના અભ્યાસને અંગે ધણો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે.

બાપ્ટિસ્ટીની પડખે બાજુમાં એક સુંદર કબ્રસ્તાન cemetery છે. એનું નામ કેંપોસાંટો છે. એને બાંધવામાં પવિત્ર મનાતી જેસુસાલેમની ૬૩ વહાણુ ભરીને ધૂળ લાવવામાં આવી હતી. એ સેમીટરીમાં ઘણાં પુતળાં અને કબરો છે. એના ફ્રેસ્કો બહુ સુંદર છે. એમાં સ્વર્ગ નરક અને લાસ્ટ જજમેન્ટનાં ચિત્રો અતિ સુંદર છે. Triumph of death નું ચિત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ ગરીબને સતાવતો નથી પણ સત્તાવાહીને કેવો ભય ઉપજાવે છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. સૃષ્ટિનાં સર્જન Creation નું ચિત્ર-fresco-પણ બહુ ભાવવાહી છે. ખીજા ક્રેટલાંક પુતળાં અને કબરો જોવા લાયક છે.

અહીં ઘણો સપ્ત વર્ષાદ પડ્યો. અરધો કલાક ખોટી થવું પડ્યું. હિંદુસ્થાનમાં આવે તેવો મારમારનો આ વર્ષાદ હતો.

એક સુંદર પુતળાંઓનું કારખાનું અને તૈયાર પૂતળાંઓ જોયાં. બહુ સારી કારીગિરી પીઝામાં થાય છે. એની કિંમત પણ ઘણી રીતસરની લાગી.

રોમ. Rome-Roma.

હોટેલમાં આવી લાંચ લઈ સ્ટેશન આવ્યા. કસોડ રૂમમાંથી સામાન લઈ લીધો. ૧-૨૨ બપોરે ગાડી ઉપડી. રોમ ક. ૭-૫ રાત્રે આવ્યું.

બોસ્ટન હોટેલ ('Hotel Boston')માં ગયા. સ્ટેશનથી દશ મીનિટને રસ્તે છે. રસ્તો ધણો સારો છે. વચ્ચે બે ત્રણ ઘણા મજાના ફુવારા આવ્યા.

રોમ શહેરની વસ્તી અત્યારે સવાયાર લાખની ગણાય છે. એને Eternal City 'સર્વકાળતું શહેર' કહે છે. એના સંબંધમાં લખતાં એક કર્તાએ લખ્યું છે કે રોમને એક દિવસમાં બાંધવામાં આવ્યું નહોતું અને રોમ એક દિવસમાં બેઠ શકાય તેવું નથી. Rome was not built in a day & Rome cannot be done in a day. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે. રોમ ઘણું પુરાતન અને ઐતિહાસિક શહેર છે અને તેમાં જોવા તથા સમજવા જેવી વસ્તુઓ એટલી બધી છે કે એનો જોતાં પાર આવે તેમ નથી. એની સાથે રોમનો આખો ઇતિહાસ અને યુરોપના ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ એવી રીતે ગુથાયેલા છે કે એને જોતાં અને સમજતાં દિવસો નીકળી જાય. ઓછામાં ઓછા છ દિવસ રહીએ તો માત્ર બહુ અગત્યની ચીજો રોમમાં

નેઈ શ્વેડીએ અને એક માસ પણ અધુરો લાગે એવું રોમ શહેર છે. અમારે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત રહેવાનું હતું તેમાં જો જોયું અને ગાછડ વિગેરે પાસેથી સાંભળ્યું તેનો કાંઈક અહેવાલ અત્ર લખી નાખ્યો છે.

રોમ: ઇટાલિની રાજધાનીને રોમ કહે છે. ઇટાલીઅન ભાષામાં એ રોમા Roma કહેવાય છે. એની વસ્તી સવા ચાર લાખ મનુષ્યની ગણાય છે. એમાં ટ્રામની સગવડ સારી છે. એની ઇટાલીઅન ભાષા એવી છે કે આપણે જરા પ્રયત્ન કરીએ તો તુરત આવડી જાય. અમારા વખતમાં શબ્દના ધાતુઓ roots શીખવતા હતા એટલે લેટીન શબ્દો ધણા આવડે અને અંગ્રેજી ભાષામાં જુજ રૂપાંતર પામતાં ધણા શબ્દો તો ઇટાલીઅનમાં પરિચિત લાગે તેવું છે. રોમન ભાષા સાંભળવામાં આનંદ આપે તેવી છે.

મુસોલિનિ અત્યારે ઇટાલિમાં મહાન વ્યક્તિ છે. એના જીવન ઉપર ધણાં આક્રમણ થયાં છે પણ એ પૂર જોસથી આગળ વધ્યો જાય છે. એ અસાધારણ મનોબળ ધરાવનાર વ્યક્તિ સંબંધી કેટલીક હકીકત આગળ આવશે તેથી તેનું નામ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રોમમાં હોટેલની સગવડ ધણી સારી છે. અમે બોસ્ટન હોટેલમાં રહ્યા હતા ત્યાં અમને એક બાથરૂમ અને બે સુવા બેસવાના ઓરડા ઉપરાંત એક સ્ટેટરૂમ આપ્યો હતો. તેનું ફરનીયર અને તેની લાઈટ રાજવંશીને પણ શરમાવે તેવાં હતાં. એ હોટેલમાં શેફ (મુખ્ય રસવતીકાર) ધણો હુશિયાર હતો એટલે જો વસ્તુ વેંજીટરીઅન તરીકે તૈયાર કરવાનું કહીએ તો બહુ

સારી કરી આપતો હતો અને ખાવા પીવાની સમવડ ધણી સારી હતી.

રોમ શહેર, ટાઇબર (Tiber) નદી પર આવેલું છે. આખા ઇટાલિમાં તે મોટામાં મોટી નદી છે અને રોમની બરાબર વચ્ચે થઈને પસાર થાય છે. અસલ રોમને સાત ટેકરીનું શહેર કહેવામાં આવતું હતું. તે સાતે ટેકરીઓ હાલ દેખાય છે: કેપીટોલાઇન Capitoline, ક્વીરીનાલ Quirinal, વીમીનાલ, Viminal, એસ્ક્વીલાઇન Esquiline, પેલેટાઇન Palatine, એવેન્ટાઇન Aventine અને કેલી-અસ Caelius. આ સાતે ટેકરીઓને દૂરથી પણ જોઈ અને એની નજીક પણ ગયા હતા. આ સાતે ટેકરીઓનો અને રોમનો આખો ઇતિહાસ મારા અભ્યાસમાં આવી ગયો હતો એટલે વિસ્મૃત થતા જતા સંસ્કારો તાજ થયા, અભ્યાસનો સુંદર સમય સ્મરણમાં આવ્યો અને ત્રણે દિવસ બહુ મજા પડી. બાળકાળની ચિંતા વગરની નિર્દોષ જીંદગી અને તે વખતે મગજ પર પડેલી છાપો તાજ થઈ અને ઘડિબર બહુ આનંદ અનુભવ્યો. તે દિ નો દિવસા ગતા: । એ દિવસો તો ખરેખર ગયા !

સદર સાતે ટેકરીઓ જાંઆઈમાં લગભગ ૧૭૫ ફીટ છે અને હારબંધ આવેલી છે. રોમમાં પોપનું રાજ્ય હતું તે સને ૧૮૭૦ માં પૂર્ણ થયું, પણ હજી પણ પોપની વેટીકન અને રોમનાં દેવળોપર પોપની સત્તા છે, અને તે empirium in imperio 'રાજ્યમાં રાજ્ય'—આંતર સંરાષ્ટ્ર ગણાય છે. તેના ઉપર ઇટાલિના રાજ્યની સત્તા ચાલતી નથી અને તેમાં જે ગુન્હા થાય તેની સજા વિગેરે પણ પોપની કોરટ કરે છે. ખ્રિસ્તીઓના

રોમન ક્રેથોલિક સંપ્રદાયના ઉપરી એ ધર્મોપદેશનું અસલ નેટલું રાખ્ય હવે રહ્યું નથી છતાં એ સત્તા ગણાય છે. એની જમાવટ અને એનો વૈભવ ધણો જળ્યે છે, તે આગળ એના સ્થાનાદિ સંબંધી વર્ણન આવશે ત્યારે જણાશે. રોમના આ ધર્મસ્થાન, તેની ગતિની વિવિધતા અને તેના પતનનો ઇતિહાસ વિચારવા લાયક છે; અને તેટલીજ મહત્વની બાબત રોમના પ્રજા સત્તાક રાજ્યના ઇતિહાસની અને સામ્રાજ્યના ઇતિહાસની, તથા તેના પતન અને નાશના ઇતિહાસની વિચારવા યોગ્ય છે. આ લેખ ઐતિહાસિક નથી પણ ધર્મ અને ઇતિહાસની નજરે રોમનો બરાબર અભ્યાસ કરવાથી વિશેષ રસ આવે છે એ જણાવવા પૂરતું આટલું વર્ણન જરૂરી છે.

યુરવારે સવારે (તા. ૫ ઓગસ્ટ) કુકની સહેલગાહમાં નોકડયા. ઇતિહાસકાળથી અમારા જોવાનો આરંભ થયો એટલે કેટલાક અનભિજ્ઞને જે ઉજડ ગામની યાત્રા જેવું લાગે તેવું હતું-કારણકે એ ઐતિહાસિક જગ્યાઓ અત્યારે તો ખડેર પડી છે-તેમાં મને તો શરૂઆતથી અસાધારણ રસ પડ્યો.

રોમની અન Pantheon.

રોમમાં આ જૂનામાં જૂનું સારી હાલતનું મકાન છે. રોમના પહેલા શહેનશાહ ઓગસ્ટસના જમાઇ એમા એગ્રીપા (Agrippa) એ એને બંધાવ્યું હતું, એટલે એને લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં છે. એની ભીંત ૨૨ ફીટ જડી છે અને બારણાં સીસા જેવાં મજબૂત છે. એનો ધુમટ ૧૫૨ ફીટ જાયો છે. એનો અર્થ very sacred-ધાર્મિક પવિત્ર થાય છે. રોમન

લોકો ધણા દેવોને પૂજતા હતા તેથી એનો અર્થ ધણા દેવોનું સ્થાન (Temple of all Gods) એમ પણ થાય. એ સ્થાનમાં ચાર પછી પાંચમા સૈકામાં ખ્રીસ્તી ધર્મ આવ્યો અને એનું નામ Santa Maria Rotonda સાંટા મારીઆ રોટોંડા પડ્યું છતાં હજુ પણ એ Pantheon પેંથીઅનના નામથીજ સારી રીતે પસિદ્ધ છે. જુના મકાન તરીકે એ જોવા લાયક છે. એમાં વીઝર ઇમેન્યુઅલ ધિ સેકન્ડની કબ્ર ખાસ જોવા જેવી છે. અહીં પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રાફેલની કબ્ર ખાસ જોવા લાયક છે. એ સોળમા સૈકાનો મહાન શિલ્પી થઈ ગયો અને રોમને મગરરી આપનાર જે સીંકરીસેન્ટો (Cinquecento: sixteenth century)-સોળમી સદીના ત્રણ મોટા કળાધરો થયા તેમાંનો તે એક હતો. એ ત્રણ વ્યક્તિઓ તે બ્રેમાન્ટે (Bramante) માઈકલ એન્જેલો (Michael Angelo) અને રાફેલ Raphael ગણાય છે. ઇટાલીના પ્રવાસમાં આ ત્રણેનાં નામો બહુ વાર સાંભળ્યાં. પોપ પાંચમા નિકોલાએ, મેડિસિ ડ્યુકોની હરિક્ષાધમાં કળાને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું તે તેના પછી આવનાર બીજા પોપ (Paul II) નામના પોપે વધાર્યું. છેવટે જુલીઅસ સેકન્ડે (Julius II) રોમનો જે ખરો સુવર્ણકાળ કળાને અંગે ઉત્પન્ન કર્યો તેની સાથે સદર ત્રણ વ્યક્તિઓનાં નામ જોડાયલાં રહેશે. એને Renaissance નવજીવનનો સમય કહેવામાં આવે છે. પોપે બીજું ગમે તે કર્યું હોય તેની સાથે આપણને અત્યારે સંબંધ નથી, પણ એણે કળાને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું અને અત્યારે જે કારીગરીના નમુના તરીકે ચિત્રો અને પૂતળાંઓ લભ્ય થઈ શકે છે તેનું ધણું માન પોપે કળાને આપેલા ઉત્તેજનને આભારી છે. રાફેલની કબ્ર ઉપર ૧૮૮૩ માં પૂતળું કરવામાં આવ્યું હતું.

રસ્તે જતાં મોટા ભવ્ય મકાન સામે Unknown Soldier અભિયા સિંધાઈની એક બહુ સુંદર કૃષ્ણ બનાવી છે. છેલ્લી લડાઈનું એ સ્મારક છે. ઇટાલીઅનો એ કૃષ્ણને ધણું માન આપે છે. આ આખો ચોક્કસ અને કૃષ્ણ ખાસ જોવા લાયક છે. નેચ્યુન દરિયાનો દેવ એનું મંદિર ધણું પુરાણું અને જોવા લાયક છે. રસ્તામાં ચાલતાં સાત જગ્યાએ મોટાં મોટાં સ્મારણ સ્તંભો આવે છે. એને ઓબેલિસ્ક Obelisk કહે છે. એ દરેકનો ઇતિહાસ જાણવા લાયક છે. એની ઊંચાઈ ૫૦-૬૦ ફીટથી વધારે હોય છે. એના પર જનાવરનાં ચિત્રો જેવું લાગે છે, પણ પૂછતાં સમજાય છે કે એ ચિત્રો નથી પણ ઇજિપ્શીઅન ભાષામાં લખેલા લેખો છે. ઇજિપ્શીઅન લોકોની અસલ રૂપિની એવા પ્રકારની હતી. એ દરેક કોલમ-થાંભલા બહુ ઊંચા અને ભવ્ય લાગે છે. ઇજિપ્તમાંથી એને રોમમાં લઈ આવ્યા છે. અસલના વખતમાં આટલા મોટા થાંભલા રોમમાં આટલે દૂર કેવી રીતે લઈ આવ્યા હશે તેનો ખ્યાલ થવો જરા મુશ્કેલ લાગે છે; પણ વેટીકનમાં ચિત્રો છે તેમાં એવા મોટા ઓબેલિસ્કો કેવી રીતે વહાણમાં ચઢાવવા ઉતારવામાં આવતા હતા તેની વિગત નજરે જોઈએ ત્યારે રોમ ઇસ્વીસનની પૂર્વે પણ અનેક કળાનો ભંડાર હતું એમ જરૂર લાગે છે. એનો સમજવા યોગ્ય ઇતિહાસ છે.

રસ્તામાં Marcus Aurelius માર્કસ આરેલીયસનું થોડા પરનું પૂતળું (Equestrian Statue) બહુ સુંદર છે. થોડા પરના જે અમુક પુતળાંઓ વખણાય છે તેમાંનું એક એ છે. એ પુતળાંને બહુ ખારિફીથી જોવા લાયક છે. એમાં સારી રીતે ખારિફીથી કારીગરી કરેલી છે. અને ઇસ્વીસનના શકની

શરૂઆતમાં પણ મનુષ્ય અને શ્રોડાના શરીરનો બારીક અભ્યાસ તે બતાવી આપે છે. આ છેલ્લો રોમન શહેનશાહ મોટો Imperial philosopher તત્ત્વજ્ઞાની મંત્રાટ હતો અને બહુ વખણાઈ ગયો. એનું આત્મમંથન વાંચવા યોગ્ય છે, પણ અહીં તે અસ્થાને છે. પહેલા ક્રીસ્ટીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઈનનું આ બાવલું છે એમ ધારવામાં આવતું હતું તેથી તે જળવાઈ રહ્યું.

એની બાજુમાં હાલના ઇટાલીઅન નરવીર મુસોલિનિની ઓફીસ છે. એ જરૂર પડે ત્યારે પોતાની ઓફિસમાંથી હજારો રોમન લોકોને સંબોધીને બાણજી આપે છે, અને રોમનો તેને સાંભળે છે. એની બાજુની બારીમાંથી એના ઉપર બોંબ ગોળા વડે આક્રમણ થયું હતું તે બતાવવામાં આવે છે. એ જરા પણ ગભરાયો નહોતો.

કેપીટોલ Capitol.

Palatine પેલેટીન.

આ પુરાણા રોમનાં જૂનાં ખડેરો બહુ જોવા લાયક છે. એને પ્રથમ રોમ્યુલસ અને રીમસે (Romulus & Remus) ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૪ માં બાંધેલાં. એ અસલનું રોમ શહેર હાલ જીર્ણવસ્થામાં પડ્યું છે. બાજુમાં મોટું કોલીસીઅમ છે જે હવે પછી જોવાનું છે. આ પેલેટાઇન જોવામાં ગાઇડની ખાસ જરૂર છે. એ સર્વ ઐતિહાસિક સ્થાનો બતાવે છે. ગાઇડ વગર આપણે તો ઉજડ ગામની જત્રાએ ગયા હોઈએ એમજ લાગે. એના ચાર દરવાજા છે તેને portus કહેવામાં આવે છે. જુની ધારી-

ગીરી જીર્ણ સ્થિતિમાં તે પર દેખાય છે. રોમ ઉપર અનેક આક્રમણો થઇ ગયાં છે એટલે અત્યારે જુના રોમનો જે ભાગ દેખાય છે તે તદ્દન નષ્ટપ્રાય સ્થિતિમાં છે. હાલ થોડા વર્ષથી બહુ સંભાળથી ખોદી તેમાંથી જૂનાં ઘરો મહેલો અને ઘણી ચીજો શોધી કાઢેલ છે તે દરેક જોવા લાયક છે અને તે વસ્તુ અમુક વસ્તુજ છે એમ કહેવામાં આવે ત્યારે બહુ કુતુહલ થાય છે.

રોમ પહેલાં monarchy-રાજસત્તાક રાજ્ય હતું, પછી પ્રજાસત્તાક Republic રાજ્ય થયું, પછી Empire શહેનશાહત બન્યું અને પછી પડ્યું. એના દરેક પથ્થર અવાજ કરી ખોલી રહ્યા છે. શોધનારને ત્યાં ઘણું જાણવા લાયક મળે તેવું છે. પ્રથમ ઓગસ્ટસનો મહેલ આવે છે તે ખોદી કાઢેલો છે. બાજુમાં Tiberius ટાઇબીરિયસનો મહેલ છે. દૂરથી Rostrum રોસ્ટ્રા (વ્યાસપીઠ) દેખાય છે, જેના ઉપર ઊભા રહી Romans ! Citizens ! Countrymen ! એવાં સંબોધનપૂર્વક ભાષણો થતાં હતાં.

પછી House of Livia-Domus Liviae આવે છે. એ શહેનશાહ ટાઇબીરીયસની મા લીવિયાનો મહેલ છે. બહુ જીર્ણ છે. ઓગસ્ટસનો મહેલ ૧૮૯૮ પછી ખોદી કાઢ્યો છે. કાળની અસર નીચે મોટી મહેલાતોના શા હાલ થાય છે તે જરૂર જોવા લાયક છે. શહેનશાહ કેલીઝુલાનો મહેલ પણ તેવી જ સ્થિતિમાં છે. અહીં કલોડીઅસ, નિરો અને બીજા બે શહેનશાહો રહેતા હતા.

પછી Palace of Nero આવે છે. આ સ્થાન અસલના રોમનું બરાબર કેન્દ્ર (centre) હતું, અહીં નિરોએ વૈભવ

ભોગવ્યો હતો અને રોમ તેની નજરે બરાબર આકર્ષક નહોતું તેથી તેને બાળી નાખ્યું. રોમ બળતું હતું ત્યારે પોતે અગાશી ઉપર બેઠા બેઠા શીડલ વગાડતો હતો. રોમન લોકોમાં જનવરની સાહમારી અને ગ્લેડીએટર-મલ્લોની લડાઈ ધણી ધાતકી રીતે થતી હતી. તેઓ એમ માનતા હતા કે એવી રીતે લોકોને કેળવવાથી લડાયક જુરસો જાયત રહે છે.

એની બાજુમાં જ પછી સ્ટેડીઅમ (Stadium) ખોદી કાઢ્યું છે. એનું ખોદકામ બહુ હુશિયારીથી કર્યું છે. એ ચોરસ ૧૭૬૪૫૨ વાર છે. એમાં અસલ Olympic games થતી હતી. ત્યાં Circus maximus છે તેની ઊંડાઇ લગભગ ૭૫ ફીટ હશે. તેમાં સાડા ત્રણ લાખ માણસો સાહમારીની રમત જોઈ શકતા હતા. એમાં ઓગસ્ટસ અને નિરોની બેઠકો ક્યાં હતી તે બતાવવામાં આવે છે.

ત્યાર પછી મોટા Triclinium ટ્રીક્લીનીયમ-જમવાનો હોલ આવે છે. એ ઘણો વિશાળ પણ તદ્દન જર્જરિત હાલતમાં છે. એની બાજુમાં Nymphaeum ઉનાળામાં જમવાનો ખંડ છે. રોમન લોકો વચ્ચે ટેબલ પર જમવા નહોતા બેસતા પણ ભીંતને અઢેલીને બેસતા એટલે પીરસનારને સામેથી પીરસવાની સગવડ ધણી પડતી. આ મકાન અસલ આકારમાં જળવાઈ રહ્યું છે, નિરોના વખતમાં લીફ્ટ હતી તે અહીં જણાય છે. એની પશ્ચિમ બાજુ સુંદર હતી.

લીવીઆનું ઘર જેતાં અસલ રોમનાં ઘરો કેવાં હતાં તેનો બરાબર ખ્યાલ આવે છે. વચ્ચે ચોક હોય છે. હિંદુસ્તાનના

ધરોનું એની સાથે સામ્ય ધણું લાગ્યું. સીઝર ક્યાંથી નીકળ્યો, એને શુકન કેવાં ખરાબ થયાં, ક્યાં મરાયો, ક્યાં પડ્યો—એ સર્વ સ્થાનો દેખાય છે. સેનેટ હાઉસની જગ્યા પણ દેખાય છે. વેસ્ટલ વરજીનનું—મુસ્લીઓનું પવિત્ર સ્થાન (Temple of cybele) દેખાય છે. તેમનો ન્હાવાનો કુંડ પણ સરસ છે. એક મોટી જગ્યા આવે છે તે સીઝર પસાર કરી ગયો. અને પછી ક્યાં તેનું ખૂન થયું અને Thou too Brutus ! એ બોલ્યો એ જગ્યા પણ બતાવે છે. જે સ્થાને એનો રાજ્યારોહણ સમારંભ થવાનો હતો તે જોઇએ છીએ, ત્યાં પહોંચવા પહેલાં એ ખલાસ થઇ ગયો અને ન જાને જાનકીનાથ ! પ્રભાતે કિં બવિધ્યતિ—જેવી હકીકત બની ગઇ, રાજ્યના અભિષેકને બદલે લોહીની નદીઓ ચાલી. એ સર્વ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાતનું સ્થાન બરાબર બતાવાય છે. એની સામે એક બાજુ ભાષણ કરવાનું રોસ્ટ્રા (Rostrum) બીજી બાજુ સેનેટ હાઉસ અને સામે વેસ્ટલ વરજીનનું સ્થાન—એ સર્વ જગ્યાઓ દેખવામાં આવતાં મનુષ્યનો સંહાર, જીવનની અસ્થિરતા, કીર્તિના કિલ્લાઓ, કાળની ગહનતા અને લોભની પરિસીમાના હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો મગજ-માંથી પસાર થાય છે.

કિલ્લાને—પેલેટાઇનને જોતાં બે કલાક થયાં. અનેક વાતો સાંભળી. માથે સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો હતો. ગાઇડ ધણો હુશિયાર અને માહિતગાર હતો. લંચ લેવાનો સમય થયો હતો. ઇતિહાસની વાતો છોડી હોટેલને માર્ગે પડ્યા.

બુરઘીસ ગાર્ડન્સ અને સંગ્રહસ્થાન.

Borghese Gardens & Museum.

હાલમાં એને Villa Umberto Primo કહેવામાં આવે છે. સત્તરમા સૈકામાં એને સ્થાપવામાં આવ્યું છે. પ્રીન્સીઅન ગેટ (Princian gate) માં થઈને એમાં જવાય છે. એ ધણો સુંદર બગિચો અને સંગ્રહસ્થાન છે. દાખલ થતાં વીઝ્ટર લુગો નું સુંદર આવલું છે, બાજુમાં Goethe ગાયેનું આવલું સાંં છે. બુરઘીઝ સાથે નેપોલીઅન પહેલાની બહેન પરણી હતી. એ મ્યુઝિયમ ૧૯૦૨ માં પ્રજાકીય થયું જમીનપર આવલાં આરસનાં છે અને ઉપર પહેલે માળે ગેલેરી છે. પીકચર ગેલેરીમાં રાફેલ, ટીશીઅન (Titian), સોડોમા અને કોરેજીઓનાં ભાવવાહી સુંદર ચિત્રો છે અને રોમમાં વેટીકન પછી બીજો નંબર આ ગેલેરી આવે છે. આવલાંમાં બર્નીની (Bernini) નું Apollo & Daphne નું આવલું અસાધારણ છે. એમાં અંગ પ્રત્યંગ બહુ સુંદર થોન્ગેલ છે. મનુષ્ય શરીરના ધાટનો તો એવો સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો દેખાય છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. બીજાં આવલાં પણ બહુ જોવા લાયક છે:—

પીકચર ગેલેરીના ૧૧ ઓરડા છે. સોડોમાનું પવિત્ર કુટુંબ (૩મ ૧ લામાં), ૪ થા રૂમમાં રાફેલનું entombment, તેજ રૂમમાં Van Dyck વાનડાયકનું પાએટા (Pieta), માઈકલ એન્જેલોનું Crucifixion—એ ચિત્રો બહુ સુંદર છે. લગભગ સર્વ ઇટાલીઅન સ્કૂલોને અહીં સ્થાન છે. સંગ્રહસ્થાનમાં રટેચ્યુ અને પેઇન્ટીંગ બહુજ સુંદર છે અને અભ્યાસ ન કરેલા સાંધારણ

માણસને પણ જોતાં બહુ આનંદ થાય તેવી ચીજો એકી કરેલી છે. મેડોનાનું ચિત્ર પણ ઘણું ભવ્ય છે. એના મુખ પર નિર્દોષતા છવાઈ રહેલી છે. આખી ગેલેરી બહુ જોવા લાયક છે. અભ્યાસી હોય તે તો અહીં દિવસો પસાર કરી શકે તેવી સુંદર વ્યવસ્થા છે. અનેક ચિતારાઓને આ જૂના ચિત્રોની કોપી કરતાં અમે જોયા. કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ પુરાણા ચિત્રોની નકલ કરતી હતી. ખાસ પરવાનગી મેળવી એ કાર્ય કરી શકાય છે, ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે આધ્યાત્મની વાતો સર્વત્ર જોવામાં આવી. ડાન્સીંગ સેટર્નનું ચિત્ર અમને બહુ પસંદ પડ્યું.

ત્યાંથી એક બગિચામાં દાખલ થયા. તેમાં પાણીથી ચાલતું બહુ મજનું ધડિયાળ જોવામાં આવ્યું. કવિ શેલી (Shelley) અને કીટ્સ (Keats)નાં ઘરો બહારથી જોયાં. આ બંને કવિઓ અંગ્રેજ હતા પણ છટાલિના સૌંદર્યપ્રેમથી તે દેશમાં રહેતા હતા.

ઈન્જનીયરીંગ સ્કૂલ બહારથી જોઈ. ચોકમાં મોટું ઇશ્ટાબ્લીશ્મેન્ટ ઓબેલી (ધણા મોટા એક પથ્થરનો ચાંમડો) છે તે ધ. સ. પૂર્વે ૧૪૭૩ નો છે એમ અમારા ગાઇડે કહ્યું. લેટેરેનો (Laterano)નું દેવળ ઘણું જીનું ગણાય છે. એને mother & head of all Churches કહેવામાં આવે છે, કારણ કે પહેલાં ક્રીસ્ટીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇને તેને બંધાવ્યું હતું. તે ઠીક છે. પીન્સીઓ (Pincio)માંથી આખા પુરાતન રામનો વ્યુ-દેખાવ જોઈ શકાય છે. એ બગિચામાં ગેલીલીઓ વિગેરેનાં પુતળાં જોવા લાયક છે. અસલ આ બગિચો લુક્લસ (Lucullus)નો હતો. એ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે.

સેંટપીટરના દેવળના એક વિભાગ (St. Pietro in

Vincole) માં માધકલ એન્જેલોનું મોઝીસનું આરસનું આવડું ખાસ જોવા લાયક છે. એ એન્જેલોએ એટલું સુંદર ઘડ્યું કે એના દરેક અંગ ઘાટસર અને સૌંદર્યથી ભરપૂર દેખાય છે. કવિ, શિલ્પી, ચિત્રકાર-એન્જેલો એના મોઢમાં પડી ગયો, એને બોલાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે પોતાની હથોડી (chisel) તેને ડાખા પગ પર લગાવી એમ કહેવાય છે. ડાખા પગ પર હથોડીના ઘા દેખાય છે. સેન્ટ પીટરનું દેવળ આવતી કાલે જોવાનું છે.

સરગ નીસરણી.

આજે એક ધણી મળની, આનંદ આવે તેવી ચીજ છેવટે જોઈ. એનું નામ Scale. Santa. Church of Sacred Staircase. એનું નામ ‘સરગ નીસરણી’ કહેવાય. એ ધણું નાનું મંદિર છે પણ જરૂર જોવા જેવું છે. અંદર મયા પછી લગભગ ૩૨ પગથીઆં દેખાય છે. દરેક પગથિયું દશ ઈંચ ઉંચું હશે. દાદરની પહોળાઈ લગભગ ૩૦ ફીટની. એના પર દરેક પગથીઆં ચઢવા પહેલાં કાંઈ ભણવું પડે અને ઉપર પહોંચતાં તો દિવસો નીકળી જાય. મારા સમજવા પ્રમાણે પોપની રજા વગર તે ઉપર ચઢી શકાતું નથી. કેટલીક યુદ્ધ સ્ત્રીઓ ઉપર ચઢતી હતી, કોઈ ત્રીજે કોઈ પાંચમે છડે પગથીએ ચઢી હતી અને આંખો બંધ કરી પ્રાર્થના કરતી હતી. આવી અનેક બાબતો ખ્રીસ્તી ધર્મમાં પણ ચાલે છે. આસ્થા હોય તે કબૂલ રાખે, બહારનાને હાસ્યાસ્પદ અથવા વહેમ જેવું લાગે, પણ આવા ક્રિયાવિભાગમાં ધણીવાર તર્ક ને અવકાશ હોઈ શકતો નથી. સ્વર્ગ પર ચઢવું હોય તેણે આ મંદિર અવસ્ય ભેટવું જોઈએ. એમ

રોમન કથોલીકો માને છે અને તેમ પોપ તેમની પાસેં મનાવે છે. જે પ્રજાને સુધરેલી માનવામાં આવે છે તેમાં આવા આવા અનેક વહેમો ચાલે છે. કોઈ માંડુ હોય તો મંદિરનું જળ લાવીને છાંટવામાં આવે છે, દાણા છંટાય છે, વિગેરે ઘણી બાબતો છે. પણ અત્ર તે અપ્રસ્તુત છે. આ સ્ટેરકેસ (દાદર) નું ચિત્ર અને તેને અંગે ચાલતી માન્યતાનું અંગ્રેજી વિવરણ મેં લખ લીધું છે તે જરૂર વાંચવા જેવું છે. આ પ્રમાણે આ સુંદર ઐતિહાસિક શહેરને આજે પ્રથમ દિવસે જોયું. ઇતિહાસની ઘણી વાત ઇરાદા-પૂર્વક લખી નથી. અમારો ગાઢડ ઘણો કાબેલ હતો તેથી તેના વર્ણનમાં મને ઘણી મજા આવતી. રોમમાં તો એટલું જોવાનું છે કે આવા કળા વૈભવવાળા દેશમાં માત્ર જોવામાં જ અમારો વખત ગયો અને અમને કંઈ ખરીદી કરવાનો જરા પણ સમય મળ્યો નહિ.

રોમમાં બીજો દિવસ (૬-૮-૨૬)

પ્રોટેસ્ટન્ટ અંગ્રેજોનું કબ્રસ્થાન.

English Protestant Cemetery.

અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં આ સીમેટરી બંધાવી છે. એ બહુ જોવા લાયક છે. ઘણા અંગ્રેજો જેઓ રોમમાં ગુજરી ગયા હોય તેમનું અહીં સ્મારક છે. એમાં બે સ્મારક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. શેલી (Shelley) ૧૭૯૨ માં જન્મ્યો, ૧૮૨૦

માં ઘણી નાની વચે દરિયામાં ડૂબી ગયો. એની કવ્ય જરૂર જોવા લાયક છે. એની બાજુમાં એનો મિત્ર Trelamny દેખાયો છે.

કીટ્સ (Keats), બીજો અંગ્રેજ કવિ, ક્ષયરોગથી મરણ પામ્યો. તેનું સ્મારક ન કરવું, તેનું નામ ન લખવું એમ તે કહી ગયો હતો તેથી તેની કવ્ય ઉપર લખ્યું છે કે—

“Here lies one whose name lies writ in water.”

1821, Young English Poet.”

આ કવિ પણ બહુ નાની વયમાં મરણ પામ્યો.

એની કવ્યથી થોડે દૂર એક મિત્રે નીચે પ્રમાણે કવિતા લખી છે. હુંબર તો તેનું નામ ન જ લખ્યું પણ દૂર લખ્યું. Keats ! if thy cherished name be “writ in water” Each drop has fallen from some mourners chick, A Sacred tribute, such as heroes seek Though oft in vain—for dazzling deeds of slaughter Sleep on! not honoured less for Epitaph so week. બહુ જીડો ભાવર્થ છે. હુંબર પર લખવાના લેખને ‘એપીટાફ’ કહેવામાં આવે છે. બીજા ઘણા અંગ્રેજોનાં સ્મારકો છે પણ તે સર્વની નોંધ લેવાની ખાસ જરૂર નથી. આવા નાની વયના, અસાધારણ પ્રતિભાવાળા કવિરત્નની નોંધ જરૂર લેવી જોઈએ.

સીઝરે બાંધેલા શહેરની ભીંતો અને કીલ્લો બાજુમાં છે અને તેની પડખે Pyramid of Cestius છે તે બહુ ઉંચી—પિરામીડના આકારની છે અને બરાબર જળવાઈ રહેલ છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ ની શાલમાં તે બાંધેલી છે. એ બહુ જાણી દેખાય છે, જોવા લાયક છે.

સેંટ પૉલ St. Paul. ચર્ચ (સામનું).

કોરીન્થીઅન સ્ટાઇલમાં બાંધેલું આ દેવળ ધણું જાજર દેખાય છે. એમાં થાંભલાઓ ઘણા સુશોભિત અને ઊંચા છે. એની કોરીગિરીમાં આડી કમાન આવે નહિ અને કોરીન્થીઅન સ્ટાઇલમાં ચિત્ર વિચિત્રતા (ornamentation) વધારે હોય. એની ડાબી બાજુએ Marconi નું વાયરલેસ સ્ટેશન છે. આખી દુનિયામાં મારકોનિના હાથમાં એ એકજ સ્ટેશન રહ્યું છે. મહાન વ્યક્તિએ આ અસાધારણ મોટી શોધ કરી તેને એનો કાંઈ જીવ જોવો લાભ મળ્યો નથી. સેંટ પૉલના દેવળમાં ખીશપના ૨૬૫ ચિત્રો છે. એને Medallions કહે છે. એ મંદિરમાં એકજ આરસના ધણા ઊંચા ૧૮૦ થાંભલા અંદર છે અને ૧૨૦ બહારના ભાગમાં છે.

St. Paul & St. Peter ના આરસનાં બાવલાં બહુ સુંદર અને મોટા કદનાં છે. એ ઉપરાંત અત્યાર સુધી થયેલા બધા પોપનાં અઢી શીટ જાંચાં મોઝેઇકનાં ચિત્રો છે. એ ચિત્રેલાં નથી પણ મોઝેઇકનાં છે. દૂરથી જોતાં એ ચિતારાએ ચીતરેલાંજ લાગે.

Maryના Coronation નું રાફેલનું ચિત્ર ધણું પ્રશસ્ત છે અને બહુ વખણાય છે. આ દેવળની નીચેના ભાગમાં સેંટ પૉલની કબ્ર છે. આખું દેવળ ધણું વિશાળ અને ખાસ જોવા લાયક છે.

ટાઈબર નદીના ઘાટ પર.

લાંથી ટાઈબર નદી પર ગયા. ત્યાં હોરેશીઅસનો પુલ જોયો. જે પુલ ઉપર હોરેશીઅસની પ્રસિદ્ધ વાર્તાની ઘટના રચા-

યલી છે અને જેના ઉપર મહુર્મ મહારાજ શ્રી ભાવસિંહજીએ નાટક લખ્યું લખાવ્યું હતું એ હોરેશીઅસનો પુલ જોયો. એ નાટક મેં ધ્રાંગધરામાં જોયું હતું. આજે એ પુલ નજરે જોયો. આ બનાવ ઈ. સ. પૂર્વ ૩૦૦ માં બન્યો હતો.

ટાઈબરનો પુલ ધણો મોટો છે પણ એમાં ખાસ તૂતનતા કાંઈ નથી. એની આસપાસ ધણો ઇતિહાસ છે તે જોવા અમે આવ્યા હતા. ત્યાં એક નશીબ દેવીનું મંદિર છે. (Temple of Fortune). ત્યાં રોમન લોકો ભવિષ્ય જાણવા માટે દેવીને પૂજવા આવતા હતા. આ પુલની બાજુમાં ગટર છે. ઇસ્વીસનની પૂર્વે ગટરનું કામ કેવું થતું હતું તેના પુરાણા નમુના તરીકે જોવા લાયક છે.

બારમા સૈકામાં બાંધેલો ટાવર પણ તે પુલની નજીક બતાવવામાં આવે છે. પુરાણી ચીજ તરીકે ઠીક છે, ખાસ વિશિષ્ટતા તેમાં કાંઈ દેખાઈ નહિ.

ન્યુ લોકોનું દેવળ.

આ સર્વ હકીકત ટાઈબર નદિના પુલ ઉપર અને આજુબાજુમાં ફરીને જોઈ. રસ્તે Jewish Synagogue-ન્યુ લોકોનું દેવળ જોયું. ન્યુ લોકોના દેવળના ઉપરના ભાગનો આકાર ખાસ પ્રકારનો હોય છે. જેમ રશિયન દેવળ ઉપર સોનાના ધુમટ હોય છે તેમ ન્યુ લોકોના ધર્મસ્થાન ઉપર જરા જૂદો પડતો આકાર હોય છે. એ તો ગાડીમાં બેઠા બેઠા જ જોઈ લીધું, ધારણ અંદર જઈ કાંઈ ખાસ વિશેષ હકીકત જોવાની હતી નહિ.

ત્યાંથી Museum of Municipality માં ગયા. એનું આખું નામ—

Museo Nazionale Romano Delle Terme Diocleziane. રોમમાં ગમે તે ઘરના પાયા ખોદે તેમાંથી ઘણી ચીજો પુતળાંઓ વિગેરે નીકળી આવે છે, તે કોની મિલકત મણાય વિગેરેના કાયદા છે. નવી શોધખોળ અથવા અકસ્માત મળી આવતી સર્વ પુરાતની ચીજોનો આ મ્યુઝીઅમમાં સંગ્રહ થાય છે અને દરરોજ કાંઇ કાંઇ નવી નવી ચીજો અને નમુનાઓ આવ્યા કરે છે. આમાં નીચેનાં આરસનાં વાવઘાં ખાસ જોવા લાયક છે.

Dying Gaul મરતો ગોલ. બહુ સુંદર.

Dying Athlete મરતો ઝેડીઆટોર-બહુ ભાવવાહી છે.

Flora ફ્લોરા.

Amazon. Alexander the Great.

માર્કસ ઓરેલીઅસનું ઘોડા ઉપરનું પુતળું-ઓગાઝનું-નીચે ચોકમાં દેખાય છે. મ્યુઝીઅમમાંથી પણ એનો વ્યુ જરૂર જોવા જોવો છે.

Pugilist resting વાત કરતો દેખાય છે.

Greek Philosopher બહુ સુંદર દેખાય છે.

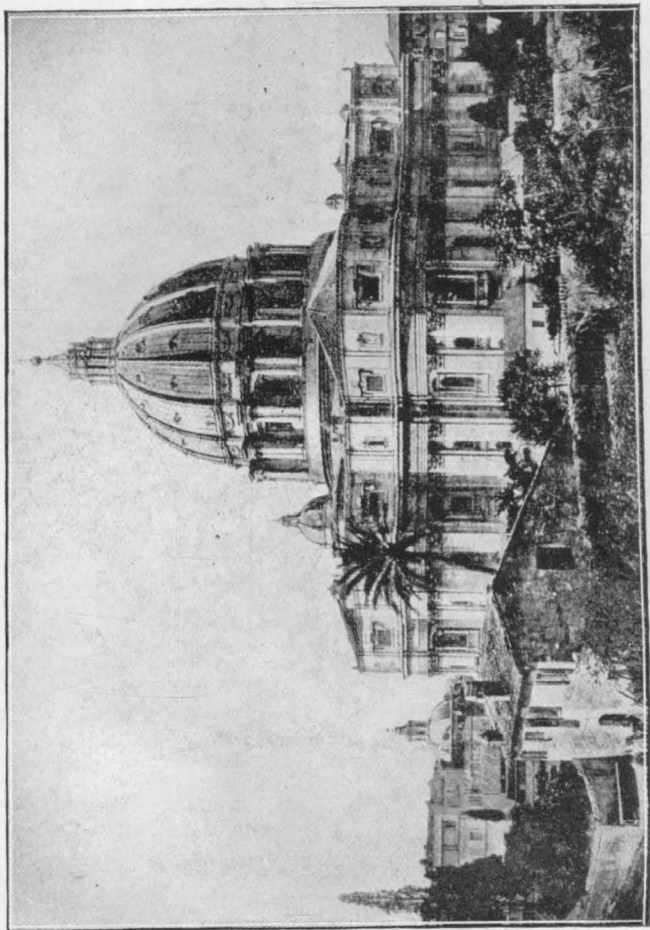
Cicero. સીસેરો.

Coesar. રોમના બધા રાજાઓ 'સીઝર' કહેવાતા અને જુલીઅસ સીઝરનાં પણ ઘણાં પૂતળાં છે.

એક સુંદર આરસના Vas ઉપર ૧૨ દીવીનિટીઝનાં ચિત્ર છે.

Venus. આ પૂતળું સર્વથી સુંદર છે. એનો ભાવ અજબ છે.

બુરોપનાં સંસ્મરણો.

સેન્ટ પીટર હેવળ (રોમ ઇટાલિ)

[પૃ. ૨૯૬.]

Mosaic માં પક્ષીઓને ચીતર્યા છે. તે પણ બહુ ભાવવાળી છે.

જુલીઅસ સીઝરનું મોટું પુતળું છે.

માઇકલ એન્જેલોનો રમ ખાસ જોવા લાયક છે.

આ સંગ્રહસ્થાનમાં પૂતળાંઓ એટલાં બધાં છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. કેટલાંક તો ખાસ જોવા લાયક છે.

શુક્રવારે બપોરે પ્રથમ St Maria Dagli Angeli જોયું. એ અસલના મકાનમાં માઇકલ એન્જેલોએ મોટા ફેરફાર કર્યો છે. અસલનું મકાન છૂટા સૈકાનું છે. એનો કીપ્ટ-અંદરનો નાનો ભાગ ધણો સુંદર છે અને ઉપરની કેનોપી (છત) બહુ આકર્ષક છે.

એ મકાનની પછવાડે એક ધણો ઊંચો સુંદર સ્મરણસ્તંભ (Obelisk) છે. રોમમાં એવા ૧૪ સ્મરણ સ્તંભો છે, તેમાંનો આ એક છે.

Trevi fountains. ટ્રેવી ફુવારા.

આ ચાર મોટા ગંજવર ફુવારા છે; તે બહુ જોવા લાયક છે. એનું આખું નામ Abbadia delle Tre Fontane છે. અહીં અસલ સેન્ટ પોલનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું તેમ કહે છે. તેના ખૂન વખતે તેણે ત્રણ કુદકા માર્યા તેથી ત્રણ ફુવારા ચાલતા થયા એમ વાત કહેવાય છે. લોકો એ ફુવારામાં પૈસા નાખે છે. ભક્તિથી નાખતા હશે એમ લાગ્યું. ફુવારાઓ આર્ટની નજરે ખાસ જોવા લાયક છે.

ત્યાંથી માઉન્ટ જેનીક્યુલમ (Mt. Janiculum) ગયા. એ લાંબી મુસાફરી હતી. ત્યાંથી રોમનો વ્યુ જોયો. ત્યાં ગેરિબાલ્ડીનું ઘોડાપરનું ઓન્ઝનું પૂતળું મળતું છે. ત્યાંથી સાતે હીલો, રોમ શહેર, ફોરમ વિગેરે દેખાય છે. ત્યાંથી સેન્ટ પીટરના દેવળનો ધુમટ બહુ સુંદર દેખાય છે. આખા રોમનો વ્યુ-દેખાવ દરથી જોવા લાયક છે.

સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ.

રોમની સુંદર ચીજ St. Peter નું દેવળ જોવા યાત્ર્યા. એની સામે બે મોટા ડ્રુવારા છે, એ બહુ સુંદર રીતે વહે છે અને દાખલ થતાંજ મનમાં એક જાતનો સૌંદર્યનો ભાવ પેદા કરે છે. આખા યુરોપમાં આ દેવળ વગર શકે પ્રથમ દરજ્જે ધરાવે છે અને જોતાં કળાની નજરે બહુ આનંદ આપે તેવું છે. એનું લેટીન નામ San Pietro in Veticano છે. એનું પ્રવેશદ્વાર ઓન્ઝનું છે, બહુ સુંદર છે, ૨૦×૧૪ નું છે અને તેના ઉપર બાઇબલ ઉપસાવીને બતાવ્યું છે. આ સેન્ટ પીટરનો ઇતિહાસ ધણો જૂનો છે.

એની લંબાઇ ૨૦૫ વાર એટલે ૬૧૫ ફીટ છે. એ મંદિરમાં દાખલ થયા પછી યુરોપના મોટાં મોટાં દેવળોની લંબાઈ એ સેન્ટ પીટર્સના દેવળના ગર્ભદ્વારથી કેટલી છે તેનો ખ્યાલ આપવા જમીન પર આરસમાં લેખ કોર્ચો છે, તેમાં લંડનનું સેન્ટ પૉલ, મીલાનનું ડોમો, સ્પેનનું મોટું ચર્ચ, ફ્રાન્સનું રીમ્સનું દેવળ વિગેરે ક્યાં પૂરા થાય છે તે બતાવ્યું છે. એણે ૧૮૦૦૦ વાર જગ્યા રોકી છે, એટલું વિશાળ એનું ક્ષેત્રફળ છે.

એના ફ્રેસેડ-બહારનો દર્શન ભાગ ૧૨૩ વાર પહેળો અને ઊંચાઈમાં ૧૪૫ ફીટ છે અને એને આઠ થાંભલા છે તે દરેક આરસના છે. એનો પોર્ટીકો-આગળનો બહાર પડતો ભાગ ૭૮x૧૪૩ વાર છે, અને ઊંચાઈમાં ૬૬ ફીટ છે.

આ મંદિરની વિશાળતા અને ઊંચાઈનો ખ્યાલ અંદર આગળ વધતાં વધતાંજ આવી શકે તેમ છે. એની વચ્ચે ઊભા રહીએ ત્યારે અંદર પેસતા માણસો દૂરથી કેટલા નાના લાગે છે એ જોઈએ ત્યારે એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે. એનો આકાર ક્રોસનો છે અને માથે વિશાળ ડોમ-ધુમટ છે. બ્રેમેન્ડીએ એની છેલ્લી રચના ઘડેલી એમ કહેવાય છે. અંદર પેસતાં બે પવિત્ર જળ (holy water)ના આરસના સુંદર ડુવારા-કુવા આવે છે. સેન્ટ પીટર્નું પુતળું પાંચમા સૈકાનું છે. ડોમની ઊંચાઈ ઘણી છે. એનું ડાયમિટર ૧૧૮ મિટર છે. જે ચાર મીનારા ઉપર તેને ટેકવેલ છે તેની ગોળાઈ circumference ૨૩૪ ફીટ છે તે ઉપરથી તેની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે. એની ઉપર ઊંચે અક્ષરો લખ્યા છે તે પ્રત્યેક અક્ષર ૬ ફીટ ઊંચાઈમાં છે. નીચેથી જોઈએ તો તે અક્ષર એક ફુટનો લાગે. તેરમા કલેમન્ટો નામના પોપની ટુમ્મ ઘણી ભવ્ય છે. આ મંદિરમાં પેપન્ડીંગ નથી પણ મોઝેઇક કામનાં ઘણાં પીકચરો છે જે બહુ સુંદર છે. એના મધ્ય ધુમટ (ડોમ)નું ડાયમિટર ૧૫૦ વારનું છે. એની નીચે ચાલવાથી એ માપી શકાય તેમ છે.

એમાં નીચે એક દેવળ છે જે બહુ ભવ્ય અને જોવા લાયક છે. એમાં પોપ દશમા પાયસ (Pius X)ની ટુમ્મ છે. એની ટીકટાઇન સોળમાની ટુમ્મ પણ જોવા લાયક છે. આ બન્ને અંદરના ભાગમાં નીચે છે પણ જરૂર જોવા લાયક છે.

પહેલી આઇલ (Aisle)માં માઇકલ એન્જેલોનું Pieta નું ચિત્ર બહુ વખાણવા લાયક છે. રાફેલનું Transfiguration નું ચિત્ર પણ બહુ સુંદર છે.

માઇકલ એન્જેલોનું બનાવેલું Leo XI પોપનું આવલું માસ્ટરપીસ છે, બહુ સુંદર રીતે કેરી કાઢ્યું છે, આરસનું છે. અંદર પેસતાં જમણી બાજુએ માઇકલ એન્જેલોનું ચિત્રેલું મેડોના મરણ પામેલા કાઠરને લઇ જતી બતાવે છે તે મોઝોઇકનું ચિત્ર ભારે ખૂબિયાર અને ભાવવાહી છે.

ત્યાં અનેક પોપોનાં પૂતળાં છે. સાતમા આઠમા પાયસ પોપનાં પૂતળાં ઘણાં સુંદર છે.

દશ જૂદી જૂદી ભાષામાં ‘કન્ફેશન’ કરવાનાં નાનાં ગૃહો મૂક્યાં છે તે દરેક જોવા લાયક છે. ભીંતપર અને ખાસ કરીને પછવાડેના ભાગમાં કાચનું કામ બહુ સુંદર કર્યું છે. માથેની કેનોપી-જીત અજબ છે.

આખું દેવળ જોતાં ઉદ્ગાર નીકળી જશે કે grand ! Majestic ! Beautiful ! Superb ! Magnificent ! આવી ચીજ અન્યત્ર જોવા મળવી મુશ્કેલ છે, જરૂર જોવા જોવી છે. શીર્ષનું અને કળાનું કામ કેટલી હદ સુધી થઇ શકે છે તેનો ખ્યાલ કરવાનું આ અજબ સ્થાન છે. આખી મુસાફરીની જેહમતનો બદલો આ એક દેવળ જોતાં વળી રહે છે. એની ગિયાઇ કે એની વિશિષ્ટતા માટે આખા યુરોપમાં બે મત નથી. એ પોપના તાબામાં છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયનું મુખ્ય સ્થાન છે. એક નવાઇની વાત એ જોઇ કે એમાં ટુંકી બાંહેવાળા કપડા (સ્કાર્ફ) પહેરેલી આજની અમેરિકન કે યુરોપની

સ્ત્રીને દાખલ થવા દેતા નથી. જોયા વગર ચાલે નહિ એટલે એમને પોતાના હાથપર રૂમાલ બાંધવા પડે છે.

પોપના હુકમથી માથાના ચોટલા પણ હળુ ઇટાલિ અને નર્મનીમાંથી ગયા નથી; એ Shingling Bobbing કે Eton Crop જેનો પ્રચાર હાલ યુરોપીઅન અમેરિકન સ્ત્રી-સમાજમાં ધણો થયો છે તેને એણે ફરમાન કાઢી અટકાવ્યો છે એટલે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયવાળા ક્રિસ્ચિઅનો-સ્ત્રીઓ પોતાના બાલને ત્રણમાંથી એકે રીતે કપાવતા નથી, પણ બે વર્ષ પહેલાં હતું તેમ માથે ચોટલા રાખે છે અને બાલને ઝાળે છે.

Palace of Justice ન્યાયમંદિર.

ભવ્ય મકાન છે. બહારથી જોયું. ઘણું મોટું છે.

કેપુસિનિ

Church of Cappucine. વિચિત્ર !

અધા બીશપનાં હાડકાં અને ખોપરીઓ-૧૬૨૩-૧૮૭૩ સુધીના અધા બીશપોનાં. આ ધણો ખરાબ દેખાવ લાગ્યો. એમાં હાડકાંનાં તોરણો, હાડકાંના દોવાઓનાં સ્ટેન્ડ, ખોપરીઓના ઢગલા, ભીતો હાડકાંની અને અધી રચના હાડકાં તથા ખોપરીની. આનો હેતુ પણ સમજાયો નહિ. હાલ પચાસ વર્ષથી કોઈ નવું શરીરનું અંગ ત્યાં દાખલ કરવામાં આવ્યું નથી. પાંચ ઓરડા આ હાડકાં તથા ખોપરીના છે. જોતાં ચીતરી ચઢે તેવું છે. આવો હૃદયદ્રાવક ખેદકારક (Gruesome) બિબલ્સ દેખાવ શા માટે રાખ્યો હશે તેનો ખ્યાલ આવ્યો નહિ અને નવાઈ તો એ લાગી કે હજારો માણસ તે દરરોજ જોવા આવે છે.

માર્કલ એન્જેલો એ બાધિલું સેન્ટ મેરીઆ St. Maria degli Angeli નું દેવળ જોયું અને કુકની ઓપીસે પાછા ફર્યા. આજના દેખાવોમાં સેન્ટ પીટર સૌથી સરસ અને કેપુસિનિ સૌથી ખરાબ. છેલ્લાની અસર મગજ પર બહુ બેસી ગઈ. એનો ખુલાસો મેળવવા યોગ્ય છે. ગાઈડ બુકમાં એનો કાંઈ ખુલાસો મને મળ્યો નથી.

ત્રીજે દિવસે શનિવારે સવારે વખતસર ઉઠી છા સવારે કુકની ઓફિસમાં ગયા. ત્યાંથી પ્રથમ—

Quirinal Palace-રાબનો મહેલ

જોયો. ત્યાંથી સાત ટેકરીમાંની એક ટેકરી દેખાય છે. એ મહેલ બહારથી જોયો. એ મહેલમાં ૨૯૦૦ ઓરડા છે. હાલ તો તે પરદેશી રાજકર્તા વિગેરેના સત્કારમાં વપરાય છે. ત્યાંથી વેટિકન જોવા ચાલ્યા.

પોપસ્થાન.

Vatican વોટિકન.

રોમનું આ મોટું ધામ છે. સને ૧૩૭૭ પછી બધા પોપ ત્યાં રહે છે. તેનું રાજ્ય હાલ વેટિકન ઉપરજ છે. ૧૮૭૦ થી પોપનું છંટાલિપરનું રાજ્ય ખલાસ થયું. સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ કાલે જોયું તે આ વેટિકનનો એક વિભાગ છે. દરેક પોપને યુરોપના રાજ્યો અને મહાન પુરૂષો તરફથી સારી ચીજોની ભેટ મળેલી તેનો આમાં સંગ્રહ છે. એણે મોટા ગામ જેટલી જગ્યા રાખી છે અને એક એક વિભાગ (વીંગ) જોતાં દિવસો લાગે એટલી એ

વિશાળ જગ્યા છે. જૂદા જૂદા પોપોએ એના વિભાગો બંધાવ્યા છે અને તે સર્વ હકીકત ગાઇડ સમજાવે છે. આપણે વેટિકનનું વર્ણન પ્રથમથી વાંચીને ગયા હોઇએ તો બહુ મજા આવે છે. હાલ એ સ્થાનમાં ૨૦ મોટા ચોક છે અને એક હજાર ચોરસ છે. મોટા ભાગમાં સુંદર સંગ્રહ અને મોટા મોટા ચોરસો છે અને એક વિભાગમાં પોપની કોર્ટ એસે છે. ૧૮૭૧ ના એક કાયદાથી પોપને વેટિકનને લેટરનને અને પોપના વીલાને extraterritoriality નો હક મળ્યો છે એટલે એના ઉપર ઇટાલિની સત્તા ચાલે નહિ. પોપની રાજસત્તાનો વિસ્તાર હવે એટલોજ રહ્યો છે.

પોપની લાઇબ્રેરીમાં ૧૬૦૦૦૦ પુસ્તકો છે. રમ્મ મેળવી પુસ્તકો માંગી શકાય છે એમ કહ્યું. લાઇબ્રેરી હોલ ૩૧૨ મિટર લાંબો છે.

પોપને ભેટ મળેલી ચીજો એટલી બધી છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ધણી ચીજો જોવા લાયક છે. એક સોનાની ચાવી ખાસ જોવા લાયક છે.

‘સ્વીસ ગાર્ડ’ એ વેટિકનને અંગે ખાસ સંસ્થા છે. પોપની ચોક્કી કરનાર મોટા ઉમરાવોના છોકરાઓ હોય છે તેને સ્વીસગાર્ડ કહે છે. એ બહુ બળવાન હોય છે. પહેરેગીરનું કામ એવા કનૈયા જેવા યુવાનો કરે છે એ એમની ધર્મભાવના છે. એ સ્વીસગાર્ડ ભેટ કરેલ ‘સિંહ’ જેવા લાયક છે. સ્વીસગાર્ડના યુવક સ્વયંસેવકોની વય ૨૦-૨૫ વર્ષની હોય છે.

પોપને પહેરવાના ‘રાજમુગટ’-કાઉનની કોપીનો કાઉન જેવા લાયક છે.

જીનોઆની લેડીએ આપેલ ભેટ બહુ સુંદર છે.

ફ્રેન્ચ રિપબ્લીક તરફથી મળેલ ચાંદના વાઝ બહુ સુંદર છે.

સીઆમના રાજ તરફથી મળેલો સોનાનો વાઝ ઘણો મજબૂત છે.

નેપોલીઅને આપેલ ભેટ તેમજ રશીઅન ઝાર તરફથી આવેલ ‘વાઝ’ જોવા જેવાં છે. હાથનાં સુંદર ચિત્રો સાથે લખેલું બાઇબલ બહુ મજબૂત દેખાય છે. તેને એક ઘણી સારી કેસમાં રાખેલ છે. એવા અનેક બાઇબલો છે. આપણા બારસા (કેપસ્ટ્રો) ના સોનેરી છખીવાળા પાના જેવું લાગે છે. પુસ્તકાકાર છે.

રશીઆના ઝારે પોપ સોળમા લુઇને ભેટ આપેલ ‘વાઝ’ કારીગરીનો નમુનો છે. ઝાર તરફથી એક મોટો આરસ ભેટ મળેલ છે. એટલો લાંબો અને પહોળો સુંદર આરસનો ટુકડો અન્યત્ર અલભ્ય છે.

ઑસ્ટ્રીઆના રાજ તરફથી ઇંગ્લીશઅન આલાબરટર મળેલ તે બહુ રોનકદાર છે.

એક જુઠ્ઠા બાઇબલ છે-મોટામાં મોટી ખુક છે. એક કુટીરો છે.

પોપ તેરમા લુઇને મળેલી અનેક ભેટની ચીજો બહુ ગમે તેવી છે.

એક કોસ બહુ સુંદર રતનો બનાવેલ છે. તેમાં જીસસ ક્રીસ્ટનું સ્ક્રમશરીર (Ghost) રહે છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

અગીઆરમા સૈકાનું હાથીદાંતનું કામ બહુ સુંદર છે અને સુંદર રીતે ગોઠવીને જોવું ગમે તેવા આકારમાં રાખ્યું છે.

પોપને માનનારાંની સહી એક પોપે લીધેલી તે સહીના કાગળોની ચોપડીઓ બાંધી એક રૂમમાં ખડકી રાખી છે; તેમાં ખાસી ૪૦ મીલીઅન-ચાર કરોડ સહીઓ એકઠી કરી છે.

‘ઓરજીઆના ખંડ વિભાગો.’ વેટિકનના આ વિભાગમાં પેઇન્ટીંગ બહુ સુંદર છે. પીન્ટો, રીચલીઓ અને બેટીનું કામ બહુ સુંદર છે.

વેટિકનમાં ત્યાર પછી ચિત્રસંગ્રહ આવે છે. દરેક ચિત્ર જોવા લાયક છે. કોઈ કોઈનું વર્ણન લખી લીધું છે તે નીચે પ્રમાણે—

એની ભીંતોપર ફ્લોરેન્ટાઇન ચિતારાઓએ બહુ સાફ ચિત્રકામ કર્યું છે. રાફેલે એમાં ત્રણ રૂમો બનાવ્યા છે. આ ત્રણે ઓરડા બહુ સુંદર છે. ચિત્રકામ જેમ જેમ એ તેમ અભિનવ લાગે છે. માથે છત ઉપરના પેઇન્ટીંગ પણ જોવા લાયક છે. બાઇબલની હકીકતના દેખાવો! બહુ સુંદર રીતે ચીતર્યા છે.

ભીંતપર બોટિસેલ્લી વિગેરેનું ચિત્રકામ આદર્શ છે.

માઇકલ એન્જેલોએ ભીંત ઉપર અને ખાસ કરીને છત ઉપર Creation (ઉત્પત્તિ), the Fall, (પતન) Hope of redemption (તરણ આશા)નાં અદ્ભુત ભાવવાહી ચિત્રો બનાવ્યાં છે. દરેક ચિત્ર બહુ લાંબુ પહોળું હોય છે.

રાફેલનું કવિઓના ચિત્રનું અને Meeting of Philosophers (તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું મીલન)નું કામ અત્યંત સુંદર છે.

કોનસ્ટેન્ટાઇન રાખનો હોલ રાફેલે ચીતર્યો છે. એની છતપર લોરેટનું કામ છે.

સોલ ચેપેલો (નાનાં મંદિરો) ૧૪૭૧ માં સ્થાપવામાં આવ્યાં. એને Sistine chapels કહે છે. સીસ્ટાઇન એટલે સોળ. એમાં માઇકલ એન્જેલોનું ‘લાસ્ટ જનમેન્ટ’નું ચિત્ર અસાધારણ છે. આ બધાં ચિત્રો જોવા માટે ત્યાં બાંકડા છે. એ ગૃહમંડપ ધણો મોટો છે. એના દશ વિભાગ માઇકલ એન્જેલોએ ચિતર્યા છે અને છ વિભાગો બોટ્ટિચેલીએ ચિતર્યા છે. બેસીને જોવા લાયક છે. આખો વિભાગ સમજતાં અરધો કલાક થાય છે પણ સમજવા જોવો છે. આ ચિત્રકામ અસાધારણ છે. બીજી દેઈ જગ્યાએ ભાગ્યેજ જોવા મળે તેવું છે. મંડપની ડિંચાઈ પણ ગંભીર છે. ગાઈડ આપણને સમજાવે ત્યારે નિશાળના મારતર જેવું લાગે છે અને એવા ધણા વર્ગો એક સાથે ચાલતા જણાય છે.

આ સોળ ચેપલનાં ચિત્રનું વર્ણન પણ કોઈ સારી ચોપડીમાંથી વાંચવા લાયક છે. સૃષ્ટિને કેવી રીતે બનાવી અને છેવટે એડમ અને ઇવ કેમ બન્યા એનું જીવનું ચિત્ર અહિં જોવાનું છે. એમાં કળાકાર કલ્પનામાંથી કેવી કળા ઉત્પન્નવી શકે છે એનો ખ્યાલ કરવા જોવો છે. પ્રથમ વિભાગમાં પ્રભુ (God) પ્રકાશ અને અધિકારને જૂદા પાડે છે; બીજામાં તે સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાંજ તે પૃથ્વીને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરવા ફરમાવે છે; ત્રીજા વિભાગમાં જનાવરની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; ચોથામાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; પાંચમાં એડમની આંતુમાંથી ઇવની ઉત્પત્તિ બતાવી છે; છઠ્ઠામાં દાનવ-ડેવીલનો દેખાવ આપ્યો છે, સર્પાકારે તે એડમ અને ઇવ સાથે વાતો કરે છે અને ફળ આપે છે; સાતમાં નોઆ અને આઠમાં પ્રલયકાળનું પૂર (flood) બતાવ્યું છે. નીચે અનેક Prophets બતાવ્યા છે. જેરેમીઆ

અને સીબીલો મગ્ગના છે. આ આખું ચેપલ બહુ ધારીતે-સમ-
જીને કળાની દૃષ્ટિએ ખાસ જોવા લાયક છે. આગળ વધતાં
વેટિકનમાં Max Gallery આવે છે,

ઘટાલીના નકશા ભીંત પર ચીતર્યા છે. વિભાગના શહેરના
અને ખીજા નાના મોટા સેંકડો નકશાઓ છે.

‘જેક્વેરી ઓફ ટેપેસ્ટ્રી’. અતિ ઊંચા કામની ટેપેસ્ટ્રીઓ
બતાવી છે.

આમાં શફેલની ટેપેસ્ટ્રી ખાસ વખણાય છે.

પછી આરસકામનો વિભાગ આવે છે.

અનેક જાતનાં આરસનાં જનાવરો બતાવ્યાં છે.

કેનોરાનાં આરસનાં ત્રણ પુતળાં બહુ આકર્ષક છે.

એપેલોરનો એપોલો (Appollo) જેનો હાથ તૂટી ગયો
છે તે પ્રસિદ્ધ આરસનું આવડું અહીં છે-બહુ સુંદર છે. એના
તૂટેલા હાથનાં સ્થાન અને આકારનો નિર્ણય કરવામાં ઘણા શિલ્પીઓ
તર્ક કરી રહ્યા છે. **લી**ઓનાર્ડો વીન્ચીના રૂમમાં બહુ આવડાંઓ
છે. એનો એનેટામીનો-શરીરરચનાનો અભ્યાસ બહુ સુંદર
ગણાય છે, એટલે જ્યાં સ્નાયુ વિગેરે વળે બતાવવા હોય તે તે
આરસ કામમાં બહુ સારી રીતે બતાવી આપી શકે છે. આ
વિભાગમાં પુતળાંઓ એટલાં બધાં છે કે વાત નહિ; ઘણા જોવા
લાયક છે અને તેના બનાવનાર વિગેરેની હકીકત આપેલી હોય છે.
ગાઇડ પણ એમના વિષે ઘણી જાણવા લાયક હકીકત કહે છે.

Vatican Picture Gallery.

અહિં બહુ સારો ચિત્રસંગ્રહ છે. એ બહારના ભાગમાં, પણ મકાનને લગતો, અલગ વિભાગ છે. જેટલાં છે તેટલાં ચિત્રો ધણાં સુંદર છે. આમાં રહેલું Transfiguration આ આખા સંગ્રહમાં અતિ સુંદર છે.

રહેલ અને તેના 'શિષ્ય'નાં કામ ધણું સુંદર છે.

વેનિશિયન સ્કૂલ માટે એક આખો જૂદો વિભાગ છે.

ત્રીજે દિવસે બપોરે નીચેનાં સ્થળો જોયાં.

કોલોઝિયમ.

Colosseum.

આને અસલ Amphitheatrum Flavium કહેતા હતા. આખી દુનિયામાં એ મોટામાં મોટું થીએટર છે. અને અગાઉ પૂ. ૨૮૫ માં જેનું વર્ણન આવ્યું તે કેપીટોલની બરાબર સામે છે. સને ૮૦માં ટાઇટસે એ પૂરું કર્યું. એના છ માળ ગોળાકાર છે. ૧૮૮ મીટર ઉંચું છે. એમાં Plebeans સામાજિક આમવર્ગને, સ્ત્રીઓને, સેનેટરોને, લઘવૈયાઓને અને નાવીકોને બેસવાની જૂદી જૂદી જગ્યા છે. વચ્ચે Arena (મેદાન) છે. એમાં અસલ gladiators (મલ્લો) ની લડાઈ થતી હતી, જનાવરોની સાકમારી થતી હતી અને એમાં ગોઠવણ એવી સુઘટ હતી કે બધા માણસો દશ મીનિટમાં પોતપોતાની જગ્યા પર બેસી જાય અને રમત પૂરી થાય ત્યારે દશ મિનિટમાં આખું ગૃહ ખાલી કરી જાય.

એમ કરવાની યુક્તિ હતી તેથી છ માળ સુધીની બધી બેઠકો દશ મીનિટમાં એક સાથે ભરાઈ જતી અને ટીકિટ વગર કોઈ બેસી શકતો નહિ. શીનો તે વખતે સવાલ નહોતો પણ વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી. એનો ઉપરનો એક માળ તોડી નાખી તેના કાટથી ચાર દેવળો બાંધ્યા છે છતાં ઉપર એક માળ હતો એમ દેખાઈ આવે છે. એમાં ૪૦ થી ૫૦૦૦૦ પ્રેક્ષકો એક સાથે બેસી શકતા હતા. આ કોલોઝિયમની બહારના ભાગમાં ૨૪ કેદખાનાં હતાં. જવા આવવાનો રસ્તો (passage) પ્રત્યેક વિભાગ માટે જૂદો હતો. એની બાંધણીમાં ખૂબી એ છે કે એમાં સુનો વાપર્યો નથી પણ એક પથ્થર ઉપર બીજો પથ્થરજ ગોઠવી દીધો છે. દાખલ થવાના ૮૦ દરવાજા છે. દરેક ચોથી કમાને એક દાર આવે છે, કમાનની બાજુએ કોરીન્થીઅન જાતના થાંભલા છે. અગાડીના ભાગમાં Vestal Virgins ને બેસવાની જગ્યા હતી. અત્યારે તો રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં શું હતું તે જોવા પૂરતું જ આ ઉપયોગી છે, બાકી અત્યારે એ જળવાઈ રહેલ પુરાતન ખડેર છે.

ત્રીએ રમવાની જગ્યા (arena)નું માપ ૬૪×૫૯ વાર છે. એના ઉપર અંદરના ભાગમાં જંગલી જનાવરોને રાખવાનાં પાંજરાં હતાં. લોકો એના ઉપર ગાંડા થઈ જતા. કહે છે કે દર વખતે ૫૦૦૦ જંગલી જનાવરોની સાહમારી તેમાં થતી હતી. અત્યારે આ જાનવરો મૃત્યુ મોકાનનો કે ભાગજ રહ્યા છે, છતાં જે રહ્યા છે તે ઘણા મજબૂત દેખાય છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કે:—

While stands the colosseum, Rome shall stand,

When falls the colosseum, Rome shall fall,
And when Rome falls, with it shall fall the world.

આ તો સામ્રાજ્યવાદી મનુષ્યોની ધૃષ્ટતાનું એક દષ્ટાન્ત માત્ર છે. એ કોલોઝીયમ ચારે બાજુ ફરીને જોવા જેવું છે. અસ-લના વખતમાં પણ કેવાં મકાનો બની શકતાં હતાં, ઇજનેરી જ્ઞાન કેટલું હતું તેનો ખ્યાલ આવે તેમ છે.

કોન્સ્ટેન્ટાઇનનું પ્રવેશદ્વાર. Arch of Constantine.

રોમમાં પહેલો ક્રીશ્ચીઅન રાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇન થયો. તેની વિજય કમાન બાજુમાં છે. તે ત્યાર પછી બતાવવામાં આવે છે.

પછી એપીઅન વે Appian way આવે છે. એ ૩૬૭ માઈલ લાંબો રસ્તો છે. એ રોમથી બ્રીટીશી સુધી જાય છે. એનો બાંધનાર રાજા Apian Claudius હતો. રોમના સામ્રાજ્યના સમયમાં રસ્તા કેટલા મોટા અને કેવા બંધાતા હતા અને તેને કેટલી અગત્ય આપવામાં આવતી હતી તેનો ખ્યાલ આ રસ્તા ઉપરથી આવે છે.

કારાકેલાના હમામખાનાં.

Baths of Caracalla.

આ સ્નાનગૃહો ઈ. સ. ૨૧૨ માં કારાકાલાએ બાંધેલાં છે. લોકોને રમત ગમતો અને હમામખાનાંઓ રાજ્ય તરફથી પૂરાં પાડવામાં આવતાં હતાં. એમાં એણે ૨૦ લાખ આરસનાં પૂતળાં ગોઠવ્યાં હતાં. એને માટે એમ કહેવાતું હતું કે એની પ્રજા એ પ્રકારની છે: એક આરસની અને બીજી માંસ (flesh)ની. જેટલી પ્રજા એટલા બીજી બાજુએ એનાં પૂતળાં હતાં. અહીં યજ્ઞ, રમત ગમત,

લાઇબ્રેરી, વિગેરે આનંદનાં અનેક સાધનો ઉપજાવ્યાં હતાં. અત્યારે એ સ્થાનજ નેવાય છે. પૂતળાંનો નાશ થઇ ગયો છે. સેન્ટ સેબેસ્ટીયન ગૃહ.

ત્યાંથી Arch of Drusus, જેને હાલ st. sebastian's Gate કહેવામાં આવે છે તે જોયું. આગળ ચાલતાં, Quo Vadis ચર્ચમાં ક્રાઇસ્ટનાં પગલાં જોયાં; જેવાં આપણે ત્યાં પગલાં હોય છે તેવાંજ. સેન્ટપીટરને અહીં પકડ્યો એમ કહેવાય છે. દેવળ સાધારણ છે.

કેટેકોંબ,

પછી Catacombe જોયું. કેટેકોમ્બ એફ સેન્ટ કેલીક્સ્ટસ (Calixtus)માં ગયા. ત્યાં અમને ત્રણ લીરા લઇને હાથમાં મીણુ-ખત્તીઓ આપી. મીણુખત્તી સળગાવી અંદર ગયા. જમીનની અંદર આ જગા કોરી કાઢી છે. એ રોમની બાજુમાં છે. પ્રથમ એક ઈંટનું નાનું ઘર આવે છે. પછી અંદર ઉતરીએ એટલે કેટલુંક ચાલવાનું આવે છે. નવાઇ જેવી રીતે જમીનની અંદર આ દાટવાની જગ્યા બનાવી છે. આખો વખત સેંકડો લોકો હાથમાં મીણુખત્તી લઈ નાના રસ્તામાં ચાલે છે. એક પાદરી રસ્તો બતાવે છે. પછી તે ઊભો રહી બાપણુ કરે છે. કોઇ જગ્યાએ હાડકાં પડેલાં છે, કોઈ ભીંતમાં જૂના વખતના ઘંટ વિગેરેનાં ચિત્રો છે. આખી એક પુટ લાંબી અને પાતળી ખત્તી હતી તે પૂરી થઈ એટલો વખત જમીનમાં ફર્યા. આમાં કેટલાક પાદરીઓ, અસલ, ધર્મને માટે મરણ પામેલા એમ કહેવાય છે. આને One of those early christian subterranean

burial places (અસલનું જમીનની અંદર આવેલું ખ્રિસ્તિઓનું કબ્રસ્તાન) કહેવામાં આવે છે. ઘણી મહેનત પછી એને શોધી કાઢવામાં આવેલ અને જાળવી રાખેલ છે. આ એક નવીન પ્રકારની ચીજ છે.

‘સેનેકાનું ઘર’ દૂરથી જોયું.

રોમ-મઝીણું.

આવી રીતે રોમ જોયું. છેલ્લે રોમનો આખો ‘બ્યુ’ દૂરથી જોયો. જૂનું રોમ અને નવું રોમ ખારીકાઈથી જોયું. દૂરથી એની ભવ્યતા સાથે એનો ઇતિહાસ ચીતરાતો દેખાયો. ત્રણ દિવસમાં અનેક ચીજો જોઈ અને ઘણું જોવાનું બાકી રહ્યું. એની ઘોડા-ગાડી, દ્રામવે અને ટેકસીનો અહીં જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થાય છે અને ભાડાં સાધારણ છે.

રોમમાં લીરાનું ચલણ છે. હાલ પાઉન્ડના લગભગ ૧૪૬ લીરા આવે છે. એટલે ચલણનો અહીં પણ ખેવડો લાભ હતો.

વખતના સંક્રાંતિને કારણે Naples નેપલ્સ અને પોંપીઆઈ ન જમ શક્યા. વીસુવીયસ જોવાની તક ન મળી.

રાત્રે ઇન્ટરનેશનલકારમાં જેસી વેનિસ ગયા. એ ગાડીનું વર્ણન આગળ આવશે. તા. ૭-૮-૨૬ રવિવારે સવારે સાત વાગે વેનિસને રોશને ઉતર્યા ત્યારે ઝરમર વરસાદ આવતો હતો. ઐતિહાસિક શહેર છેડી હવે romantic શહેરમાં આવ્યા.

વેનિસ

Venice. ઇટાલીઅન Venezia.

પશ્ચિમ પ્રદેશમાં પૂર્વના સૌંદર્યનું ભાન કરાવતું, અનેક કવિ-
ઓને આશ્રય આપતું, ઐત્રીઆટિક સમુદ્રના એક લેગુન (અખાત)માં
આવેલું આ શહેર ઇટાલિના એક પ્રાંતની રાજધાની છે.
Lagoon or Lagune એટલે ઐત્રીઆટિકનો એક છાછરો
અખાત. એની વસ્તી ૧૪૮૦૦૦ ની છે. એનામાં વિચિત્ર
રમણીયતા છે. એ જળમય પ્રદેશ છે, સમુદ્રના કાંઠા પર છે
અને એની શેરીઓ જળની છે. વાંચતાં માનવામાં ન આવે તેવી
તેની રચના છે. એમાં જવા આવવાના રસ્તા જળના ખનાવેલા
છે અથવા જળમાર્ગની બાજુના ભાગમાં ધરો બાંધેલાં છે.
રસ્તાઓ લગભગ ૧૫૦ છે. એને કેનાલ કહેવામાં આવે છે,
પણ એ રસ્તાનું કામ બજાવે છે. શહેરમાં એક ભાગમાંથી બીજા
ભાગમાં જવા માટે આ રસ્તાઓમાં એક વિચિત્ર જાતની ગોન્ડોલા
(Gondola) નામે બોટો વાપરવામાં આવે છે. એ બોટો
આપણી બલામડીથી સહજ મોટી હોય છે, માત્ર હલેસાંથી ચાલે
છે અને એક જ બલાસી એને ચલાવી શકે છે. અંદર પાંચ છ
બાણસ બેસે છે. કેનાલના રસ્તાપર આવ જ કરવાનું એ સાધન
છે અને એમાં બેસવાની ભારે મજા આવે છે અને તદ્દન નવીન
જાતનોજ અનુભવ થાય છે. એના ટેરીફના ભાવો સરકારે મુકરર

કરેલા છે એટલે ટેકસી અથવા વીકટોરીઆ ખીન્ન શહેરોમાં જે કાર્ય કરે છે તે અહીં ગોંડોલા કરે છે. એ ઉપરાંત એક grand canal or canalazza છે જે ઘણી મોટી છે. એમાં સ્ટીમરો ચાલે છે. સ્ટીમરનાં ભાડાં અને ભાવ મુકરર કરેલા હોય છે. સ્ટીમરો વખતસર જાય આવે છે. એ આપણી લોકલ ટ્રેન સર્વિસ સાથે બરાબર સરખાવી શકાય તેવી છે. એમાં એક સાથે ૨૦૦-૩૦૦ માણસો બેસે. એક માઇલે અરધો માઇલે સ્ટેશન આવે. ત્યાં ટિકિટ લઈ માણસો ચઢવા માટે હાજર હોય, ઉતરનાર પ્રથમ ઉતરી જાય, પછી નવા અંદર આવે અને બધું કામ એક મીનિટમાં પતી જાય એટલે સ્ટીમર ચાલવા માંડે. ગ્રાંડ કેનાલમાં એના દરેક સ્ટેશનો છે અને લિડો (Lido) જવાનું પણ એ મુખ્ય સાધન છે. લિડોનું વર્ણન હવે પછી આવશે.

વેનિસના આ નવાઇ જેવા રસ્તા કેવા હશે તેનો ખ્યાલ મગજમાં આવતો નહોતો. વેનિસના સ્ટેશને ઉતરીને તુરંતજ સામાન ગોંડોલામાં મૂક્યો. ગોંડોલાની બહારના ભાગમાં એક બાજુ બરછીનો આકાર હોય છે તેમાં છ વિભાગ પાડ્યા છે તે વેનિસ પ્રાંતના છ વિભાગનું દૃશ્ય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. પછી અમારી ગોંડોલા એક માણસે હથેલાથી ચલાવી. નાની નાની અનેક કેનાલો પસાર કરી. બંને બાજુ ધરો અને વચ્ચે ૩૦-૩૫ ફીટ પહોળી કેનાલ. આ જળમાર્ગો અને બાજુએ ઊંચા ધરો-તે આપણાં હિંદુસ્તાનનાં ધર જેવાંજ-ઈંટ ચુનાનાં અને દેખાવ પણ પૌર્વાત્ય શહેરનો. ફેર માત્ર રસ્તા જળમય લાગે એટલેજ છે. લગભગ પોણા કલાકે grand canal પર આવ્યા. વચ્ચે એક મોટી કેનાલ પણ આવી. બાકીની કેનાલ

તો નાની હતી. જળમાર્ગોમાં સ્થાનપર પહોંચવા માટે આડા અવળા આંટાફેરા ગોંડાલાએ ખૂબ માર્યાં. આખરે લગભગ ૫૦ મીનિટે હોટેલ રેજિના (Hotel Regina)માં પહોંચ્યા. આ કેનાલો જોવાની મગ્ન એટલા માટે આવી કે અમારે માટે એ તદ્દન નવીન હતી. નાની કેનાલો ૩૦ ફીટ પહોળી લગભગ હોય તે ગંદી ખરી, ઓટ વખતે તેમાં વાસ આવે.

વેનિસમાં ૧૫૦ કેનાલ છે. તેના ઉપર ૩૭૮ પુલો છે. જવાઆવવાના, માણસો ચાલી શકે તેવા ચાર પાંચ ફીટના રસ્તાઓ છે અને કેનાલ આવે ત્યાં પુલ ઓળંગવાનો હોય છે. મુખ્ય વ્યવહાર નાની કેનાલોમાં ગોંડાલાથીજ ચાલે છે. ગોંડાલા જોવા લાયક છે. એનો રંગ કાળો હોય છે.

એ ઉપરાંત નાની મોટરથી ચાલતી સ્ટીમલોંગો બાડે મજે છે પણ તેના બાડા આકરા છે. એક કલાકના ૫૦ લીરા (લગભગ પાંચ રૂપિયા) લે છે. મોટી કેનાલમાં સ્ટીમરથી વ્યવહાર ચાલે છે.

વેનિસનો ઇતિહાસ જૂનો છે. એની કળા ઉપર પૌર્વાત્ય છાપ દેખાઈ આવે છે. એનાં ઘરોની બાંધણીમાં આપણા જેવા છાપરા વિગેરે સર્વ દેખાય છે. લીઓપાર્ડો, વીવેરીની વિગેરે એના ખાસ કલાકારો પંદરમા સૈકામાં થયા.

અમારી હોટેલ ઓંડ કેનાલ પર આવેલી હતી. ન સમજાય તેવી ભાષા બોલતો ગોંડાલાનો હાંકનાર ડોસો અમને ત્યાં લઇ આવ્યો. સામાન ખોટમાં સાથેજ હતો. હોટેલમાં ગયા પછી નિરાંત થઇ પણ અહીં અમારા સંબંધી પત્રવ્યવહારમાં કુકની ઓફિસની કાંઈ ગેરસમજ થયેલી એટલે અમને રૂમો મળતાં બે કલાકનો વખત લાગ્યો. અમે એક્ક્સટ (નાસ્તો) લીધો. મોટી કેનાલના

નાકા ઉપર હોટેલ આવેલી એટલે સુંદર લાગતી હતી. દરિયો જોઈએ ત્યારે ઘણો આનંદ આવતો હતો. આખો દિવસ મોટી સ્ટીમરો આવળ કરતી હતી અને ગોંડાલાઓનો તો પાર નહોતો.

લિડો.

આજે રવિવાર હતો એટલે અમે લિડો જઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. લંચ લઈ સ્ટીમરનો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એક સ્ટીમરમાં ટિકિટ લઈ બેઠા. જવા આવવાની ટિકિટનો દર માત્ર લીરો-૧૧. અમે બેઠા ત્યારે લગભગ બસો ઉતાર્યો સ્ટીમરમાં હશે. સ્ટીમર અરધા પોણા માઇલને અંતરે આવેલા છ સ્ટેશને ઊભી રહી. પછી બે માઇલ લગભગ આગળ વધી એટલે લિડો (Lido) આવ્યું. આ ઘણી ફેશનેબલ જગ્યા છે. એને માટે છાપામાં ઘણું વાંચ્યું હતું. એમાં પાર વગરની હોટેલો છે. ત્યાં સ્ટીમરમાંથી ઉતરીએ એટલે પાયર-અંદર-પર જવા માટે ટ્રામે અથવા ઘોડાગાડી મળે છે. અમે ઘોડાગાડી કરી.

રસ્તો ઘણો સુંદર, બંને બાજુએ બહુ સુંદર દુકાનો અને હોટેલો આવી રહેલી. હોટેલો બહુ જિંયા પ્રકારની હોય એમ લાગ્યું. આજે વરસાદ હતો. ઝાડની ઘટા તળે અમે આગળ વધ્યા. એક મોટું કાફી-રેસ્ટોરાં આવે છે તેમાં પછી જવાનું રાખ્યું. આગળ ન્હાવાના કેબીનો જોયાં. પાંચ હજાર કેબીનો હશે. તેમાં કપડાં બદલી ન્હાવાનાં કપડાં પહેરી સામે દરિયામાં લોકો ન્હાય છે. હજારો સ્ત્રી પુરુષો ન્હાય છે તેના ફોટા છાપામાં જોયા હતા. આજે વરસાદ અને ઠંડીને લઈને ન્હાવાનું બંધ હતું. જગ્યા જોઈ એટલે ખ્યાલ આવી ગયો. આ ન્હાવાના કેબીનો અને મોટી હોટેલો ઓકટોબરમાં બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓ અહીં

ધણાં જરૂરી કપડાંજ પહેરે છે. બધા દેશની સ્ત્રીઓ અને મુસાફરો અહીં મોજ કરવા આવે છે.

નહાવાની જગ્યા સર્વને માટે ખુલ્લી છે. કેપીનનું ભાડું ખેસે છે. કાફેમાં ચા કાફી પીવા જવા માટે પણ દાખલ થવાની રીત આપવી પડે છે. એ કાફે બહુ સુંદર છે. અંદર ફેન્સી ચીજોની ખયાસ દુકાનો ખે હારમાં છે. પછી એક સાથે ૫૦૦ માણસ ચા પી શકે એવો મોટો હોલ છે. આખો દિવસ ઇટાલીઅન ખેન્ડ વાગ્યા કરે છે. ઇટાલીનું સંગીત ઘણું વખણાય છે. ખાસ કરીને વાયોલીન તેઓનું શ્રેષ્ઠ વાજિત્ર ગણાય છે. એ હોલની અગાડી દરિયાની ઉપર મોટો પ્રોમાનેડ છે. એની ઉપર પણ સેંકડો માણસો ચા કાફી પીએ છે અને દરિયો નિહાળે છે. આજે તો વરસાદ હતો એટલે એ ભાગ ખાલી હતો પણ ત્યાંથી વરસાદ અને દરિયો જોવાની મજા હતી. ચા પીધા પછી કેટલુંક જોયું. દુકાનમાં ચીજોના ભાવ જોયા તો બહુ આકરા લાગ્યા. ગાડીમાં ખેસી બંદરપર આવ્યા. સ્ટીમરમાં ખેસી કાંઈ ઉતરી રસ્તો શોધવા લાગ્યા, પણ હોટેલ જલ્દી જડે નહિ અને ભાષા આવડે નહિ. થોડા આડા અવળા રખડ્યા પછી આખરે હોટેલનો રસ્તો જડયો. લિડોમાં એક એકસેલ્સીયર હોટેલ છે તે ખાસ જોવા જેવી છે. એ સર્વથી વધારે 'ફેશનેબલ' કહેવાય છે. ત્યાં એક કોન્સર્ટ હોલ છે તેમાં કોન્સર્ટ સારાં થાય છે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. રાત્રે ડીનર લઈ સુઈ રહ્યા.

કુકની ઓફિસ પીઆઝા ડી' લીઓન્સીનિમાં છે. ત્યાં એકઠા થયા. સવારે તો બધું ચાલીને જોવાનું હતું. આજની અમારી પાર્ટી મોટી હતી, લગભગ ૭૫ સ્ત્રી પુરૂષો હશે. બાળુમાં-

સેંટ માર્કનું દેવળ.**St. Mark Cathedral & Piazza.**

જેવા લાયક છે. એની સામેનો આખો સ્કવેર ધણો વિશાળ છે. વચ્ચે બહુ મોટો ચોક છે તેમાં ક્યુતરને ચણ નાંખવામાં આવે છે. ત્રણ આગુ લગભગ ૬૦ દુકાનો છે તેમાં ફ્રેન્સી માલ પૂરતા દામે મળે છે અને કેટલીક ઓફિસો પણ છે. દુકાનની શોભા ધણી સારી અને દુકાનની બહારની બારીમાં માલ બતાવવાની રીત યુરોપના જેવી. ભાવ કોઈ જગ્યાએ એક નહિ. આહોસો લીરાનો ભાવ કહી પાંચસેએ આપે એટલે આપણા જેવા ભાષાના અજ્ઞાણા માણસોને તકલીફ પડે. લગભગ દરેક દુકાને અંગ્રેજી બોલનારા હોય છે. આ સ્કવેર જેવો મોટો સ્કવેર ધટાલિમાં એકે નથી અને અસલ વેનિસ ધણું વિશાળ અને મોટો વેપાર કરનારું શહેર હશે તેની એ પ્રતીતિ કરાવે તેટલો એનો વિસ્તાર છે. એની લંબાઈ ૧૯૨ વાર છે અને પહોળાઈ ૯૦ વાર છે. એની પૂર્વ આગુએ સેંટમાર્કનું દેવળ ધણું વિશાળ છે. અજવાળીઆમાં આ સ્કવેર બહુ સુંદર દેખાય છે.

‘સેંટ માર્ક’ વેનિસનો રક્ષકદેવ કહેવાય છે. નવમા અને દશમા સૈકામાં આ દેવળ બાંધ્યું અને અલેક્ઝાંડ્રીઆથી આણેલાં સેંટમાર્કનાં હાડકાં તેમાં સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે—એમ અમને ગાઇડે કહ્યું. એક ભયંકર આગ પછી અગ્નીઆરમાં સૈકામાં એને તદ્દન ફરીવાર byzantine બાઇએન્ટાઇન સ્ટાઇલપર બાંધવામાં આવ્યું છે. એમાં પાંચસો થાંભલા ચારસનાં છે અને એનું મોઝેઇક કામ સુંદર છે. રસ્તા ઉપર ચાર સોનેરી ઘોડા છે તે બહુ સુંદર છે. અંદરનો ભાગ પણ મજનો છે. એની ફરસબંધી સુંદર

છે. આખું મંદિર બહુ જોવા લાયક છે પણ સેંટ પીટરનું રોમનું મંદિર જોવા પછી કંઈ વિશેષતા લાગતી નથી. એનું સુંદર ચિત્ર-કામ અને બાંધણી જોવા લાયક છે. એની બાપ્ટીસ્ટરી અને એમાંનો ઓલ્ટરપીસ ખાસ સુંદર છે. એમાં કેટલાંક આરસનાં પુતળાં પણ જોવાલાયક છે.

એની બહારના ભાગમાં સેંટ માર્કનો લાયન (Lion સિંહ) જોવા જવો છે અને સેંટ થીઓડોર (વેનીસના અસલના રિપબ્લીકના પેટ્રન સેઈન્ટ)નું પુતળું પણ મળતું છે, ત્યાંથી લેગ્યુન-દરિયો, ગ્રાંડ કેનાલ સામે દેખાય છે. એ પીઆઝાનો ભાગ પણ ઘણો સુંદર લાગે છે અને આખો દિવસ હજારો માણસો ત્યાં આવજી કરતા દેખાય છે. એ વિભાગ ખાલી, મનુષ્ય વગરનો-નિર્જન ભાગેજ દેખાય છે.

ડોગીસ મહાલ.

બાજુમાં Palace of Doges (Palazzo Ducale) બહુ ભવ્ય છે. શી લઈને દાખલ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ Giant Staircase આવે છે. તેને માથે માર્સ અને નેપ્ચ્યુનનાં આરસનાં બહુ જાજરાં રાક્ષસી કદનાં બાવલાં આવેલાં છે-તે પરથી તેનું એ નામ પડ્યું જણાય છે. અંદર વળી grand staircase મોટો દાદરો આવે છે. અસલ ત્યાંથી ઉમરાવ વર્ગજ અંદર દાખલ થઈ શકતો હતો તે પરથી એ નામ પડ્યું જણાય છે. અહીં ડોગીસ અને ત્યાર પછીના રાજાઓના કાઉન્સિલ હોલો છે, કોરટ છે અને નીચે કેદખાનામાંથી કેદીઓને ઉપર લઈ આવવામાં આવતા હતા તે બતાવે છે. બીજા માળ ઉપર પ્રજા-સત્તાક રાજ્યની ઓફિસના રૂમો છે. મહેલમાં અનેક સુંદરચિત્રો

છે. વેનિસની સ્કૂલનો અહીં ખ્યાલ આવે છે. અહીં દશની અને ત્રણની કાઉન્સિલના રૂમો છે તે ખાસ જોવા લાયક છે.

પછી કેદખાનાં જતાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી Bridge of sighs-નિસાસાનો પુલ આવે છે. સદર કેદખાનામાં રાખ-દારી કેદીઓને પૂરવામાં આવતા હતા અને તેમને ત્રાસ આપવામાં આવતો હતો. જૂના વખતમાં કેવી આપત્તિઓ હતી તેટલા પૂરતુંજ એ જોવા લાયક છે. મનમાં ગ્લાનિ થતા સિવાય વિશેષ લાભ આ કેદખાનાને કે સદર પુલને જોતાં થતો નથી.

અપેરની સહેલગાહ ગોંડોલોમાં કરવાની હતી. ગોંડોલા કુક તરફથી કરવામાં આવી હતી. દરેક ગોંડોલામાં પાંચ પાંચ સહેલાણીઓને બેસાડવામાં આવતા હતા. પોતાની ગોંડોલાનો નંબર યાદ રાખવાનો, કારણ કે ચાર પાંચ વખત બેસવાનું અને ઉતરવાનું હતું. સેંટ માર્કની સામેના કાંઠા (લેયુન) પરથી અમે ગોંડોલામાં બેઠા.

સેંટા મારીઆ Santa Maria della saluta.

એક ખેટપર દરિયાની વચ્ચે ગ્રાંડ કેનાલમાં ‘સાંટા મારીઆ’ નું દેવળ જોયું. વેનિસમાં અગાઉ મોટી મરકી થઈ હતી ત્યારે આ દેવળ બાંધવામાં આવ્યું હતું. ખાસ કરીને એની બાગુના ભાગમાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળાં છે. અને હોલ પણ ધણો વિશાળ છે. એનું સ્થાન ધણું સુંદર અને શાંત છે. ગ્રાંડ કેનાલ પર એ આવેલ છે અને સુંદર દેખાય છે. દૂરથી અમારી હોટેલમાંથી પણ તે દેખાતું હતું, કારણ કે તે બગાબર સામે આવેલું હતું. એમાં ટિન્ટોરેટ્ટો (Tintoretto) અને ટીશીયન (Titian) નામના ચિત્રકારોનું અસાધારણ ચિત્રકામ જોવા લાયક છે. જમીનપરની ફરસબંધી ખાસ જોવા લાયક છે.

Church of Frari

ફારીનું દેવળ સુંદર છે. એમાં ડીશીયનનું મોન્યુમેન્ટ બહુ જોવાલાયક છે. અહીં કબ્ર છે.

Church of Jesuits.

જેઝુઇટોનું દેવળ આરસના નકશી કામનો નમુનો છે અને ખાસ જોવાલાયક છે.

એ ઉપરાંત S. S. Giovanni ખતાવવામાં આવે છે.

‘રીઆલ્ટો બ્રીજ’ (Rialto Bridge) ખાતરને સુપ્રસિદ્ધ કરેલો છે, ત્યાં ગોડોલા જાય છે. તેની બાજુમાં એક ઘર છે તેને શાયલોક (Shylock)-મરચન્ટ ઓફ વેનિસના ઘર તરીકે ખતાવવામાં આવે છે. વાસ્તવીક રીતે શાયલોક શેક્સપીયરની કલ્પનાનું પાત્ર છે; એટલે વેનિસના ગમે તે ઘરને શાયલોકનું ઘર કહી શકાય !!

વેનિસમાં આ ઉપરાંત યુનિવર્સિટી અને ગેલેરી જોવા લાયક છે. અહીંથી સ્ટીમરમાં ધણી જગ્યાએ મોજ (એક્સકર્ઝન) કરવા જઈ શકાય છે.

વેનિસ માટે પ્રકીર્ણ.

વેનિસમાં ગોડોલામાં ફરવાનું પાર્ટી સાથે થાય છે ત્યારે ધણી મજા આવે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ચઢવા ઉતરવામાં વખત ધણો જાય છે પણ જોવાની મજા બહુ આવે છે. અમારી ગોડોલામાં ગાઇડ અમારી સાથે બેઠો હતો એટલે અમને એણે ધણી માહિતી આપી.

સાંજના ‘પાઉલી કંપનીનું આરસ અને વીજળીના કામનું કારખાનું’ ખતાવ્યું. સવારે ‘લેસ વર્ક’ ખતાવ્યું. લેસ વર્ક છોડીઓ

હાથે કરે છે. બહુ મજનુ કામ કરે છે. લખનૌમાં જેવા ફેક ખેસ વિગેરે બનેજ તેવું, પણ વધારે આરીક કામ દોરાથી અહીં કરે છે.

કાચનું કામ તો કમાલ હતું. કાચનાં ઝુમર, કાચનાં વેલસેટ, કાચના દ્રાક્ષમંડપો—અનેક જાતની કાચની શોભાઓ જોઈ. વસ્તુ મોકલવાની અને કસ્ટમ્સની અગવડ બતાવી, તેનો સીધો મુંબઈ મોકલવાનો ઉપાય તેણે બતાવ્યો. પેક તો એવું કરે કે ગમે તેવું કાચકામ હોય તો પણ વાંધો નહિ અને ભાંગતોડના વીમા ઉતરે. આ કાચ કામ જોતાં બહુ આનંદ થયો. દ્રાક્ષના વેલામાં વીજળીનું કામ એવું દીપે કે વાત નહિ અને તેમાં પાછી અનેકવિધ વિવિધતા દેખાડી. ઉપરાંત ખીજાં ઘણી જાતનાં કાચકામો બતાવ્યાં. ભાવ એક, પણ કમીશન આપે ખરા.

આજે રાત્રે એક મોટરબોટ ભાડે કરી દરિયામાં ખૂબ ફર્યા. ફરીવાર લિડો જઈ આવ્યા. ખીજાં બંદરોની દીપાવલી જોઈ. એક બેટ ફરતો તો આખો ફેરો (ચક્કર—પ્રદક્ષિણ) મારી આવ્યા. મોટી સ્ટીમર બામ્બુમાંથી પસાર થાય ત્યારે મોટરબોટ કેટલી ઉછળે છે અને પાણીમાં કેવા મોટા ઢુંગરા ટેકરા થાય છે તેનો ખ્યાલ થયો. લિડોમાં ઉતરી ત્યાંની લાઇટ અને હોટેલો જોયા. રાત્રે ત્યાં માણસો ઘુટપાથ ઉપર ખૂબ ફરે છે અને આનંદ કરે છે. પીગમ મા સુટ પહેરીને સ્ત્રીઓ ફરે એ દેખાવ ત્યાંજ જોયો. આપણી નજરે એમાં ઘણી વિચિત્રતા લાગે.

ખીજે દિવસે અમારે સ્વતઃ વેનિસ જોવાનું હતું. મારી દુર અહીં પૂરી થતી હતી અને મારી સાથે મારા મિત્ર મી. નંદલાલ હતા તે અહીંથી પેરિસ જવાના હતા. મેં કુકની ઓફિસમાં જઈ અરલીન બોન એન્ટર્વર્પની દુર સુકરર કરી. તેઓએ પણ આજને

આજ રીઝર્વ મળશે કે નહિ, તેની શંકા ખતાવી. મારે કાંઈ ખાસ કાર્ય નહોતું અને એકલા ફરવાનું ગમે તેમ પણ નહોતું.

કેટલીક ચીજો જોઈ, કાંઈ ખરીદી. રીઝર્વઅર્થ ન મળે તો ૨૬ કલાકની મુસાફરી કરવામાં અડચણ પડે અને ખાસ કરીને એકલા જવાનું હતું એટલે પૂરતાં સાધનની જરૂર હતી. સાડાત્રણ વાગ્યે ખબર મળ્યા કે રીઝર્વઅર્થ મળે છે. કાંઈક ખરીદી કરી, ચાલવાની તૈયારી કરી અને ગોડોલામાં બેસી સાંજે છ વાગે વેનિસના સ્ટેશનપર આવ્યો.

વેનિસ શહેર એક વખત જરૂર જોવા લાયક છે. એની ખૂબી તદ્દન ન્યારી છે, એના જળમાર્ગો અભિનવ છે, એની ગોડોલા નૂતન છે, એની કળા આનંદ ઉપજાવે તેવી છે અને એની વિવિધતા આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી છે.

વખતના સંકાયને કારણે મારે વીએના, મ્યુનિચ, લાઇપ્ઝિગ, બ્રેડન અને હેમ્બર્ગ-એટલાં શહેરો છોડી દેવા પડ્યાં. એ દરેક સ્થળે મારે સ્કોલરોને મળવાનું હતું. મને ટાઈમ નહોતો અને પ્રોફેસરો ઉન્હાણાની રજાને કારણે બહાર ફરવા નીકળી ગયા હતા.

જો તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટની સ્ટીમર ન પકડું તો એક માસ વધારે થતો હતો અને જોવાનું તો આમ પણ ધણું રહી જતું હતું: રોમની નજીક નેપલ્સ અને વીસુવિયસ છોડ્યા, ઉપરાંત સ્વીડન, નોર્વે, કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ અને કેરો એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ પણ છોડી દેવાં પડ્યાં હતાં. અને તો ફરીવાર આવવાનું થાય ત્યારે આ શહેરો જોવાની અભિલાષા રાખી ટુંકી નવી ટુર ગોઠવી દીધી.

જર્મની.

સાંજે ૭-૨૦ વેનીસ છોડ્યું. વાગોલી કારમાં જગ્યા મેળવતા માટે કુકને મહેનત પડી, પણ સાંજે પાંચ વાગે ખખર આપી, કે વાગોલી કાર મળી છે એટલે એકદમ તૈયારી કરી. જર્મવાતું પતાવ્યું અને હોટેલનું ખીલ કાંઈ હોય તો તે આપી પાદરશીખ (ટીપીંગ) કરી. હોટેલમાંથી ચાલતી વખતે આપણા રૂમના એટેન્ડન્ટને, લીફ્ટમેનને, પોરટીઅરને, સામાન અને બાણા ઉપરના વેટરને ‘ટીપ’ કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે એટલે બેવડો માર પડે છે. એક તો હોટેલવાળા દશ ટકા ‘સરવીસ’ના (ખીદમતના) લે છે તે તો કુકના ખીલમાં આવી જાય અને પાછી ફરી વખત ટીપ આપવાની તો રહેછેજ. આ ટીપનો રિવાજ ઘણો વિચિત્ર છે. પણ આપણે તો તીર્થયાત્રા વિગેરેમાં ટેવાઈ ગએલા એટલે ‘શીખ’ આપીએ તેવી આ ટીપ હોય છે. વળી અમારે તો વેજીટેરીઅન તરીકે ખાસ ગાઠવણો કરાવવાની રહી એટલે ‘ટીપ’ કરવાની પણ તેટલીજ જરૂર. વેજીટેરીઅન તરીકે આપણે જે માંગીએ તે કરી આપે તેનું કાંઈ જૂઠું ખીલ આપવું પડતું નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

મારા મિત્ર આજે બપોરે પારિસ ગયા એટલે હું એકલોજ હતો. પણ હવે મુસાફરીમાં એકલો રહેવામાં પણ આનંદ લઈ શકું તેમ હતું એટલે કશી ચિંતા નહોતી.

સાંજે સાડા છ વાગે 'ગોડોલા'માં સામાન મૂકાવી હું બેઠો. એક માણસ આખી ગોડોલા ચલાવે. સુકાન વગર દિશાઓ પણ ફેરવે. અનેક શેરીઓ-જળમય રસ્તાઓ છોડી આખરે સ્ટેશને આવ્યો. સ્ટેશને પહોંચતા પોણા કલાક લગભગ થાય છે. ગોડોલાનું વર્ણન અગાઉ કર્યું છે એટલે ફરીવાર લખવાની જરૂર નથી. સ્ટેશને આવી ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસી ગયો. વાગોલી કાર તો મને રાત્રે દશ વાગે વેરોના સ્ટેશને મળવાની હતી, ગાડીમાં બેસી વાંચવા માંડ્યું ત્યાં ગાડી ઉપડી. વેનિસ શહેરની ભવ્ય રચના અને સમુદ્ર કિનારો છેલ્લા છેલ્લા જોઈ લીધા. આજે સૂર્ય પ્રકાશી નીકળ્યો હતો એટલે હવાનો વાંધો નહોતો.

લગભગ સાડા આઠ વાગ્યા પછી સૂર્ય અસ્ત થયો. દશ વાગ્યે વેરોના ઉતરી ગયો. કલાક પછી ગાડી આવી. વાગોલી કાર (Wagons-lit) ઇન્ટરનેશનલ છે. આખા કોંટીનન્ટ (યુરોપ) પર તે જાય છે અને જ્યાં જવું હોય ત્યાંની ગાડીમાં બેસવાનું હોય છે. પછી ટ્રેનો બદલાય પણ આપણે જે ડાયામાં બેઠા હોઈએ તે ઠેઠ સુધી જાય. એ ડાયાના દરેક ખાનામાં બે મર્થ હોય છે: એક ઉપર અને એક નીચે. ડાયા સલૂન જેવા મોટા હોય છે અને સગવડો પાર નહિ.

સુવા માટે મોટી તળાઈ હોય છે, તે પર ઓછાડ પાથરેલો હોય છે, ઓઢવા માટે ઋતુ પ્રમાણે હોય છે પણ સુતરાઉ કવરિંગ અને રંગ તો જરૂર હોય છે. કપડાં મૂકવાની પૂરતી ખાંટીઓ, ધડિયાળ ટાંગવાની નાની હુક, પછવાડે પોતાને રાખવો હોય તો સુતા સુતા વાંચી શકાય અને સાથેના પેસેન્જરને નડે નહિ તેવો વધારાનો દીવો, ઉપર વાળાને પણ એવીજ સગવડ, વચ્ચે બે

લાઇટ પણ રાત્રે તે બંધ કર્યા પછી નાઇટ લાઇટ, અંદર મ્હોટું ધોવાનું ગરમ ઠંડા પાણીનું સુંદર ટબ, ચાર ટુવાલ, સાબુ, પાણી પીવાનો કાચનો કળશો, પાણી ભરેલું, બે ગ્લાસ પાણી પીવા માટે, નીચે સુંદર ગલીચો અને માથેનાં બે ઓશીકાં તદ્દન સુકોમળ; વાંચવા માટે ફ્રાઈડિંગ ટેબલ, ઉપર ચઢવા માટે સુંદર નાનો ઘઘરો, ડ્રેસિંગ ગાઉન મૂકવા માટે ઝોળો અને આ સર્વ ધણી થોડી જગ્યામાં એવી આકર્ષક રીતે ગોઠવેલા હોય છે કે વાત નહિ, પણ સુવાનો ચાર્જ ધણો જબરો અને તે પણ ફર્સ્ટ ક્લાસના ભાડા ઉપરાંત સમજવો. આવી કારમાં ઉઘીએ ત્યારે એક રાત ઉઘવાનું કેટલું મોંઘું પડે છે તેનો ખ્યાલ આવે. આરણ્ય બંધ કરીને બેઠા પછી કોઈ વસ્તુનો ખપ હોયતો રીંગ કરવાથી એટલે-ડન્ટ આવે અને તેને ઝોરડર આપી દેવાય. સવાર થાય કે તળાઇ ઉલટાવી નાખી તેનીજ બેઠક (સીટ) બનાવી દે અને ઓશીકા વિગેરે લઇ જાય. બેસવાની જગ્યા પર તદ્દન મખમલ જડેલો અને તેનીજ ઉલટી આજુએ અંદર તળાઇ સમાઇ જાય. ચેનથી મુસાફરી કરવાની બનતી સગવડ કરી છે.

રાત્રે કાંઈ નવો બનાવ બન્યો નહિ. સવાર થતાં પ્રદેશ જોયો તો જાણે સ્વીટઝરલેન્ડની સીનેરી દેખાઇ. પર્વતો લીલા કુંજર જેવા અને માથે બરફ અને ચારે તરફ વનરાજી ખીલેલી, ખેતરો વાવેલાં અને જળમય અને લીલો જીવતો પ્રદેશ જોઇ આનંદ થયો.

દશ વાગ્યે સવારે મ્યુનીચ આવ્યું. એને Munich કહે છે. સ્ટેશને ક્લાક રોકાઇ બીજી ગાડીમાં બેસવાનું હતું એટલે સામાન સોંપી સ્ટેશન નજીક ગામ-શહેર જોયું. મ્યુનીચ ધણું

મોટું શહેર છે. એના સ્ટેશને ૧૬ પ્લાટફોર્મ છે. અહીંથી યોડા અંતરે પહેલાં જર્મન સરહદ શરૂ થાય છે. રાત્રે અમારા પાસપોર્ટ લઈ ગયા હતા અને સામાન માટે તો મ્હોટેથી પૂછી ગયા હતા. પરદેશીઓને વધારે પડતી સામાનની અગવડ સરહદ ઉપર પણ પડતી નથી પણ સામાન ધણો હોય અને રજીસ્ટર કરાવ્યો હોય તો ચુંચણાં ધણાં થાય છે. મને આ સર્વ બાબતની અગાઉથી ખબર હતી એટલે સામાન તો મેં કોઈ વખત રજીસ્ટર કરાવ્યોજ નહિ. અહીંની રેલવેમાં એક બીજો રિવાજ એ છે કે સામાન રજીસ્ટર કરાવે તો બધાના પૈસા ભરવા પડે, કાંઈ અમુક ભાર માફ મળે નહિ; અને ટ્રેનના ટાઈમ પહેલા પોણા કલાકે સામાન લગેજમાં નાખવો જોઈએ. આ બધી અગવડ જેની પાસે ધણો સામાન હોય તેને થાય છે. મેં તો એક સુટ કેસ અને કોથળો રાખેલો અને નાની હેંડ બેગ એટલે કાંઈ અગવડ પડીજ નહિ. મજુર દરેક સ્ટેશને મળે છે પણ અહીં પોતાનો સામાન ઉપાડવામાં જરા પણ શરમ જેવું ગણાતું નથી. ગમે તેવી જિંદી સ્થિતિનો માણસ પોતાનો સામાન હાથે ઉંચકી તુરત ચાલ્યો જાય છે. મજુરીના દર સાધારણ છે. મુંબઈથી વધારે તો માત્ર ઇંગ્લાંડમાં લાગ્યા. અહીં તો જે આપીએ તે લઈ સલામ કરી આભાર માની ચાલ્યા જાય છે.

મ્યુનીચ શહેર ઘણું રળીઆમણું, ટ્રામે ઘણી સુંદર, સ્ટેશન-પર હોટેલોનો પાર નહિ અને વખત હોય તો જરૂર એક દિવસ રોકાવા જેવું છે. મારે વખત નહોતો પણ ઉપર ઉપરથી જોઈ સ્ટેશને વખતસર આવી બલિનની ગાડીમાં ખેસી ગયો.

જર્મનીનો આખો પ્રદેશ લીલો અને ફળદ્રુપ દેખાયો. ગ્રાડી

પણ પુષ્કળ છે. એની ખરી ખૂબી જમીનના ચાસો પાડવામાં છે. જમીન પર જાણે લીલો મખમલ પાથર્યો હોય એવી માધલો સુધી લીલોતરી દેખાય, પણ તેમાં વર્ણભેદ ઘણા પડે; ચતુષ્કોણ અને સમ ચતુષ્કોણોનો તો પાર નહિ. જૂઠાં જૂઠાં વાવેતરો એટલાં કે ડુંગરા ટેકરાને પણ વાવ્યા વગર છોડ્યા નથી. ચારે તરફ નહેરો અને પુલોનો પાર નહિ અને આખો પ્રદેશ ઘણો સુંદર લાગે. મ્યુનીચ મૂઝ્યા પછી પર્વતો ન આવે પણ નાની ટેકરીઓ અવાર નવાર આવ્યા કરે. ઝાડનાં ઝુંડો તો એટલાં કે જુઠું (જુહુ) જેવાં એક સરખાં દેખાવનાં વતો સેંકડો જોયાં હશે. ખેતર ન હોય તો વન હોય અને તેનો પણ લાકડા વિગેરે માટે ખરોખર ઉપયોગ કરે છે. લડાઇમાં જર્મનીને જરા પણ નુકસાન થયું હોય તેમ લાગતું નથી, તેની જમીને એક પણ ખંદુક કે તોપનો અવાજ સાંભળ્યો નથી અને ચાર વર્ષ સુધી ચારે તરફ ઘેરો હતો છતાં તે પોતાના પગ ઉપર નભી રહેલ તે તેનાં કુદરતી સૌંદર્ય અને તેને ખીલવવાના ઉદ્યોગને આભારી હતું એમ એની જમીન અને જમીન ઉપર કરેલ મહેનત જોતાં જણાઇ આવે છે. પાણી તો આખા પ્રદેશમાં વહાંજ કરે છે અને નદીઓ કે નહેરો (કેનાલો) આવે તે પણ જખરી અને તેમાં પૂરતા જોસથી પાણી વહાં કરે. ઇટાલિના ખેડુતો ઉઘમી લાગ્યા પણ જર્મનીની રચના, કુદરત, ઉદ્યોગ અને સૌંદર્યને પહોંચે તેવું જમીન જોતાં જણાયું નહિ.

તારના થાંભલા ફ્રાન્સ, સ્વીટઝરલાંડ, ઇટાલી, અને જર્મનીમાં લાકડાના છે. જ્યાં લાકડાં ઘણાં હોય ત્યાં લોઢાના શા માટે જોઇએ ? ઈંગ્લાંડમાં પણ તારના થાંભલા લાકડાનાજ છે પણ

ગરીબ હિંદને તે પાંચ હજાર માઇલથી લોઢાના મંગાવવા પડે છે. જાણે હિંદમાં લાકડું થતુંજ ન હોય એ ધોરણે આપણો બધો વહીવટ ચાલે છે. અને રેલ્સ નીચે સ્લીપરો-સલેપાટો-પણ લાકડાનાજ સર્વત્ર હોય છે ત્યારે આપણે ત્યાં હવે લોઢાના ઘણી જગ્યાએ નાંખવા માંડ્યા છે. એનું કારણ સમજી શકાય તેવું છે.

આખો હરિયાણા પ્રદેશ જેતી ગાડી આગળ ચાલી. બપોરે વાઢળાં થયાં. વરસાદ પડ્યો તેથી પ્રદેશ વધારે સુંદર દેખાતો ગયો.

ઘણાં સ્ટેશનો આવ્યાં પણ ટ્રેન તો બહુ ઓછે સ્ટેશને ઊભી રહે. ખાવાનો ટાઇમ થાય એટલે રેસ્ટોરાં કાર જોડાઇ જાય. બધા ડબ્બા વટાવી તેમાં જવાનું. ત્યાંની સગવડ પણ સારી અને વેજીટેરીઅનને જોઇતી જરૂરી ચીજો મળી શકે. ચાર પાંચ વાગે આ પણ તેમાંજ લેવાની. અહીં સ્ટેશને સ્ટેશને ચાની હોટેલો હોતી નથી. માત્ર મોટે સ્ટેશને ફુટ મળી શકે. છાપાં દરેક સ્ટેશને મળે અને મારા જેવાને અંગરેજી છાપાં જોઇએ તે પણ મળે.

હું લંડન આવ્યો ત્યારથી નિયમિત 'લંડન ટાઇમ્સ' વાંચતો હતો અને મુસાફરીમાં પણ તે મળ્યા કરે છે. છાપા અહીં લાખોની સંખ્યામાં નીકળે છે અને તેની વ્યવસ્થા તેમજ વેચવાની પદ્ધતિ જોવા લાયક છે. પણ તેવી ઘણી બાબતો પર જૂઠા ઉલ્લેખ કરીશ.

જર્મનીનાં સુંદર ખેતરો અને જંગલો જેતાં ૮-૪૦ રાત્રે ગાડી બલિન પહોંચી. ૨૬ કલાકની મુસાફરીમાં ૯૦૦ ઉપરાંત માઇલ પસાર કર્યા. દુરસદે ધણું વાંચ્યું. ટ્રેન એટલી ઝડપે ચાલતી હતી કે કાંઈ લખી શકાયું નહિ. જોવાનું પણ ધણું હતું.

અલિન.

અલિનના ઉત્તર દક્ષિણ છ રોશનો છે. અલિન જર્મનીના હૃદયસ્થાને છે. બરાબર વચ્ચે આવેલું છે. એને હૈ'બર્ગ સાથે નદીથી જોડ્યું છે અને ત્યાંથી માલ આવે છે. હું અલિનના 'આઉન્ટ' રોશને ઉતર્યો. તે પણ ઘણું મોટું છે. સામાન, પોરટ-રને આપીએ, તે લીફ્ટમાં આપી લોરી મૂકી નીચે લઇ આવે. કુકનો એજન્ટ સામે તેડવા આવ્યો હતો, તેની સાથે 'હોટેલ ઓસ્ટલ' માં ગયો.

હોટેલ ઓસ્ટલ મોટું રાજસ્થાન છે. અલિનનો સૌથી મોટો રસ્તો 'લીડન વેન્યુ' Linden Venue ના નામનો ચાર માઈલ જેટલો લાંબો છે તેની પર આ હોટેલ આવેલી છે. એ ઘણી મોટી અને સગવડવાળી છે. એના દરેક રૂમમાં બહુ સગવડ, ડાઈનીંગ હોલ ઘણો વિશાળ અને એના પ્રત્યેક માણસો ઘણા મળતાવડા લાગ્યા. ત્યાં ખાસ લખ્યું છે કે "અમારી હોટેલમાં ઘર જેટલી સગવડ ન જણાય તો તુરત ફરિયાદ કરવી અને ફરિયાદનો તુરત અમલ થશે." દરેક હોલમાં એ ટેલીફોન હોય છે. ફરનીયર, બાથ, લાઇટ વિગેરેની સગવડ રાજમહેલ જેવી હોય છે. લખવાનું ટેબલ, કોચ, ડમલ બારણાં, ખુરશીઓ વિગેરે પૂરતાં હોય છે. કપાટમાં કપડાં ટાંગવાની જગ્યા, જૂનાં કપડાં માટે થેલો, વિગેરે વિગેરે પૂરતી સગવડ છે. શાહી, ખડીઓ, હોલ્ડર, નોટપેપર બધું તૈયાર હોય છે. અલિનમાં શું જોવા લાયક છે તેની મોટી ચિત્રોવાળી બુક, ટેલીફોન બુક-બધું રૂમમાંજ હોય છે અને નીચે સ્મોકીંગ રૂમ તો એવો મોટો છે કે તેમાં એક સાથે ત્રણસો માણસ આસાનીથી બેસી શકે.

અહીં સુવાના પલંગ ઉપર અરધી ગાદી જેવી નરમ ઓઢવાની ચીજ હોય છે. અરધી રેશમી રજાક કહેવાય. એ પાથરી રાખેલી હોય છે અને એ જર્મનીનો ખાસ રિવાજ છે; પણ પડખે જાહેરખબર મૂકી છે કે આ પદ્ધતિએ સુવું ફાવે નહિ તેણે તુરત 'વેટર'ને બોલાવવો એટલે અનુકૂળ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુવાનું ઓઢવાનું ગોઠવી જશે.

એ ઉપરાંત એક ઘણી મજાની સગવડ જોઇ. એક પીળું લેબલ હતું, તેમાં લખ્યું હતું કે—

Hotel Bristol

Do not Disturb

પછવાડે લખ્યું હતું કે—

NOTICE.

Guests not wishing to be disturbed for a while by employees are requested to hang this notice on the outside latch of the inner door, and to replace it after use.

Also advise telephone department.

એટલે તમારે ખાસ લખવું વાંચવું હોય અથવા વિચાર કરવો હોય તો બહાર નોટિસ મૂકવી. નોટિસ એટલે પીળું લેબલ. એ લેબલ બહાર ટાંચવું હોય તો કોઇ 'અડચણ' કરતું નથી. બહારનું બારણું ડબલ હોય છે.

સુવાના પલંગ ઉપર નીચે પ્રમાણે નોટિસ મૂકી છે:—

All the comforts of your home, is what we wish

to give you during your stay at the “Bristol.” If you do not like the way this bed is made up, please ask the chamber-maid to change it. You may have it with round bolster and with blankets instead of quilt or in any other manner desired.

આ હકીકત, મુસાફરોની સગવડો જાળવવા કેટલી ઝીણવટથી અહીંના કારીગરો ચોકસાઈ રાખે છે, તે બતાવવા લખી છે. પૈસા ચાંપીને લેછે પણ હસાવીને લેછે. પૈસા આપવા છતાં સગવડ ન મળે, એવું અત્રે નથી; તેમજ પૈસા છૂટી પડ્યા એવું કહેવાનો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર તમને યોગ્ય માણસને ફરિયાદ કરતાં આવડવું જોઈએ અને તમારા હકો સમજતા આવડવું જોઈએ. ત્રણ દિવસ ભૂખ્યા રહો તો કોઈ ભાવ પૂછે નહિ, પણ ચાલુ રિવાજથી એક ચીજ વધારાની માગો તો ભાણા ઉપર ખીલ આવે, તેમાં સહી કરો તો ચાલતી વખત ખીલ ચુકાવવાનું અને નહિ તો ખાતા ખાતા પૈસા આપી દેવાના. પૈસાની ખામતમાં શરમ નહિ, પણ સગવડ કરવામાં પાછી પાની નહિ.

ચાલવાના રસ્તા ઉપર કે રમમાં, દાદરો કે લીફ્ટમાં, જમવાની જગ્યાએ કે બાથરૂમમાં—સર્વત્ર ભારે કિંમતની જાળભો ખીછાવેલી છે, ઉંચામાં ઉંચી જાતનું ફરનીયર છે, ગરમ ઈંડા અને શાવર બાથ છે, બારી આડા પૂરતા પડદા છે અને કપડાં મૂકવા માટે કપાટ છે. રાત્રે વાંચવા માટે બાજુમાં શેડવાળી લાઇટ છે અને બાજુમાં ધડિયાળ રાખવાનું ટેબલ છે તે પર તે રહે છે. ખાનામાં એક વાસણ રાખવામાં આવે છે જેનો ઉપયોગ રાત્રે લઘુશંકા માટે થઈ શકે છે.

બર્લિન.

જરમનીનું મુખ્ય શહેર, કૈસરની રાજધાની, વિદ્વાનોનું ધામ આ શહેર સ્પ્રી (Spree) નામની નદીપર આવેલું છે.

જર્મનીના હાલના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું પણ એ મુખ્ય શહેર છે અને ઘણું આકર્ષક છે. અત્યારે એની વસ્તી આડવીશ લાખની ગણાય છે. પેરિસથી તો એ ચઢે નહિ પણ કેટલીક બાબતમાં એ વધારે સુંદર છે: એના રસ્તા ઘણા સારા, એના બગિચા ઘણા આકર્ષક અને એની બગ્ગરો તદ્દન સીધી અને બગ્ગરમાં પણ બગિચાઓ છે. સ્વચ્છતા મને સર્વથી વધારે જર્મનીમાં લાગી. આ વાત એના મુખ્ય શહેરથી માંડીને નાના ગામડાંને પણ લાગુ પડે છે. આખા શહેરને માત્ર તીરખવા માટે પણ એક દિવસ જોઈએ અને બધાં મુખ્ય સ્થળો જોતાં આઠ દિવસ તો ઓછામાં ઓછા થાય. સરસ્વતીના ધામ સમા એ શહેરમાં અનેક પ્રકારનાં સંગ્રહસ્થાનો!—મ્યુઝીઅમો છે જેનો અભ્યાસ તો શું થાય પણ ઉપરચોટીઆ નજર નાખતાં પણ દિવસો થાય. થોડા વખતમાં જરૂરી ચીજો જોઈ લેવાની પદ્ધતિ મેં રાખી હતી એટલે શું શું જોયું તેનું ઉપર ટપકેનું વર્ણન કરી જઈ છું.

અંડર ડેન લીડન Under den Linden અથવા લીડન વેન્યુ એ ઘણો મોટો રસ્તો છે. એનાં ત્રણ જૂદાં જૂદાં નામો છે પણ એને લીડન વેન્યુ કહે છે તો ઓળખાય છે. એ આખા રસ્તામાં મોટાં બેવડાં ઝાડો છે અને તે રસ્તાની વચ્ચે છે. બન્ને બાજુ જવા આવવાના ઘણા સુંદર રસ્તા છે. વચ્ચે Frederick the Great નું મોટું બાવલું આવે છે તે ઘણું સુંદર છે.

જરા આગળ જતાં નેપ્ચ્યુનનો ટુવારો Fountain of Neptune આવે છે. એ ઘણો વિશાળ છે. નેપ્ચ્યુન-સમુદ્રના દેવનું એ પુતળું ખાસ જોવાલાયક છે, ઓઝનુ બનાવેલું છે અને ઘણું જબરું છે. પોસ્ટઓફીસ અને સિટિ હોલ (ટાઉન હોલ) પણ બહુ વિશાળ છે. આગળ જતાં Statue of Perolina પેરોલીનાનું પુતળું આવે છે તે પણ સુંદર છે. એ બલિનની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે અને તેનું સ્થાન રસ્તા ઉપર કરી આળુ-બાળુ સુંદર બગિચા બનાવવામાં આવ્યા છે. જરા બાળુના રસ્તા ઉપર જતાં બલિનનો જૂનો વિભાગ આવે છે. એમાં પણ સરખાઈ તો ઘણી છે પણ એ લીડનના રસ્તા જેવો સારો સુધડ રસ્તો ન ગણાય. એમાં જથ્થામંથ વેચનાર શાકભાજીવાળાની અને પ્રોવીઝનની દુકાનો આવે છે. બજારો ઘણી મોટી છે. બલિનમાં ટ્રામ ઘણી છે અને બહુ સુંદર છે. સ્વીટઝરલૅન્ડ જેવી નાની ટ્રામો છે. અહીં બસનો બહુ ઉપયોગ થતો નથી, પણ હજુ તે થતી અને વધતી જાય છે. જવા આવવા માટે ટ્રામ અને ટેક્સી વધારે વપરાય છે.

રૂઝી નદી એ વિભાગમાં વહી એક સુંદર મંદીરને ટાપુ બનાવે છે. એ મંદીરનું નામ dom કહેવાય છે. Spree નદી આગળ જતાં હેવલને મળે છે જે એલ્બ Elbe ને મળે છે અને તે આખરે ઉત્તર સમુદ્ર Northern Sea માં દરિયામાં પડે છે. પણ એ હાવેલ નદી વચ્ચે અનેક સરોવરમાંથી પસાર થાય છે અને પોતાનાં જળમાં વધારો કરે છે. સ્વીટઝરલૅન્ડનાં સરોવરો જોયાં પછી આ સરોવરો જોવાનું કાંઈ ખાસ મન થાય નહિ પણ કહે છે કે એ સરોવરો પણ સારાં છે.

હેમ્બર્ગથી નાની સ્ટીમરમાં આવવું હોય તો એ નદીઓ દ્વારા અલિન આવી શકાય છે અને માત્ર તો મોટા પ્રમાણમાં એ રીતે લાવવામાં આવે છે.

અહીંનું સ્ટોક એક્સચેન્જ સાધારણ રીતે સારું છે. એ Bourse કહેવાય છે. એમાં કામકાજ દરરોજ ૧૨ થી ૨ વાગ્યા સુધીજ ચાલે છે. એ વાગે એ બંધ થઈ જાય છે. એ પણ સ્પ્રો નદીના કાંઠા નજીક છે.

ડોમનું દેવળ અંદર જઈને જોયું. રોમનું સેન્ટ પીટર અને મિલાનનું ડોમો જોયા પછી આમાં કાંઈ ખાસ વિશેષતા ન લાગી. છેલ્લા કૈસરે (વીલીયમ ધી સેકન્ડે) એ બંધાવેલું છે, એમાં બે હજાર માણસો માટે બેઠકો (સીટ્સ) છે, એમાં કૈસર અને તેના કુટુંબને બેસવા માટે પચીસ શ્રી ઊંચી ગેલેરી છે અને એના ખાસ ઉમરાવોને બેસવા નજીકમાં સહજ નીચી ગેલેરી છે. એ કૈસરની ગેલેરી પર જવાનો ઘણો સુંદર દાદર તદ્દન આરસનો છે અને ઉપર પોર્ટાકોમાં બાઈબલમાંની વાતોનાં બહુ સુંદર ચિત્રો કરાવ્યાં છે. આ પાંચે પેઇન્ટીંગો બહુ જોવા લાયક હતાં.

દેવળમાં અંદરના ભાગમાં માર્ટીન લ્યુથરનું સુંદર આવલું છે. સાથે કાલ્વીન અને બીજા બે રિફોર્મરોનાં-સુધારકોનાં પુતળાં છે. બાજુમાં Love પ્રેમ, Truth સત્ય અને Hope આશા-નાં બહુ સુંદર આરસનાં પુતળાં છે. એનાં ચિત્રો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળ્યાં નહિ. ઘણાંજ જોવા લાયક અને પ્રત્યેક ભાવ બહુ સારી રીતે ધટાવેલાં છે. આશાને જોઈએ તો તેના ઉપર આશા દેખાઈ આવે. અને પ્રેમ બરાબર પ્રેમ બતાવે. આ મંદિર ધટાલીઅન સ્ટાઇલ પર બાંધેલું છે. એની બાજુમાં વીલ્હેમ

કૈસરે પોતાના શબ્દને દાટવા માટે બહુ મગ્નતી સ્તુપ—કબ્ર બંધાવી રાખી હતી અને તે મોજુદ છે પણ એની આશા સફળ થઈ નહિ. હાલ તો એને ડેનમાર્કમાં અમુક જગ્યામાંજ રહેવું પડે છે. બાજુના મ્યુઝીલિયમમાં કેટલાક રાજા અને શહેનશાહનાં અવશેષો લાવીને મૂક્યાં છે. પ્રીન્સ ગિરમાર્કતું સ્મારક પણ અહીં રાખ્યું છે. એને બીજી જગ્યાએ દૂર દેશમાં દાટેલ છે. અહીંથી રાજ-મહેલ જોવા ગયો. શિયાળામાં કૈસર એ મહેલમાં રહેતા હતા. એ મહેલ ઉપર વર્ણવેલાં તે નેપ્ચ્યુનનાં પુતળાંની સામેજ છે. બહુ સુંદર છે. અંદર પેસતાં મોટો ચોક આવે છે. એ ચોકમાં એક ઘણું ભવ્ય પુતળું છે. તેનું નામ Sieg fried Dragon personified કહેવાય છે.

મહેલમાં પેસતાં ઉપર ચઢવાનો આરસનો દાદર છે તેનો ઉપયોગ હાલ થતો નથી. બાજુમાં એ માળ સુધી ઘોડાઓને ચઢવાનો સ્લોપ-ઢોળાવ કરેલો છે. ત્યાંથી ઉપર જવાય છે. કૈસર બ્યારે અહીં હોય ત્યારે તેની ચોકી કરવા ઘોડાઓ—સ્વીસ ગાર્ડ્સ ઉપર જતા અને ઘોડા ચઢી શકે તેવી યુક્તિથી એ વળાટ ખાતો ગોળ ભાગવાળો ઢોળાવ બનાવ્યો છે. એ યુક્તિવાળો ઢોળાવ ઉપર થઈને એ માળ સુધી ઉપર ઘોડા ચઢી શકતા હતા.

ઉપર ચઢી ગયા પછી પગમાં pantoffel પહેરવાં પડે છે એટલે આપણા બુટ ઉપર એક જતનાં મોટાં felt shoes ચઢાવવાં પડે છે. એની સેંકડો જોડી ત્યાં પડેલી હોય છે. એ સ્લીપર જેવાં પણ ઘણાં મોટાં હોય છે અને તે પગમાં પહેરી પગ ધસતાં ચાલવું પડે છે. જો પગ ધસીએ નહિ તો પેન્ટાફેલ નીકળી જાય અને બધા પગ ધસતાં ચાલતાં હોય એટલે આપણે

કાંઈ શરમાવાનું નહિ. એનો હેતુ એ છે કે માળની લાકડાની ફરસઅંધી (ફ્લોરની ફ્લોરિંગ) બહુજ સારી રીતે ઘસીને-મોઢુ દેખાય તેવી રાખી છે, તેના ઉપર જોડાં-ચુટ સાથે ચાલવાથી તે ઘસાય તો તેમાં લિસોટા પડી જાય અને જો ઉપર ફેલ્ટ ઘસાય તો વધારે ચળકાટ મારે. આ તદ્દન નવીન રિવાજ જોવામાં આવ્યો. હું પણ પગ ઘસતો ઘસતો અરધો કલાક ચાલ્યો અને આખો મહેલ જોયો. બીજાને પગ ઘસતાં ચાલતાં જોઈ હસવું આવે, પણ આપણા પણ એજ હાલ એટલે મનમાં સમજી જવું પડે. એકંદરે ઘણી રમુજ આવે એવો આ પગ ઘસવાનો દેખાવ છે.

પ્રથમ એક નાનું ચેપલ-ગૃહમંદિર આવે છે તે ખાનગી પ્રાર્થના માટે રાજમંદિર છે. અંદરનો મહેલ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા રાજ અને શહેનશાહોએ બંધાવેલો છે. ફેડરીક ધી ગ્રેટનો બંધાવેલો રૂમ મળ્યો છે. એ રાજકારણે એક પ્રીન્સેસને પરણેલ, પણ એની ખરી સ્ત્રી એક ઇટાલીઅન નામે બારબેરિના (Barberina) હતી. એનો ત્યાં બોધલપેન્ટ છે. ફેડ્રીક વીલીયમનો રૂમ ઘણો સુંદર છે.

છેલ્લા કૈસરની પહેલા શહેનશાહો, તે પહેલા રાજ, તે પહેલા ઇલેક્ટરો અને તે પહેલા ડ્યુકો-તેમનાં પેઇન્ટિંગો અહીં છે.

છેલ્લા કૈસર અને કૈસરીન-શહેનશાહ બાનુ વાપરતા હતા તે રૂમો-એપાર્ટમેન્ટો આવે છે જે બહુ સુંદર કારીગરીવાળા છે. એમાં ભીંત ઉપર ચામડાની ટેપેસ્ટ્રી બહુ સુંદર છે. ચામડા ઉપર સોનેરી ઉઘાવવાળું કામ કર્યું છે તે મનહર છે. એક મોટો કોન્ફરન્સ રૂમ છે, ત્યાં કૈસર, મંત્રી અને અમાલ્યો સાથે ચર્ચા કરતા. એક રાજાને ખેસવાનો રૂમ છે. રાણીનો રૂમ, મીજબાનીનો રૂમ, ટી રૂમ, નકશાઓનો રૂમ-એમ અનેક ચોરડાઓ છે. પેઇન્ટિંગનો

તો પાર નથી. લાઇબ્રેરી હોલમાં સુંદર પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે અને તે જળવી રાખ્યો છે.

આખો મહેલ ખાસ જોવાલાયક છે. ચાલીને જોતાં અરધો કલાક લગભગ થાય છે. પણ તે બધો વખત આનંદ આવે છે. પગ ઘસતાં પાછા આવી ‘ પેન્ટોફેલ ’ કાઢી નીચે આવ્યો અને આર્સીનલ (શસ્ત્રાગાર) જોવા ગયો.

શસ્ત્રાગાર Arsenal માં પેસતાં શસ્ત્રાતમાં એક ખરું એરોપ્લેન મુક્યું છે. એ એરોપ્લેન ઘણી જગ્યા રોકે છે. એ શસ્ત્રાતનું એરોપ્લેન છે. એનો ખનાવનાર Hoptman Boelka હતો એમ મને તે વખતે કહેવામાં આવ્યું. પછી પંદરમી સદીની તોપો આવી. શસ્ત્રાતમાં તેમાંથી મોટા પથ્થરો ઉડાવતા હતા તે પથ્થરો જોયા. સેંકડો તોપો પંદરમા, સોળમા, સત્તરમા અને અઠારમા સૈકાની જોઇ. બંદુકોનો પણ પાર નહિ. ૧૮૭૦ ની લડાઈ વખતે ફ્રેન્ચો પાસેથી મેળવેલા સેંકડો-હજારો ખેનર્સ-વાવટાઓ લડાઇનાં વિજયચિહ્નો તરીકે ઉપર લટકાવેલા હતા. ફ્રેન્ચો પાસેથી પડાવેલી તરવારોનું બહુ મળતું એક ઝુમર લટકાવ્યું છે. એમાં તરવારો સિવાય કોઇ પણ ચીજ વાપરી નથી. ૧૯૧૪ ની છેલ્લી લડાઇમાં પણ જર્મનોએ હજારો ધગ્ગાઓ મેળવેલી પણ વરસાઇલના તહનામાંથી ઘણીખરી પાછી આપી દેવી પડેલી.

૧૮૭૦ ની લડાઇ વખતે, ફ્રેન્ચો સામે જનરલ મોટકોએ કેવી વ્યૂહરચના કરી હતી અને ચારે તરફથી ફ્રેન્ચોને કેવી રીતે ઘેરી લીધા હતા તેનો આખેદ્વય દેખાવ એક મોટા ટેબલ ઉપર ગોઠવ્યો છે.

શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો તો એટલાં જૂનાં જમાનાનાં એકાં

ક્યાં છે કે તેનું વર્ણન થાય નહિ. ડાબી બાજુએ ડુંગર ઉપરથી ઉડવાનું પહેલું બલુન કેવું બનાવ્યું તેનો ચિતાર આપ્યો છે. બોંબ કેવા બનાવ્યા તેની નકલો મૂકી છે. સર્વથી નવાઈ જેવી ચીજ ઝેપેલીનનો નમુનો-મોડલ છે. એ આકાશમાં ઉડવાના મહાન સંહારક સાધનને કોઈ બીજી પ્રજા નીપજવી શકી નથી. એની ગોઠવણ બહુ નાના આકારમાં બતાવી છે. વરસાદલના તહનામાથી બધાં ઝેપેલીનો ભાંગી નાખ્યાં, એક નમુના માટે અમેરિકાને આપ્યું અને ભવિષ્યમાં ઝેપેલીન ન બનાવવાનું જર્મન પ્રજાએ લખી આપ્યું છે. હાલ દુનિયામાં એકજ ઝેપેલીન અમેરિકાના યુ. સ્ટેટ્સમાં છે, બાકી બધાં ભાંગી નાખવામાં આવ્યાં છે.

કંપના જગપ્રસિદ્ધ કારખાનાએ, ૧૨૦ માઇલ પર્યંત દૂર ગોળા છોડે એવી જે જંગી તોપો બનાવી હતી તેનો નમુનો અને તેની યંત્રકળાના નમુના અહીં મૂક્યા છે. જે પ્રોફેસરે એ યંત્રકળાની શોધ કરેલી તેને લડાઇના ક્ષેત્રમાં એ તોપ ચલાવવા માટે બોલાવ્યો હતો. કાન ફાડી નાખે તેવો તેનો અવાજ થતો હતો. એ પ્રોફેસર હાલ ગુજરી ગયેલ છે. જર્મન પ્રજાને લગભગ નિઃશસ્ત્ર કરી નાખી છે. ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી તહનામાથી બંધ કરી છે અને દશ વીસ વર્ષ પછી જર્મનીમાં લડનાર કોઈ રહેશે નહિ એવી ગણતરી છે. જે પ્રજાનો એકે એક યુવાન લડી શકતો હતો તે થોડા વર્ષમાં લડાયક જુરસો ગુમાવી દેશે એમ યુરોપના કારસ્થાનીઓએ માન્યું છે.

લડાઇ વખતે દારૂગોળો લઇ જનારા થોડા અને ગાડીઓના નમુના ધણા મૂક્યા છે. આ બધા નાના આકારમાં (miniature from માં) છે.

ઉપરના માળને Hall of Glory કહેવામાં આવે છે. ત્યાં નીચેના personifications (અવ્યક્તના વ્યક્તરૂપો) મને ઘણા ગમ્યા. એ સર્વ આરસના છે અને પ્રત્યેક હકીકતને બરાબર અનુલક્ષે છે. એના ફાટા શોધ્યા પણ મળ્યા નથી.

Victory-વિજય.

History-ઇતિહાસ.

War-લડાઇ.

Fame-કીર્તિ.

Defence-બચાવ.

જર્મની જે લડાઇઓ અગાઉ લડ્યું હતું તેમાંની ઘણીનાં ચિત્રો આ હોલમાં મૂક્યાં છે. દરેક ચિત્ર લગભગ ૪૦ ફીટ લાંબુ અને ૩૦ ફીટ પહોળું હશે. દરેક લડાઇની સાલ અને વિગત નીચે આપેલી હોય છે.

જર્મનીના શહેનશાહો અને રાજાઓનાં ઓઝનાં પુતળાં દરેક થાંભલે મૂક્યાં છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું પુતળું ખાસ જોવા લાયક છે.

સાર પછી અંદુકો અને મનુષ્યનાં તથા ઘોડાનાં અખતરનો મોટો સંગ્રહ છે. દરેક રેજીમેન્ટના યુનિફોર્મનો દેખાવ છે. અનેક જાતનાં લાલ્લાનો મોટો સંગ્રહ છે. ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ જે ઘોડા ઘોડા પર બેસતો હતો તે ઘોડાને સ્ટફ કરી જાળવી રાખ્યો છે. ફ્રેડરીકનું અખતર જાળવી રાખ્યું છે. લડાઇના ચાંદોનો મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. મહાન અમાત્ય બિસ્માર્કનાં પોશાક અને અખતર જાળવી રાખ્યાં છે. દરેક પ્રજાના લશ્કરીનો દેખાવ-યુનિફોર્મનો દેખાવ અહીં છે તેમાં હિંદને પણ સ્થાન મળ્યું જોઇ જમ ગમત આવી.

આવા શસ્ત્રાગારો રાખવામાં મૂળ હેતુ શો હશે તે કહી શકાય એમ નથી. પ્રજાનો લડાયક જીવનશૈલી જળવાઈ રહે તે પણ એક ઉદ્દેશ હોય, અથવા મ્યુઝીઅમ-સંગ્રહસ્થાનો માટે જર્મન પ્રજા ઘણી શોખીન છે તેથી પુરાતની આખતના અને ચીજોના સંગ્રહને અર્થ આ ચીજો જાળવી રાખી હશે. લડાઈનો અભ્યાસ કરનારને માટે આ ચીજો બહુ ઉપયોગી ગણાય તેવી છે.

અર્લિન માટે સામાન્ય.

અર્લિન ઘણું મોટું છે અને ખાસ કરીને તેમાં મ્યુઝીઅમો તો એટલાં છે કે એને એક રીતે City of museums ‘સંગ્રહસ્થાનોનું શહેર’ કહી શકાય. તેથી બપોરે આખું અર્લિન એકંદરે જોઈ લેવું અને પછી બે તેટલાં સંગ્રહસ્થાનો જોવાનો વિચાર કર્યો.

અર્લિન શહેર શોભામાં લંડનથી ઘણું ચઢી જાય તેવું છે. માત્ર ચાલતો વ્યવહાર (ટ્રાફિક) લંડનથી ઘણો ઓછો છે. લંડનની પોલીસ જેવી અહીંની પોલીસ ભપકાદાર નહીં, પણ સારી છે. લંડનની પોલીસ દુનિયામાં અજબ ગણાય છે. અર્લિનની દરેક શેરીમાં ઝાડ પાન ધણાં, મોટા રસ્તાઓ ઉપર ઝાડો ધણાં, પારિસના બુલ્વર્ડ જેવા રસ્તાઓ અને સામાન્ય શોભા બહુ સારી. મોટા મોટા બે સ્ટોરો છે અને બાકી વેપાર સાધારણ રીતે સારો ચાલે છે.

એક મોટી મારકેટ છે અને Gendarmen મારકેટ કહે છે. આગળ જતાં ફ્રેન્ચ અને જર્મન કેથીડ્રો આવે છે. વચ્ચે મોટો બાગ છે. બન્ને દેવળો એક સરખા એક નમુનાનાં બાંધેલાં છે. રાયલ કોમેડીનું થીએટર ઘણું મોટું છે. હાલ બંધ છે. પછી

વિક્ટોરીઆ પાર્ક આવે છે તે ઘણા મોટા છે. એથનોગ્રાફી (Ethnography) મનુષ્ય ઇતિહાસનું મ્યુઝીઅમ બહુ સુંદર છે. મકાન જોઈ લીધું. વોર મિનીસ્ટ્રીની મોટી ઓફિસોનાં મહાલયો આવે છે. અમેરિકન એલચીખાતું ઘણી જગ્યા જગ્યા રોકે છે અને મકાન પણ ઘણું વિશાળ છે. એમ્બસીનો આખો લતો બહુ સરસ છે. દરેક રાજ્યના મકાન પર તે રાજ્યની ધ્વજ ચઢાવવાનું સાધન હોય છે, તે તે રાજ્યના પ્રસંગ પર તેનો વાવટો ચઢે છે. પરરાજ્યના એલચીખાતું શરીર પવિત્ર ગણાય છે અને લડાઈ જાહેર થયા પછી તેને સરહદ પર સલામત મૂકી આવવામાં આવે છે.

ચાન્સેલરને-વડા પ્રધાનને-રહેવાની જગ્યા ઘણી વિશાળ છે. પ્રધાનપદ પરથી ઉતરે કે એ જગ્યા ખાલી કરવી પડે છે. હાલનો ચાન્સેલર તેમાં રહે છે. પ્રેસીડેન્ટના સ્થાન પર હાલ સુવિખ્યાત જનરલ હીંડનબર્ગ છે. તે ઘણો લોકપ્રિય છે. સ્પષ્ટવક્તા ગણાય છે અને લોકોમાં તેનું માન આરે છે. ઇંગ્લીશ એમ્બસીની જગ્યા પણ ઘણી વિશાળ અને સુંદર છે.

પાર્લામેન્ટ (Reichtag)નું મકાન ઘણું વિશાળ છે. હાલ પાર્લામેન્ટ રજા હોવાથી ખેસતી નથી. સામે પ્રીન્સ બિસ્માર્કનું જળરજસ્ત સ્મારક છે.

ત્યાર પછી War memorial of France આવે છે. ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ પર વિજય મેળવ્યો તેનું સ્મારક સરિયામ રસ્તા પર કર્યું છે. તેને Column of Victory ‘વિજયસ્તંભ’ કહે છે, એ ફ્રાન્સ પાસેથી મેળવેલ શસ્ત્રોને ગાળી તેમાંથી બનાવેલ છે. એના ઉપર Victory વિજય દેવતાનું આબેહુબ આવલું મૂક્યું છે અને એ સ્તંભ લગભગ ૧૦૦ ફીટ ઊંચો હશે. ફ્રાન્સને

એ સ્તંભ ધણો સાલે છે. પણ તે દૂર કરાવી શકાતો નથી. ફ્રાન્સનું એમાં અપમાન છે. પણ ૧૮૭૦ માં પારિસમાં જમ્મ સુલેહના કરાર પર સહીઓ લીધી તે વાતની કોઈથી ના કહી શકાય તેમ નથી.

એ વિજય મેળવનાર Moltke મોટકેનું આવડું તેની સામે છે. તે બહુ ઓછું બોલનાર પણ બુદ્ધરચના અને ગણતરીમાં ધણો કુશળ સેનાધિપતિ હતો અને તેનું આવડું પણ, તેને ધણોજ ઠાવકો, ચૂપ રહેનારો, મુદ્દામ રીતે કામ કરનાર હોય, તેવોજ બતાવે છે.

એની સામેના રસ્તાને avenue of victory 'વિજય વાટિકા' કહે છે. એમાં રસ્તા ઉપર રાજનાં પુતળાંઓ મૂક્યાં છે. અને બીજા બાબુ શારીરિક બળના નમુના રૂપે મલ્લોની કસરતો આરસનાં પુતળાંમાં બતાવી છે. આ આખો વિજયમાર્ગ જરૂર જોવા લાયક છે. એ રસ્તો બગીચામય અને પુતળાંમય બનાવ્યો છે અને ધણો સુંદર દેખાય છે.

આગળ ચાર્લટન બર્ગ એવેન્યુ આવે છે: એ ત્રણ માઇલ લાંબો સીધો રસ્તો છે અને બન્ને બાજુ ઝાડો છે એટલે પારિસના બુઆં ડી બુલવાર્ડ જેવોજ એ રસ્તો લાગે છે. ખર્લિનની-બાંધણી એવી છે કે એક રસ્તાપર છ માઇલ લાંબી નજર પડી શકે. ખર્લિનમાં ભૂલાં પડવાનો ભય બહુ નથી કારણ કે રસ્તા સીધા છે, ભુલ ભૂલામણી જેવું કાંઈ નથી.

આગળ જતાં ખર્લિન સ્ટ્રીટ આવે છે તે પણ ધણો વિશાળ છે.

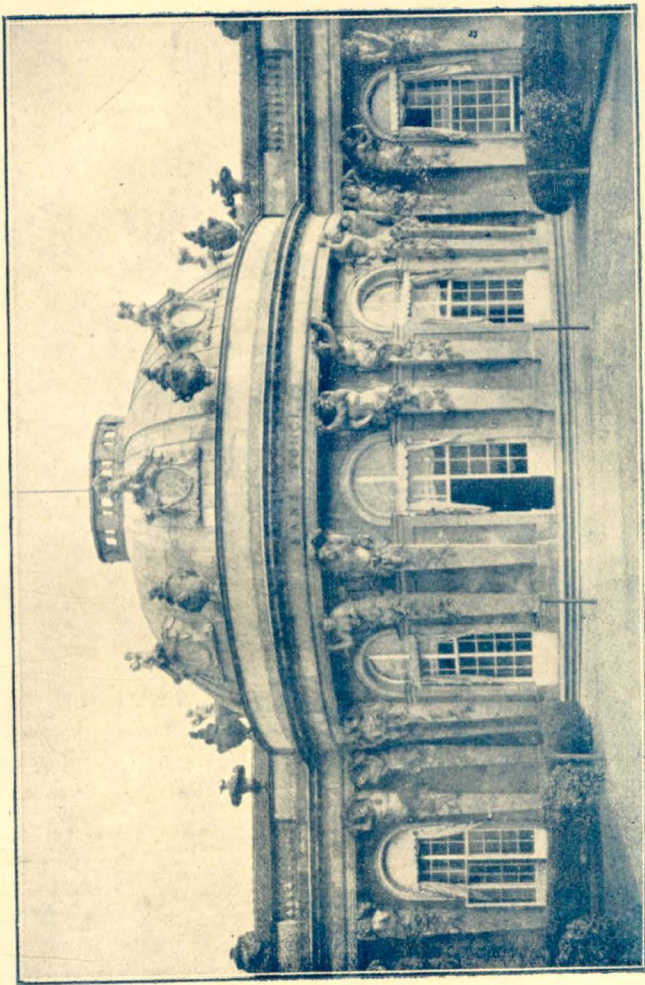
છેલ્લા કૈસરના પિતા ફ્રેડરીકનું આવડું રસ્તામાં આવે છે તે

પર પણ નજર નાખવા જેવું છે. છેવટે એક મોટું વાયરલેસ સ્ટેશન બનાવ્યું છે તેનો આકાર સીધો, એશીય ટાવર જેવો, છે. એ ૧૦૦ મિટર એટલે ૩૨૫ ફીટ ઊંચું છે. એમાં વચ્ચે રેસ્ટોરાં કર્યું છે અને ઉપર પણ રેસ્ટોરાં કર્યું છે. લીફ્ટ ચઢવા ઉતરવાની તૈયાર છે અને ૪૦ ઉપરાંત દાદરાથી પણ ચઢી શકાય છે. હજીએ ચાલુ થયું નથી પણ શરૂ થયા પછી દરેક મુસાફરને જોવા લાયક થશે. એની ઉપરથી આખું બર્લિન ખરાબર જોઈ શકાશે.

પછી માઇલો સુધી grande veldi-green forest 'લીલું જંગલ' આવે છે. હજારો ઝાડથી એ ભરપૂર છે. એ ઝાડો સદા પાંદડાવાળાં રહે છે. ઘણા ખરા pine પાઈનનાં ઝાડો છે. એ ફોરેસ્ટમાં વચ્ચે એક લેક-સરોવર છે. જર્મનીમાં સરોવર તો ઠેકાણે ઠેકાણે છે. ખૂદ બર્લિનમાં પણ બે ત્રણ સરોવરો છે.

એક તદ્દન નવા ઉધડેલાં રેસ્ટોરામાં ચા પીધી. ત્યાં અનેક જર્મન માણસોને જોયાં. જર્મનો બહુ ચા પીતા નથી. કોરી કોકો વધારે લે છે. નવું રેસ્ટોરાં થાય ત્યાં હાજરી વધારે હોય છે. જે શાંતિ દાખાંડમાં જોઈએ છીએ તે અહીં નથી. અહીં ગડબડ વાત-ચીત ઘણી. જર્મનીમાં જ્યારથી સોનાના ધોરણ પર ચલણ થયું અને માર્કને સોનાના ગણ્યા ત્યારથી મોંઘવારી ઘણી થઈ ગઈ છે અને કરો એટલા બધા નાખ્યા છે કે લોકોને બહુ ભારે પડે છે, જ્યારે માર્કના ભાવો ગગડ્યા ત્યારે બધા પૈસાદારો લગભગ ગરીબ થઈ ગયા. મકાનનું ભાડું ઠસવેલું આવે તેમાં એક ચાનો કપ મળે નહિ એવી દશા થઈ ગયેલી. હવે તો સ્થિતિ એક સરખી ચાલ્યા કરે છે. સોનાના આકારમાં ભાવ બોલાય એટલે જીવ જેવી વધઘટ થતી નથી.

શુરોપનાં સંસ્મરણે. ૭

સાં સુશી મહેલ (પૌરસદામ. જર્મની).

[પૃ. ૩૪૫.

પોટ્સડામ.

અલિનથી આજે (તા. ૧૩-૮) પોટ્સડામ જવા નીકળ્યો. પોટ્સડામ અલિનથી લગભગ ૨૦-૨૫ માઈલ દૂર છે. ત્યાં રેલવે રસ્તે જતાં ફાસ્ટ ટ્રેનમાં અરધો કલાક થાય છે. નદી માર્ગે સ્ટીમર પણ જાય છે તેને દોઢ કલાક થાય છે. મોટરમાં જવું વધારે અનુકૂળ છે, પણ ખરચાળ ધણું છે. પોટ્સડામ એ ક્રેડરીક ધિ એટના વખતથી જર્મન શહેનશાહોને રહેવાની ઉનાળાની જગ્યા છે. એ તદ્દન જૂદું જ શહેર છે. એની વસતી પાંસઠ હજારની છે. સ્પ્રી નદી હાવરને મળે તેનું એક મોટું સરોવર થાય છે જેના કાંઠા ઉપર એ પોટ્સડામ શહેર આવેલું છે. એ ધણું રળિયામણું લાગે છે. Brandenburg નામના તાલુકાની એ રાજધાની છે.

સવારે ૯-૪૫ હોટેલમાંથી મોટરમાં બેઠા. એક હિન્દી મિત્રની ખાસ બલામણુથી અરધે રસ્તેથી ચાલુ બોટમાં બેસવું એવી ગોઠવણ કુકના માણસ સાથે કરી લીધી. પોટ્સડામનો આખો રસ્તો ઘણો સુંદર છે. બન્ને બાજુએ પુષ્કળ ઝાડો અને સરખી કાપેલી વનઘટા અને સીમામાર્ગો આવે છે. સડક બહુ સારી, મુંબઈ જેવી અને સુંવાળી હોય છે એટલે મોટર ચાલી જાય. આખું જર્મની રળિયામણું છે, પણ અલિન તો ભવ્ય છે. અરધો કલાક રસ્તે ગાડી ચાલી ત્યાં Wann See Bahn વાનસરોવર આવ્યું. See એટલે જર્મન ભાષામાં સરોવર અને દરિયો બન્ને અર્થ થાય છે અને સરોવર નાના દરિયા જેવું જ હોય છે.

અહીંથી અમે સ્ટીમરમાં બેઠા. દૂર દૂર ધણાં હમામખાનાં-ખાથો દેખાયાં. એને Strand કહે છે. કેટલાક ખાનગી કુટુંબના

આથો હોય છે. ઉન્હાળામાં તેમાં ઘણા લોકો ન્હાય છે. બંદરપર સેંકડો નાની નાની યાટો (yachts) પડી હતી તે કલબની હતી. લોકો તેમાં બેસી ફરવા જાય. સ્ટીમરનું ભાડું આપી બેઠા. એ સરોવરને Havre નદી મળે છે. સ્ટીમર બરાબર ૧૧ વાગ્યે ઉપડી. દૂર તેમજ નજીક બંદરે ઊભી રહી. પેસેન્જરો બેસવા તૈયાર હોય, તેઓ ઉતરી રહે કે બેસી જાય એટલે એક બે મીનિટમાં સ્ટીમર ઉપડે. સરોવરમાં લગભગ દશેક માછલ સ્ટીમરમાં ગયા પછી પોટસ-ડામ દેખાયું. દૂરથી વિદ્યમ ટાવર દેખાય છે. સરોવરની ચારે તરફ લીલોતરી ઘણી, પણ રોકોટલાંડ કે સ્વીટઝરલાંડનાં સરોવરોની પેઠે અહીં બાળુપર મોટા ડુંગરો નથી. જર્મનીમાં-બર્લિન પાસે મોટા ડુંગરો નથી. નીચે મ્યુનીચ પાસે ડુંગરો ઘણા છે. સામેથી આવતી જતી બોટો મળ્યા કરે. સરોવર ઘણું વિશાળ છે.

સરોવરમાંથી નદીમાં આવ્યા. સરોવર પૂરું થયું અને બન્ને બાળુએ સેંકડો મહાલયો દેખાયાં. પોટસડામ ઘણું શોભાયમાન અને સુધડ શહેર છે. કઠિં ઘણા બાથો છે અને લોકો તેમાં ન્હાય છે. નાનાં બાળકો માટે જૂદા બાથ છે.

૧૨-૧૫ મીનિટે સ્ટીમરમાંથી ઉતરી મોટરમાં બેઠા, મોટા આલીશન મકાનો-મહાલયોનું ગંજવર શહેર દેખાયું. પ્રથમ ગેરીસન ચર્ચ Garrison Church જોયું. લશ્કરી દેવળ ખાસ જોવા જેવું લાગ્યું. અત્યારસુધીમાં એટલાં દેવળો જોયાં હતાં કે ખાસ વિશેષતા ન હોય તો હવે દેવળમાં જોવા જેવું લાગતું નહોતું, પણ આમાં ઘણી વિશેષતા દેખાઇ. એક તો એમાં ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટનું કોશીન હતું અને બાળુમાં તેના પિતાનું કોશીન હતું. નેપોલિયને જ્યારે જર્મની જીત્યું ત્યારે એણે આ

કોરીન ઉધડાવી તેમાંની તરવાર કેડે બાંધી લઈ ગયો; તે વાત સને ૧૮૧૦ માં બની. પણ ૧૮૧૪ માં બ્યારે પ્રુશીઅન સરદાર બ્લુચરની મદદથી વેલીંગ્ટને નેપોલીઅનને હરાવ્યો, ત્યારે જર્મનો એ તરવાર પાછી લાવ્યા. તરવાર લેતી વખતે બધાની હેટ-ટોપીઓ નેપોલીઅને ઉતરાવી હતી અને કહ્યું હતું કે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ હોત તો નેપોલીઅન જર્મનીમાં કદિ આવવાનો વિચાર કરી શકત નહિ.

એ દેવળમાં કૈસરને માળ પર ઊંચે બેસવાની જગ્યા છે. શહેનશાહબાનુ માટે નીચે જગ્યા છે. આખા દેવળમાં લડાઇમાં મેળવેલા સેંકડો વિજયધ્વજો ટાંક્યા છે. એ ચર્ચનો આખો દેખાવ લશ્કરી છે. પુલપીટની પડખે ધડિ-સેન્ડ કલોક રાખી છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનો હુકમ હતો કે પાદરીએ બહુ લાંબુ ભાષણ ન કરવું-તેનું વખત માટે ધ્યાન રહે માટે બાનુમાં ધડિ મૂકી છે.

આખું મંદિર આરસનું છે. આરસ ધણી ઊંચી જતનો છે. સામે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટનું ભવ્ય બાવલું છે. ચર્ચ જોતાં લશ્કરી ચર્ચ કેવું હોય તેનો આબેહુબ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

હોટેલ આઈન્સીડલર Hotel Einsiedler ઐતિહાસિક છે. એ ૧૭૨૧ માં સ્થપાયેલી છે અને અહીં બધા રાજાઓ આવી ગયેલા. એના હોલમાં કેટલાંક સ્મરણ્યિન્હો પણ મૂક્યાં છે. લંચ લઈ નાનો પેલેસ જોવા ગયા. ત્યાં વચ્ચે એક દુળવાની ધંટી આવે છે. એનો અવાજ ઘણો થતો હતો તે ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટને ગમે નહિ એટલે એણે માલેકને મીલ બંધ કરવા કહ્યું. માલેક મગજનો ફાટેલો હતો. એણે કહ્યું કે અર્લિનમાં બ્યાં સુધી કાયદાની કોરટો છે ત્યાં સુધી કોઈની મગફૂર નથી કે તેને અટકાવી

શકે. ફેડરીકનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. ઘંટી-મીલ ત્યાં કાપમ રહી. તે મહાન શહેનશાહ કેવો ન્યાયી હતો તે હકીકતની યાદમાં આ અનાવ ટાંકવામાં આવે છે.

સાં સુસી. અનિ મનોહર અગિયાની વચ્ચે sans souci સાં સુસીનો મહેલ આવેલો છે. એ ફેડરીક ધિ ઐટનું ઉન્હાળાનું વિશ્રામસ્થાન હતું. રાજખટપટથી કંટાળી તે અહીં દૂર શાંતિ લેવા આવતો હતો. અને શાંતિ મળે તેવો નાનો પણ સુંદર મહેલ આંધ્યો છે. તેને ભોંયતળીયુંજ છે, માળ નથી. આગુઆગુ અગિયો છે તે અદ્ભુત છે. એવો અગિયો અન્યત્ર જોયો નથી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. મહેલમાં દાખલ થવાને જરા વખત હતો એટલે અગિયામાં નજર કરી. એમાં સારી રીતે કાપીને નવા નવા ગોળાકારના ઝાડોની ગોઠવણ જોઈ ધણી નવાઈ લાગી. દૂરથી જોઈએ તો કોઈ ગોળ ચક્રર, કોઈ સીધો મંડપ વિગેરે નવા નવા આકાર લાગે. વચ્ચે જગ્યા નહિ. કાપવાની ભારે ખૂબી દેખાઈ. જમીનપરના લીલા ઘાસના આસો પણ એક એકથી જૂદા પણ નવા નવા આકારના અને સુંદર. ઉપરાંત સમરહાઉસ-મ્યુઝીક પ્લેસ-એન્ડરટેન્ડ જેવું અને વચ્ચે સુંદર પુતળાં-ઓ હતાં. એ જોતા હતા ત્યાં મહેલમાં દાખલ થવાનો સમય થયો.

અંદર મહેલ સાધારણ, પણ શાંતિ મળે તેવો. ફેડરીકને ખેસવાની ખુરશી જેના પર ખેસી તે મરણ પામ્યો હતો, તેને લખવાનું ટેબલ વિગેરે અસલી ચીજો જાળવી રાખી છે. એને ગાયનનો અને પાવો વગાડવાનો ધણો શોખ હતો. તે પાવો પણ ત્યાં પડ્યો છે. આ નાના મહેલમાં ફ્રેન્ચ પેન્ટર વાંટુઆના પેન્ટિંગ ધણાં છે, સુંદર છે. થોડાં પુતળાં પણ છે.

મ્યુઝીકહોલ મળતો છે. આરસનો છે. એના દરેક ચોર-
ડામાં ઝુમર બહુ સુંદર છે. એ Mountain crystal ના અને
બહુ શોભાયમાન છે, એના કાચમાં લીસોટાજ નથી અને બહુ
ચોખ્ખાં લાગે છે. દરેક હોલમાં એવાં ઝુમરો છે. બહુ શોભતી
રીતે ગોઠવ્યાં છે.

છેવટે એક Voltairs નો રૂમ આવે છે. એ કવિ હતો
અને ફેડરિક ધિ ગ્રેટનો મિત્ર હતો. એને ચીડવવા માટે એની
ગેરહાજરીમાં એના રૂમમાં પશુ પક્ષી રાખીએ ચીતરાવ્યા. એ
બહુ સુંદર ચિત્રો છે. એમાં વાંદરો પણ ચીતરાવ્યો પણ એથી
વોલ્ટેર ગુસ્સે ન થયો.

બાકી આ મહેલ સાધારણ ગણાય. શાંતિ ખરી. Sans
Souci સાં એટલે નહિ અને સુસી એટલે શોક. આ
નામ ધણું પ્રસિદ્ધ છે. મહેલ કરતાં બગિચો અદ્ભુત છે અને તે
મહેલની સામેજ આવેલો છે અને ખાસ જોવા લાયક છે. અમે
તે જોવા ચાલ્યા:—

બગિચો ચડ ઉતર ઘાટનો છે એટલે ઢોળાવથી નીચે ઉત-
રાય છે. લગભગ ૨૫૦ પગથીઆ છે પણ તે દરેક ચાર ઈંચના
અને દાદર માત્ર વચ્ચેના ભાગમાં છે. બે બાજુને છેડે ઢોળાવથી
દોડી ઉતરી જવાનું છે. એક એક ઢોળાવ પૂરો થાય ત્યાં સપાટિ
આવે છે. તે ઉપર ફુટનાં ઝાડો અને તે માટે કાચના બોક્સો રાખેલા
છે. રાજ્ય જમવા બેસે ત્યારે તાજાં ફુટ ખાવા લેતા. બધી જાતનાં
ફુટ તેમાં છે. ઝાડના કટો તો અજબ આકારના. સાત કે આઠ
ઢોળા ઉતરી નીચે જઈ ઉપરનો દેખાવ જોઈએ તો અજબ
લાગે. નીચે મોટો ડુવારો છે. ડુવારા ફરતી અગિયાર મનુષ્યાકાર

ધારણ કરનારી શક્તિનાં પ્રતિબિંબો આરસનાં છે. મારો ગાઈડ નીચેનાં નામો કહી શક્યો.

Goddess of War-Minerva—લડાઈની દેવી (હું ‘મીનરવા’ એટલે સરસ્વતી દેવી સમજતો. ચીત્ર જોતાં તેમાં ભૂલ હતી. મીનરવા એ લડાઈની દેવી જેવીજ લાગે છે.)

Diana. Goddess of Hunting—મૃગયા દેવી.

Venus. Goddess of Beauty—સૌંદર્યદેવી.

Hermes. God of Commerce & Youth—વ્યાપાર અને યૌવનનો દેવ. (આ બહુ સુંદર છે. એના પગને પાંખો બનાવી છે અને આડો સુતો છે પણ આંખો ચક્રળ વક્રળ થતી બતાવી છે.

Amphititi. Goddess of Water—જળદેવી.

Hephestus. God of Fire & of iron-smiths—અગ્નિદેવ અને લુહારનો દેવ.

Juno. Wife of God Jupiter—બૃહસ્પતિ-દેવની પત્ની.

આ સર્વ આરસનાં પુતળાં છે. ઘણાં સુંદર છે. એના ફાટા મળ્યા નથી. દરેક આકાર અભ્યાસ કરી સમજવા યોગ્ય છે. એના પ્રત્યેક અંગ મનોહર અને ભાવવાહી છે.

કુવારામાં સોનેરી અને લાલ રંગની હજારો માછલીઓ છે.

આખો બગિચો ઘણો જોવાલાયક છે.

બાજુમાં પૂર્વ દિશાએ ‘પીકચર ગેલેરી’ છે તેમાં Dicks & Rouben ડીક્સ અને રૂબેનનાં ઘણાં પેઇન્ટિંગ બહુ સુંદર

છે. રૂબેન હમેશા સ્ત્રી ચિત્રમાં પોતાની સ્ત્રીનું મોડેલ લેતો એટલે એની મેડોના કે કોઈ પણ સુંદર સ્ત્રીપાત્ર એની સ્ત્રી હતી. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ અને આરબેરિનાના કેટલાક ચિત્રો બહુ સુંદર છે. ચિત્રકારોએ આખા બાઇબલને અનેક રીતે ચીતર્યું છે. સુંદર ચિત્ર એટલે બાઇબલનો કોઈ પણ પ્રસંગ લઈ તે પર ભવ્ય કલ્પના સમજવી એટલે એમાં રૂસ અને ભાવ પણ પુરાતનકાળનાજ આવે.

આગળ નવો મહેલ Neues Palais ખાસ જોવાલાયક છે. પોટસડામમાં એ ખરી ચીજ જોવાની છે. ફ્રેડરીક ધિ ગ્રેટ સાત વર્ષની લડાઈ (Seven years' War) લડ્યો. એનો (ફ્રેડરીકનો) રાજ્ય સમય સને ૧૭૪૦ થી ૧૭૭૬. એ સાત વર્ષની લડાઈ લગભગ સને ૧૭૬૬ માં થઈ. એમાં જર્મનીને ઘણું સહન કરવું પડ્યું. જર્મની બધાં રાજ્યોની વચ્ચે છે એટલે એને અવારનવાર ઘણી મોટી લડાઈઓ લડવી પડી છે. છતાં પોતે લડાઈથી પાછો હાથો નથી એમ દુશ્મનોને બતાવવા મોટો અજબ મહેલ બાંધવા માંડ્યો. એ ઘણો વિશાળ અને કારીગરીથી ભરપૂર છે. સામે માણસો માટે અને ઉમરાવો માટે બંગલા છે. ખૂદ મહેલમાં ઘણા રૂમો છે, પણ એક રૂમ તો અજબ છે, અમિનવ છે. એનું વર્ણન એને સ્થાને આવશે. છેલ્લો કૈસર એને ઉન્હાળાના રહેવાસ તરીકે વાપરતો હતો. એનું શિલ્પ Dutch parock કહેવાય છે. parock એટલે mixture. ચોખી ડચ સ્ટાઇલ નહિ પણ મુખ્યતાએ ડચ.

મહેલના ઉપર ત્રણ સુંદરીઓ રાજમુગટ ધારણ કરીને બેઠી છે. એ રાજમુગટ-કાઉન જર્મનીનો છે. એ વખતે ઑસ્ટ્રીયા અને રશીયાની ગાદીપર સ્ત્રી હતી અને ફ્રાન્સનો રાજ સોળમો લુઈ

(Luis XVI) હતો તે સ્ત્રી જેવો હતો. એ ત્રણે જર્મનીના દુશ્મનો સ્ત્રીરૂપે જર્મન રાજમુગટને પોતાના હાથવડે ઊંચે ધારણ કરી ઊભા રહેલ છે એમ તેમાં અતાવી જર્મનીએ પોતાના અધા દુશ્મનોની મસ્કરી કરી છે.

જમીનતળીયું ધણું ઊંચું છે. રૂમોમાં શણગારનો પાર નથી. નંબરવાર ઓરડાઓ નીચે પ્રમાણે:—

૧. શયનગૃહ—રૂમનો રૂમ છે. એમાં રૂપુંજ ચીતર્યું છે. અને કુલ રૂપું વાપર્યું છે પણ અધું સ્ટાઈલથી. એ sleeping room કહેવાતો હતો.

૨. કાર્યતિગૃહ—Working room—ધણો રોનકદાર.

૩. સંગીતગૃહ—Music room—અરેખર pictures. -que છે. એનો ફ્રેટો લીધેલો છે. દરેક રૂમમાં ઝુમર માઉન્ટન કીસ્ટલનાં છે, ધણા નિર્મળ દેખાય છે અને બહુ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે.

૪. આતિથ્યગૃહ—Reception room—એમાં ખુરશીઓ બહુ સારી છે. દરેક રૂમમાં પીકચરો સારામાં સારા કળાવિધાયકો પાસે કરાવી મૂક્યાં છે.

૫. પર્વણીગૃહ—Festival room—એમાં Mosaicનું એક ચિત્ર અને બીજા ધણાં પેઇન્ટીંગો છે. રૂમ મોટો છે. અહીં મોટા પ્રસંગો થતા હતા.

૬. ભોજનગૃહ—Big Banquet Hall—ધણો લાંબો અને વિશાળ. સીલીંગપર ‘સવાર,’ ‘અપોર’ અને ‘સાંજ’નાં ત્રણ ચિત્રો બહુ જોવાલાયક છે, એમાં સવાર-પ્રભાત વિગેરેનાં રૂપકો છે.

૭. પ્રવાલગૃહ—Shell room—પોટસડામની આ ખાસ નવીનતા છે. એની ભીંત ઉપર છીપલી છીપલાં Mother of pearls એની રીતે ગોઠવ્યાં છે કે એનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ રૂમમાં ચાલતા કુવારા આરસના છે, બાકી બધે છીપલીઓ છે, પણ એની ગોઠવણ અન્યથામાં નાખે તેવી છે. પૂરી લાઘટિ થઈ હોય ત્યારે એ દેવલુચન જેવું લાગે છે. એની ભીંતો અને છત ઉપર પણ કારીગરીથી છીપ ગોઠવી છે. એ રૂમમાં દશેક મીનિટ ઊભા રહી જોવા જેવું છે. એનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય છે પણ પીકચર જોવાથી કાંઈ ખ્યાલ આવશે. રૂમ ઘણો મોટો છે.

૮. આતિથ્યગૃહ—Reception room—સારું છે. એમાં તુર્કસ્થાનના સુન્નતનાને કેદ કર્યાનું બધું ચિત્ર છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. બીજા ઘણાં ચિત્રો છે.

૯. આતિથ્યગૃહ—Reception room—એમાં પેઇન્ટિંગો ઘણાં સારાં છે.

૧૦. મખમલગૃહ—Velvet room—એમાં ટેપેસ્ટ્રી (પડદા) આખી મલમલની છે.

૧૧. સંગીતગૃહ—Music room—તા. ૩ પ્રમાણે. એમાં પીઆનો સુંદર છે.

૧૨. Saloon—અન્ય છે. ‘Gorgeous’ એવો શબ્દ મુખમાંથી નીકળી પડે. એમાં સૂર્યનાં કિરણોનો દેખાવ છે. એની ફરસબંદી ઘણી સુંદર છે. એમાં કુલ કામ Mosaic નું કરેલું છે. ફરનીયર બધું જોવાલાયક છે અને ફાયરપ્લેસ (અગ્નિસ્થાન) અન્ય છે.

આ સર્વ વર્ણન નવા મહેલના નીચેના માળનું થયું.

ઉપરને માળે નાચ (ડાન્સ) માટે ઘણો વિશાળ રૂમ છે. એની ફરસબંદી ઘણી કુમાસદાર સુવાળી અને મોઝેઇક કામની બનાવેલી છે.

બાબુમાં છેલ્લા કૈસરનો મળવાનો રૂમ છે તેમાં સારી ખુરશીઓ અને ચિત્રો તથા ટેબલ છે. બાબુમાં રિસેપ્શન રૂમમાં બહુ સારાં ચિત્રો છે. એની પડખે શહેનશાહબાનુનો રિસેપ્શન રૂમ છે. ડ્રેસરૂમ પણ સુંદર છે. આરસનો રૂમ (Marble room) આરસથી બનાવેલો છે. બીજો ડાન્સીંગ હોલ પણ ઘણો વિશાળ છે. એમાં Judgment of Boris નું ચિત્ર ઘણું મોટું અને ખાસ જોવાલાયક છે. ઉપરાંત ફેટલાંક રિસેપ્શન રૂમો છે. બાબુમાં મોટું થીએટર-નાટ્યગૃહ આવે છે; એ ઘણું સુંદર છે, ખેસવાની કુલ જગ્યા મખમલથી મઢેલી છે, ત્રણસો એક સાથે પ્રેક્ષકો બેસી શકે તેવી તેમાં ગોઠવણ છે, બહુ રોનકદાર બનાવ્યું છે. નાટ્યમૂર્તિ ઊંચી અને સુંદર છે. ઘણી વિશાળ છે. અર્જિનથી એપેરા કરવા માટે અહીં બોલાવતા હતા. રાજ્યભુવનમાં નાટકશાળા એ નવીનતા અને તેની આટલી ચોખ્ખાઇ અને ભવ્યતા એ વિશેષ નવોનતા. બાબુમાં લાઇબ્રેરી છે. તે ઘણી વિશાળ છે. છેલ્લો કૈસર કુન્ડાળામાં આ મહેલમાં રહેતો હતો.

મુગલોના વૈભવ સાથે આ વૈભવ સરખાવવા જેવો છે. મુગલોએ જે મકાનો-મિનારાઓ બંધાવ્યાં છે તેના બહારના દેખાવ પાસે આ મહાલયો કંઈ નથી, પણ અંદરની સગવડ આમાં ઘણી વધારે છે. શિલ્પકળા હિંદુસ્થાનની જરા પણ પાછી હશે તેવી નથી. અંદરની સગવડની વાત તદ્દન નૂદી છે અથવા મોગલ શહેનશાહો જ્યારે રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે અંદરનો

શણુગાર કેવો હશે તે જાળવી રખાયો નથી એટલે તે સંબંધી કાંઈ કહી શકાય નહિ. અહીં તો જે ટેબલ પર કૈસર લખતો કે ક્રેડરીક મરી ગયો તે પણ જાળવી રાખ્યાં છે. એક ઘડિયાળ ક્રેડરીક ગુજરી ગયો તે વખતે ચાલતું બંધ કર્યું છે એમ કહે છે. એમાં રાતના ક. ૨-૨૦ નો ટાઇમ બતાવ્યો છે.

નદીકાંઠે મગનું રેસ્ટોરાં છે. સામે તરવાની કલમો છે તેમાં અનેક છોડી છોકરાંઓ ખોટમાં ખેસી નાના હલેસાં મારે છે, રોઈંગ કરે છે અથવા તરતા દેખાય છે. વિશાળ તટ પર વાજ વાગે છે. સેંકડો ખુરશીઓ પડી છે. લોકો આ કાશી પીએ છે અને થોડો વખત ખેસી બીજા ચુકાવી ચાલ્યા જાય છે. આ વૈભવ પોટસડામને બર્જીનને અરધે રસ્તે છે. નદીના કિનારાની બાજુમાં મોટો પુલ છે તેની ઓથે રેસ્ટોરાં છે.

અલિન (ચાલુ)

અલિન આવવાનો રસ્તો પણ ઘણો સુંદર છે.

ક્રેડરીક કૈસર મ્યુઝીઅમ.

બહુ મગનું છે, તે ત્રીજે દિવસે (તા. ૧૫-૮-૨૬) સવારે જોયું. એમાં સને ૧૪૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધી એટલે પંદરમા સોળમા અને સત્તરમા સૈકાનાં ઘણીખરી સ્કૂલોનો ચિત્રોનો-પેઈન્ટીંગોનો સંગ્રહ છે. એ જોતાં વેનીસ, ફ્લોરેન્સ, મિલાન, ફ્લેમીશ તથા ડચ સ્કૂલોના ચિત્રકામમાં તફાવત શો છે તે સમજી શકાય છે. જર્મન સ્કૂલનાં ચિત્રો પણ ઘણાં છે. આ મ્યુઝીઅમના ૬૫ રૂમો છે અને દરેક ચિત્રની નીચે તે ચિત્રનારનું નામ અને તેની સ્કૂલ તથા સમય આપ્યા છે. નીચેનાં ચિત્રો ખાસ જોવાલાયક લાગ્યાં:—

ફેડરીકનું આવલું. આ ફેડરીક તે છેલ્લા કેસર વીલીયમ
ધી સેકન્ડનો પિતા થાય.

૧૫મી સદી. ડચ સ્કૂલનાં ચિત્રોમાં લીનન ઉપર ઓષ્ઠ
કલર વાપરતા હતા. આ સ્કૂલ ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી શરૂ થયું.

મીડલ રૂઢાઇન પીરીઅડ. ડચની પેઠે તેમાં પણ લીનન
ઉપર ઓષ્ઠકલરથી ચિત્રો દોરેલાં હોય છે.

વેન આઇક—Van Eyck Belgian school.

Flemish school એટલે Belgian school—
ઉચ્ચાર—બેલીયન સ્કૂલ.

ફ્લેમીશ ચિતારા જીવનના ભાવ બરાબર ઉતારનાર હતા.
ઘટાલીઅનો મુખાકૃતિ પર સારું કામ કરતા હતા.

ઘટાલીઅનો એક મનુષ્ય ચીતરે; ફ્લેમીશ ઘણેભાગે બહુ ચીતરે.

Last Judgment.

આ ચિત્ર ઘણે જોયું. એમાં સ્વર્ગ નર્કનો ખ્યાલ આવે
છે. ચિત્રમાં ઊંચે જસસ કાષ્ટ બેસી ન્યાય આપે છે.

જર્મન સ્કૂલ. પંદરમી સદી.

હોલબીન—Holbein. Durer—ડુરર.

Cranoch—ક્રેનો.

એનું વીનસ અને એમોર—સૌંદર્ય અને પ્રેમ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

Cologne German school.

સોળમી સદી—

Dutch school (Rotterdam & Amsterdam)

Utrecht & Hock.

Ruben અને તેનો ચેલો (pupil) Van Dyck.

વાન ડાઇકમાં ઇટાલીઅન સ્કૂલની અસર છે. એ સોળ અને સત્તરમી સદીમાં આવે છે.

રૂબેનનાં અહીં ધણાં ચિત્રકામો છે. એની સ્ત્રીની સુખાકૃતિ એણે દરેક જગ્યાએ ચીતરી છે. એની મોડેલ તે હતી.

De nos (Antwerp).

Rembrandt 17th Century.

૧૮મી સદી.

૩૨ સ્કૂલ.

ઇટાલીઅન સ્કૂલ.

માઇકલ એન્જેલો.

કેરેસીઓ Carraccio (Venice school).

આ સ્કૂલ જરા Modern અર્વાચીન છે.

Tintoretto. Tizian.

Crivelli (Venice school).

Vittori carpaccio. કેરેસીઓ (Venice school)

Florence school.

Della Porta (ચહેરાનો દેખાવ બહુ સુંદર—face expression Living school).

Venice school looks for details—વેનિસની શાખા વિગત ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Florence school for face & light—ફ્લોરેન્સની શાખા સુખાકૃતિ અને પ્રકાશ ઉપર ધ્યાન આપે છે.

Leda (Jupiters daughter) with a swan (in which form Jupiter approaches her)—

લીડો (જ્યુપીટરની પુત્રી) હંસ સાથે-જે રૂપમાં જ્યુપીટર તેની પાસે આવે છે.

રાફેલ—Raphael. (Florence school).

Verona—વેરોના સ્કૂલ.

એમણે ફ્લોરેન્સ સ્કૂલ કરતાં જરા વહેલું શરૂ કર્યું.

Milan school. It is gorgeous.

It is also called Lombardi school.

મિલાન શાખા ભપકાદાર છે. એને લોમ્બાર્ડી શાખા પણ કહેવામાં આવે છે.

વીન્ચીનું ફ્લોરાનું (wax statue) મીણનું પુતળું.
Flora is goddess of flowers—ફ્લોરા એ ફુલદેવી છે.

Vinchi (Florence)

Ascention of Christ.

Roselli & Botticelli—બોટ્ટીસેલ્લી બંને—Florence school.—ફ્લોરેન્સ સ્કૂલના છે.

નેશનલ ગેલેરી.

અહીં ૧૮મી સદીના ઘણા સુંદર ચિત્રો છે.

(Neptune & Amphitrite) વરણ અને જળદેવી માં બહુ સુંદરભાવ મૂક્યો છે.

Ascention of Christ by Arnold—આર્નોલ્ડનું ક્રાઇસ્ટનું સ્વર્ગારોહણ.

આર્નોલ્ડના ઘણાં ચિત્રો જોવાલાયક છે.

Island of Happiness—સુખદ્રિપતું અજબ કામ છે.

Scurry નું centaur—સેન્ટાર એટલે અર્ધ ઘોડા અર્ધ મનુષ્યદેવ-કિતર.

આ આખી ગેલેરીમાં પાંચસે ઉપર જોવાલાયક ચિત્રો છે.

શિલ્પ માટે નીચેનું ધ્યાનમાં રાખવું—

Greek school ના ત્રણ વિભાગ છે.

એ દરેકમાં થાંભલા સીધા મોટા હોય છે.

Jonian—શિલ્પ તદ્દન સાદું. જોનીઅન.

Dorian શિલ્પમાં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. થોડું.

Corinthian માં ઓરનામેન્ટલ નકશીકામ. ઘણું.

એમાં કમાન-આર્ચ કે એવું કાંઈ હોય નહિ.

Gothic style માં કમાન ખરી પણ / આવી અણીદાર. ગોળ નહિ.

Bisantine અથવા Romanasque style માં કમાન ગોળ.

શિલ્પની આટલી વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી. વધારે વાંચી માહિતગાર થવું. તો યુરોપનાં દેવળો સમજશે. શિલ્પનું સાધારણ જ્ઞાન યુરોપના મોટા દેવળનાં કામો સમજવા માટે જરૂર છે. (જુઓ પૃ. ૫ ઉપોદ્ધાત.)

ચિત્રપ્રદર્શન મુમજવા હોય તો બાઇબલ વાંચવું. યુરોપમાં જ્યાં ત્યાં ચિતારાઓએ આખું બાઇબલન ચીતર્યું છે. દરેક વાર્તાને ખીલાવી છે. બહુ બહુ રીતે ચીતરી છે. એમાં ક્રાઇસ્ટ અને મેરી (મેડોના)ના ચિત્રોનો પાર નથી. ક્રાઇસ્ટના જન્મથી માંડી ક્રાઇસ્ટનું કુસીડીકશન અને એસેન્શન બહુ ચીતર્યું છે. લગભગ દરેક નામાંકિત ચિતારાએ એમાં પોતાની શક્તિ અજમાવી છે.

અપોરે ડૉ. કલેસીનાફને મળ્યો. તેની સાથે બહુ વાતચીત થઈ. એ મોટા ઉમરાવનો પુત્ર છે. એનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એણે ‘જૈનીઝમ’ના ઉપર ધણું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે. કર્મત્રય ઉપરથી કર્મની શીલોસોશી ઉપર લેખ લખી ph. Dની ડીગ્રી લીધી છે અને બહુ ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી છે. આવતા સોમવારે એ ભાષણો કરવા અમેરિકા જનાર છે તેથી બહુ વખત ન લીધો. સાથે ચા પીધી અને પછી ફેટલીક વાતો કરી. એનું જ્ઞાન બહુ સુંદર છે અને એનો અભ્યાસ વિવેચનશીલ (critical) અને વિવેકસરનો છે. એની સાથે ધર્મસંબંધી ફેટલીક વાતો થઈ.

મારે ડૉ. ખ્યુલરનું લખેલું હેમયંદ્રનું જીવન ચરિત્ર જે હાલ મળતું નથી તે પુસ્તક મેળવવા એક મોટા બુકસેલરને ત્યાં જવાનું થયું. ત્યાં ધણું જોયું. સાંજે જમી ખીસ્ટલ હોટેલમાં સુષ રહ્યો. અહીં એક મી. વખારીયા નામના પારસી ગૃહસ્થને મળવાનું થયું. તેણે ઉદ્યોગહુન્નરની ધણી ચીજો અગ્નિમાં જોઈ હતી. તેની સાથે હિંદુસ્થાને હવે ઉદ્યોગનો અભ્યાસ યુરોપ પાસેથી કેવી રીતે કરવો જોઈએ તે સંબંધી ધણી વાતચીત થઈ. હું એક કેસમાં તેમની સામે હતો, છતાં પરદેશમાં દેશી માણસ મળે ત્યારે અરરપરસ કેટલો આનંદ થાય છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો. ભરૂચ જીલ્લામાં ૩ની મોટી ફેક્ટરીઓના એ માલિક છે અને ઉદ્યોગથી પોતે કેટલા વધી શક્યા છે અને જર્મનો કેટલા ઉદ્યોગી છે તેનો એમણે બહુ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો. હિંદુસ્તાનની જરૂરીઆત અત્યારે ઉદ્યોગની કેળવણીની છે તેનાપર એમણે બહુ ભાર મૂક્યો. અત્યારની હિંદુસ્તાનની શિક્ષણપદ્ધતિ સંબંધી પણ તેમની સાથે સારી ચર્ચા થઈ. જર્મની સાંચાકામમાં અને વિજ્ઞાનના અભ્યા-

સમાં ફેટલું આગળ વધ્યું છે તેનાં એમણે જાનિઅનુભવ ઉપરથી ઘણા દાખલા આપ્યા.

જર્મની લડાઈથી નીચોવાઈ ગયું છે છતાં અર્લિનનાં વૈભવ અને સુધડતા છક કરી નાંખે તેવાં છે. ત્યાં બેકારી (unemployment) નો પ્રશ્ન નહિ જોવો છે. એની સુંદર સંસ્થાઓ અને એના લોકોનો ઉદ્યમ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં નાંખે તેવાં છે. અર્લિન પારિસથી ઉતરે તેવું નથી. એમાં મોજમગ્નનાં સ્થાનો પણ ઘણાં છે અને એકંદરે લોકો ઉદ્યોગી વધારે છે. આખું શહેર ઘણું રળિયામણું છે અને રસ્તા મોટા અને સીધા છે.

અર્લિનમાં જ્યારે માર્ક્સના લાવની ઉચલપાથક થઈ ત્યારે બહુ ધુંચવણ ઉત્પન્ન થઈ હતી. મારો ગાઇડ કહેતો હતો કે તેને એક અઠવાડિયું ભાડું મોડું મળ્યું તે એટલી ઓછી રકમ મળી કે ખીરનો એક ગ્લાસ તેમાંથી મળે નહિ. ફેટલીકવાર રોટલીના એક મીલીઆર્ડ માર્ક ખેસતા હતા. પછી રીસ્ટોગે (જર્મન પાર્લામેન્ટ) સોનાના ધોરણ ઉપર માર્ક્સ કાઢ્યા ત્યારથી બધું બંધ ખેસતું થઈ ગયું છે. અત્યારે જર્મની ઘણું મોઢું પડે છે. એક પાઉન્ડના ૨૦ અને સહેજ ઉપર (લગભગ ૨૦.૪) માર્ક મળે છે અને એક એક માર્કની ૧૦૦ ફેનીગ (pfennig) થાય છે. લોકો એને પેની કહે છે. ૫-૧૦-૫૦ ફેનીગના પીતળના સીકા અને ૧-૨-૩ માર્કના નીકલના સીકા મળે છે. બાકી રીશટાગની નોટો મળે. મેં સોનાના દશ અથવા વીસ માર્કનો સીકો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મળી શક્યો નહિ. ચત્રણ સોનાના ધોરણ ઉપર છે, પણ સોનું લોકોમાં ફરતું નથી.

હોટેલમાં ઇંગ્લીશ છાપા બધા વેચાતા મળી શકતા હતા

અને સ્ટેશનોએ પણ છાપા મળે એટલે દુનિયામાં ખનતા ખનાવોથી હું માહિતગાર રહી શકતો હતો. જર્મની કે ઇટાલિમાં બધી જગ્યાએ અંગ્રેજી છાપા મળે છે. ડેલીમેલની ઇન્ટીનેન્ટલ આર્ચિવિ પેરિસથી છપાઈ બધે જાય છે અને “ટાઈમ્સ”, “સ્ટાન્ડર્ડ” વિગેરે ઉપયોગી છાપાઓ યુરોપમાં સર્વત્ર મળે છે. અમેરિકાનો Newyork Herald પત્ર ઘણું ખર્ચે વાંચે છે, જે પારિસમાં છપાઈ આખા યુરોપમાં પ્રસરે છે.

અર્લિનના રસ્તાઓ ખુબ સારા છે. કોઈ પણ શેરી (strasse) ઝાડપાન વગરની નથી. રસ્તા પથ્થરના ચોરસાના અથવા ડામરના હોય છે. ટ્રામ આખા શહેરમાં છે. ખસતો વહેવાર ખુબ નથી પણ વધતો જાય છે. ટેક્સી ઘણી મળે છે પણ લાંડનની પેઠે મોંઘી ઘણી.

અર્લિનથી કોલન.

ચોથે દિવસે (તા. ૧૫ ઓગસ્ટ રવિવારે) સવારે ૮ વાગે અર્લિન છોડ્યું. સ્ટેશનરપર જર્મની સર્વ સગવડ કુદનો માણસ કરી આપવાનો હતો, ટ્રેન ટાઈમસર હતી. ગાડી ઘણી ફાસ્ટ હતી. ટ્રેનમાંથી દેખાવ ખુબ સુંદર, નજરે પડતો હતો. ચારેતરફ ફળદ્રુપ ખેતરો અને વચ્ચે વચ્ચે ઝાડના ધીંચ જંગલો આવે. અર્લિનમાં ગ્રીન ફોરેસ્ટ (Grinwalde) છે. આગળ જતાં એક બ્લેક ફોરેસ્ટ આવે છે. હું ત્યાં (બ્લેક ફોરેસ્ટમાં) જઈ શક્યો નહિ પણ વચ્ચે અનેક જંગલો આવે છે તે ગાડીમાંથી જોયાં. જંગલમાં વચ્ચે મોટર ચાલી શકે તેવા રસ્તા હોય છે અને તદ્દન તીરવ શાંતિ હોય છે. જંગલો રાખવાની જરૂર વરસાદને અંગે છે પણ તેનો ઉપયોગ પણ કેમ કરી શકાય તેનો હિસાબ જંગલખાતું

અને તેનો અભ્યાસ forestry આપે છે. જર્મન પ્રજા એ વિષયમાં ઘણી કામેલ ગણાય છે. એણે બધો આધાર પોતાના દેશ ઉપર રાખ્યો છે. એને ચારે તરફથી વ્યવહાર બંધ થયો હોય તો પણ એ વર્ષો સુધી પોતાના દેશના પાક ઉપર નિર્વાહ કરી શકે એવો ફળદ્રુપ દેશ છે. આખી લડાઈ દરમ્યાન જર્મનીમાં રેશન (ration) મિતાહારનું ધોરણ હતું. જે લોકો લડવા ગયા ન હોય તેને અમુક માપનું દૂધ અને એક મળે. કહે છે કે માંસ તો સાત દિવસે બહુ થોડું મળતું. બાકી લડનારાઓને જોઈએ તેટલો ખોરાક આપવામાં આવતો હતો. આખો જર્મનપ્રદેશ ઘણો ફળદ્રુપ દેખાયો. ઢોળાવવાળી જમીન પણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખેતીના ઉપયોગમાં લીધી છે. આપણને તો એ hanging gardens લાગે. અહીં પણ ખેતીવાડીનું કામ બધું ઘોડા પાસે લેવામાં આવે છે. ઘોડા જખરા હોય છે પણ ફાન્સ અને ઈંગ્લાંડ જેવા મજબૂત ન લાગ્યા.

નહેરની સગવડ ઘણી અને નાના ગામડામાં પણ વીજળીની ટ્રામ, ગેસ. ગટર અને ટેલીફોન તો ખરાબ. જર્મનીનો આ પ્રદેશ બહુ સુંદર અને તદ્દન લીલો લાગ્યો. અને બાકીનો ભાગ પણ તેવોજ છે એમ કહેવામાં આવ્યું. પૂછતાં ખચર પડી કે આ સર્વ લીલોતરી ઉન્હાળામાંજ ખીલી નીકળે છે. સપ્ટેમ્બર એસરે કે બધું ખજાસ. ફાન્સનો દક્ષિણ પ્રદેશ (Riviera નો વિભાગ) અને ઇટાલિયન લીલા રહે છે. શિયાળામાંતો પાણી અને બરફ સિવાય કંઈ દેખાય નહિ. ઝાડોનાં માત્ર ડુંડાંજ હોય છે. એક લીલું પાંદડું નજરે પડે નહિ.

રાહુઈન (Rhine) નદી મોટી દરિયા જેવી છે. એ સ્વીટઝરલૅન્ડમાંથી નીકળી આખા પશ્ચિમ જર્મન પ્રદેશમાં પસાર થઈ

હોલંડ આગળ નોર્થસીને મળે છે. એ નદીમાં મોટી સ્ટીમરો જઈ શકે છે. એની બંને બાજુનો પ્રદેશ બહુ રમણીય, જોવા લાયક અને લીલોતરીથી ભરેલો છે. એના ઉપર ઘણા મોટાં શહેર આવેલાં છે. ઘણા માણસો સ્ટીમરમાં બેસી એમાં માધ્યમે સુધી મુસાફરી કરી શકે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ફળદ્રુપતાને માટે ‘હાઇનલેન્ડ’ સુવિખ્યાત છે.

કોલન (Cologne) અથવા Köln-German હાઇન નદીપર આવેલું જર્મનના ઉત્તર-પશ્ચિમ વિભાગનું ઘણું મોટું શહેર છે. તેની વસ્તી ૮ લાખ માણસની છે. નદી ત્યાં ઘણી મોટી છે. એ શહેરમાં મારે ગાડી બદલવાની હતી. હું એકલોજ હતો એટલે કલોક રૂમમાં સામાન મૂકી નજીકમાં શહેર જોવા ચાલ્યો. સ્ટેશન નજીક ઘણું મોટું કેથીડ્રલ હતું. અંદર જઈ જોયું. મિલાનના ડોમો કેથીડ્રલથી સહજ નાનું પણ ઘણું ઊંચું હતું. આ દેવળ જોતાં મગ્ન આવી. એમાં થાંભલાનો પાર નથી. ઊંચા ૧૨૫ ફીટ હશે. રસ્તાપરનાં બારણાં સાધારણ હતાં પણ તેની આસપાસ ઘણું સુંદર નકશીકામ જેઈ નજીક સેવોથ હોટેલ હતી તેમાં આ પી પાછો ટ્રેનમાં બેસી ગયો. આવતી વખત કોલન જરૂર જોવું એવો વિચાર કર્યો.

રૂઢાઈનના કાંઠા ઉપર ટ્રેન ચાલી. પોણા કલાકમાં એન આવ્યું. ‘હોટેલ ગોલ્ડન સ્ટર્ન’ Hotel Golden Stern (સ્ટર્ન એટલે સ્ટાર-તારો)માં ઉતર્યો.

બોન

સવારે ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી ડૉ. જોકોબીને મળવા ગયો. એમની ઉંમર ૭૬ વર્ષની છે. એમની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર હતો અને તેઓ ૧૯૧૨ માં સુબ્રમણ્યમ આવેલા ત્યારે મળેલા હતા એટલે તેમને ત્યાં જવામાં મને સંકોચ નહોતો અને મેં તેમને પ્રથમથી લખી પણ જણાવ્યું હતું.

તેમની સાથે મારે બહુ વાતો થઈ. એમના જ્ઞાનનું શું વર્ણન લખું? આટલી મોટી ઉંમરે વાંચેલું ધણું ઉપસ્થિત છે અને એમણે એટલું વાંચ્યું છે કે જે વિષયપર વાતો થાય તેનાં સંસ્કૃત નામો પણ બધા યાદ અને ઘરમાં લાઇબ્રેરી પણ એટલી વિશાળ કે તુરંત પુસ્તકો લઈ આવે અને ચાલતી વાત સાથે સંબંધ ધરાવતાં ટાંચણો કાઢી આપે.

ડૉ. જોકોબી.

એ જ્ઞાનના ભંડાર અથંગ અભ્યાસીનો કાંઈક પરિચય કરાવવો અસ્થાને નહિ ગણાય. એ સંસ્કૃત ભાષાના મોટા સ્કોલર છે. એમણે હિંદુસ્થાનની વિવિધ શીક્ષાસોશીનો અભ્યાસ કર્યો છે. છંદ, અલંકાર અને વેદ ઉપર તેઓ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. જૈનીક્રમના એ મોટા સ્કોલર છે. બોનની (Bonn) યુનિવર્સિટિમાં એમણે ધણાં વર્ષ પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું ત્યારપછી એ સાઠ વર્ષની વયે વાનપ્રસ્થ થયેલ છે પણ હજી પણ એમનો અભ્યાસ ચાલુ છે. સને ૧૯૭૫ માં તેઓ પુસ્તકોની શોધખોળ કરવા ડૉ. બ્યુલર સાથે હિંદુસ્થાન આવ્યા હતા. મને કહે કે “તમારા જન્મ પહેલા હું હિંદમાં આવ્યો હતો અને બહુ જગ્યાએ ફર્યો હતો.” એ

વખતના એમના રિપોર્ટો-વૃત્તાંતો-મોજુદ છે. એ વખતે ઘણી અમુલ્ય ચીજો એ જર્મની લઈ ગયા. જર્મનીનો હિંદસંબંધી પુસ્તક અને લેખોનો સંગ્રહ ઘણો મોટો ગણાય છે. ત્યાં ફેટલીક તો અલગ્ય ચીજો મળે છે. Leipzig અને Berlinમાં મોટામાં મોટી લાઇબ્રેરીઓ છે. બલિનની લાઇબ્રેરીમાં ૨૦ લાખ પુસ્તકો છે તેમાં હિંદના અનેક ધર્મોનાં હજારો પુસ્તક-પાનાંઓ છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકો પણ ત્યાં ઘણાં છે એમ જણાયું. લીપઝીગમાં પણ ઘણી મોટી લાઇબ્રેરી છે. જર્મનીમાં રિટાયર-નિવૃત્ત થાય ત્યારે પગાર હોય તેટલુંજ પેન્શન મળે છે અને તેના ઉપર તે સંતોષ માને છે. એમણે એક નાનો બંગલો ખરીદ્યો છે. બંગલાની પાછળ સુંદર બગીચો છે અને બગીચાની રચના અને તેમાં ઉત્પન્ન થતાં ફળોનાં તેઓ ખૂબ વખાણ કરે છે. એ સાંમળનાં અને ખાસ કરીને એનાં આલુ (plums) ખાતાં મને ઘણો રસ પડ્યો. બીજી વખત ૧૯૧૩ માં તેઓ હિંદમાં આવેલા, તે વખતે મારે તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો. તે પહેલાં મારે તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. એ સંબંધ હજુ સુધી ચાલુ હતો.

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી મુશ્કેલ છે. ફક્ત મુદ્દાની વાત લખું છું. પ્રથમ શરૂઆત ‘જ્યોતિષ’ના વિષયથી થઈ.

તે પર તેમણે સૂર્યસિદ્ધાન્ત ગ્રંથ કાઢ્યો. ઈન્ડીઅન યુરીમેરીસ (Euphemeres)નાં પુસ્તકો ખતાવ્યાં. એ વિષયનો એમણે બહુ ઊંડો અભ્યાસ કર્યો છે. છેલ્લી બુકો દીવાનબહાદુર સ્વામી કન્તુ પીલાઈની છે તેમાં ઈ. સ. ૭૦૦થી ૨૦૦૦ સુધીની અગ્રેજ તારિખ સાથે ગુજરાતી તારિખ વાર નક્ષત્ર ગ્રહણ વિગેરે ટેબલનાં

—કોઠાના—આકારમાં આપ્યાં છે. એમનો અભ્યાસ આટલો વિશાળ છે છતાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું મને એ લાગ્યું કે એઓ કૃણા દેશમાં જરા પણ માનતા નથી.

પછી ‘અપભ્રંશ ભાષા’ પર વાત નીકળી. પોતે બે કથાઓ છપાવી છે તે બતાવી. અત્યારે જે આગમો વિગેરે છપાય છે તેના પર અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું કે એ સારાં છપાય છે. એ પુસ્તકના આકારમાં છપાય તો વધારે સારું. એમ પણ કહ્યું અપભ્રંશનો આપણી પાસે જે સંગ્રહ છે તે ૧૨ મા સૈકા પછીનો છે. તે પહેલાંમાં માત્ર શ્રી હેમચંદ્રાર્યના ૨૦૦ શ્લોક લખ્ય છે. અપભ્રંશમાં લખાયેલું આદિપુરાણ મળે તો ઘણું સારું અજવાળું પડે એમ કહ્યું. તે ગ્રંથ સાતમા સૈકાનો છે. એમના ઘણા ગ્રંથો બેયા. એમની લાઠીએરી ઘણી સુંદર છે અને તેમાંથી ખપ પડે તે ગ્રંથ તેઓ તુરત હાથમાં લઈ શકે છે. અમે ફોર્ટિંગ રૂમમાં બેઠા હતા છતાં આટલી ઉમરે જરા પણ પ્રમાદ વગર અમારી વાત દરમ્યાન કેટલીએ વાર પુસ્તકો ખીન્ન રૂમમાંથી લઈ આવ્યા હશે.

અમે વાત કરતા હતા ત્યાં ડો. કીરફેલ (kirfel) આવ્યા. એ હાલમાં ઝોન યુનિવર્સિટીમાં ઓરીએન્ટલ શીક્ષોસોશી-ના પ્રોફેસર છે અને ડો. જેકોબીના શિષ્ય થાય. એમનું વય માત્ર ૩૫ વર્ષનું છે. એમણે ‘ઇન્ડિયન કોસ્મોલોજી’ પર ઘણું મોટું જર્મન ભાષામાં પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પૃથ્વી કેવી છે તે સંબંધી હિંદના ગ્રંથોમાંની વાતોનો ખડું મોટો સંગ્રહ કર્યો છે. એમાં હિંદુ અને બુદ્ધિસ્ટિક કોસ્મોલોજી પર ૨૫૦ પૃષ્ઠ અને જૈનકોસ્મોલોજી પર ૧૨૦ પૃષ્ઠ રોક્યાં છે. એ દળદાર પુસ્તક હું લેતો આવ્યો છું પણ જર્મન ભાષાનો અભ્યાસ ન કરું ત્યાં સુધી માત્ર

તેમાં આવતાં વિશેષ નામોજ વાંચી શકું. એ પુસ્તક જોવા જેવું છે.

ડૉ. કીરફેલ સાથે ખૂબ વાતો થઈ. એ બહુ ઉત્સાહી છે. જર્મન પ્રોફેસરો ૧૪-૧૫ કલાક કામ કરે છે તે ડૉ. યાકોબી અને ડૉ. કીરફેલના બોલવાથીજ સમજાઈ જતું હતું. ડૉ. કીરફેલ મને હાઈનનો કોઠો જોવા લઈ ગયા. નદી મોટી દરિયા જેવી છે. તેમાં મોટી રટીમરો ચાલે છે. બોન પાસે તેનો ૫૮ ધણો વિશાળ છે અને પુલ (બ્રીજ) પણ ધણો જમરો છે.

પછી તેમણે મને બોનની યુનિવર્સિટિ બતાવી. એની લાઇબ્રેરી લગભગ અરધો માઈલ લાંબી છે, પાંચ માળ છે. પુસ્તકોના નામવાર અને કર્તાવાર કાર્ડ્સીસ્ટો છે. એની ગોઠવણ જોઈ હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. યુનિવર્સિટિ પણ જોઈ. ટર્મને એ લોકો 'સીએસ્ટા' કહે છે. અધા વિષયો યુનિવર્સિટિમાં શીખવાય છે. પરદેશથી આવે તેને ખર્ચ ત્રણસે માર્ક દરમાસે આવે. હોસ્ટેલ જેવું ત્યાં કાંઈ છેજ નહિ. ખાવા પીવાં રહેવાની સગવડ જાતે કરી લેવાની. ખાનગી ઘરોમાં રહેવાની સગવડ થઈ શકે છે.

છજનેરી અને ઉદ્યોગી લાઈન અધી યુનિવર્સિટિમાં ઉત્તમ છે. ત્યાં હિંદના વિદ્યાર્થી ધણા છે અને તેમને ખાસ પ્રેમથી શીખવવામાં આવે છે. દાખલ થવાની મુશ્કેલી પડતી નથી. જવું હોય તેમણે જીનમાં જવું. ત્રણ માસ રમના છે તેમાં જર્મન ભાષા પર કાબુ આવી જાય, રીતભાત સમજાય, શિયાળો એકદમ આવે તે લાગે નહિ. અધી કોલેજે નવેંબરની પહેલી તારિખે શરૂ થાય છે.

એ પ્રો. કીરફેલ ચાર માઇલ દૂર આવેલ Godesberg ગોડેસ્બર્ગ નામના શહેરમાં રહે છે. એમનાં ઇજનથી અમે બપોરે ગોડેસ્બર્ગ ગયા. ડો. યાકોબી સાથે આવ્યા. ટ્રામમાં ગયા. ટ્રામ દર પા પા કલાકે જાય છે. ટ્રેન પણ જાય છે. એ હાઇનથી જરા દૂર આવેલ છે. એની વસ્તી નવથી દશ હજારની છે છતાં ત્યાં ઘણી સુંદર બગીચા, બહુ સારા રસ્તાઓ અને વીજળી, ગેસ, ગટર, ટેલીફોન, રેલવે અને ટ્રામની સગવડ હતી. અસલ ત્યાં બહુ શ્રીમંત લોકો રહેતા. લગાઇ પછીની ઉચ્ચપાયાલમાં ઘણા ગરીબ થઇ ગયા છે, છતાં ભાંગ્યું તોએ ભર્યું છે.

ત્યાં એક તખ્તેશ્વરની ટેકરી જેવો ડુંગર છે. ૪૦૦ ફીટ ઊંચી ટેકરી છે. એ ટેકરી ઉપર લીસેતરી ઉગાડી ડુંગર જેવા રસ્તા કર્યા છે. અમે ઉપર ગયા. ડોક્ટર યાકોબી પણ સાથે ઉપર ચઢી ગયા. પાછા ધરતાં મને બગલમાં લઈ દોડ્યા. ઢોળાવ આકરો અને જમીન ખડખડાડી હતી. યુવાન માણસને પણ બીક લાગે એવે રસ્તે દોડતા બસે ત્રણસે ફીટ ઉતરી ગયા. મને બીક લાગતી હતી કે ડોસા પડી જશે તો કાળકહેણી રહી જશે; પણ એમની આ ઉમરે અજબ તંદુરસ્તી જેતાં મારો ભય અસ્થાને હતો. એમના શરીરનું જેમ અને એમની શક્તિ હું કદી બૂલી શકીશ નહિ.

ત્યાંથી અમે ડો. કીરફેલને ઘેર ગયા. એ બહુ સાદાઇથી પણ બહુ ઉત્તમ જીવન ગાળે છે. એમની પત્ની ઘણી વિદ્વાન અને બહુ સૌંદર્યવતી હતી. એના પતિને એના દરેક કાર્યમાં એ બહુ સહાય કરે છે. થોડું થોડું અંગરેજી બોલે. અમને સર્વને એણે કુટ ખૂબ ખવરાવ્યા. ડો. યાકોબીએ પણ સારી રીતે કુટ

ખાધા. બપોરે ત્રણ વાગે નીકળ્યા હતા તે આવી રીતે આનંદમાં કલાકો ગાળી અમે આઠ વાગે ‘બોન’ પાંછા દુર્યા. ડોક્ટર યાકોબી મને હોટેલમાં મૂકી પોતાને ઘરે ગયા.

ડો. કીરફેલને ત્યાં એક ‘ગ્રો. લેસે’ નામના હિન્દી વિદ્યાર્થી રહે છે. એ ત્યાં ગૃહ્યસૂત્રનો સંસ્કૃત અભ્યાસ કરવા આવેલ છે. વડોદરા રાજ્યને ખરચે ત્યાં રહે છે. ‘બોન’ યુનિવર્સિટિમાં દાખલ થયેલ છે. ગ્રો. કીરફેલને દર માસના ૧૮૦ માર્ક (લગભગ ૯ પાઉંડ) આપે છે. એ ધણી વિદ્વાન માણસ છે. એની પાસેથી જર્મનીના અભ્યાસ સંબંધી ઘણી હકીકતો મને મળી.

ડો. જોકોબી સાથે ચર્ચા.

આ વિદ્યાર્થીયમાં મારે વધારે વખત ગાળવો હતો. મારી મુસાફરીના તે મુખ્ય ઉદ્દેશમાંનો એક હતો તેથી બીજો દિવસ (તા. ૧૭ મંગળ) પણ બોન રહ્યા. ગઈ કાલના ધોરણે આજે સવારે ૯ વાગે ડો. યાકોબીને ઘેર ગયો. આજે કપમિતિભવપ્રપંચના કાળ-નિર્ણય પરજ વાત શરૂ થઈ. એમણે હરિભદ્રસૂત્રની સમરાધ્ય કહાની પ્રસ્તાવના મને ગઈ કાલે છાપેલી આપી હતી અને તે મેં રાત્રે વાંચી રાખી ચર્ચા કરવાના મુદ્દા નોંધી રાખ્યા હતા. વાતો આજે તો બહુ થઈ.

હરિભદ્રસૂત્રિએ દિહનાગના ‘ન્યાયપ્રવેશ’ પર ટીકા લખી છે; એટલે હરિભદ્રસૂત્રિ દિહનાગ પછી થયા એ પ્રથમ વાત. ધર્મકીર્તિ બૌદ્ધ ન્યાયવેત્તા થયા તેના ઉપર અનેકાંતજયપતાકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિએ એનું નામ આપીને તેના ઉપર ટીકા કરી છે.

હવે હુએનસંગ અને ઇટસીંગ નામે બે આદ્યનીક મુસાફરો હિંદમાં આવેલા તેમાં હુએનસંગનો સમય ૬૩૦-૬૪૪ સને છે. તે હર્ષવર્ધન રાજાના વખતમાં હિંદમાં આવેલ હતા. એ ધર્મ-કીર્તિનું નામ લખતો નથી પણ ઇટસીંગ જે ત્યારપછી આવ્યો તે ધર્મકીર્તિનું નામ લખે છે. દિહનાગનું નામ બંને લખે છે એટલે ધર્મકીર્તિનો સમય એ બંને ચીનાઈ મુસાફરો વચ્ચે આવે છે. ધર્મકીર્તિના ગ્રંથોમાં દિહનાગનું નામ છે. વાસવદત્તામાં દિહનાગનું નામ છે. વાયસ્પતિમિશ્રે ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા લખી છે તે ઉદ્યોતકાર અને દિહનાગ બંનેનું ટાંચણ કરે છે. શરઆતમાં પણ નામ લખે છે. આ સર્વ ઉપરથી હરિભદ્રસૂરિના સમયનો નિર્ણય થાય છે.

હરિભદ્રસૂરિએ ન્યાયની પરિભાષા વાપરી છે તે છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં કદિ વપરાતી નહોતી.

શિદ્ધસેન દિવાકર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની જે વ્યાખ્યા કરે છે તેને લઈને તે ધર્મકીર્તિ પછી આવે છે. આ મોટી ચર્ચાનો વિષય છે. એની દલીલ આખી મેં લખી લીધી છે.

એમના મત પ્રમાણે ન્યાયના stages ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

ન્યાયસૂત્ર.

ન્યાયલાખ્ય-વાતસાયનનું.

ન્યાયવાર્તિક-ઉદ્યોતકારનું.

ધર્મકીર્તિ.

ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્યટીકા-વાયસ્પતિમિશ્રની.

ઉદ્યનની કુસુમાંજલિ.

અને ન્યાયતાત્પર્યપર 'વિશુદ્ધિ' ટીકા.

તત્ત્વચિંતામણિના લેખક ગંગેશ્વર.

તેમના મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ધર્મકીર્તિ પદ્મી અને હરિભદ્રની પહેલા આવે છે.

કારણકે સંમતિ ટીકાનાં અવતરણો હરિભદ્રસૂરિએ કરેલાં છે.

અપભ્રંશ માટે કથાવલિ જોવી. તેમાં ત્રિપણ્ડિ, પરિશિષ્ટ, આઠનિન્હવ અને યુગપ્રધાનનાં ચરિત્રો છે.

યુગપ્રધાનમાં સિદ્ધસેન અને હરિભદ્ર છેલ્લા આવે છે. આ ક્રમ વિચારવા યોગ્ય છે.

જૈન ન્યાય મોડો આવે છે. ન્યાયની પરિભાષા આગમમાં છેજ નહિ. એ પ્રથમ દાખલ કરનાર દિવાકર. એમના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણની વ્યાખ્યાઓ સાથે ઉમાસ્વાતિની વ્યાખ્યા સરખાવવાથી અને ખાસ કરીને અન્નાન્ત અને સ્વાર્થે શબ્દોનાં ઉપયોગથી ઉપરની ખાખત સ્પષ્ટ થશે. એમનો અભિપ્રાય એમણે મને ઘણા વિસ્તારથી કહી બતાવ્યો અને સિદ્ધસેન દિવાકરની ચાલુ મનાતી તારિખ ક્રેટલી ખોટી છે તે સંબંધી કારણો સહિત પોતાનું મંતવ્ય બતાવ્યું. આ સંબંધમાં મેં અલગ લેખ લખ્યો છે.

માધની તારિખ ઈ. સ. ૬૦૦-૬૫૦-મુકરર થઈ ગઈ છે. તેના સંબંધમાં ડો. કીલ્હોર્નનું એક ચોપાનીઉં મને આપ્યું. એ પેક્ટેટ અલબ્ધ જણાયું એટલે આખું મેં લખી લીધું છે. આ ચર્ચા ખીજને રસ પડે તેમ નથી તેથી અહિં વિશેષ લખતો

નથી. એનું જ્ઞાન અને પુસ્તકો ઉકેલવાની સરળતા, આવી પરિપક્વ વયે પણ આવી સુંદર યાદશક્તિ અને તંદુરસ્તીએ મને હેરત કરી દીધો. (આ બાબતનો મારો વિસ્તૃત લેખ શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશ માસિકમાં પુ. ૪૨ ના અંક ૧૦-૧૧-૧૨ માં પ્રકટ થઈ ગયો છે.)

એમની સાથે થયેલી બધી વાત લખવી અશક્ય છે. આજે બીજાં ચાળીશ પુસ્તકોનાં reference કર્યા હશે. બધાં પુસ્તકો એમની પાસે નજીકના રૂમમાં હાજરજ હોય છે અને મરજી પડે ત્યારે જોઈએ તે પુસ્તક પરજ એ પોતાનો હાથ મૂકી શકે છે. એ લગભગ દશ અગિઆર ભાષા બોલી શકે છે. અંગરેજી પર એમનો કામુ અસાધારણ છે પણ જર્મન ભાષા તો એમના ધરનીજ છે. ત્રણ કલાકમાં અનેક વાતો કરી.

ઇનીસ્ખર્ગ.

આજે બપોરે ઉઘાડ હતો એટલે મને એક જબરી ટેકરી-પર લઇ ગયા. સાથે ડૉ. ફીરફેલ અને પ્રો. લેલે પણ આવ્યા. સાતેક માર્શલ ગયા પછી ડ્રાઇનને કાઠે ચાલીને ગયા. સ્ટીમર સામે કાઠે લઈ જાય. ત્યાં ગોઠવણ એવી કે સ્ટીમર પર મોટર પણ તુરતજ ચઢી શકે. સામે કાઠે ગયા તે ગામનું નામ Innesberg હતું. એ હવા ખાવાનું ઠંડાણું છે. હોટેલોનો પાર નથી. થોડે દૂર ગયા ત્યાં રેલવે આવી. પાછળ એન્ડ પીછાઅન પદ્ધતિએ સેંકડો માણસને ડુંગરપર ચઢાવી દીધા. અમને ઉપર જતાં બહુ મજા આવી. મારાં સ્વીટઝરલૅન્ડનાં રમરણો તાજાં થયાં.

ટેકરી ૭૦૦-૮૦૦ ફીટ ઊંચી હશે, આખી ટેકરી લીલો-

તરીથી છવાયલી છે. ઉપર ચઢતાં જઈએ તેમ નદી અને દૂરના પ્રદેશ વધારે વધારે દેખાતા જાય.

ઉપર ગયા ત્યાં સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો ફરતા હતા; કોઈ ચાક્રી લેતા હતા. જોવાનું દૂરનું દૃશ્ય ધણું મગ્નનું હતું. ત્યાંથી સાતે ટેકરીઓ દેખાતી હતી. એક ટેકરીપર અગાઉ જ્વાળામુખી હતો તેને દૂરથી જોયો. લોકોનો આનંદ જોયો. લડાઇ પછી જર્મનીનો ધાણુ નીકળી ગયો હશે અને બધા દખાઈ ગયા હશે એમ મનમાં લાગતું હતું તેને બદલે જીવન દેખાયું. સામે વાજમાં સંગીત ચાલતું હતું.

મને ડૉ. યાકોબીએ સાથે રહીને બહું બતાવ્યું. એમના સંગીતનો અભ્યાસ ધણો વૈજ્ઞાનિક છે. એમણે ‘ધ્વન્યાલોક’ ગ્રંથ છપાવ્યો છે અને આખું અલંકારશાસ્ત્ર તો મ્હોટે છે. ઈટાલીઅન, ઈંગ્લીશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ સ્કૂલો મ્યુઝીકમાં તદ્દન જૂદી છે તેનો તક્ષાવત સ્પષ્ટ કર્યો. હિંદુસ્થાનના છંદશાસ્ત્રનું એમનું જ્ઞાન તો અજબ, એટલે એની સાથેનો તક્ષાવત પણ એમણે ખુલાસાવાર કહ્યો.

જર્મનીનો આખો કૃષ્ણદ્રુપ પ્રદેશ જોઈ અને ચારે તરફ નાના નાના ગામોની માંડણી જોઈને આનંદ થયો, સાથે આપણને એ સ્થિતિએ પહોંચતાં બહુ વખત લાગશે એ વિચારથી સહજ ગ્લાનિ પણ થઈ.

ત્યાં ટેકરી ઉપર ધણું જોયું. પાછા ધણે લાંબે રસ્તે ચાલીને નીચે ઉતર્યા. ડૉ. યાકોબી સાથેજ ચાલતા હતા. હેમચંદ્રાચાર્યના અલંકારપર વાત થઈ ત્યારે અલંકારશાસ્ત્રની શતકવાર બધી વાત કરી નાખી. છેવટે જગન્નાથ કવિએ સત્તરમા સેકામાં રસગંગાપર લખ્યો તેની પણ વાત કરી. અલંકારચૂડામણિમાં તે વખત

સુધી રસ અને અલંકારનું જ્ઞાન હતું તેનો સંગ્રહ છે એમ વાત કરી. મેં કહ્યું કે શાંતરસને હેમચંદ્રચાર્યે દાખલ કર્યો એટલે તુરત એની અગાઉ કોણે કોણે એને રસ ગણ્યવેલ અને શામાટે નહિ ગણેલ, તે પર અનેક વાતો કરી.

એમનું જ્ઞાન તો કોઈ અજબ ! છંદશાસ્ત્રની પણ એટલીજ વાતો ! હિંદુઓમાં પુરાણ વેદ વિગેરેના પારંગામી ! અને આટલી વયે હજી સર્વ વાંચન ઉપસ્થિત ! એમના અગાધ જ્ઞાનનો મને તો આખો વખત વિચારજ આવ્યા કરતો હતો.

ટકરી પરથી નીચે આવી નદી કંઠિથી જરા દૂરના રેસ્ટોરાંમાં યથાર્થિ આ કોશી અમે ચારેએ લીધા. ત્યાંથી પાછા ઘણું ચાલ્યા. રસ્તે પ્રો. લેલેએ શું વાંચતું જોઈએ તે પર વાતો ચાલી એટલે તેને અનેક સૂચનાઓ કરી. મારી પાસે કેટલાંક પુસ્તકોની માહિતગારી લીધી. આજે અમે પાંચ સાત માઈલ ચાલ્યા હયું.

ડો. કીરફેલ સામે કાંઠે તેમના ગામ ‘ગોડેસ્બર્ગ’ ગયા. બહુ પ્રેમથી મળી છૂટા પડ્યા. હું અને ડો. યાકોબી દ્રામમાં બેસીને બોન આવ્યા. મને હોટેલ પર મૂકી ગયા. છેવટે છૂટા પડતાં મેં આર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે નમન કર્યું. બહુ આભાર માન્યો. પોતાને ઘણો આનંદ થયો. એમને મારાપર વાતસલ્ય હતું અને એ એમના પ્રત્યેક વર્તનમાં જણાઈ આવતું હતું. સવારના ત્રણ કલાક ઉપરાંત બપોરે ૨૥ વાગ્યેથી તે રાતના આઠ વાગ્યા સુધી આજે અમે સાથે રહ્યા.

બોનમાં હોટેલની સામે સવારે બજાર ભરાય છે. કુટ શાક બધું મળે. બપોરે ૧ વાગે બંધ. દોઢ વાગ્યે જોઈએ તો શાખનું

એક તરણું ન હોય અને જમીન ધોવાઇને સાફ થયેલી હોય. ટુંક વખતમાં બધી દુકાનો ઉપડી જાય અને ચોક્કસ ચોખ્ખો થઈ જાય. અબ્જરની જગ્યા વીક્ટર સ્કેવેરથી અડધી હશે.

કોલન-Cologne.

બુધવારે સવારે નવ વાગ્યે બોન છોડ્યું. બોનમાં બે દિવસ ઘણો આનંદ થયો. વિદ્યુતપરિચય, સત્સમાગમમાં જે મળ આવે તે આર છે. અનેક દેખાવો કે મકાનો જોઇએ તેના આનંદ કરતાં સુંદર ચર્ચા અને માનસિક ખેલોનો આનંદ જૂદીજ જાતનો છે, અવર્ણ્ય છે, એની મળ અનુભવવાથીજ સમજાય છે, એનો રસ ખીજાને કહી શકાતો નથી, પણ મનમાં જે શાંતિ થાય છે તેનો પ્રકારજ જૂદો છે.

આખી મુસાફરીમાં આ બે દિવસ તદ્દન જૂદી જાતના અને આખી જીંદગી બરાબર યાદ રહે તેવા ગાળ્યા.

પોણા કલાકમાં કોલન આગ્યું. સ્ટેશનપર ક્લોકરૂમ (cloak room) હોય છે ત્યાં સામાન મૂકીએ તેની રસીદ મળે છે. એક દાગિનાના ૨૦ ફ્રેન્ક (બેઆના લગભગ) લે છે. મજુરને રસીદ આપી તેનો નંબર લખી લીધો. તેણે કહ્યું કે ૧૨-૧૫ મીનિટે 5b પ્લાટફોર્મ ઉપર આવજો. ભાષા સમજીએ નહિ પણ અનુમાનથી સમજાય. મજુર ચોરી જશે એવો ભય તો નહિજ. નજીકમાં કુકની ઓફિસે જઈ કહ્યું કે બે કલાકમાં

કોલન બતાવે તેવો ગાઇડ આપો. તેઓની ઓરગેનાઇઝડ ટુર શરૂ થતી હોય તો તેમાં દાખલ થઈ જવા કહ્યું, પૈસા બહુ નહિ લાગે અને વખતસર પાછા આવી શકાશે. જો હું ખાસ મોટર અને ખાસ ગાઇડ લેત તો પાંચ પાઉન્ડ થાત તેને બદલે ત્રણ માર્ક (ત્રણ શીલીંગ)માં પતી ગયું. ગાડીમાં બેઠો.

‘કોલન.’

જર્મનો એનો સ્પેલીંગ kpaın પણ કરે છે. એ પશ્ચિમ આબુનું મોટામાં મોટું શહેર છે. એની વસ્તી લગભગ આઠ લાખની ગણાય છે. રોમન રાજ્યના વખતનું એ શહેર છે. એમાં આવન દેવળો છે. રૂહાઇન નદી ધણી વિશાળ છે, તેના ઉપર તે શહેર આવેલું છે અને ઘણું વસ્તીવાળું અને સુંદર શહેર છે.

લડાઈ પૂરી થયા પછી ફ્રેન્ચ, અમેરિકન અને અંગ્રેજોએ એને તેમજ બોનને પણ કબજે રાખ્યું હતું. ચાલુ વર્ષના જાન્યુઆરીમાં એનો કબજો છોડયો. સ્ટેશનપર મોટી Excelsior હોટેલ છે તે હોટેલમાં અમેરિકન લશ્કરનો પડાવ હતો. ઓફિસરો અંગલામાં રહેતા હતા.

૧૧૧૧ કલાક મોટી સારાખેન્ક ગાડીમાં આખા કોલનમાં ફર્યા. ગાઇડ સ્પેનીશ અને અંગરેજી બોલતો હતો. ઘણા દેવળો બહારથી જોયા. દરેક એમ્બસીનાં (એલમ્બાસાતાનાં) મકાનો જોયાં. મ્યુઝીઅમો-સંગ્રહસ્થાનો અહીંનાં વખણાય છે. અંદર જમને વિગતવાર જોવાનો વખત નહોતો પણ નામો સાંભળ્યાં. હિંદુસ્થાનનું ખાસ મ્યુઝીઅમ અહીં છે અને ગાઇડે કહ્યું કે તે જરૂર જોવા લાયક છે.

જર્મનીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શહેર ઘણું ચોખ્ખું અને એના

રસ્તાઓ સફાઈદાર છે. જર્મનીમાં ઘણા રસ્તાઓ પથ્થરના ગોઠવેલા છે. મોટી ઈંટ જેવા પથ્થરો ગોઠવેલા એટલે એ રસ્તાઓને સમારકામ વારંવાર કરવું ન પડે, બાકી કોલસાના ટારના રસ્તા જેવા એ સુંવાળા રસ્તા નહિ. કેટલાક મોટા રસ્તા ટારના પથ્થુ હોય છે. કોલનમાં ચાર માઈલનો એક યુવાં આવે છે, તે બહુ મજનો લાગે છે. બન્ને બાજુએ જાડો મજનો લાગે છે, ઓગસ્ટની આખર આવી એટલે પાંદડાં પીળાં પડવા લાગ્યાં છે. થોડા દિવસ પછી માત્ર હુંડાંજ રહેશે. યુરોપમાં ઉંદાળામાં મજ છે. શિયાળામાં ઠંડી એવી પડે કે વાત નહિ. તેમાં જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ ઠંડી વધારે એટલે ફ્રાન્સ કરતાં શિયાળામાં જર્મની વધારે ઠંડું થાય છે.

કોલનનું જખરજસ્ત કેથીડલ ફરીવાર જોયું. એ દેવળ પણ એકવાર જોવાલાયક છે. એના બાજુના શિખરો અને બહારનો દેખાવ ભવ્ય દરવાજા અને મંડપની વિશાળતા ખાસ આકર્ષક છે. ઇટાલિ ન ગયા હોય તેને તો એ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું છે. એની સામે ચિત્રો મળે છે. એ સ્ટેશન ઉપરજ છે.

કોલોનને જોઈ બરાબર ૧૨-૧૫ વખતસર સ્ટેશને આવ્યો. પોર્ટર સામાન ડ્રોક રૂમમાંથી લઈ પ્લાટફોર્મ ઉપર હાજર હતો. ટ્રેન આવી તેમાં બેસી ગયો.

બેલ્જિયમ.

રસ્તે લીજનો કિલ્લો આવ્યો. (Liege) એનો ખરો ઉચ્ચાર 'લાયેજ' છે. એની ફરતા સાત પર્વત છે અને સાત નદી છે. કુદરતી અચાવ ઉદ્દેપુરની પેઠે એનો પણ ધણો મજબૂત છે. જર્મનોની બધી ગણતરી ઉધી વાળનાર આ શહેર ટ્રેનમાં બેઠા બેઠા જોયું, ધણું સ્વચ્છ લાગ્યું. નદી અને ડુંગરમાં અનેક વળાકાર લેતી ગાડી આગળ વધતી ચાલી. બહુ મોટા શહેરે જ ગાડી ઊભી રહે. બહુ ફાસ્ટ ચાલતી હતી.

અસેલ્સનું સ્ટેશન ધણું જબરું. સ્ટેશનો ત્યાં ત્રણ છે. દરેક પર પ્લાટફોર્મ ધણા. મારે ઉતરવાનું હતું તે સ્ટેશને પોરટર કરી હું એન્ટવર્પની ગાડીમાં બેસી ગયો.

એન્ટવર્પ અહીંથી દૂર છે, કેટલીક bloc ગાડીઓ હોય છે તે અસેલ્સથી ઉપડી એન્ટવર્પજ ઊભી રહે. તેને પહોંચતાં ૫૦ મીનિટ થાય છે. બ્લોક ગાડીમાં બેઠો. એના ફર્સ્ટ ક્લાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ બહુ સુંદર, કેટલીક સીટો તદ્દન સીંગલ અને પુલ્કમેનકાર જેવી. સાત વાગ્યે સાંજે એન્ટવર્પ પહોંચ્યો. ત્યાં તો મિત્રો ધણા હતા એટલે ઘર જોવુંજ હતું.

એન્ટવર્પ Antwerp.

પાસપોર્ટ રસ્તે બતાવવો પડે. સરહદપર બહુ ધુંચવણુ નહિ. બ્રીટિશ પાસપોર્ટનું માન પણ સાઈ હશે એમ લાગ્યું. મારો

સામાન મારે કોઈ જગ્યાએ બતાવવો પડ્યો નથી. માત્ર એક જગ્યાએ એક વખત પેટી ઉઘાડવી પડી હતી.

એન્ટવર્પનો કાચનો વેપાર મોટો છે. લોઢાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. એની નદી મોટામાં મોટી સ્ટીમરને કાંઠે લાવી શકે છે. એના ડોકસ ૬ માઈલ લાંબા છે. આખો દિવસ ડોકસપર ધમાલ ચાલતીજ હોય. વ્યાપારની ધમાલની બાબતમાં જર્મનીના હુમ્બર્ગ પછી બીજો નંબરે આ બંદર આવે છે. બેલ્જિઅમનું ‘એસ્ટેન્ડ’ બંદર પણ ઘણું જાણ્યું છે.

એનું નામ બેલીઆ ભાષામાં ‘Antwerpen’ છે, જર્મનમાં એને આંવારે કહે છે. અંગ્રેજી નામ Antwerp છે. એની વસ્તી ૧૬૦૦૦૦ ની છે. શહેર ઘણું શોભિતું અને પૂરતી સગવડવાળું છે.

એના ડોકસ જરૂર જોવા લાયક છે. એની ધમાલ એટલી બધી છે કે વાત નહિ. અમે ગયા ત્યારે એક સ્ટીમરમાંથી મકાઈ ખાલી કરતા હતા. મકાઈ એના હેચમાં છૂટી ભરેલી. સપાટાબંધ કેનથી એક મોટું વાસણ ઉપર લઈ આવે અને ઢગલો કરે તેના કોથળા ભરાઈ જાય અને તુરત ધડેલી બંદર પર નાખી આપે. કામ એવું સપાટાબંધ ચાલતું હતું કે આપણને તો વાત માન્યામાં પણ ન આવે. એ લોકો નકામી મહેનત કરતા નથી અને જ્યાં સંચાકામથી કામ થાય ત્યાં મનુષ્યની શક્તિનો વ્યય કરતા નથી.

આખા છ માઈલના ડોકાપર અનેક સ્ટીમરોમાં કામ ચાલ્યા કરતું હતું: કોઈ ભરાતી હતી, કોઈ ખાલી થતી હતી. સામે કાંઠે દર દશ મીનિટે પેસજરો લઈ સ્ટીમર જતી હતી.

નદી મોટી દરિયા જેવી છે અને તેનો લાભ બેલ્જિઅન લોકો પૂરતો લે છે. જર્મનીમાં ધણો માલ બેલ્જિઅમથી જાય છે. હિંદુસ્તાનથી કરોડોનો માલ બેલ્જિઅમ સીધો જાય છે.

અંદરના ડોકસની બાજુમાં એન્ટવર્પમાં એક ટાવર છે. એમાં જૂની વસ્તુઓ-હથિયારો અને બેલ્જિઅમનાં સુંદર કારીગરી અને ઐતિહાસિક બાબતોનો સારો સંગ્રહ છે. એમાં અંદર દાખલ થવાની રી કાંઈ નથી. જૂના પુરાણો રીતરિવાજો કેવા હોય છે અને ફરતા ફરતા દેશ કેવો થતો જાય છે તે જરા અહીં જોઈ લેવા જેવું છે. જુના સીક્રીઓ જોવામાં આવ્યા.

Innovation ઇનોવેશીઓ નામનો ધણો ગંગવર સ્ટોર છે. ત્યાં ધણી ચીજો જોઈ. કાંઈ ખરીદી કરી.

એક દેવળ મોટું છે. બહારથી જોયું. દેવળો અત્યાર સુધીમાં એટલાં જોયાં અને ખાસ કરીને ડોમો અને સેન્ટ પીટર જોયાં હતાં એટલે હવે આમાં કાંઈ નવીનતા ન લાગી.

અસેલ્સ. વોટરલૂ.

બીજો દિવસે બ્લોક ટ્રેનમાં બેસીને અસેલ્સ ગયા. સ્ટેશન પરથી બુલ્કવર્ડ છ માઇલનો આવે છે તેમાં અમારે વોટરલૂ (Waterloo) જવું હતું. અસેલ્સની આટલું નજીક વોટરલૂ છે એની મને ખબરજ નહોતી. આવું જગપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સ્થાન જોયા વગર કેમ જવાય ?

મારા મિત્રને સાથે લઈ અસેલ્સને સ્ટેશને ખાસ મોટર કરી. કુકની ટુરમાં વખત લાગશે એ ભયે આ નવો રસ્તો લીધો. એ મોટરવાળો ધણો લુચ્ચો નીવડ્યો. પ્રથમ તો ઠરાવ પ્રમાણે

અમને ખુલવાડને રસ્તે તેણે ન લીધા, બહારો બહાર ચાલ્યો. લગભગ ચારેક માઇલ જઈને કહે મારી મોટરમાં અંદરનું મશીન ભાંગી ગયું. કહે કે ૩૬ ફ્રાંક આપો. અમે લડવા લાગ્યા, પણ જંગલમાં લડવું કામનું શું? એ તદ્દન જૂઠોજ હતો એમ અમને શંકા હતી. માથાકુટ ઘણી કરી મારા મિત્રે દયા ખાધ પૈસા આપવા હા પાડી. હું બેદિબચન ભાષા સમજું નહિ, પેલો અંગરેજ સમજે નહિ.

ત્યાં પડખે ગ્રામ નીકળી તેમાં બેસી વોટરલૂ ગયા. પરદેશીને કુકની દુર કેટલી ઉપયોગી છે તેનો છેવટે સારો ખ્યાલ આવ્યો.

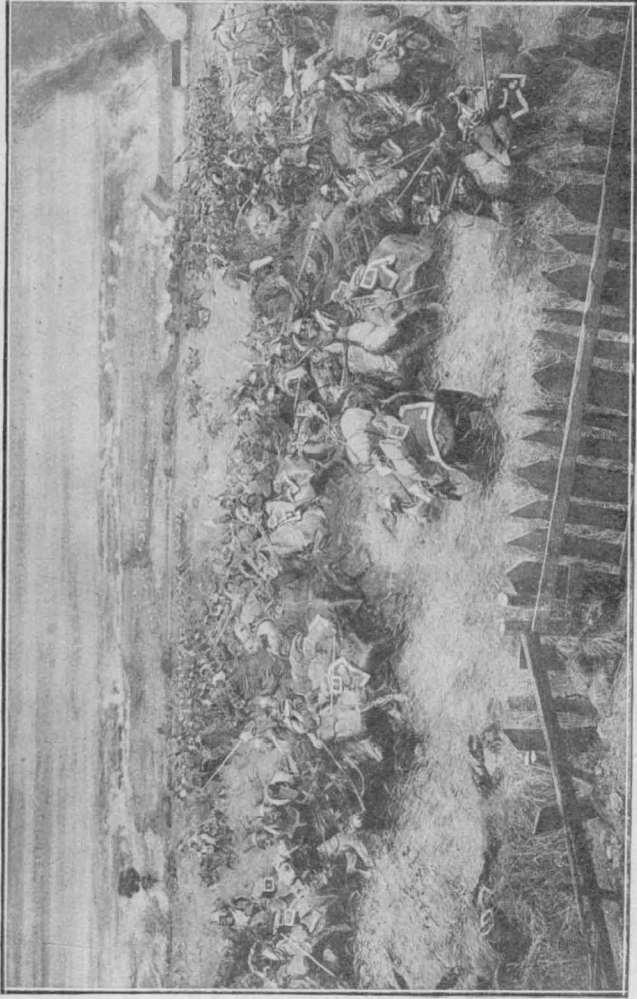
વોટરલૂનું મેદાન જાચરજસ્ત છે. લાખો સિપાઇ સમાઇ શકે એવું એ યુરોપનું પાણીપત છે. મેં કુશ્મેત જોયું હતું એટલે એને આની સાથે સરખાવી શક્યો.

ગ્રામમાંથી ઉતરી ત્રણેક મીનિટ ચાલીએ ત્યાં હોટેલોની હારમાળા આવે છે. અહીં સેંકડો ટુરિસ્ટો આવે છે તેની સગવડ માટે આ હોટેલો છે. અમે તો પ્રથમ દૃશ્ય જોવા ગયા.

એક સુંદર ગોળાકાર વોલ્ટ (ધુમ્મટ) છે તેમાં શી આપી જવાનું. અંદર ગયા પછી ગાઇડ બુકો અને ચીત્રો મળે. એમાં સામા યુબજના ૧૨ ભાગ પાડ્યા છે. દરેક ભાગમાં શી હકીકત છે તે બુકમાં જોઈ લેવાની. સરવે વોલ્ટમાં ચિત્ર છે. એની પર સ્પેક્ટીવ એવી સુંદર છે કે ખેતર આકાશ લશ્કર બધું જોઈ માઇલો સુધી લંબાયું હોય એમ લાગે. એની ઉંચાઈ તો માત્ર ૨૫ ફીટ હશે અને ગોળ આકારમાં બહારથી જોઈએ તો ધાંસલેટની ટાંકી જેવું લાગે.

નેપોલીઅન ઘોળા ઘોડા પર સ્વાર છે. તેનું લશ્કર કાળા પોશાકમાં કુચ કરે છે. અંગરેજો સામેથી આવે છે. અનેક

યુરોપનાં સંસ્મરણો.

વોટરલૂ-ચેનોરમાના. ૩. નો દેખાવ.

[પૃ. ૩૮૩.

ઘોડા ભરી ગયા છે. અમુક સરદાર પડયો. અંગરેજ લશ્કર ભાગ્યું. વેલોંગ્ટન પાછું બોલાવી લાવે છે. એની ધીરજ અને અડગતા દેખાય છે. અનેક માણસો અને ઘોડાઓ મરેલા પડેલા દેખાય છે. સામેથી ખેતરોમાંથી ઝુંપડાની તળેથી સખ્ત દારૂગોળા ઉડે છે. અંગરેજો સામા ધ્વનિ કરે છે. ત્યાં દૂરથી બુલયન્તું લશ્કર દેખાય છે. નેપોલીઅનની ગણતરી પોતાના રીઝર્વ લશ્કરની હતી તે ખોટી પડે છે. મોટી સંખ્યામાં બુલયરને જીતે છે. જર્મન લશ્કરથી એ ડરી જાય છે. અંગરેજો નાસવાની અણી ઉપર હતા ત્યાં વખતસરની મદદ આવી પહોંચે છે. ઘોડાઓની કતલનો પાર નથી. સ્કવેરમાં બુલયરનાઓ જોવા જોવી છે. રીઝર્વ લશ્કરને ક્યાં અને કેમ રાખવું તે જોવાય છે.

આવી રીતે બાર દેખાવો જોવાના છે. એ પ્રયેક્ષનું વિગતવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એનાં ચિત્રો જોવા લાયક છે. ચિત્ર એવી સુંદર રીતે કાઢ્યું છે કે એણે ઘણી ઓછી જગ્યા રોકી છે છતાં માઇત્રો સુધી દેખાય છે. આકાશનો દેખાવ, ખેતરોનો દેખાવ, ઝુંપડાનો દેખાવ, દારૂગોળાના ધુમાડા અને ઝાડોની દારૂ આખા રણક્ષેત્રનો અને જંગનો ખ્યાલ આપે છે. મેં એ સર્વ ચિત્રો લીધાં છે પણ અસલ ધુમ્મટની અંદરના ચિત્રકામ સાથે એની સરખામણી થઈ શકે તેવું નથી.

નીચે ‘સુવીનીર’ મળે છે. સુવીનીર એટલે અમુક સ્થાને જઈ આવ્યા તેની યાદગિરીમાં ખરીદેલી ચીજો. બોનાપાર્ટ પીતળનો, ટેકરી ઉપર બોનાપાર્ટ, ફાટા વિગેરે અનેક રીતે બોનાપાર્ટ ત્યાં મળે છે. ચિત્રો અને કાર્ડો તથા આલ્બમો પણ મળે છે. ઇચ્છા પ્રમાણે લઘુ બહાર આવ્યા પછી લડાઇની યાદગિરીમાં એક સ્મરણસ્તંભ માટીનો કર્યો છે તે પર જવાનું છે. એનાં

૨૨૬ (એસે છતીસ) પગથીઆં છે. ધૂળ પથ્થરનો એ ખનાવી કાઢેલો ટેકરો છે. પગથીઆં સારાં છે. ઉપર ગયા પછી મોટું સ્મરણસ્તંભનું ચોરસ છે તેના ઉપર વાદ્ય ચિત્રો છે. આળુએ તારીખ લખી છે. '૧૮ મી જુન ૧૮૧૫' એમ મારા સ્મરણમાં છે. મેં કોઇ જગ્યાએ તે તારીખ લખી લીધી છે.

ઉપર બેસતાં આખા રણક્ષેત્રનું દૃશ્ય નજરે પડે છે. જે કુવામાં અનેક લડનારાને નાખી દીધા એનું નામ 'corpes' well કહેવાય છે. આળુનું ઐતિહાસિક cathedral છે. ઉપર દુરસદ્ હોય તો અરધો કલાક બેસી આ મહાસંહારક વિભૂતિઓ પર વિચાર કરવા જેવું છે. આવા દુનિયાના મહાસંહાર કરનાર શક્તિવાળા પુરૂષોનું સમાજવ્યવસ્થામાં શું સ્થાન હશે તેને ખ્યાલ કરતાં અનેક જાતની લાગણીઓ થવાનો સંભવ છે.

નીચે આવી હોટેલનો ઇચ્છા પ્રમાણે લાભ લઇ અમે સ્પેશિયલ મોટર ત્યાંથી કરી. મોટર બહુ સારી મળી ગઇ.

અસેલ્સમાં પેલેસ ઓફ જસ્ટીસ, વોર મેમોરીયલ, મોટા ખરીદવાનો રસ્તો (Shopping Locality) વગેરે જોતાં ત્યાંના રાજનો મહેલ બહારથી જોતાં અને આવડા મોટા શહેરની સ્વચ્છતા જોતા આગળ વધ્યા.

અસેલ્સમાં મ્યુઝીઅમ અને બોટાનીકલ ગાર્ડન બહુ જોવા લાયક છે.

અસેલ્સની વરતી નવથી દશ લાખની ગણાય છે અને તે બેલ્જિઅમની રાજધાની છે. બેલ્જિઅમમાં ફાંકનું ચલણ છે પણ તેના ફાંક ફાંસના ફાંકથી જૂદા. હાલમાં તેનો ભાવ પાઉંડના ૧૭૦-૭૫ લગભગ રહેતો હતો.

‘સંસ્મરણ’માં આવેલાં શહેર, નદી, પર્વતો, સ્થાનો અને વિષયો

બિએરેલી અક્ષરાનુક્રમે

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
અન્નપુર્ણા સિપાઈ. ક્રાંસ.	૭૯	ઈટાલિ.	૨૪૯-૩૨૩
અઢારમી સદી-ચિત્રકળા.	૩૫૭	ઈટાલિયન એક્સચેન્જ.	૧૫
અપભ્રંશ.	૩૬૭	ઈટાલીઅન ફેલોમીશ સ્કૂલ.	૩૫૬
અલ્યાસ.	૪	ઈટીનરરી.	૨૪
અમેરિકન એક્સપ્રેસ.	૨૦, ૨૪૫	„ માં લંચ.	૯૭
„ દુરિસ્ટો.	૨૧૩, ૨૩૬	ઈનર ટેંપલ.	૯૫
અરમીટાજ.	૬૭	ઈનવાલીડીસ.	૮૨
અરિના-રોમ.	૩૦૯	ઈનીસ્બર્ગ.	૩૭૩
અલંકાર ચૂડામણિ.	૩૭૪	ઈનોવેશીઓ.	૩૮૧
આઉટફીટ.	૯	ઈન્ટરનેશનલ કાર.	૨૬૬
આતિથ્યગૃહ-પોસ્ટામ.	૩૫૨	ઈન્ટરલાકન.	૨૨૪-૩૮
આરમોનવી.	૬૭	ઈન્ડીઅન મ્યુઝીઅમ.	૧૩૦
આર્ક ડિ ટ્રાયંફ.	૭૮	ઈન્ડીઅન હોટેલ-લંડન.	૯૧
આર્થ કોન્સ્ટેન્ટાઈન.	૩૧૦	ઈન્સ. લંડન.	૯૫
આર્સિનલ-અર્બિન.	૩૩૮	ઉદ્ગારો-સંસ્મરણો.	૧૦૨, ૧૦૯, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૨, ૧૩૮, ૧૬૦, ૧૭૦, ૨૨૧, ૨૨૬, ૨૫૩.
આલ્કલી ઝરા-મોંટ્રે.	૨૧૭	ઉદ્ગમી જમીની.	૩૨૮
આલ્બર્ટ-બાવલું.	૧૦૭, ૧૨૬	ઉદ્ગોતકાર.	૩૭૧
આલ્બર્ટ કોન્સોર્ટ હોલ.	૧૩૦	ઉપમિતિ ચર્ચા.	૩૭૦
આલ્બાની.	૨૬૧	હાઇ-ડ્રૂમાં.	૧૪૯
ઇકવેસ્ટ્રીઅન સ્ટેચ્યુ.	૨૮૪	એકવીલાઈન.	૨૮૧
ઇજીપ્શીઅન રૂમ, બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૮		
ઇટન.	૧૯૬		
ઇટર્સીંગ.	૩૭૧		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
એકવેરીઅમ. ક્ર.	૧૪૮	એંકાશીઓ.	૭૦
એકસકર્ઝન-ટેમ્સ.	૧૪૩	એકસકર્ડ.	૧૫૦-૬૦
એકસચેંજ.	૧૪	„ કેસ્ટ.	૧૫૬
એદના-જવાબામુખી.	૫૮	„ કોલેજનાં નામો.	૧૫૭
એડન.	૪૩	„ કોલેજો (૨૨).	૧૫૨
„ થી સુએઝ.	૪૮	„ ખાનગી વાસગૃહો.	૧૫૧
એડીન્બરો.	૧૭૩-૯	„ રીનર.	૧૫૫
„ ડોક્ટરી લાઈન.	૧૭૯	„ ડીબેટીંગ સોસાયટી.	૧૫૮
„ નેશનલ ગેલેરી.	૧૭૭	„ ડ્રીંક બીલ.	૧૫૫
„ પ્રકીર્ણ.	૧૭૬	„ પ્રોક્ટરો.	૧૫૩
„ ફોર્થબ્રીજ.	૧૭૮	„ બોડલીન લાઈબ્રેરી.	૧૫૭
„ સેન્ટ બર્ધક્સ કેથીં.	૧૭૬	„ બોટીંગ	૧૫૪
એનેટમી અભ્યાસ.	૬	„ માર્ટીસ મેમો.	૧૫૮
એન્ટવર્પ.	૩૭૯	„ યુનિવર્સિટી.	૧૫૯
એપોલો-બરનીન.	૨૮૯	„ સ્ટ્રી એન્યુએટો.	૧૫૨
એફીલ ટાવર.	૭૪	એકસકર્ડ સ્ટ્રીટ.	૧૬૪
એ. બી. સી. રેસ્ટોરાં.	૯૪	એપેરા હાઉસ. પેરિસ	૮૧
એબી. વેસ્ટમીન્સ્ટર.	૧૧૪	એબેલો.	૨૮૪
એરોપ્લેનો.	૧૬૭	એમ્નીબસ-લંડન.	૧૬૩
એલ. એન. ઈ. બાર.	૧૭૧	એલ્ડ ક્યુરીઓ શોપ.	૧૨૦
એલિજન રમ. બિ. મ્યુ.	૧૧૭	અંડરગ્રાઉન્ડ-લંડન.	૯૩
એસીરીઅન સલ્ન. „	૧૧૭	અંડરગ્રાઉન્ડ લીડન.	૩૩૩
એવેન્ટાઈન.	૨૮૧	કથાવલિ.	૩૭૨
એસ્કેલેટર.	૯૩	કપડાં.	૯,૧૦
એન્જલોનો મોઝીસ.	૨૯૧	„ ની ઘોલાઈ.	૪૦
એફીટીટિ-બાવલું.	૩૫૦	કબૂતર-સેન્ટ પોલ.	૧૦૪
એફીથાએટર ફેલેવીઅમ.	૩૦૮	કર્ચુબેલ.	૧૦૧
એબ્સી-બર્લિન.	૩૪૧	કળા.	૨૭૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કાચકામ-વેનિસ.	૩૨૧	કેરી.	૫૬
કાફે-પેરિસ.	૬૮	કેલીઅસ.	૨૮૧
કાફે-લિડો.	૩૧૬	કેલે.	૮૮
કારાકેલા બાથસ.	૩૧૦	કેશ-કેડિટ.	૧૫
કાર્યક્રમ.	૧૨-૧૪	કોગ બહીલ રેલવે	૨૪૧
કાલ્પીનનું જીવન.	૨૧૧	કોન્સ્યર્જ.	૬૭, ૨૩૪
ક્રીટ્સનું ઘર.	૨૬૦	કોન્સ્યર્જરી.	૮૧
„ ની કથા.	૨૬૩	કોમો.	૨૪૬-૨૫૭
ક્રીનોટીફ. લંડન.	૧૬૩	કોરીન્થીઅન સ્કૂલ.	૩૫૬
ક્રીસ્કેલ. ડો.	૩૬૭	કોર્સિકા, સારડીનીઆ	૫૮
ક્રીલ્હોર્ન-માધ.	૩૭૨	કોલન.	૩૬૪, ૩૭૬
કુક.	૨૦, ૭૨, ૯૧, ૨૦૨	કોલેજનાં નામો. ઓક્સ૦	૧૫૭
„ કેડિટ.	૧૫	કોલોઝિયમ.	૩૦૮
„ ના ગાઈડ.	૧૦૭	કોસ્મોલોજી.	૩૬૮
„ ના ચેક.	૧૫	કોલિનૂર.	૧૦૧
„ લંડન ઇટીનરરી.	૯૭	કચુ.	૧૬૯
કુલીનન હીરો.	૧૦૧	કચુ ગાર્ડન્સ. લંડન.	૧૪૬
કુસુમાંજલિ.	૩૭૧	કાઉન-પોપનો.	૩૦૩
કુટેકોબ.	૩૧૧	ક્રીકેટ.	૫૬
કેનાલ-વેનિસ.	૩૧૫	ક્રીપ્ટ-સેંટપોલ.	૧૦૪
કેંટરબરી.	૧૬૦	ક્રીમેટોરીઅમ. પેરિસ.	૨૦૦
કેન્સર્સીગ્ઝન ગાર્ડન્સ.	૧૨૪	ક્રીસ્ટલ પેલેસ.	૧૪૦
કેન્સર્સીગ્ઝન પેલેસ.	૧૨૫	કેસ્ટ-કોલેજ. ઓક્સ૦	૧૫૬
કેપીટાલ.	૨૮૫	કોમવેલ શેડ સ્કુ. હોમ.	૧૩૪
કેપીટાલાઈન.	૨૮૧	કોંસા-ટ્રેન્ય.	૭૩
કેપુસિનિ શેમ	૩૦૧	કલની મ્યુઝીઅમ.	૮૦
કેપો સાંટો	૨૭૮	કલેસીનોફ. ડો.	૩૬૦
કેપીનમાં સગવડો	૩૨		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કલોકરૂપ. કોલન.	૩૭૬	બંજેશ્વર.	૩૭૨
„ પીઝા.	૨૭૫	ગ્રાંડ કેનાલ. વેનિસ.	૩૧૪
કવીન્સબરો ટેરેસ.	૬૧	ગ્રાં. પ્રી. પેરિસ.	૮૬
કવીરીનાલ.	૨૮૧	ગ્રીન વાલડ.	૩૬૨
ખાવાની પદ્ધતિ.	૩૫, ૩૮	ગ્રીન્ડલવાલડ.	૨૨૭
ચુરશી-સાન્યારોહણી.	૧૧૩	ગ્રેટ મોર્ધર્ન રેલવે	૬૪
ખેલી-જર્મની.	૩૬૩	ગ્રેઝ ઇન.	૯૫
ખારાક.	૧૮, ૨૮	ગ્રે. ક્રાયર્સ ચર્ચયાર્ડ.	૧૭૭
ખાઈડ બુક.	૧૬, ૨૧	ગ્લાસગો.	૧૮૫
„ લાંડન.	૧૯૫	ગ્લીચો.	૨૧૮
„ બેડેકર.	૧૭	ગ્લેશીઅર.	૨૧૯
„ સેચલ.	૧૬	ઘડિયાળમાં ફેરફાર.	૩૭, ૫૭
ખાર ડ' કોરનેવીન.	૨૦૫	અર્થ ઓફ સાંટાકોઝ.	૨૭૪
ખાવર સ્ટ્રીટ.	૧૨૧	ચાલ્ડનબર્ગ એવેન્યુ.	૩૪૩
ખીડોરિનિ.	૨૬૧	ચિત્રકળા-અભ્યાસ.	૫
ખીચોવાની વિસ્કોન્ડી.	૨૬૫	ચિત્ર. ડોન. ટવાઈલાઈટ.	૨૭૩
ખીલ્ડહોલ. લાંડન	૬૮	„ નાઈટ એન્ડ ડે.	૨૭૩
ખેરીનો. ડો.	૮૩	ચેપલ. લાંડન યાવરમાં.	૧૦૦
ખેરિસન ચર્ચ.	૩૪૬	ચેર ઓફ ડેસ્ડીની.	૧૧૩
ખેલીલીઓ.	૨૭૭	ચાટલા ઇટાલિ	૨૭૫, ૩૦૧
ખેલેરી નેશનલ. લાંડન.	૧૦૫	છાપાં.	૩૬૨
ખેલેરી ચુર્કિસિ.	૨૭૦	જર્જમેન્ટ-ખોરિસ.	૩૫૪
ખેલેરી લાફાયત.	૬૬	જમણુસ્થાન.	૩૪
ખોડેસ્ખર્જ.	૩૬૬	જર્મન એક્સચેન્જ.	૧૫
ખોથીક સ્થાઈલ.	૩૫૬	જીનેવ.	૨૦૫, ૨૧૨
ખોફ્ફ હોટેલ.	૨૨૩	„ કાલ્વીનનું.	૨૧૧
ખોંડોલા. વેનિસ.	૩૧૩-૪	„ હોટેલ ડ' એન્જેલેર.	૨૦૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
જીઓ-બાવલું.	૩૫૦
જોકોબી. રા.	૩૬૫-૬
જેસુઈટનું ચર્ચ.	૩૨૧
જેચ. ઝાંગકાઉ.	૨૩૦
જોડાં. પેન્ટોફેલ.	૩૩૬
જોન નોકસીસ હાઉસ.	૧૭૬
જોનીઅન સ્કૂલ.	૩૫૬
જા'મલો-જા'મની.	૩૬૨
જ્યુ દેવળ-રોમ.	૨૬૫
ઝરાઓ.	૨૧૭
ઝૂ-લ'ડન.	૧૪૭
ઝેપેલીન.	૩૩૬
ઝાંગકાઉ.	૨૨૭-૬
„ ટ્રેન.	૨૩૦
„ હોટેલ.	૨૨૬
ટનેજ.	૪૬
ટનલ-સેન્ટ ગોથાર્ડ.	૨૪૪
ટાઈબર પુલ.	૨૬૪
ટાઈમ.	૨૭
ટાવર-એડીન્બરો.	૧૭૪
ટાવર-એન્ટવર્પ.	૩૮૧
ટાવર લ'ડન.	૧૦૦
ટીપ.	૨૩, ૬૦, ૩૨૪
ટીશીઅન.	૩૨૦
ટુર.	૨૪
ટીટારેટો.	૩૨૦
ટુલીએરી ગાર્ડન્સ.	૭૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ટેકસી.	૨૭
„ પેરિસ.	૮૭
„ લ'ડન.	૯૨
„ સોંધી.	૬૫
ટેટ ગેલેરી.	૧૦૮
ટેમ્સ એક્સકર્કન.	૧૪૩, ૧૬૫
ટે'પરેચર.	૨૬
ટે'પલ ઓફ ફોર્ચ્યુન.	૨૬૫
ટોપઝ.	૨૩
ટોરીટી.	૨૧૮
ટ્રાંસગર સ્કવેર,	૧૬૪
ટ્રાફીક-લ'ડન.	૯૨
ટ્રીક્લીયમ.	૨૮૭
ટ્રીબ્યુના ફોરેન્સ.	૨૭૧
ટુથ. બાવલું.	૩૩૫
ટુવી કુવારા.	૨૬૭
ટ્રોસાક્સ.	૧૮૧
ટક્કર. પી. એલ.	૧૬૮
ટ'ડી-જા'મનીમાં.	૩૭૮
ડરબી.	૯૨
ડાઈંગ ગ્રાલ.	૨૬૬
ડાન્ટે.	૨૬૬, ૨૭૪
„ ગું ધર-ફોલો.	૨૭૦
ડાયાના-બાવલું.	૩૫૦
ડીક્સ-ઓલ્ડ ક્યુ. શોપ.	૧૨૦
ડીકામીરોન.	૨૬૬
ડીફેન્સ-બાવલું.	૩૪૦

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ડીબીટીંગ સોસાયટી.	૧૫૮	દુકાનદારો-લંડન.	૧૩૭
ડીવાઇના કોમેડીઆ.	૨૬૬	દેશાટનના લાભ.	૩
ડુમો-ફોરેન્સ.	૨૭૦	ધર્મકીર્તિ.	૩૭૦
ડુમોનું ફેસેડ.	૨૫૯	ધોલાઈ.	૧૦
ડુમો-મિલાન.	૨૫૮	ધ્વન્યાલોક.	૩૭૪
ડેકચેર.	૧૬	નકશા.	૨૧
ડેલા સ્કાલા.	૨૬૦	નમન-ડો. યાકોબીને.	૩૭૫
ડેક્સ. એન્ટવર્પ.	૩૮૭	નવો મહેલ-પોટ્સડામ.	૩૫૧
ડોગીસ મહાલ.	૩૧૯	નાટક-લંડન. ૧૨૭-૯, ૧૯૩	
ડો. થોમસ.	૧૯૦	નાટક-હિંદી, ગાવરસ્ટ્રીટ.	૧૨૧
ડોનેટેલ્લો.	૨૬૯	નિઃશસ્ત્ર જર્મની.	૩૩૯
ડોમ-બર્લિન.	૩૩૫	નીંદ્રીયમ.	૨૮૭
ડોરીઅન સ્કલ.	૩૫૯	નીરોનો મહેલ.	૨૮૬
ડોવર.	૮૯	નેચરલ હીસ્ટરી મ્યુઝીઝ	૧૩૩
ડેસ સૂટ.	૧૭	નેપોલીઅન.	૩૮૩
ડેસીંગ ગાઉન.	૧૦	„ હુંબ.	૮૨
ડાડકો.	૨૪૪	નેચ્યુન કુવારો.	૩૩૪
ટોપ-જંગી. નમુનો.	૩૩૯	નેચ્યુન મંદિર.	૨૮૪
ટારના થાંભલા.	૩૨૯	નેશનલ ગેલેરી આર્ટસ.	૧૦૮
ટોલ.	૨૪	„ એડીનબરો.	૧૭૭
થોમસ કુક. ૨૦, ૭૨, ૯૧, ૨૦૨		„ બર્લિન.	૩૫૮
દરિયાઈ માર્ગલ.	૫૧	„ લંડન.	૧૦૫
દહનક્રિયા, પેરિસ.	૨૦૦	નેશનલ લીબરલ ક્લબ.	૧૮૮
દળવાની મીલ, પોટ્સ.	૩૪૭	નોટ (દરિયાઈ માર્ગલ).	૫૧
દિડનાગ.	૩૭૦	નોટ્રેડામ-પેરિસ	૮૦, ૧૯૬
દિવાકર-સિદ્ધસેન.	૩૭૨	„ -માસેલ્સ.	૬૩
દીવાને ખાસ.	૧૧૦		

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
નો નો નેનેટ.	૧૨૭	પીયર્સ કોરીડર.	૧૦૧
નંદલાલ અમરશી.	૩, ૨૦૨	પીરામીડ-સેસ્થીઅસ.	૨૯૩
ન્યાય પરિભાષા.	૩૭૨	પૂતળાં-ફ્લોરેન્સનાં.	૨૭૦
ન્યાય ભાષ્ય.	૩૭૧	પેડીંગ્ટનલોક-લંડન.	૧૪૫
ન્યાયવાર્તિક.	૩૭૧	પેનોરામા-ફ્લોરેન્સ.	૨૭૩
ન્યાયસૂત્ર.	૩૭૧	પેન્ટાફેલ.	૩૩૬
ન્યુમેટિક્સ.	૮૬	પેન્થીઅન.	૨૮૨
ન્યુમેરો.	૬૧	„ પેરિસ.	૮૧
ન્હાવાનું.	૩૧૭	પેન્સીઓની.	૨૨
પરાંઓ-લંડન.	૧૩૬	પેરિસ.	૬૫-૮૭, ૧૬૮-૨૦૩
પગ ધસતાં.	૩૩૭	„ જીવ.	૬૮
પર્વણીગૃહ-પોટ્સડામ.	૩૫૨	„ કાફે.	૬૮
પહેરવેશ-પુટગાર્ડનો.	૧૦૧	„ કીમેટોરીઅમ.	૨૦૦
પાઉલી કંપની.	૩૨૧	„ કોંસા.	૭૩
પાણીનું ઠામ.	૯	„ ખર્ચ.	૮૬
પાયર-મારગેટ.	૧૬૩	„ ખોરાક.	૭૩
પારડેનો ઉપયોગ.	૬૮	„ ધરો.	૬૮
પાલ્લેમેન્ટ હાઉસીસ.	૧૦૬, ૧૮૭	„ ટેકસી.	૮૭
પાશ્ચાત્ય સ્થિતિ જ્ઞાન.	૧	„ ટેપરેચર.	૮૫
પારપોર્ટ.	૧૨, ૨૦, ૨૦૩	„ ટ્રાફીક.	૬૬
પી. એન્ડ. ઓ.	૮	„ ટ્રામ.	૮૭
પીકાડિલિ-લંડન.	૬૪, ૧૬૪	„ ટાઈમ.	૬૬
પીનમા સુટ.	૧૧	„ નાટક.	૮૩
પીઝા.	૨૭૫	„ નોટ્રેડામ.	૧૬૬
„ ગાઈડ.	૨૭૬	„ પ્રકીર્ણ.	૮૩
પીઝા. ડેલાસીનો.	૨૭૪	„ બુલવાર્ડો.	૮૫
પીટી ગેલેરી-ફ્લોરેન્સ.	૨૭૨	„ બુર્સ.	૭૯
પીન્સીઓ.	૨૯૦	„ મેટ્રો.	૮૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પેરિસ મોસમ.	૮૬	પ્રિવિ કાઉન્સીલ.	૧૮૬
„ રસ્તા.	૬૬	પ્રોમાનેડ. મારગેટ.	૧૬૨
„ શેરીઓ.	૮૫	પ્લેસ ડ' કોન્કોર્ડ.	૮૦
„ વસ્તી.	૮૫	ફર્સ્ટ ક્લાસ પેસેન્જ.	૮
„ વ્યવસ્થા.	૭૧	ફળદ્રુપ જર્મની.	૩૨૮
„ વ્યાપાર.	૭૧	ફીલોસોફર. બાવલું.	૨૬૬
„ „ હિંદી.	૮૫	કુટ ગાર્ડ.	૧૦૧
„ સભ્યતા.	૭૧	કુવારા. વરસાઈલ.	૧૬૮
„ સીનેમા.	૮૩	ફૂલનું શહેર.	૨૬૬
„ સ્ત્રીઓ.	૮૪	ફેનીંગ-જર્મન નાણું.	૩૬૦
„ હોટેલો.	૮૬	ફેન્સી ટ્રેસ બોલ.	૫૫
પેરિસથી લંડન.	૮૭	ફેમ. બાવલું.	૩૪૦
પેરિસને રસ્તે.	૧૬૭	ફેરન્ડાઈટ.	૨૬
પેરેલીના-બાવલું.	૩૩૪	ફોનીક્યુલર રેલવે.	૨૧૦
પેલેટાઈન.	૨૮૧, ૨૮૫	ફોર્થપ્રીન્. એડીન્બરો.	૧૭૯
પેલે ડી જસ્ટીસ.	૮૧	ફાન્ક-ફ્રેચ.	૧૫
પેલીઆ.	૨૬૪	„ બેલીઅન.	૧૫
પેસેન્જ.	૮	„ સ્વીસ.	૧૫, ૨૦૭
પોટસડામ.	૩૪૫	ફાન્સની વીરપૂજન.	૭૭
„ માં થીએટર.	૩૫૪	ફારીનું થર્થ.	૩૨૧
પોપરાજ્ય.	૨૮૧	ફ્રી લેગેન્.	૫૬
પોપસ્થાન.	૩૦૨	ફ્રેટ-નોર.	૫૬
પોરટીઅર.	૨૭, ૨૩૪	ફ્રેડરીક કેસર ગ્યુઝીઅમ.	૩૫૫
પોરલેઝો.	૨૪૬	ફ્રેડરીકની ખુરશી.	૩૪૮
પોર્ટ સેફ.	૫૩	„ ની તરવાર.	૩૪૭
પોલિસ. લંડન.	૧૬૪	„ નું બાવલું.	૩૩૩
પંદરમી સદીની ચિત્રકળા.	૩૫૬	ફ્રેન્ચ એક્સચેન્જ.	૧૫
પ્રાથમિક તૈયારી.	૪	ફ્રેન્ચ ભાષા.	૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ફ્રેસ્કો પાલ્મિન્ટમાં.	૧૧૧	બીસ્માઈ.	૩૬૦
ફ્લોરેન્સ.	૨૬૭	બુશ્વીસ ગાર્ડન્સ.	૨૮૯
„ આંધણી.	૨૭૪	બુર્સ-પેરિસ.	૭૯
„ વેસ્ટ એન્ડ રેસ્ટોરાં	૧૦૪	„ -બર્લિન.	૩૩૪
બર્ફીંગહામ પેલેસ.	૧૯૬	બુલો-ફ્રેકસટન.	૧૯૭
બરનીન.	૨૮૬	બટ.	૯
બર્લિન.	૩૩૦-૩૬૨	બર્ડીંગ.	૧૧
„ જંગલ.	૩૪૪	બેડેકર ગાઇડ.	૧૭
„ નો વેલવ.	૩૬૦	બેપ્ટીસ્ટી-પીઝા.	૨૭૬
„ રેસ્ટોરાં.	૩૪૪	બેરિસ્ટરો.	૧૯૦
„ રાજમહેલ.	૩૩૬	બેલ્ગ્રેડ.	૨૦૩
„ શસ્ત્રાગાર.	૩૩૮	બેલ્ગ્રામ.	૩૭૯-૩૮૪
„ સ્ટ્રીટ.	૩૪૩	બેલીઅન એક્સચેન્જ.	૧૫
બાઇઝેનટાઇન સ્કેલ.	૩૫૯	બેન્ક ઓફ ઇંગ્લાંડ.	૯૯
બાઇબલ ચિત્રો.	૩૫૯	બાઇ ડ' બુલો.	૬૭
બાદશાહી વાયુયાન દર્શન.	૧૬૬	બાકેશીઓ.	૨૬૯
બાયરન.	૨૨૧	બાટીંગ-ઓક્સફર્ડ.	૧૫૪
બાવલું-ડીફેન્સ.	૩૪૦	બાડલીન લાઇબ્રેરી.	૧૫૭
„ -ફેમ.	૩૪૦	બેન.	૩૬૫
„ -વિક્ટરી.	૩૪૦	બેનીવાર્ડ.	૨૨૧
„ -વોર.	૩૪૦	બે રિવાઝ ગ્રાંડ હોટેલ.	૨૨૫
„ સેન્ટપીટર.	૨૯૪	બંદર મારગેટ.	૧૬૧
„ સેન્ટ પોલ.	૨૯૪	બ્રસેલ્સ સ્ટેશન.	૩૭૯
„ હીસ્ટરી.	૩૪૦	બ્રાઇટન-સફર.	૧૯૫
બાહનોફ.	૨૯૫	બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ.	૧૧૬, ૧૨૭
બીચ-મારગેટ.	૧૬૩	બ્રીજ ઓફ સાઇઝ.	૩૨૦
બીશપનાં હાડકાં.	૩૦૧	બુટસ.	૨૮૮
		બ્રેકફાસ્ટ.	૩૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઐમાન્ટે.	૨૮૩	મિલાન.	૨૫૭-૨૬૬
ઐરા પેલેસ.	૨૬૧	„ હુમો.	૨૫૮
બ્લડી ટાવર.	૧૦૦	„ બબ્બર.	૨૬૩
બ્લુચર.	૩૮૩	„ સિમેટરી.	૨૬૨
ભયનાં સાધનો.	૪૦	„ સુલેહ કમાન.	૨૬૨
ભાતું.	૯	„ સ્કૂલ.	૨૬૨
ભૂગોળ જ્ઞાન.	૭	„ હોટેલ.	૨૫૭
ભૂમધ્ય સમુદ્ર.	૫૪	મિલેટ-ચિત્રકાર.	૭૮
ભેટો-પોપની.	૩૦૪	મીડલ ટેપલ.	૯૫
ભોજનગૃહ-પોટ્સ૦	૩૫૨	મીનરવા. બાવલું.	૩૫૦
મખમલગૃહ. „	૩૫૩	મીનોજીઓ.	૨૫૦
મજુર-સામાન માટે.	૧૦	મુત્સદ્દીઓ. એખીમાં.	૧૧૪
મનોબળ.	૨૯	મુદ્રણખાતું. ઓ. મ્યુ.	૧૧૯
માઇકલ એન્જેલો. ૨૬૮, ૨૮૩, ૨૮૯		મુરેન.	૨૩૩
„ સ્કવેર.	૨૭૩	મુસોલિનિ.	૨૮૦, ૨૮૫
માઇલેજ.	૪૪, ૫૧, ૫૭	મૂર્તિપૂજન.	૨૫૧
માઉન્ટ જેનીક્યુલમ.	૨૯૮	મેક્રીઆવેલી.	૨૭૦, ૨૭૪
માધની તારીખ.	૩૭૨	મેક્સ ગેલેરી.	૩૦૭
માપ.	૨૫	મેટ્રોપોલીટન.	૯૪
મારકેટ-બોનની.	૩૭૫	મેડિટરીનીઅન સી.	૫૪
મારગેટ.	૧૬૧-૫.	મેડલીન ચર્ચ.	૭૯
મારટીસ મેમોરીઅલ.	૧૫૮	મેડિચિ.	૨૬૮
માર્કસ ઓરેલીયસ ઇકવે- સ્ટ્રીઅન સ્ટેચ્યુ.	૨૮૪	મેડોના. ૧૦૬, ૨૯૦, ૩૫૯	
માર્ક જર્મન.	૧૫	મેન્શનહાઉસ.	૯૯
„ ના બાવો.	૩૬૦	મેમોરીયલ-આલ્બર્ટ. ૧૦૭, ૧૨૬	
માર્સેલ્સ.	૬૦	મેયર. લોકાર્નો.	૨૪૭
		મેલ ડે.	૯૬

અનુક્રમણિકા.

૩૯૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મોગલોનો વૈભવ.	૩૫૪
મોટકે. બાવલું.	૩૪૩
મોટર.	૨૭
„ વાળો બ્રસેલ્સનો.	૩૮૨
મોન્યુમેન્ટ-ઓફ રેફોર્મેશન.	૨૦૮
મોબેલ-પેરિસ.	૮૪
મોં બ્લાં.	૨૦૬
મોટ્ટે.	૨૧૭-૨૨૩
„ શીલોન.	૨૨૧-૩
મ્યુઝિયમ બર્લિન.	૩૪૧-૩૪૩
„ લંડન-ઈડીઅન.	૧૩૦
„ „ ઇમ્પી-વોર.	૧૩૩
„ „ બ્રિટિશ. ૧૧૬, ૧૨૭	
„ „ સાયન્સ.	૧૩૧
મ્યુઝિક સ્કૂલો.	૩૭૪
મ્યુનિસિપલ મ્યુઝિયમ.	૨૬૫
મ્યુઝીલીઅમ. બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૭
મ્યુનીચ.	૩૨૬
મુજબ્બા હીલ.	૨૪૮
મુનિવર્સિટી-પેવીઆ.	૨૬૫
„ ઓક્સર.	૧૫૬
„ બોન.	૩૬૮
મુફિસિ ગેલેરી.	૨૭૦
મુફીમેરિસ ઇડીઅન.	૩૬૬
મુસ્ટન સ્ટેશન.	૧૭૧
મોમન ગાર્ડ.	૧૦૧
મુસ્ટર લેગેજ.	૮૬-૩૨૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રમતગમત.	૧૭
રવિવાર.	૧૨૪, ૨૫૪
રસગં ગાધર.	૩૭૪
રાજપુતાના.	૩૧-૫૬
રાજમહેલ-બર્લિન.	૩૩૬
„ માં થીએટર.	૩૫૪
રાફેલ. ૨૬૧, ૨૬૮, ૨૮૩, ૨૮૬	૩૦૫
„ કબ્ર	૨૮૩
રાફેલ-મેરી કોરોનેશન.	૨૬૪
રિગિ.	૨૪૧
રીઆલ્ટો બ્રીજ.	૩૨૧
રીજન્ટ સ્ટ્રીટ.	૧૬૪
રીનેસન્સ.	૨૮૩.
રીસ્ટેગ.	૩૪૨
રૂબેનનાં પેઇન્ટીંગ.	૩૫૧
રેક એન્ડ પીજીઅન રેલવે.	૨૧૬
રેડ સી.	૪૭.
રેનોલ્ડસ.	૨૭૧
રેમર.	૨૬
રેશન-જર્મની.	૩૬૩.
રેસ્ટોરાંન્ડ્બોરે વેસ્ટ એન્ડ.	૧૦૪
રેસ્ટોરાંન્ડ-લંડન.	૬૪
રોચર ડી નાથી.	૨૧૬
રોડ્રીક ધ્રુ-બ્રમણ.	૧૮૦
રોપ રેલવે.	૨૧૮
રોમ.	૨૭૬-૩૧૨
„ ઇબ્લીશ પ્રોટેંડ સીમેં	૨૬૨.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
રોમ-રિપબ્લિક.	૨૮૬	લી'કન્સ ઇન.	૬૫
,, સાત ટેકરી.	૨૮૧	લુથેનો.	૨૪૩-૨૪૮
રોમેનસ્કવ સ્કૂલ.	૩૫૯	લુટર જીનન.	૨૨૭-૨૨૯
રોયલ એક્સચેન્જ.	૯૯	લુપ્ર.	૭૫
રોયલ એર ફોર્સ ડીસ્ચે.	૧૬૬	લુસાન.	૨૧૫
રોસેટા સ્ટોન. બ્રિ. મ્યુ.	૧૧૭	લેક ઓફ હુનેવ.	૨૧૨, ૨૧૭
રોસ્ટમ.	૨૮૮	લેક ઓફ હ્યુસર્ન.	૨૪૦
રૂહાન.	૨૦૪, ૨૦૭	લેક ટ્રિસ્ટ્રીકટ. સ્કોટ૦	૧૮૦૬
,, આર્વે સંગમ.	૨૦૮	લેક મેગીઓરી.	૨૪૬
લવ-બાવલું.	૩૩૫	લેક લેમન.	૨૦૬, ૨૧૨-૧૭
લરકરી પાયદસ્ત.	૧૦૯	લેગ્યુન. વેનિસ.	૩૧૩
લાઈફ જોકેટ.	૪૨	લેટરેનો.	૨૯૦
લાઈબ્રેરી-જર્મની.	૩૬૬	લેડી ઓફ ધ લેક.	૧૮૦
લાઈબ્રેરી-વેટિકન.	૩૦૩	લેબર લીગ.	૨૦૬
લાકડાનાં ઘર.	૨૨૬	લેલે. પ્રે.	૩૭૭
લા બેલા.	૨૬૭	લેસકામ-વેનિસ.	૩૨૧
લાયન ગેટ, હેમ્પ. કોર્ટ.	૧૪૩	લોઇડ ટ્રેસ્ટીનો.	૬
લાયન્સ રેસ્ટોરાં.	૯૪	લોક એચર.	૧૮૪
લાસ્ટ જર્નમેન્ટ.	૩૦૬	લોક ફેટીન.	૧૮૧
લાસ્ટ સપર. ચિત્ર.	૨૬૧	લોકાનો.	૨૪૫
લિડો.	૩૧૬, ૩૨૨	લોચ લોમેં.	૧૮૪
લીઆનાડો વીચી.	૨૬૦, ૨૬૮	લોખી-ડીવીઝન.	૧૧૨
લીગ ઓફ નેશન્સ.	૨૦૯	લોંડ્રી.	૧૦
લીનીંગ ટાવર.	૨૭૭	લોખાર્ડી સ્કૂલ.	૨૬૨
લીબરટી.	૮૦	લંચમાં શિષ્ટાચાર.	૧૨૩
લીલા.	૧૫, ૨૭૪	લંડન.	૯૦-૧૫૦ } ૧૮૭-૧૯૭ }
લીવીઆનું ઘર.	૨૮૭	,, અંડર ગ્રાઉન્ડ.	૯૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કે'ડન-ઇન્સ.	૬૫	હ્યુસર્ન.	૨૩૬-૨૪૩
„ ઓમ્નીબસ.	૧૬૩	„ હોટેલ.	૨૩૯
„ ક્રીનોટાફ.	૧૬૩	વખારીઆ. મી.	૩૬૦
„ કચુ ગાર્ડન્સ.	૧૪૬	વરસાઈલ.	૮૧, ૧૬૮
„ ગાઈડ બુક.	૧૬૫	વાગોલીકાર.	૩૨૪-૬
„ ગાઈડહોલ.	૯૮	વાચસ્પતિ મિત્ર.	૩૭૧
„ ઝૂ.	૧૪૭	વાજ રમ. ઝિ. ચ્યુ.	૧૧૬
„ ટાવર.	૧૦૦	વાન્ડાઈક.	૨૮૯
„ ટેક્સી.	૯૨	વાન સરોવર.	૩૪૫
„ ટેમ્સ એક્સકર્ઝન.	૧૬૫	વાયરલેસ બર્લિન.	૩૪૪
„ ટ્રાફીક.	૯૨	વિક્ટોરીઆ સ્ટેશન.	૯૦
„ ડીસ્ટ્રીક્ટ રેલવે.	૯૪	વિક્ટોરીઆ સ્ટ્રીટ.	૧૬૪
„ દુકાનદારો.	૧૩૭	વિક્ટરી-બાવલું.	૩૪૦
„ નાટક. ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૬૧		વિજયકમાન-પેરિસ.	૭૮
„ પરાંઓ.	૧૩૯	વિજયવાટિકા-બર્લિન.	૩૪૩
„ પીકાડિલિ.	૯૪	વિજયસ્તંભ-બર્લિન.	૩૪૨
„ પેરીંગ્ટન લોક.	૧૪૫	વિજ્ઞાનીઓ-એખીમાં.	૧૧૪
„ પોલિસ.	૧૬૪	વીઝીટર્સ ગેલેરી.	૧૧૧
„ બેન્ક ઓફ ઇંગ્લાંડ.	૯૯	વીઝનાહ.	૨૪૧
„ મીડલેન્ડ રેલવે.	૧૭૧	વીનસ.	૨૬૬
„ મ્યુઝીઅમ.	૧૦૫	„ -બાવલું.	૩૫૦
„ મેન્શન હાઉસ.	૯૯	વિશુદ્ધિ ટીકા.	૩૭૨
„ રેસ્ટોરાં.	૯૪, ૧૬૫	વીન્ટર ટાઈમ.	૨૭
„ રોયલ એક્સચેન્જ.	૯૯	વીન્ડઝર કેસલ.	૧૬૬
„ સામાન્ય.	૧૬૩-૧૬૭	વીમીનાલ.	૨૮૧
„ સિનેમા.	૧૨૯	વીરપૂજ. ક્રાન્સની.	૭૭
„ સ્ટોરો.	૧૩૫	વીરવાહડ સ્ટેટર સી.	૨૪૦
„ સ્લોટ.	૯૪	વીરેશીઓ.	૨૬૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ત્રીલા અંબરટો પ્રાથમો.	૨૮૯
તુલ્ય સેક.	૧૧૦
વેક્ટ્રીલ યાવર.	૧૦૧
વેગોલીકાર.	૨૬૬
વેજીટરીઅન.	૨૯, ૨૦૩
વેટિકન.	૩૦૨
„ પીકચર ગેલેરી.	૩૦૮
વેનિસ.	૩૧૩-૩૨૩
„ પ્રકીર્ણ.	૩૨૧
„ ફ્લોરેન્સ સ્કૂલ.	૩૫૭
વેરેસી.	૨૫૩
વેર્લીગ્ઝન.	૩૮૩
વેસ્ટ મીન્સ્ટર એબી.	૧૧૩
વેસ્ટ મીન્સ્ટર હોલ.	૧૧૨
વેસ્ટલ વરજન સ્થાન.	૨૮૮
વોટરલ.	૩૮૧
વોર-બાવલું.	૩૪૦
વોલેસ કલેક્શન.	૧૧૫
વોલ્ટ-વોટરલનો.	૩૮૨
વોલ્ટર ઇમ.	૩૪૯
વ્યાપાર પદ્ધતિ-પેરિસ.	૭૧
વ્યાપાર-લંડન.	૧૩૮
વ્હીટની સ્ટોર.	૯૭, ૧૩૭
શયાજીરાવ-ગાયકવાડ.	૮૪
શાસ્ત્રાગાર-બર્લિન.	૩૩૮
શાંતરસ.	૩૭૫
શાંતિ-હોટેલ.	૩૩૧
શિલ્પની સ્કૂલો.	૩૫૯
શિષ્ટાચાર-લંચમાં.	૧૨૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શીલોન-મોંટે.	૨૨૧-૩
શુક્ર.	૧૧
શેડેંગ.	૨૨૭
શેલરમ-પોટ્સડામ.	૩૫૩
શેલીની કમ્.	૨૯૩
શેલીનું ઘર.	૨૯૦
સગવડ-અગવડ.	૨૪
„ -વાગોલીકાર.	૩૨૬
„ હોટેલ.	૩૩૧
સત્કાર-ગોડસ્બર્ગ.	૩૬૬
સત્તરમીસદી ચિત્રકળા.	૩૫૭
સમય ગાળવાની રીત.	૩૨
સમર યાઇમ.	૨૭
સમાચારના તારો.	૫૬
સરકસ મેક્સીમસ.	૨૮૭
સરગ નીસરણી.	૨૬૧
સરટોસા ડ' પેવીઆ.	૨૬૪
સરહદ-ફ્રાન્સની.	૨૦૩
સરેવર પ્રદેશ-સ્ટ્રોટ.	૧૮૦-૬
સર્પન્ટાઇન.	૧૨૫
સલૂન-પોટ્સડામ.	૩૫૩
સલ્સીજ સ્ટોર.	૯૬-૧૩૫
સાત ટેકરી.	૨૮૧
સાયન્સ મ્યુઝિયમ.	૧૩૧
સાલીવ પર્વત.	૨૧૦
સાં કલું.	૧૯૯
સાંટા મેરીઆ.	૨૬૦, ૩૨૦
સાં સુસી.	૩૪૮
સિઝર-બાવલું.	૨૮૮, ૨૯૭

અનુક્રમણિકા.

૩૯૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
સિટિ સેક્શન રેલવે.	૯૪	સંગીતગૃહ-પોર્ટ્સ.	૩૫૨
સિદ્ધસેન દિવાકર.	૩૭૧	સંગીતશાસ્ત્ર.	૩૭૪
સિમેટરી-મિલ્કાન.	૨૬૨	સંગ્રહસ્થાનો-કોલનમાં.	૩૭૭
સીક્વીસેન્ટો.	૨૮૩	‘સંસ્મરણ’ કારણ.	૨૫૩
સીક્રાખાતું-બિ. મ્યુ.	૧૧૯	સ્કાલા સાન્ટા.	૨૯૧
સીનેગોગ-રોમ.	૨૯૫	સ્કોટલાંડ.	૧૭૧-૧૮૬
સીનેમા-લંડન.	૧૨૯	સ્ટરલીંગ.	૧૮૧
સીલ્વીન લીવી. ડો.	૮૪	સ્ટીમર-કેલે ડોવર.	૮૮
સીસ્ટાર્થન ચેપલ.	૩૦૬	સ્ટીમર-રાજપુતાના.	૩૧-૫૯
સી સીકનેસ.	૧૯	સ્ટુડન્સ હોમ-કોલોરોડ.	૧૩૪
સુએઝ.	૫૦	સ્ટેડીઅમ-રોમ.	૨૮૭
સુલેહ કમાન-મિલ્કાન.	૨૬૨	સ્ટોરો-લંડન.	૧૩૫
સુલેહ-લોકાર્નો.	૨૪૭	સ્ટ્રેન્ડ.	૧૯૪
સુવીનીર-વોટરલ.	૩૮૩	સ્ટ્રીઓ-લંડન.	૧૩૯
સૂર્યસિદ્ધાન્ત.	૩૬૬	સ્ટ્રી-ગ્રેન્થ્યુએટ.	૧૫૨
સેકન્ડ ક્લાસ પેસેજ.	૯	સ્થાપત્ય-અભ્યાસ.	૪
સેચલ ગાઇડ.	૧૬	સ્થાન-સગવડ.	૩૬
સેનેકાતું ઘર.	૩૧૨	સ્પીકર્સ ચેર.	૧૧૧
સેવન ઓક્સ.	૧૯૦	સ્પ્રી.	૩૩૩
સેન્ટ ગોથાર્ડ ટનલ.	૨૪૪	સ્મરણસ્તંભ-વોટરલ.	૩૮૪
સેન્ટીગ્રેડ.	૨૬	સ્મશાન-પેરિસ.	૨૦૦
સેન્ટ પીટર્સ કેથીડ્રલ.	૨૯૮	સ્લોટ-લંડન.	૯૪
સેન્ટ પીયેરી-જીનેવ.	૨૧૦	સ્વીટ્ઝરલેન્ડ.	૨૦૪-૪૮
સેન્ટ પોલ કેથીડ્રલ.	૧૦૨	સ્વીસ એક્સચેન્જ.	૧૫
સેન્ટપોલ-રોમ.	૨૯૪	સ્વીસગાર્ડ.	૩૦૩
સેન્ટમાર્ક-વેનિસ.	૩૧૮	સ્વીસ-પ્રકીર્ણ.	૨૫૪-૬
સેન્ટ સેબેસ્ટિયન ગેટ.	૩૧૧	સ્વીસ ફ્રાંક.	૨૦૭
સેન્ટલ લંડન રેલવે.	૯૪	હરમીસ-બાવલું.	૩૫૦
સોનેટ.	૨૨૧-૨	હરિલદ્ર સમય.	૩૭૦
સોજમીસદી ચિત્રકળા.	૩૫૭	હાઈડપાર્ક.	૧૦૭, ૧૨૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
હાઇજીઆ હાઉસ.	૯૧
હાઉસ ઓફ લીવીઆ.	૨૮૬
હાઉસીસ ઓફ પાસર્સ. ૧૦૯, ૧૮૭	
હાથી-ગ્રામી.	૧૪૯
હાવર નદી.	૩૪૬
હીસ્ટરી. આવકું.	૩૪૦
હેન્ડ બેગ.	૧૧
હેન્ડન.	૧૧૬
હેમ્પ્ટન કોર્ટ.	૧૪૨
હમ્પ્ટેડ હીથ.	૧૨૦
હેરો.	૧૯૬
હોટેલો.	૨૧
હોટેલ આર્મ્સીડલર.	૩૪૭
,, ઈરીઅન-લંડન.	૯૧
,, ઈન્વર્નેસ.	૧૮૪
,, એ. એલીફન્ટ.	૬૪
,, ગોલ્ડન સ્ટર્ન.	૩૬૪
,, ગોલ્ડ. મોટો.	૨૨૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
હોટેલ ડી. એન્ડેલર. (જીનેવ) ૨૦૫	
,, હું નોર્ડ.	૨૫૭
,, નેફનો.	૨૭૬
,, બરધાહસ.	૨૩૬
,, બો રિવાઝ.	૨૩૯
,, બોરિવાઝ ગ્રાંડ.	૨૨૫
,, બોસ્ટન.	૨૫૫
,, બ્રીસ્ટલ.	૩૩૦
,, મેટ્રોપોલિટ એન્ડ સુસિ.	૨૫૧
,, વર્ગો.	૨૨૨
,, સ્વીસ.	૨૩૪
હોપ. આવકું.	૩૩૫
હોપેસ્ટસ. આવકું.	૩૫૦
હોબર્ન.	૧૯૪
હોરેશીઅસ પુલ.	૨૯૪
હોલ-આલ્બર્ટ-કોન્સર્ટ.	૧૩૦
હ્યુએનસંગ.	૩૭૧
હાઈન પ્રદેશ.	૩૬૩-૪

